

“Böyük mənəvi gücə malik olan Novruz bayramı ulu əcdadlarımızın bizə verdiyi ən gözəl yadigar olub, Azərbaycan xalqının milli ruhunu və yaddaşını, onun daxili aləmini bütün zənginliyi ilə yaşıdır. Təbiətin oyanışının, varlığın yenidən canlanması müjdəsini verən Novruz bayramı, ən qədim zamanlardan bəri həyat və məişətimizə daxil olmuş, insanlara aydın və işıqlı sabaha, xoşbəxt gələcəyə inam duyğusu bəxş etmişdir...

Novruz bizim ümummilli bayramımızdır. Mən hesab edirəm ki, indi artıq müstəqil Azərbaycan üçün bu bayramdan əziz bayram ola bilməz. Ona görə də bu, bizim xalqımızın hamısını eyni dərəcədə həm sevindirməlidir, həm həvəsləndirməlidir, həm də birləşdirməlidir”.

Heydər Əliyev

NOVRUZ BAYRAMI ENSİKLOPEDİYASI

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ
2008

Tərtib edənlər:

**Bəhlul Abdulla
Tofiq Babayev**

Elmi redaktoru:

Məhərrəm Qasımlı

ISBN 978-9952-34-117-1

394.26'03-dc22

Bayramlar – Novruz – Ensiklopediya

Novruz bayramı ensiklopediyası.

Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 208 səh.

İlk dəfə çap olunan “Novruz bayramı ensiklopediyası”nda təbiətin oyanması, canlanması, bununla da yaz fəslinin başlanması münasibəti ilə Azərbaycan xalqı tərəfindən qeyd olunan Novruz bayramının mahiyyəti, tarixi kökləri, əski qaynaqlarda yeri, bayramla bağlı adət-ənənələr, ayın-mərasimlər, oyun-tamaşalar, xalqımızın minilliliklər boyu təcrübə əsasında formallaşmış iqtisadi həyatı, el sənətinin inkişaf yolları, mütəxəssislərin söylədikləri fikirlər, şifahi xalq ədəbiyyatından, eləcə də bədii yaradıcılıq müəlliflərinin əsərlərindən örnəklər daxil edilmişdir.

© “Şərq-Qərb”, 2008

NOVRUZ – AZƏRBAYCAN XALQININ MİLLİ BAYRAMIDIR

Qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının əski çağlardan daşıyıb götürdiyi mənəvi dəyerlər sistemində Novruz bayramının da özünəməxsus yeri vardır. İbtidai çağlara məxsus ilkin dünyaduyumu və arxaik mifoloji inanışlardan qaynaqlanan yazı – yeni günü qarşılama mərasimi yüzillikləri əvrələyən tarixi tekamül prosesi nəticəsində zəngin mədəni-mənəvi keyfiyyətlər qazanaraq geniş miqyasla malik xalq bayramına – Novruza çevrilmişdir. Bu baxımdan Novruz təkcə bir neçə günü əhatə edən bayram deyil, həm də uzun bir təqvim müddətini öz ətrafında cəmləşdirən irimiqyaslı mərasim kompleksidir. Uzun sürən qış dönenin çətinlik və məşəqqətlərindən (soyuq, qaranlıq, qida sixintisi və s.) qurtulub yaşayışa müsbət təsir edən işıq, istilik, qida imkanları açan yaz döneninə başlamaq arzusu əcdadlarımıza bu mürekkeb və zəngin mərasim kompleksini yaratmağa təşviq etmişdir. Bilindiyi kimi, ilkin – ibtidai sivilizasiyanın digər üzvləri kimi qədim azərbaycanlılar da öz ətraflarında baş verən kosmoloji prosesləri, xüsusən də təbiət hadisələrini yaşayışa, güzərana necə təsir etməsinə görə çeşidli bölmələrə ayırır və həmin dəyişiklikləri özünün ilkin bədii təxəyyüldündə ibtidai şəkilde olmuş olsa da, obrazlaşdırmağa çalışırıdı. Həyatı çətinliyə salan, qida, istilik çatışmazlığı və başqa bu kimi sixintilarla imtahana çökən qışın obrazı əcdadlarımın təsəvvüründə qorxulu, qara cizgilərlə canlanırdı. Elə buna görə də canlı danışqda geniş yer alan “Qara qış”, “Böyük cillə”, “Kiçik cillə” kimi adlar təbiətin sərt iqliminin tarixi-semantik məzmun daşıyıcısı kimi ortaya çıxmışdır. Bir çox hallarda “qış”ın əvəzedicisi kimi işlənən “Cillə” sözü dərd-bəla, ağrı-acı, çətinlik, müşkül anlamındadır. Xalq arasında “cillə çəkmək”, “cillə tökmək”, “cillə-dağ eləmək”, “cillə kəsmək” deyimləri də vardır ki, həmin ifadələr, əslində, əzab-əziyyət çəkmək, dərd-bəlanı tökmək, ağrı-acını, xəstəliyi, müşkülü kəsmək, yox etmək anlamları daşıyır. Qış dərd-bəla, müşkül, çətinlik kimi qəbul etdiklərindən qədim azərbaycanlılar onu iki yerə bölgərək “Böyük cillə” (böyük çətinlik – dekabrın iyirmisindən yanvarın otuzunadək olan qırx günlük döñəm) və “Kiçik cillə” (kiçik çətinlik – fevralın birindən iyirmisindək olan iyirmi günlük döñəm) adlandırmışlar. Qış yerini yaza təhvıl verən zaman yandırılan tonqala el arasında “cillə qovan tonqal” deyilməsi və Novruzqabağı keçirilən mərasimlərə (qulaq fali, üzüksalma, oddan, sudan atlanma və s.) “cillə çıxartma”, “cilləkəsme” adı verilməsi də qışın ağrı-acı, dərd-bəla, sixıntı kimi “cillə” obrazında folklor biçimi qazandığını göstərir.

Qış – cilləni yola salmaq, yazı – yeni günü qarşılamaq məqsədi ilə keçirilən “Novruz çərşənbələri” adlı rituallarda da qədim azərbaycanlılarının təbiətə təsir etmək, onu mülayimləşdirmək, işığı, günəşi çağırmaq arzu-niyyəti öz əksini tapmışdır. “Oğru çərşənbələr” və “Doğru çərşənbələr” adıyla iki qismə ayrılan “Novruz çərşənbələri”nin ümumi sayı yeddiidir. “Doğru çərşənbələr”ə qədərki üç çərşənbə el arasında “oğru çərşənbələr” (“oğru üskülər, oğru buglar”) adlanır və Kiçik cilləyə düşür. İnama görə, oğru çərşənbələrdə yazın nəfəsi oğrunca yer üzünə – havaya, suya, torpağa, ağac-lara toxunub geri qayıdır. Oğru çərşənbələrdən sonra gələn və Bozayı əvrələyən əsas çərşənbələr “doğru çərşənbələr” (“doğru üskülər”, “doğru buglar”, “cilləbeçələr”, “cəmlələr”) adıyla tanınır. Doğru çərşənbələrdə yazın nəfəsi növbəylə havanın – suyun, ağacların, torpağın canına hopub onları oyadır. Yazın nəfəsi önce hava və suya toxunur və bununla da, el arasında deyildiyi kimi, “sulara ixtiyar verilir”, “sular cillədən çıxır”. Sulara ixtiyar verilməsi, daha doğrusu, suların ixtiyarının özünə qaytarılması o deməkdir ki, həmin gündən başlayaraq daha sular donmur, saxta-qış onu dondurub ixtiyarını əlindən ala bilmir. İkinci çərşənbədə, “əkinlər cillədən çıxır”, torpaq qarını-buzunu əridib, nəfəsinin buguya toxumu cürcədir, əkinin dikəldir. Doğru çərşənbənin üçüncüsündə ağaclarla ixtiyar verilir, “ağaclar cillədən çıxır”. Həmin çərşənbədə ağaclar qış yuxusundan oyanır və tumurcuğa dolmağa başlayır. Ən sonda – axır çərşənbədə yazın nəfəsi canı-qanı olanları tərpədir – heyvanların, quşların, adamların qanı yerindən oynayır. Beləcə, yaşayış, varlıq yeni bir axara düşür.

Doğru çərşənbələrin el arasında çeşidli adları vardır. Bu sıradan olan birinci çərşənbə “Əzəl çərşənbə”dir. “Əzəl çərşənbə”yə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində “Sular novruzu”, “Kiçik çərşənbə” və “Yalan çərşənbə” də deyilir. İkinci çərşənbə “Müjdəverən”, “Muştuluqçu”, “Küle”, “Kul”, “Xəbərçi” adlarıyla tanınır. Üçüncü “Gül çərşənbə”dir. Bu çərşənbədə rəhmətə gedənlərin ruhu xatırlanıb qəbir üstünə gedildiyindən ona “Ata-baba günü” də deyilir. Sonuncu, ən təmtəraqlı, təntənəli qeyd olunan “Axır çərşənbə”dir. Ona el arasında “Böyük çərşənbə” də deyilir.

Çərşənbələrdə (və Novruz axşamında) tonqal qalanması, göyə yanar fişənglər, tarixən üskü – lopa atılması, bayram süfrəsi düzəldilməsi Azərbaycanda qədim el adətidir. Tonqal qalamaq, oddan atdanmaq, başı üzərində lopa-üskü firlayıb göyə atmaq əski mifik dünyagörüşlə bağlı bir məsələdir. İşığın, günəşin gücünə inanan qədim insan odun-alovun köməyi ilə yad-yabançı ruhları, soyuq, qaranlıq, xəstəlik götürən, yaşayışa sixıntı verən pis – şər qüvvələri qovub

uzaqlaşdırmağın mümkünüyünə inanındı. Burada bütün məqamlarda od – Günəşin rəmzi kimi düşünülürdü. Çillədən – qışdan çıxməq üçün tonqal, od yandırılması əslində dolayısı ilə həm də Günəşin – yazın çağrılması mərasimidir. Bu aktın icrası zamanı tonqalın üstündən atılarkən:

Ağırlığım, uğurluğum
Tökülsün, bu odda yansın, –

söylənməsi də əski təsəvvürlə, çillədən, qışın ağrı-acısından qurtulmaq üçün oda – mikrogünəşə bir xilaskar kimi yanaşılması qənaəti ilə bağlıdır.

Çərşənbələrdə, xüsusən də ilaxır çərşənbədə icra olunan bütün mərasim, oyun və əyləndirici vasitələr bütövlükdə bir tam halında yüngülləşdiricilik, saflaşdırıcılıq funksiyası daşıyır və həmin funksiya yeni ovqatın, yeni ruhun – yaz ovqatının, yaz ruhunun, yaz gününün gəlişi və qəbulu üçün psixoloji-estetik zəmin hazırlayırdı.

Yaz mərasimi daha çox Şimal yarımkürəsində yaşayan xalqlar arasında qeyd olunur. Cənub yarımkürəsində (Afrika, Hindistan, Cənubi Asiya və başqa bu kimi ərazilərdə) qış demək olar ki, duyulmadığından belə bir mərasimin keçirilməsinə ehtiyac olmamışdır. Bunun əksinə, Şimal yarımkürəsində yaz-qış əvəzlənməsi qabarık görüntü yaratlığından bu yarımkürədə yaşayan bütün xalqlar qışın gedisi və yazın gəlişini bir-birinə bənzər mərasimlərlə qeyd edirlər. Sadəcə olaraq, Şimal yarımkürəsinin müxtəlif qurşaqlarında iqlim dəyişməsi fərqli zamanlara düşdüyündən ayrı-ayrı ərazilərdə yazın qarşılanması münasibəti ilə keçirilən mərasimlər müxtəlif (əslində o qədər də aralı olmayan!) vaxtlarda baş verir. Məsələn, yazın bayram kimi Çinə fevral, Azərbaycanda mart, Rusiyada aprel aylarında qarşılanması bu səbəbdəndir.

Yaz mərasimi insanların ilkin çağlarından kök alb göldiyindən etnik fərqlərdən asılı olmayıaraq müxtəlif xalqların çeşidli adlar altında keçirdiyi bu bayramın tərkibində əski mifik təsəvvürlərə bağlı çox sayıda oxşar ünsürlər müşahidə edilməkdədir ki, onların böyük əksəriyyəti tipoloji səciyyə daşıyır. Türk Novruz ilə slavyan Pasxası, yaxud yunan Dionisi arasındaki bənzəyiş və parallelər bu baxımdan təsir amili kimi yox, ilkin – ibtidai çağların mifik dünyaduyumdan gölən tipoloji oxşarlıq kimi dəyərləndirilməlidir. Eyni tipoloji bənzəyiş (tonqal qalanması, yumurta boyanması, şirniyyat hazırlanması, süfrə bəzənməsi, musiqi, rəqs, oyun, maskarad tamaşalar göstərmək, mahni oxumaq və s. digər xalqların yaz mərasimlərində də müşahidə edilməkdədir. Şimal yarımkürəsi insanı sadalanan mərasim ünsürləri ilə təbiət təsir etmək, xoş ovqat, bayram əhvalı yaradaraq havanı müləyimləşdirmək, yaz, işıq, xeyir ruhlarını çağırıb gətirmək inamını simvollaşdırılmışdır.

Novruz süfrəsinə bol nemətlərin düzülməsi də yeni ildən xeyir-bərəkət, bolluq-firavan həyat dilemək arzu-istəyinin rəmzi ifadəsidir. Süfrəyə yeddi cür nemətin qoyulması müqəddəs sayılan yeddi rəqəminin uğur gətirəcəyinə inamla bağlıdır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində (Ordubad, Təbriz, Urmiya və s.) ilaxır çərşənbənin “Yeddi ləvin bayramı”, “Yeddi löyün günü” adı ilə tanınması da bu səbəbdəndir. Zərdüştilik dönenində süfrəyə “şin” (ş) hərfi ilə başlanan yeddi cür nemət qoyularmış: şərbət, şəkər, şam, şərab, şəkərbura və s. Sonralar islam dönenində “şərab” yasaq olunduğu üçün “şin” (ş) hərfi “sin” (s) hərfi ilə başlanan yeddi cür nemət qoyulması məqsədyönlü bilinmişdir: su, süd, səməni, səbzə (göyərti), sumaq və s. Yuxarıda qeyd etdik ki, yeddilik sistemi çərşənbələrin sayında da qorunmuşdur.

Yazın gəlişinin daha yaxın iqlim qurşağında olan xalqlar tərəfindən eyni zamanda bayram edilməsi tamamilə təbiidir. Novruzun qırğız-qazax-tacik, yaxud özbək-əfqan, eləcə də Azərbaycan-Anadolu-İran-İraq oxşarlıqları bu baxımdan bir çox başqa cəhətlərle yanaşı, coğrafi şərait və iqlim uyğunluğundan irali gölər. Bununla belə, hər bir etnosun və bölgənin başqasında təkrarı olmayan bənzərsiz yaz mərasim və ayinləri mövcuddur. Məsələn, “Sayaçı”, “Təkeçi”, “Kosa-Kosa” (əslində “kosa” da “təkə” deməkdir), “Xanbəzəmə”, “Kilimarşı”, “Üzüksalma”, “Maral oyunu”, “Cangülüüm” və başqa bu kimi sərf elat həyat tərzindən gölən mərasim-tamaşalar təbiətin oyanışı, ilin yeniləşməsi, güzəranın, yaşıyışın canlanıb qaynaması ilə bağlı yaranmışdır və istisnasız olaraq hamısı Azərbaycan-türk bədii təxəyyülünün möhsullarıdır. Məsələn, Azərbaycan novruzunun mühüm atributu olan “Kosa-Kosa” mərasimində “Kosa” – köhne ilin təmsilçisi olan qocalmış keçi obrazında çıxış edir və mərasimin sonunda oyun – tamaşaya daxil olan yeni, gənc keçi tərəfindən qovulur və ya öldürülür. Burada yeni, gənc keçi yeni ilin simvolu kimi düşünülmüşdür. Yaxud, “Xanbəzəmə” mərasimində qaraqabaq xanı əyləncəli oyun və hərəkətlərlə güldürmək və bundan sonra suya basmaq zehmlili, qorxulu qış gülər günlə – yağışlı, günəşli yazılı əvəzləmək istəyinin rəmzi ifadəsidir.

Novruz bir mövsüm mərasimi kimi irimiqyaslı coğrafi hüdudlara yayıldığından və hər il istisnasız olaraq uyğun təqvim məqamında böyük coşquyla keçirildiyindən müxtəlif tarixi mərhələlərdə hakim ideoloji sistemlər ondan siyasi məqsədlər üçün istifadə etməyə cəhd etmişlər. Belə ki, atəspərəstlər Novruzu zərdüştlükə əlaqələndirməyə çalışmış (guya Zərdüştə bu gün peygəmbərlik verilmişdir) və hətta böyük nüfuz sahibi olduqları zamanlarda bu bayrama özlerinin bir sıra cizgilərini (səməni, şam yandırmaq və s.) daxil də edə bilmışlər. Türk folklor mədəniyyətində qədim türklərin Ərgənəkondan çıxış – qurtuluş gününün bu gün olduğu barədə çoxsaylı rəvayətlər mövcuddur. İranda Novruza sərf İran hadisəsi anlamı vermək məqsədilə onu ədalət – xilaskarlıq simvolu olan mifik qəhrəman Firidunun şər-istibdad qüvvə

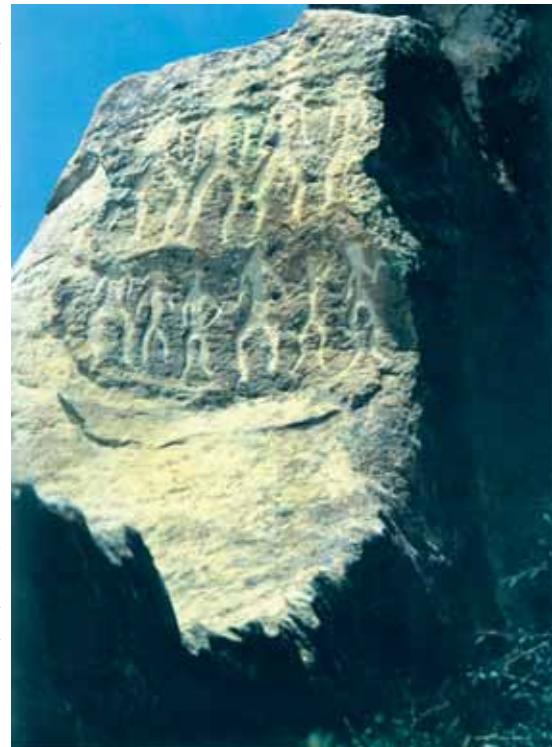
sayılan Zöhhakı (Dehhakı) məğlub etdiyi gün və ya mifik Cəmşid xaqanın taxta oturduğu gün sayaraq bu yönəde çoxsaylı rəvayətlər yaradılmışdır. Daha sonra Novruz islama bağlamaq üçün çeşidli rəvayətlər düzəldilmişdir. İslamlı əlaqəli rəvayətlərdə Novruz gah Həzrət Əlinin anadan olduğu gün, gah da taxta oturduğu gün, gah Fatimeyi-Zəhra ilə kəbin kəsirdiyi gün, gah da onların övladlarının dünyaya gəldiyi gün hesab edilir. Bu yönəkki təbliğat bayrama məzhəbi don geydirmək kimi aşırı mövqeyə qədər gedib çıxırıdı. Əlbəttə, bütün bunlar xalqın mənəviyyatına daha güclü şəkildə nüfuz etmək, öz siyasi-ideoloji məqsədlərini bu bayram mərasimi daxilinə yeridərək xalqın uzunmüddəti dəstəyini qazanmaq niyyəti ilə edilmişdir.

Beləliklə, indiki halda tarixin dərin qatlarından yol alıb gələn Novruz bayramının tərkibi aşağıdakı iki əsas qatdan ibarətdir:

- a) təbiətin oyanmasını əks etdirən əski mifoloji qat;
- b) müxtəlif tarixi dönəmlərin ovqatını ifadə və inikas edən siyasi-ideoloji qat.

Birinci qat əsas və aparıcı axarı təşkil edir. Burada mövsüm mərasiminin genetik başlangıcı, təkamül prosesi, tarixi-tipoloji mənzəresi və humanist-bəşəri səciyyəsi öz əksini tapır. İkinci qatda isə ayrı-ayrı epoxalara məxsus hakim sistemlərin mərasimdən məqsədli şəkildə faydalana maq, onu öz ideoloji qəlibinə salmaq, siyasi mənafeyin icraçısına çevirmək niyyəti qərarlaşmışdır. Yüzillər aşib keçmiş, siyasi-ideoloji sistemlərin biri digərini əvəz etmiş, hər yeni gələn sistem Novruzu özünkü etməyə çalışmış, ancaq buna nail ola bilməmişdir. Təbiətin oyanışını, insanın ruh və ovqatının yeniləşməsini inikas edən ilkin mifoloji qat xalqın etnoqrafik həyatına qovuşaraq əsil xalq bayramını ortaya gotırmışdır. Bu gün Azərbaycanda keçirilən Novruz, sözün həqiqi mənasında, ilkin qatla – təbiətin oyanışı, yazın gəlişi ilə bağlı insanın işığa, həyata, yeni güne, xoş güzərana, aydın sabahlara inamını ifadə edən saf və duru bir təqvim mərasiminə çevrilmişdir. Humanizm, quruculuq, xeyirxahlıq, xoş ünsiyyət və səmimi münasibət, insanı ucaldan, kamilləşdirən mənəvi dəyərlərə ehtiram və sayqıyla yanaşmaq tarixində olduğu kimi indi də Azərbaycan novruzunun əsas göstəricisidir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin böyük müdrikliklə söylədiyi kimi, “İnsanları baharın gəlməsi, təbiətin oyanması, həyatın canlanması ile müjdələyən Novruz bayramı tariximizin müxtəlif dövrlərində bəzi təzyiqlərə, süni manəələrə məruz qalmasına baxmayaraq, bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu milli bayramımızın indi dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunması Azərbaycanın müstəqilliyinin bəhrələrindəndir”. Ulu önderin tarixi sərəncamıyla Azərbaycan Respublikasının milli bayramları sırasında önemli yer alan Novruz bayramının tarixi köklərini, bu irimiqyaslı mərasim kompleksinə bağlı olan qədim adət-ənənələrimizi, süfrə-mətbəx mədəniyyətimizi, bayramlaşma etiketlərinin ortaq və regional özünməxsusluğunu, bir sözlə, Novruzun dolğun və mükəmməl mənzəresini elmi əsaslar və etnoqrafik təsvir planları ilə geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaq üçün həmin istiqamətin elmi-tarixi təcrübəsi əsasında ayrıca “Novruz bayramı ensiklopediyası” yaratmaq məqsədyönlü sayılmışdır. Bu yönə zəhməti keçən, elmi və mədəni fəaliyyətindən faydalandığımız hər kəsə dərin təşəkkürümüzü və minnətdarlığımızı bildiririk.

Məhərrəm Qasımlı

XALQ BAYRAMI

Ulu əcdadlarımız ilkin-ibtidai çağlarda gündüzlə gecənin bəraberləşməsini, göy gurultusunu, ildirimin çaxmasını, yağışın, qarın yağmasını, birdən-birə hər yanın dumana bürünməsini, havaların gah isti, gah soyuq, şaxtalı olmasını və s. təbiətdəki bu cür dəyişmələri, baş vermələri möcüzə hesab etmişlər. Onlar təbiətdə baş verən hadisələri öz isteklərinə uyğunlaşdırmaq, hətta tabe etmək naminə cürbəcür tədbirlərə əl atmışlar. Bu tədbirlər zamanı görülən işlər və bu işlərin ahənginə, ritminə uyğun olaraq avazlanan səslər – nəğmələr vəhdətdə get-gedə stabiləşməyə, bütöv halda ayinə, mərasimə, nəhayət, bayrama çevrilməyə başlayır.

Bu səbəbdən də bilavasite işlə, əməklə, ümumi şəkildə xalqın təsərrüfat həyatı ilə bağlı yaranan və mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən olan, eyni zamanda, tarixin əski çağlarından dövrümüzə cilalana-cilalana gələn ayin, mərasim və bayramlara adı məişət aktı kimi yox, daha çox sosial-mədəni, əxlaqi-estetik ideyalar ifadə edən fakt kimi baxılmalıdır. Bayram və bu bayramın mərasimləri, ayinləri, eləcə də burada ifa olunan nəğmələr, icra edilən oyun-əyləncələr, göstərilən tamaşalar ümumi şəkildə xalqın sosial durumunu, adət-ənənəsini, həyata fəlsəfi-estetik münasibətlərini ifadə edir.

Bəlli olduğu üzrə, hər bir xalqın həyatında, məişətində çoxlu bayramlar vardır. Bununla belə, bu bayramların arasında biri öz mərasimlərinin, ayinlərinin, oyun-əyləncə, tamaşalarının zənginliyi ilə seçilir, sevilir, məşhur olur. Sözsüz ki, Azərbaycan xalqının da elliklə keçirdiyi belə bir bayram Novruz bayramıdır.

Bilavasite baharin, yazın, bununla həm də yeni təsərrüfat ilinin başlanması şərəfinə böyük təntənə ilə hər il keçirilən Novruz bayramı, sözsüz ki, birdən-birə başlanır. Belə ki, qədim əcdadlarımız əvvərsindəki digər hadisə və proseslər kimi ilin fəsil, ay, günlərinin məzmunundakı mahiyyəti ayrıca dəyərləndirmiş, əlamətlərinə, kəsb etdikləri xüsusiyyətlərə görə onlara adlar da vermişdir. Misal üçün, fevralın son və martın ilk iki ongünülüyü Boz ay, aprel – leysan, may – ağlar-gülər, iyun – vaynənə, iyul – qorabişirən, avqust – quyruqdoğan, elqovan, sentyabr – solyan, oktyabr – elköcdü, noyabr – qirovdüşən və s. adlanır. Yaxud nə üçün avqust ayına həm quyruqdonan, həm də quyruqdoğan ay deyilir. Danılmaz həqiqətdir ki, nəinki qədimdə, elə indinin özündə də Azərbaycan kəndlisinin təsərrüfat həyatında əkinçiliklə, maldarlıqla

yanaşı, qoyunçuluq da mühüm yer tutur. Qoyunçunun öz qoyun təsərrüfatını qışda aranda, yayda yaylaqda saxlaması da məqbul sayılan haldır. Amma bu da var ki, avqust ayının beşi ilə onu arasında yaylaq otuna gözlə görünməyəcək dərəcədə nəm, şəh dəyir. Bu otları otlayan quzuların dodaqları həmin nəmdən, şəhdən yara tökür. Sözsüz ki, qədim qoyunçunun ixtiyarında indiki təqvim yox idi və o, deyilən vaxtı bilməsi üçün zaman-zaman sınaqdan keçirdiyi təcrübəsinə arxalanırdı. O, kəsilmmiş qoyunun quyruğundan bir parça alıb sininin içində axşamdan ayaza qoyur. Səhər durub baxır. Əgər sinidəki quyruqda donma əlaməti varsa, deməli, yerə quzuların ağızına yara salan şəh gəlib. Quzuları yaylaqdan arana endirmek vaxtidir. Bu səbəbdən də avqusta “quyruqdonan ay” deyilir. Aym quyruqdoğan adlanması isə ulduzlarla bağlıdır. Belə ki, avqust ayında göy, səma gecələr çox aydın, açıq olduğundan quyruqlu ulduzlar da görünür. Buna görə, avqust ayı həm də “quyruqdoğan ay” adlanır.

İlin fəsillərinə də münasibət elə belədir. Bu münasibət öz əksini bir el söylənməsində də qorumuşdur:

Üçü bizə yağıdı,
Üçü cənnət bağıdı,
Üçü yiğib gətiri,
Üçü vurub dağdı.

İlin dörd fəslini səciyyələndirən bu nümunədə, göründüyüütək, yay bolluq, firavanlıq, var-dövlət yığıb gətirən fəsil, yaz “cənnət bağı”, payız olan-olmazı soldurub soluşdurən, dağdan, qış isə “yağı”, yəni düşmən adlandırılır və həm də animist təsəvvürlə bağlı olaraq canlı sayılırlar.

Cox əski çağların məhsulu olan xeyir-şər (dualist) dünyagörüş adamlarda qısa şər, demonoloji qüvvələrin əməli kimi baxmaq hissələri aşılıyibmiş. Odur ki, bu “yağı”nı – qışı saymamaq, ona qarşı mübarizə aparmaq cəhdini hələ qış fəslinin başlanmasına bir ay qalmış icra olunan xüsusü bir mərasimdə də açıq-aydın görünməkdədir. “Kövsəc” adı ilə tanınan bu mərasim çox-çox qədimlərdə “Azər” adlanan bayramın mərasimlərindən biridir. İndi “Azər” bayramı və onun digər mərasimləri, ayınları unudulsa da, “Kövsəc” mənbələrdə qoruna-qoruna yaşamışdır.

“Kövsəc” mərasimi, adətən, noyabrda – qirovdüşən ayda icra edilərmiş. Mərasim iştirakçıları, əsasən, bədənə istilik verən yeməklər, misal üçün, yağılı ət, istiot qatılmış xörəklər yeymişlər. Özünü gülməli vəziyyətə salmış, paltarının cincindirli tökülen bir nəfər qatra minib meydana çıxar və əlində də tükü tökülmüş qarğı műqəvvəsi tutarmış. Yan-yörədəkilərin onun üstünə soyuq su səpmələrinə baxmayaraq, o, çox saymaziana “İstdir! İstdir!” – deyə bağırılmış (Y.V.Çəmənzəminli).

Bu mərasimin bilavasitə qış fəqli ilə bağlı olması ayində istifadə olunan vasitələrdən də bəlli olur. Burada üst-başı cincindirli kimse əbəs yerə əlində tükü tökülmüş qarğı műqəvvəsi tutmur. Bilindiyitək el arasında qarğanın “qarr-qarr”

oxuması onun qarı – qış çağırması kimi yozulur. Bundan savayı, qış ilin barsız-bəhərsiz fəslə sayıldığı üçün doğub törətməyən, nəsil artırmayan qatırın onun simvolu olaraq alınması, nehayət, noxtalanıb minilməsi də təbii təsir bağışlayır.

Elə çox qədim zamanlarda keçirilmiş “Səddə” bayramı da insanların qış qarşı münasibətlərini, qışdan qorxmadiqlarını nümayiş etdirən bir bayramdır. Novruza nə az, nə çox, düz əlli gün qaldığını bildirmək üçün icra olunan “Səddə” bayramında insanlar axın-axın gəlib təyin olunmuş meydana toplaşır. Meydanda böyük bir tonqal yandırılır. Toplaşanlar əl-ələ tutub tonqalın çevrəsinə dolanır, şənlik keçirir, rəqs edib əyləncəli tamaşalar göstərilir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasında Novruzla bərabər “Səddə” bayramını da belə təsvir etmişdir:

Novruz ilə Səddə bayramlarında
Aynınlər yenidən olurdu bərpa,
Ər üzü görməmiş növrəste qızlar
Evindən sevinclə dışarı çıxar.
Əllər al xinalı, üzlər bəzekli,
Hər yandan gəlirdi coşqun ürəkli.
...Hər bir qırvım saçlı, gəlişi gözəl
Ayaq yerə döyər, səppildədar əl.
Hərə bir sərv idi, əldə güldəstə,
Sərv əndamlı bənzər çiçəkpərəstə.
Hər il qızlar bu gün axır hər yandan,
Ürək arzusuna açılır meydan.

Qış fəslinə belə münasibət yalnız “Kövsəc” və “Səddə” ilə qurtarmır. Bu baxımdan “Kosa-Kosa” mərasimi daha maraqlı və düşündürücüdür. İlin axır çərşənbəsində, eləcə də Novruz bayramı günündə Azərbaycanın, demək olar ki, hər yerində keçirilən bu mərasim-tamaşanın ayın və nəgmələri zəngindir.

İlin “yağı” fəslə sayılan qış fəslə ibtidai təsəvvür və etiqadlardan başlangıç götürməklə indinin özündə də üç xüsusi cilləyə bölünür. Birinci cillə qışın başlangıç gündündən, yəni dekabrın iyirmi ikisindən fevralın əvvəlinədək olan qırx günlük vaxtdır. Büyük cillənin yarısı qədər – iyirmi gün olan və el arasında “qışın oğlan çağrı” da adlanan Kiçik cillənin ömrü fevralın iyirmi ikisindən qədərdir. Fevralın iyirmi ikisindən, ilin uzun-qısalığından asılı olaraq, martın iyirmi, iyirmi bir, iyirmi ikisindən qədər olan və “Boz ay” adı ilə tanınan müddət isə hər biri yeddi gündən ibarət dörd balaca cilləyə, başqa sözlə, cilləbeçəyə bölünür.

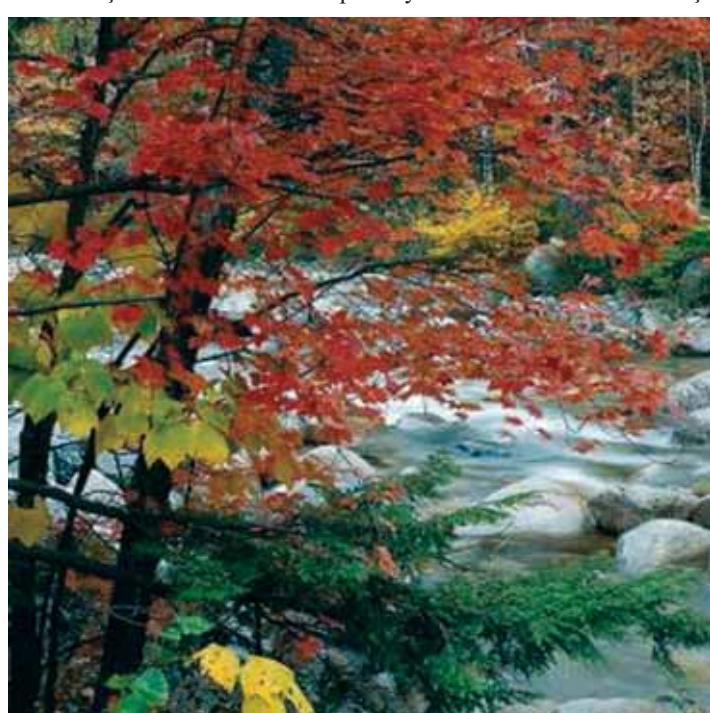
Əvvəla bunu deyək ki, fəslin bu cür bölgüsü və onların “cillə” adlandırılmasına yənə elə əski təsəvvürlərlə bağlıdır. “Cillə” əslində “çehl” sözündən olub qırx sayımı bildirir və el arasında çoxluq, ağırlıq, çətinlik mənasında başa düşülür. Əbə

yerə deyil ki, adamlar bir ağır dərd-bəla ilə üzləşdikdə, xəstələndikdə bunlardan xilas olmaq, yaxa qurtarmaq üçün xüsusi ayın icra edirlər ki, elə bu da “cillə kəsmek” adlanır.

İnsanlar qış fəslinin cillələrindən qorxmadiqlarını, onlara qarşı mübarizəyə hazır olduqlarını bildirmək üçün dünyagörüşləri səviyyəsində, müxtəlif tədbirlərə əl atmış, ayınlar icra etmişlər.

Qış fəslinin ən uzun süren Büyük cilləsi öz qartufanına, soyuq və dondurucu şaxtasına görə el arasında “qaraqış” da adlanır. Amma adamlar heç bu “qaraqış”dan da çəkinməyib iş-güclərini görülür. Ömür-gününü torpağa bağlayan əkinçi torpağını arata qoyur. Arxları, kanalları təmizləyir. O, torpağı qırxdan çıxaran bu Büyük cillədə bağ-bağatı, bostan-tərəvəz yerlərini suvarır. El arasında “cillə suyu” adlanan bu suvarma torpağın nəmliyinə kömək edir, şoranalşmanın qarşısını alır, torpağı dondurmaqla ziyanverici həşəratları qırır.

Büyük cillənin başlandığı günü, yəni 22 dekabrı bəzən “Cillə bayramı” da adlandırmışlar. Həmin günün gecəsi ilin ən uzun gecəsi olduğundan buna “Cillə gecəsi” də deyilmişdir. “Cillə gecəsi”nin

axşamı adamlar qışdan qorxmadiqlarını nümayiş etdirmək üçün tonqallar yandırır, odun üstündən hoppanır, tonqalın ətrafında rəqs edir, əyləncəli oyunlar, tamaşalar göstərirlər. Büyük cillənin şərəfinə hər evdə açılmış süfrəyə cana istilik gətirən dadlı, ləzzətli yeməklər qoyulur. Büyük cillə süfrəsinin ən sayılıb-seçiləni, yaydan məhz bu gün üçün saxlanılan “cillə qarpızı”dır. Xalq bu qarpızın şəninə söz də qoşub:

Bu qarpız – çilə qarpız,
Düşübüdü dile qarpız.
Yığılıb xurcunlara
Gedir yargılə qarpız.

Cillə qarpızını, adətən, evin böyüyü kəsir. O, əvvəlcə qarpızın zoğu olan tərəfini dairəvi kəsib qabığı dörd hissəyə bölür. Özü və digər ailə üzvləri ürəklərində niyyət tuturlar. O, həmin qabiqları yerə atır. Qabiqların necə düşməsini hər kəs ürəyində tutduğu niyyəti ilə yozur. Qarpızı kəsən onu dilimləyir. Ailənin hər bir üzvü bu qarpızdan yeyir. Qonşulara da pay göndərilir. Cillə qarpızın tumları yığılıb saxlanılır. İnama görə cillə qarpızının tumları atıllarsa, onda qarşidakı ildə məhsul bolluğu olmaz.

Büyük cillənin ən məşhur ayını, sözsüz ki, səməni göyərtmək və ondan halva bişirməkdir. Və bilməliyik ki, bu, bir vaxt doğrudan-doğruya “Səməni bayramı” adlanan bayramın coxsayılı mərasim ayinlərindən biridir. Baharı çağırmaq, bununla da təbiəti yaşıł görmək, öz əkdiyi taxılın göyərməsi arzusunun süni simvolunu yaratmaq təşəbbüsündən irəli gələn səməni göyərtməyin tarixi əcdadlarımızın ilkin əmək, təsərrüfat həyatı ilə bağlıdır. Yaşayışını, dolanacağını təsərrüfat ilinin – baharın, yazın başlanmasında görən ulu əcdadlarımız taxılı süni şəkildə, yəni ev şəraitində göyərtməklə yazın tez gəlməsini, bununla torpağın oyanmasını, məhsulun cürcərib böyüməsi arzusunu ifadə etmişlər. Sözsüz ki, burada təqlidi sehr aktı aparıcıdır. Bu təqlidi sehrin başa düşülən mənəsi belədir: Məhsulum, səni evdə göyərtdiyim kimi, əkin sahəmdə, torpağında da beləcə göyər, böyü.

Səməni halvası bişirmək üçün Böyük çillənin əvvəllərindən başlayaraq təqribən bir santimetr hündürlüyündə göyərdilimş səməni taxta çanaq, yaxud taxta tabaqda daşla əzir, döyüb suyunu sixırlar. Həmin suda yeddi evdən alınmış buğda unundan sıyıq xəmir yoğrulur.

Halva hasile gəldikdə daha çox bədənə istilik gətirən, bununla da qışdan, soyuqdan qorxmamaq təsəvvürü yaranan, əsasən, bu döyülmüş ədvaları ələkdən keçirib ona qatırlar: qara istiot, darçın, mixək, razyana, ceviz, quluncan, badyan, qulsa-kəmər, zəncəfil, hil. Bundan sonra halvanı doşabda qarışdırır və qoğal, yaxud kündə formasında yumrulayıb evlərə paylayırlar. Çalışılır ki, hər bir payda halvaya salılmış badam, yaxud findiq ləpəsindən olsun. Həm də payın içindəki bu ləpə yeyilmir. O, ta gələn il səməni göyərdilənə qəder qorunub saxlanılır. Cünki, inama görə, həmin ləpə evə xeyir-bərəkət gətirən sayılır.

Fevral ayının əvvəlindən başlayaraq iyirmi gün davam edən Kiçik çillə qışın oğlan çağrı sayılır. Kiçik çillə soyuqluğu, boran-tufanı, şaxta-sazağı ilə özündən əvvəlki çillələrdən seçilir. Kiçik çillənin "Xıdır Nəbi" adlanan birinci ongünüyü isə, ümumiyyətlə qış fəslinin ən sərt, çovğunlu, dondurucu vaxtı sayılır və buna hətta elə bu xüsusiyyətinə görə "yalquzaq zamanı" da deyilir. El arasında qış fəslə elə bu "Xıdır Nəbi" ilə səciyyələnir. Əbəs yerə deyil ki, bir Azərbaycan atalar sözündə də "Xıdır girdi, qış girdi, Xıdır çıxdı, qış çıxdı" deyilir. Qeyd olunan zamanın "Xıdır Nəbi" (Nəbi – peyğəmbər) adlanması və bu şərəfə icra olunan ayınlar Xıdırın yaşıllığı, bahar hamisi də sayılan Xızırla və əksər xalqlarda olduğu kimi su, yağış, çay, dəniz hamisi bilinən İlyasla da əlaqəsindən xəbər verir. Bunu "Dəryada nə işim var ki, Xıdır İlyası da köməyə çağırıram", yaxud

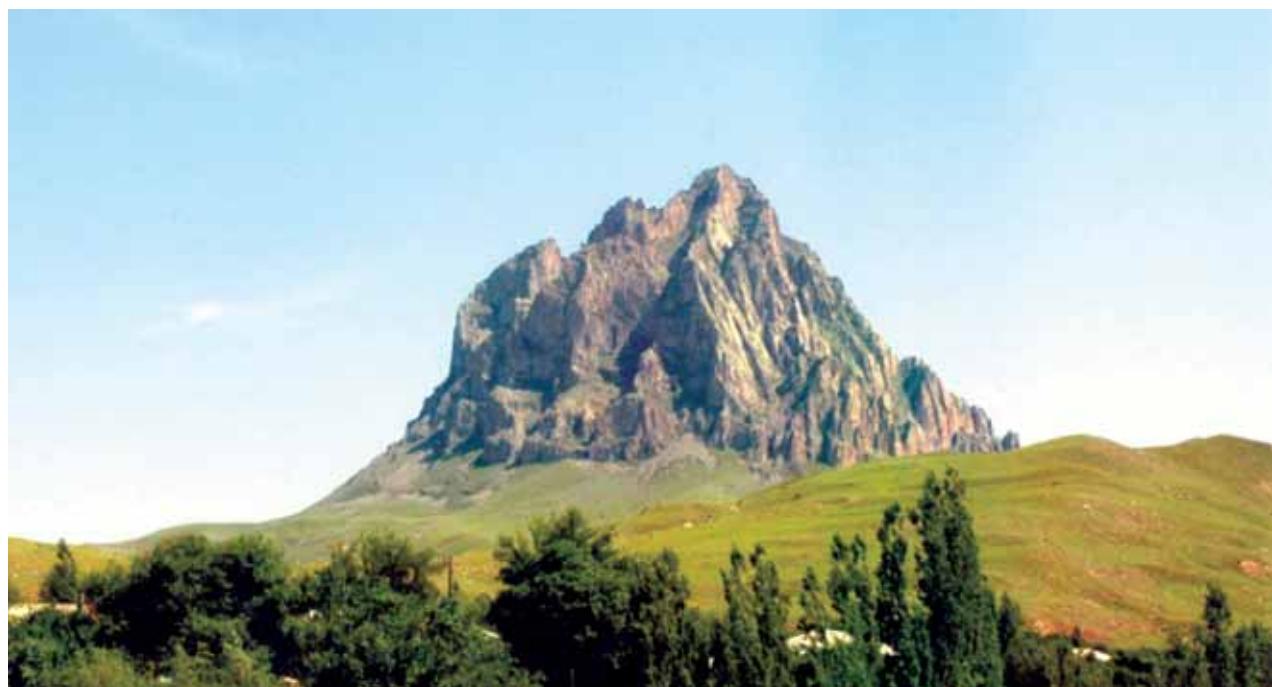
Xıdır Xıdır deyərlər,
Xıdırı çıraq qoyarlar –

nümunəsinin bəzən

Xıdır Xıdır deyərlər,
Yoluna çıraq qoyarlar.
Xidarı saymayanın
Gözlərini oyarlar –

şəklində deyilməsi və yaxud:

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çıçək, oldu yaz –

kimi örnekler də sübut edə bilər. Amma əslində bunların bir-biri ilə heç bağlılığı yoxdur. Belə ki, Xıdır Nəbi bilavasitə Kiçik cillənin ilk ongönlüyündə keçirilən xüsusi mərasimlə bağlı olduğu halda, Xıdır, dediyimiz kimi, yaşıllıqda, bahara bağlıdır. Bunun belə olmasını mənbələr də təsdiq etməkdədir. Misal üçün, böyük türkoloq alim V.V.Radlov öz lüğətində “ruzi-Xızır”ı “Xızır günü” tək açıqlayır və bu günün yazın ilk günü olduğunu xüsusi şəkildə nəzərə çatdırır. Professor M.H.Təhmasibin Xızırla ilgili “Qamusı-Firuzabadi” və Şəmsəddin Saminin “Qamusı-əlam”ından verdiyi xəbərlər də maraqlıdır. Bunlardan birincisində deyilir ki, seyr olunan yerlərin çəmənzər olması Xızırın işidir. İkincisində isə baharin ilk günü haqqında belə deyilir: “Əslən yaşıllıq günü mənəsi ilə razi-xızır olsa gərəkdir. Zira ağacların yarpaqları və ortaqların yaşallaşlığı gündür”.

Adı çəkilən qaynaqlarda elə İlyas haqqında da bu şəkildə dəyərli məlumatlar vardır. O, bütün hallarda su ilə bağlı təsvir, təqdim olunur. Bəzi hallarda hətta Nuhun qardaşı oğlu, Xızırın əmisi olmaqla Xəzər dənizinin padşahı da sayılır. Bu da maraqlıdır ki, Azərbaycanın Siyəzən ərazisində Xəzər dənizinə yaxın “Xıdırzində” adlı pir var. Elə indinin özündə də bu pirə niyyətlərin hasil olması istəyi ilə ziyarətə gəlirlər. Amma, təkrar qeyd edirik ki, Xıdır Nəbi qışın dondurucu, saxtalı, hətta “yalquzaq” adlanan çağında çağırılır və bu şərəfə mərasim keçirilir. Bu mərasimə görək hər ev, ailə hazırlaşın, onu təntənəli şəkildə qeyd etsin. Mərasimin hamı tərəfindən qeyd olunması naminə əliaşağı olanlara, kasıblara kömək, yardım edilərmiş. Çünkü bayram axşamı, yəni Kiçik cillənin onuncu gününün axşamı hətta bir ev belə azuqənin yoxluğu səbəbindən süfrə açmazmışsa, onda elə zənn edilərmiş ki, guya Xıdır Nəbi bunu özünün sayılmaması kimi başa düşəcək, küsüb gedəcək və bununla da baharin golması yubanacaq. Fikir verilirsə, bu mərasim Azərbaycanda ruhların qarşılılanması ilə əlaqədar keçirilən “Ata-baba günü” mərasimini də yada salır, xatırladır.

“Xıdır Nəbi” mərasiminə, bir qayda olaraq, cillənin ilk günündən hazırlıq başlanır. Buğda qovrulub əldəşində (kirkirədə) üyüdürlərək qovut çəkilir. Qaynadılmış yumurtalar daha çox Günsənin və yazın simvolu sayılan sarı, qırmızı, yaşıllıq rənglərlə boyanılır. İstilik verən xörəklər bısmək üçün tədarük görülür. Çəkilmüş qovutdan bir qab “Xıdır Nəbi”nin sonuncu gecəsi, adətən, yüksək dolablarının altına, divar taxçalarının əl dəyməmiş künclərinə qoyulur. Etiqada görə, həmin gecə Xıdır Nəbi gəlib qovutun üstüne əl basır və bununla evdə bolluq, bərəkət yaranır.

Çox qədim zamanlarda, hələ şəmin olmadığı vaxtlarda Azərbaycanın bəzi bölgələrində Xıdır Nəbi mərasimi günü bağ-bağatdan alma çubuqları qırılıb evə gətirilmiş. Bu çubuqların uclarına pambıq sarınaraq yağı sürtülər və süfrəyə qoyulmuş qovut üstə sancılaraq yandırılmış. Həmin çubuqların hərəsi bir niyyət üçün imiş: yurdun abadlığı, ailənin salamatlığı, bağ-bostanda barın çıxılığı, mal-qaranın artması, toy-düyün və s.

Süfrədəki üstündə şamlar yanmış qovutdan ailə üzvləri lap sonda yeyirlər. İnanırlar ki, şamlar yanmış vaxtda ata-baba ruhları kimi, Xıdır Nəbi də göze görünmədən gəlib bu qovutdan dadır. Həmçinin, həmin axşam qaranlıq düşəndən sonra dəstə ilə qapı-qapı gəzən usaqlar da:

Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana.
Qısa-qısa gelənin
Qısnacağı dar olsun,
Basa-basa gələnin
Basmacağı var olsun –

nəğməsini oxumaqla ilk növbədə məhz elə həmin qovutdan pay istəmişlər. Evdəkilər də gələnləri əlibəş qaytarmayış, qabalarına qovutla yanaşı, boyadılmış yumurta və digər çərəzlər qoymuşlar. Əgər bir kimsə gələnlərə pay verməzmişsə, onda dəstənin səsi aləmi basarmış.

Çatma, çatma, çatmaya,
Çatma yero batmaya,
Xıdır payın kəsənin
Ayağı yerə çatmaya,
Gecə evində yatmaya.

Burada çox incə şəkildə sezilən bir mətləbi də nəzərə çatdırmaq istəyirik. Uşaqların ayrı vaxtda yox, məhz şər qovuşandan sonra, göz gözü görməyəndə, daha aydın desək, onların tanınması qeyri-mümkün olduğu vaxtda pay almağa gəlmələri səbəbsiz deyil. İnama görə, elə Xıdır Nəbi də onların arasında olur. Odur ki, hər bir ev tərəddüd etmədən uşaqların simasında guya elə Xıdır Nəbinin özünə pay verir.

Kiçik cillənin qurtardığı vaxtdan yazın ilk gününə, yəni Novruz bayramına qədər olan çağ “Alaçalpo”, “Ağlar-gülər” “Boz ay” adlanır. Ayın belə-bələ adlarla adlanması onun buludlu, yaşılı, küləkli, isti, soyuq – bir sözlə, dəyişkən olması ilə bağlıdır.

Əbəs yerə deyil ki, xalq bu adlardan “Boz aya” münasibətini “Boz ay bozara-bozara keçər” – şəklində bildirmişdir. Buradakı “bozara-bozara”nın həm müstəqim, həm də məcazi mənəsi vardır. Bəlli olduğu üzrə, “boz” dilimizdə bir sıra anlamlarla yanaşı, həmçinin həm rəngi (boz paltar, qorxudan, yaxud soyuqdan insan üzünün boz rəng alması), həm də xasiyyəti, sərtliyi, kobudluğu (boz adam, üzə bozarmaq) bildirir. “Boz ay bozara-bozara keçər” deyəndə də daha çox onun sərtliyi nəzərdə tutulur. Bunu örnək olaraq götirdiyimiz aşağıdakı el söyləməsindən də görmək mümkündür.

Martda mərək,
Yarı gərək.

Martda havalar soyuq, qarlı-şaxtalı ola bilər. Odur ki, elə “Xıdır Nəbi” üçün deyildiyi kimi bu ay üçün də:

Mart girdi, qış girdi,
Mart çıxdı, qış çıxdı –

deyilir. Buna görə də təsərrüfatçı mal-qarası, qoyun-quzusu üçün tədarük etdiyi ot-ələfin, bəlim-samanın müəyyən hissəsini bu ay üçün mərəkdə (samanlıqda) ehtiyat saxlamalıdır.

Deyilənə görə, bir qarının Boz aya qədər mərəkdəki – samanlıqdakı yem ehtiyatlı qurtarır. Boz ay başlayır və havalar azca da olsa istiləşir. Bunu görən qarı oğlaqlarını çöle buraxır və nəğməsini oxuya-oxuya tez-tez də:

Mart gözüne barmağım,
Yaza çıxdı oğlağım –

sözlərini təkrar edir. Qarının sözlərindən açıqlanan, hətta qəzəblənən Boz ay yaza yalvarır ki, ona üç gününü borc versin. Yaz razı olur. Boz ay elə bir boran, tufan qoparır ki, qarının oğlaqları tələf olur. Azərbaycanın əksər yerlərində Boz ayın yazdan aldığı bu üç gün “Qarı borcu” da adlanır. Elə daha çox Qarabağda Novruz bayramından sonrakı günlərdə keçirilən “Dəhluzə” mərasimində də bu keyfiyyətlər qorunmuşdur.

Boz ay, arxada da bildirdiyimiz kimi, hər biri yeddi gündən ibarət “cəmlələr” də adlanan dörd həftəyə – *cilləbeçaya* bölünür. Eti-qada görə, bu həftələrin dördündə, eləcə də Kiçik cillənin üç çərşənbəsində təbiətdə canlanma, oyanma, dirilme prosesi gedir. Dediymiz yeddi çərşənbədən üçü “oğru çərşənbə”, “oğru bug”, “oğru üskü”, dördü isə “doğru çərşənbə”, “doğru bug”, “doğru üskü”, “cəmlələr” adlanır.

Əvvəlcə onu deyək ki, çərşənbələrin sayının yeddi olması səbəbsiz deyil. Bu, bilavasitə say simvolikası ilə bağlıdır. Belə ki, simvolikada hər sayın özünə görə mənəsi, bilinən funksiyası vardır. Bu sayıların sırasında cütlük bildirən sayılar daha çox geosimvolika

ilə – istiqamətgöstərmə ilə bağlıdırsa, təklik sayıları, ümumiyyətə kainatın durumunu səciyyələndirir. Qaynaqların verdiyi xəbərə görə yeddi sayı əski şumerlərdə kainatın işaretsi imiş. Onların ucaltdıqları yeddipilləli qüllə əslində yeddi səyyarənin, həftənin yeddi gününün, yeddi küləyin, yeraltı dünyanın yeddi qapısının simvoludur. Yeddi sayı, mənbələrdə deyildiyi kimi, zamanla, kosmosla, insanın maddi və mənəvi həyatı ilə sıx bağlıdır.

Katrılatdığımız yeddi çərşənbənin hər birinin məxsusi cizgiləri, ayın, mərasimləri vardır. Düzdür, “oğru çərşənbə”, “oğru bug”, “oğru üskü” də adlanan üç ilk çərşənbənin dörd ilaxır çərşənbələr qədər rolü böyük deyil. Amma, inama görə, həmin çərşənbələrdə də az-çox torpağa bug – istilik gəlir. Bu çərşənbələrin hər üçündə adamlar yandırıqları tonqalların üstündə hoppanmaqla bərabər, bu tonqalda yandırıqları lopanı üç kərə ev-eşiyin dövrəsinə dolandırıb:

Qaçın, qaçın, şeytanlar,
Sizi oda qalaram –

deyə-deyə ovsun edirlər. Ayində şər, demonoloji qüvvələrin qorxub qaçması, bir daha həmin evə yaxın düşməyəcəyi inamı ifadə olunubdur.

Sözsüz ki, Novruzqabağı qeyd olunan dörd ilaxır çərşənbə mərasimlərinin, ayınlarının zənginliyi ilə daha məşhurdur. Eldə-obada, kənddə-kəsəkdə hamının, hər evin təntənə ilə qeyd etdiyi bu çərşənbələrin hər birinin ayrı-ayrılıqda müxtəlif adları da vardır. Misal üçün, dörd ilaxır çərşənbənin birincisi müxtəlif bölgələrdə müxtəlif adlarda tanınır: “Əzəl çərşənbə”, “Müjdəçi çərşənbə”, “Muştuluqcu çərşənbə”, “Toz çərşənbə”, “Yel çərşənbə” və s.

Çərşənbəyə belə adların verilməsi elə onun öz məzmunu ilə bağlıdır. Bu ilk çərşənbədir. Yazın yaxınlaşmasını xəbər verir. Həmin çərşənbədə ev-eşik his-tozdan təmizlənir. Pal-paltarın, xalça-palazın tozu tökürlür. Bu üzdən də həmin çərşənbə “Toz çərşənbə” də adlanır. Söyü gedən çərşənbənin “Yel çərşənbə” adlanması da səbəbsiz deyil. Çünkü ilaxır çərşənbənin birincisi bilavasitə kainatın astronomik durumu, təbiətşunaslıq və fizika qanunlarına uyğun bir hadisədir. Bu deyilənlərə əsasən istilik ilk olaraq havaya gəlir. Sözsüz ki, əgər hava (yel) qızmayıbsa, onda suların donu açılmaz. Havaya isti gəlməlidir ki, torpağın canındakı su donu ərisin, torpaq yumşalsın və təsərrüfatçı – əkinçi bu torpağı şumlaya bilsin, bağban bağdakı ağacların dibini belləyib yumşaldala bilsin.

Novruz bayramının ilsonu çərşənbəsinin ikincisi də ayrı-ayrı bölgələrdə çeşidli adlarla çağırılır: “Kül çərşənbə”, “Küle çərşənbə”, “Su çərşənbəsi”, “Sular Novruzu” və s.

Çərşənbənin bu adlarla tanınması, sözsüz ki, səbəbsiz deyil. İlk çərşənbədə havaya bugün, istiliyin gəldiğini bilən təsərrüfatçı indi daha çox bağ-bostanı, əkin-biçini düşündürür. Bunların da qış yuxusundan ayılmaması, oyanmasını istəyir. Bunun üçün o, axşam yandırılmış çərşənbə tonqalının külünü isti-isti bağ-bostana, əkiləcək yerlərə səpir. İstiliyin süni simvolunu yaratmaqla üstlərinə kül səpdiklərinin də tezliklə oyanması, canlanması istəyini ifadə edir.

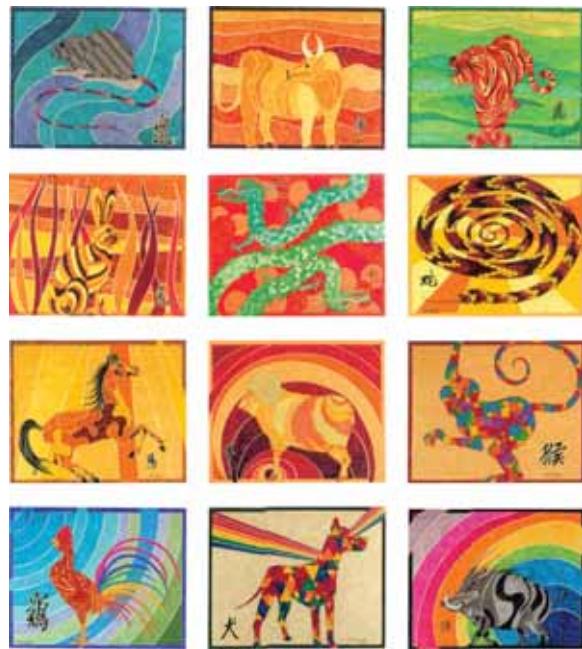
Bu çərşənbənin “Su çərşənbəsi” də adlanması bilavasitə su ilə bağlıdır və həmin məsələdən irəlidə danışacaqıq.

Novruz çərşənbələrinin üçüncüsünün “Gül çərşənbə”, “Torpaq çərşənbə”, “Yer çərşənbə”, “Ölü çərşənbəsi”, “Atababa günü çərşənbəsi” adları vardır. Bu çərşənbədə torpağın, yerin canına istilik gəlir. Meşələrdə novruzgülü baş qaldırır. Bu yaxınlıqlarda yaşayanlar, xüsusən oğlan, qız uşaqları, cavanlar gedib həmin novruzgullərindən toplayıb çərşənbə xonçasına qoyurlar.

Ta əski çağlardan üzü bu tərəfə, təkcə Azərbaycanda yox, dünyanın çox-çox yerlərində dünyasını dəyişənlərin, əcdad ruhlarının yadediləmə, xatırlanma günləri olub və bu gün də vardır. Etiqada görə, həmin günlərdə ruhlar öz mənsub olduqları ocağa gəlir, anılıb-anılmamalarına göz qoyurlar. Odur ki, həmin günlərdə məhz ruhların şərəfinə xüsusi hazırlıq görülür, süfrə açılır, dualar səylənilir. Düzdür, Azərbaycanda indi bu vaxt, bir qayda olaraq, “cümə günü, cümə axşamı”, bəzən də “adna axşamı” sayılır. Lap əski zamanlarda bu günə “ayna günü” də deyilmişdir. Mənbələrdə bildirilir ki, “cümə”, “adna”, “ayna” elə əslində “ruh” deməkdir. Buna, belə olmasına “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlirik:

Sağuş günündə ayna görklü,
Ayna günü oxuyanda xütbə görklü.

Günün nə üçün “adna” adlandırmasından söz açan İ.Nəsimi əvvəlcə

Adınə neçin oldu, adınənin adın bil,
Bu sırrı ol bilir ki, haqq ilə aşınədir –

deyir və sonra belə bir açıklama verir:

Adınədir qiyamət, ol gündədir nədamət,
Ol gündə həşr olisər, ol gündə macəradır.
Ol gündədir hesabın, həm rəhatü əzabın,
Ol gündə həqq qatında icmai-ənbイヤdir.

İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”da, istərsə də İ.Nəsiminin sözlərindən “ayna”, “adna” günlərinin ruhlar aləmi ilə, hətta bütün ruhların Tanrı tərəfindən imtahana çəkiləcəyi qiyamət günü ilə bağlılığı açıq-aydın görünməkdədir.

Həmin “ayna günü”, “adna günü” nəinki əski zamanlarda, hətta indinin özündə də Azərbaycanın bəzi yerlərində bilavasitə ruhlarla bağlı olaraq “Ata-baba günü” şəklində deyilir. Bu gündə evdə məxsusi xörək bişirilməklə yanaşı, qəbir üstüne getməklə oradakilar yad edilir. Yenə də Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində üçüncü, İlaxır çərşənbədə, hətta, Novruz bayramı gündündə qəbir üstüne getmek adəti vardır. Hazırlanmış nemətlərdən – boyadılmış yumurta, qovurğa, cürbəcür şirniyyat, qoğal, şəkərbura və s. pay olaraq qəbirlerin üstünə qoyulur. Həmçinin buraya səməni də aparılır və mütləq şam yandırılır.

Deməli, bəzi məkanlarda üçüncü çərşənbənin həm də “Ölü çərşənbəsi”, “Ata-baba günü çərşənbəsi” adlanması da, sözsüz ki, bu xatırlatdığımız görüşlərlə bağlıdır.

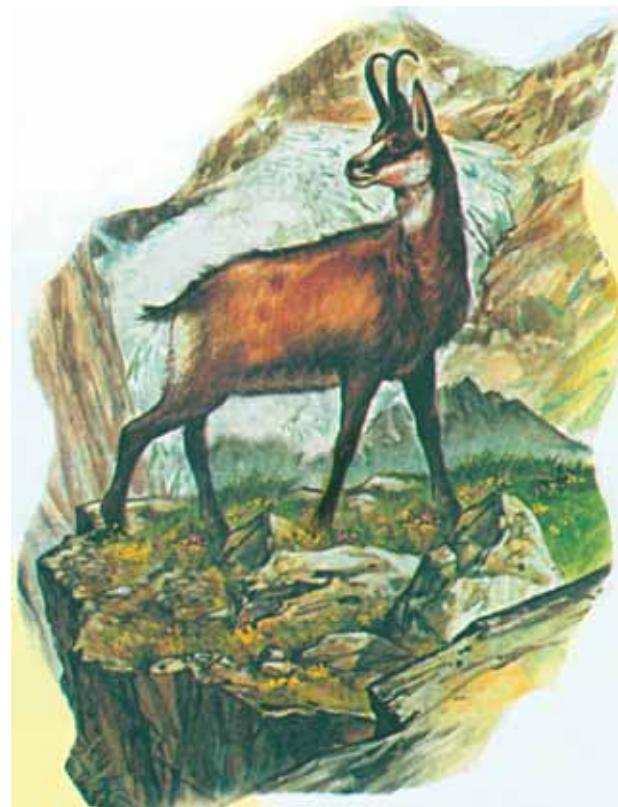
Nəhayət, ilin sonuncu çərşənbəsi Azərbaycanın hər yerində heç bir digər adla yox, yalnız “İlaxır çərşənbə” adıyla deyilir, qeyd olunur. Bu çərşənbədə təbiətdə və cəmiyyətdə nə varsa, hamisinin canında oyanma, dirilmə, canlanması prosesi başa çatır.

İlaxır çərşənbə təmtəraqı ilə özündən əvvəlk çərşənbələrdən fərqlənir. Düzdür, bu çərşənbədə olduğu kimi, əvvəlk çərşənbələrdə də “çərşənbə xonçası” tutulur, tonqal yandırılır və s. Amma İlaxır çərşənbənin növraqı zəngindən də zəngindir. Əvvəlcə bir məsələdən başlayaqq. Novruzunu çərşənbələrin dördündə də tonqal qalanır. Bir halda belədirsin, onda ayrıca bir “Od çərşənbəsi” icad etmək nə deməkdir? Bəs nə üçün dörd çərşənbənin dördündə də tonqal qalanır? Əvvəla

bilməliyik ki, od, atəş bəşəriyyət tarixində, onun inkişaf, yüksəliş mərhələlərində, hətta mədəniyyət və mənəviyyatında tayı-bərabəri olmayan bir tapıntıdır. Bu tapıntıının əsrarəngizliyi, fəvqəlliyyi adamların tədricən formalaşma yolu keçən düşüncəsində bir-birindən maraqlı, seçilən coxsayılı miflərin, inam və etiqadların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda oda xoşbəxtlik, uğur bəxş eləyən hamı – canlı kimi baxılmış, ona “Od haqqı”, “Bu oda kor baxım”, “Yalan deyirəmsə, ocağım, odum sönsün”, “Odun-oçağın sönəməsin”, “Evində od-oçaq yansın” və s. kimi and, dua, alqış-qarğış vasitəsi kimi baxılmışdır. Bir mifdə deyilir ki, çox-çox qədim zamanlarda adamlar toplaşıb təzə ailə quranlar üçün ev-eşik tikər, ilkin dolanacağı təmin edən nə gərəkdirse verərmişlər. Bircə oddan başqa. Cavanlar, yəni evlənənlər bağ-bağatdan qov, dağ-dاشdan çaxmaqdaşı taparmışlar. Onlar el ağsaqqalında qorunub saxlanılan çaxmaqla öz ocaqlarının odunu yandırmışlar. Bu, həmişəlik bina salmaq, yer-yurd sahibi olmaq rəmzi imiş.

İlaxır çərşənbədə hər ev, ailə tonqal yandırmalıdır. Həm də bu tonqalda yandırılan çır-çırpinin, ağac-uğacın içinde mütləq tikanlı kol da olmalıdır. Azərbaycanın dağ rayonlarında bundan ötəri daha çox gəvəndən istifadə olunur. İnamə görə, guya qışın, soyuğun, şaxtanın qoruyucusu, hamisi sayılan şər qüvvələr yazın, baharın gölməsini yubandırmaq üçün Günəşin yerdəki rəmzi sayılan odu-oçağı söndürməklə istiliyin, bununla da təbiətin oyanmasının, canlanması qarşısını almaq isteyirlər. Onlar tonqala atılmış tikanlardan qorxduqları

üçün isə oda yaxınlaşış onu söndürməkdən çəkinirlər. Elə ilaxır çərşənbə tonqalının ətrafına şıslə çevre çəkmək də bu şər qüvvələrin qarşısını almaq və oda tökülmüş ağırlıq-üğurlığın oradan çıxa bilməməsi inamı ilə bağlıdır.

İlaxır çərşənbənin, eləcə də Novruz bayramı axşamı yandırılan tonqalın üstündən ailənin bütün üzvləri hoppanmalı, bununla da köhnə ilin his-pasından, ağrı-acısından xilas olmalıdır.

Tonqalın üstündən üç kərə o tərəf-bu tərəfə hoppanıklärən oxunulan nəğmələrdə də bu cəhət öz izlərini qorumuşdur:

Ağrim-uğrum tökülsün,
Oda düşüb kül olsun.
Yansın, alov saçılsın
Mənim baxtım açılsın! –

İlaxır çərşənbə tonqalında nəinki adamlar, hətta mal-qara, qoyun-quzu da hoppandırılıb köhnə ilin ağır-uğurluğundan çıxılır. Evin bərkət süfrəsi də bu tonqalda alazlandırılır ki, qarşısındaki ildə üstündən bərkət əskik olmasın. Ərgən qızlar isə İlaxır çərşənbə tonqalını bəxt açan qüvvə bilirlər. Onların tonqal üstündən hoppanarkən oxuduqları

Atıl-matıl çərşənbə,
Ayna təkin baxtım açıl çərşənbə...

nəğmədən də bunu müşahidə etmək mümkündür.

İlaxır çərşənbə mərasim və ayinlərlə zəngindir. Bu mərasimlərdən ən məşhuru və yayğın oları, sözsüz ki, “Vəsf-i-hal”dır. Sırlı aləmi öyrənmək cəhdindən doğan, tutulmuş niyyətlə bağlı icra olunan “Vəsf-i-hal” mərasiminin Novruz bayramının İlaxır çərşənbəsində keçirilməsi də çox incə bir mətləblə bağlıdır. Bəlli olduğu üzrə, adını bildirdiyimiz bayram – yeni gün, təbiətin canlanması bayramıdır. Deməli, qadınlar, xüsusən cavan, ərgən qızlar da məhz bu vaxt fala baxdırmaqla qarşısındaki ildə həyatlarında baş verəcək dəyişikliyi, gələcək aqibətlərindəki yeniliyi öyrənməyə çalışırlar.

İlaxır çərşənbənin “Vəsf-i-hal” mərasimində iştirak etmək istəyənlər, adətən, təyin olunmuş evə toplaşırlar. Ortalığa, eldə “dilək tasi” adlanan su ilə dolu bir badya qoyulur. Çoxlu nəğmələr bilən, mərasim ayınınin aparıcısı olan kimsə iştirakçı-lardan üzük, sıraq, sancaq, oymaq və s. parlaq əşyalar alıb badyadakı suyun içənə salır, ağ yaylıqla qabın üstünü örtür, sonra:

Göydə ulduz olaydım,
Can gülüm, can, can!
Xoşbəxt bir qız olaydım,
Can gülüm, can, can!
Yar qapımı döyəndə,
Can gülüm, can, can!
Evde yalqız olaydım,
Can gülüm, can, can!

Yaxud:

Araz axar, burular,
Can gülüm, can, can!
Suyu daşda durular,
Can gülüm, can, can!
Ürəkdə arzun olsa,
Can gülüm, can, can!
Sənə də toy qurular,
Can gülüm, can, can! –

Şəklində nəğmələr oxuyur və badyadan əlinə keçən nişanı çıxarır. Nişanın sahibi oxunulan nəğmənin məzmunundan özü üçün nəticə çıxarır. Başqa sözlə, nəğmə tutulmuş niyyətin açarı olur.

“Vəsf-i-hal” mərasim nəğmələrində xalqın inam və etiqadları, ən qədim dünyagörüşü öz əlamətlərini eks etdirir. Bütün bunları bilmək üçün, həmin nəğmələrdəki mənəni başa düşmək üçün xalqın möişət tarixini, fəlsəfi düşüncəsini də öyrənmək zərurişir.

Bələ bir nümunə:

Ağ at galir enişdən,
Sinəbəndi gümüşdən.
Bize də nəsib olsun
Heybədəki yemişdən.

İlk baxışda bu “Vəsfî-hal” mərasim nəğməsinin birinci iki misrası ilə sonuncu iki misrası arasında bir o qədər də bağılılıq görünmür. Əslində isə burada qırılmaz uyğunluq, yaxınlıq vardır. Belə ki, əvvəlki iki misradakı fikir nəğməni dinləyənin, daha doğrusu, fəlina baxılanın niyyətində tutduğu arzuya, istəyə inamı gücləndirir. Cənki, xalq ata həmişə müsbət münasibət bəsləmiş, onu “murad” simvolu saymış, Tanrı tərəfindən göydən göndərildiyine inanmışdır. Burada “at” ifadəsindən əvvəl bir “ağ” sifəti də işlənib ki, bu da həmin rəngin uğur simvolu bilinməsi, Tanrı rəngi hesab olunması ilə izah olunan məsələdir. Nəğmədəki “gümüş sinəbənd” də daşıdığı mənənə elə özündə, yəni gümüşlüyündə, parlaq olmasında ifadə edir. Parlaq nəsnələr isə xoşbəxtlik, sevinc rəmzi olub həmişə Günəşlə əlaqədar sayılır.

Bize də nəsib olsun
Heybədəki yemişdən –

deyimi də çox maraqlı, qədim bir əyləncənin əlamətlərini özündə yaşatmaqdadır. “Vəsfî-hal” mərasimində, adətən, nişanlı qızlar da olurlar. Ayin icra olunan evin qonşuluğunda isə cavan oğlanlar, nişanlı olanlar toplaşib şənlik keçirirlər. Qadımlar olan məclisdə nişanlı qızlardan bir neçəsinin ya boynuna ipək dolayır və ya qoluna yaylıq bağlayırlar. Məclisin carçası əhvalatı dərhal qızın nişanlısına çatdırır. Oğlan “bağlama” əhvalatını eşitdikdən sonra yer-yemişdən bir bağlama düzəldir, boğcada, yaxud heybədə qız üçün yollayır. Bu cəhət eynilə “Vəsfî-hal” mərasiminin

Boğça gəldi eşikdən,
Sarığı var gümüşdən,
Bize də qismət oldu,
Yar göndərən yemişdən.
Can gülüm, can, can!
Can gülüm, can, can! –

nəğməsində də öz əksini tapmışdır. Bu da maraqlıdır ki, inama görə, həmin sovqatdan ərgən qızlara da pay düşsə, onda onların da tezliklə nişanlıları olar.

İlaxır çərşənbə gecəsində tamamilə “Vəsfî-hal”a oxşayan bir falaçma da vardır ki, bu “Kuzə falı” adlanır. Amma “Vəsfî-hal”dan fərqli olaraq “Kuzə falı”nda qızlar yox, yalnız gəlinlər, oğul-uşaq böyükmiş qadınlar iştirak edirlər. Onlar bir evə toplaşib ortalığa ağızı enli bir kuzə qoyurlar. Kuzənin içində hər kəs sancaq, oymaq, üzük, sirğa, iynə, düymə və s. atır. İştirakçılarından bir nəfər kuzəni aparıb bulaq, çay, göl suyu ilə doldurub götürür. Kuzənin ağızına güzgü qoyurlar. Sabahısı gün tezdən nişan sahibləri kuzə olan evə gəlirlər. Bir balaca qız sağa güzgüni qaldırmaqla əlini kuzəyə salıb nişanlardan çıxarır. Burada daha çox söz – nəğmə bilən qadın nişan çıxaran qızı baxmadan, eynən “Vəsfî-hal”dakı nəğmələrdən oxuyur. Nişan sahibi bu sözləri ürəyində tutduğu niyyətə uyğun yozur.

İlaxır çərşənbənin maraqlı və məzmunlu ayinlərindən biri də “Qulaq falı”dır. Hava qaralandan sonra niyyət tutan kimse özü ilə bir qab su, güzgü, açar götürüb qonşu qapılara gedir. Xəlvətcə içəridə danişilan söz-söhbət qulaq asır. Eşitdiyi ilk sözləri ürəyində tutduğu niyyətə yozur. Əger niyyətlə eşitdiyi sözlər arasında uyğunluq varsa, deməli, arzu, istek də həyata keçəcək. Odur ki, İlaxır çərşənbə axşamlarında evlərdə həmişə xoş, könülaçan öyüdnəsihət, sevinc bəxş eləyən sözlər danişılır ki, qulaq falına gələn qapıdan ümidsiz qayıtmamasın. Qulaq falına gedənin özü ilə apardığı su – uğurlu yol, güzgü – işiqlı həyat, açar – niyyətəcan deməkdir.

İlaxır çərşənbənin diqqəti çəkən mərasimlərindən biri də “Danatma” mərasimidir. Əski təsəvvürə görə gecə qış kimi şər, gündüz isə xeyirxah

qüvvələrin əməlidir. Bunların arasında arasıkəsil-məz vuruş gedir. Sübhn açılmasına az qalmış Dan ulduzu görünəndə gecə bütün qüvvəsini – zülmət qaranlığı toplayıb açılan sübhn qarşısını kəsmək isteyir. “Dan qaranlığı” adlanan bu vaxtla vuruşda Güneşönü golən Dan ulduzu işığında Sübh qalib gəlir. Qədim azərbaycanlı da bu “Dan qaranlığı”na münasibətini məhz ilaxır çərşənbədə “Danatma” mərasimi ilə bildirir.

“Danatma” mərasimində, əsasən, cavan oğlanlar, qızlar iştirak edirlər. İlaxır çərşənbə gecəsində onlar bir evə yığışırlar. Bütün gecəni yatmayıb şənlik keçirir, cürbəcür əhvalat, əfsanə, rəvayət, lətifələr danışır, rəqs edir, nəğmələr oxuyub əylənlərlər.

İlaxır çərşənbə günü sıra-sıra tamaşalar göstərmək də qədim vaxtlardan davam edib gələn adətlərdəndir. Belələrindən “Xanbəzəmə” tamaşası da maraqlı olması ilə diqqəti cəlb edir. İlaxır çərşənbə günü sübhədən bir qədər keçmiş adamlar meydana toplaşırlar. Şənlik başlanır, cəngi havası altında zorxana qurulur. Pəhləvanlar üz-üzə dayanıb meydanın qızışmasını gözləyirlər. Meydanı dövrəyə almış adamlar pəhləvanları güləşdən qabaq cuşa getirmek üçün müxtəlif nəğmələr oxuyurlar.

Güləş başlanır. Pəhləvanlar güləşib adamların alqışıyla meydandan çıxırlar. Bu dəfə oynaq, məzəli havalar calınır. Bundan sonra xan seçilmiş şəxsi geyindirib bəzəndirirlər. O, geyimi, başının tacı ilə doğru-doğru xana oxşadılır. Xanı götərib meydanın yuxarı başında taxta əyləşdirilir. İki oğlan uşağı xanı yelpiklə yelləyir. Seçilmiş vəzir-vəkil də gəlib xanın sağ-solunda öz yerlərini tuturlar. Təyin olunmuş fərraşlar, qırmızı paltar geyinmiş cəllad xanın əmrinə hazır dururlar. Xan gözlenilməz əmrlər verir. Onun əmrləri mütləq yerinə yetirilir. Kosa, Keçəl, Təlxək meydana atılıb cürbəcür gülməli oyunlar göstərməklə xanı güldürməyə cəhd edirlər. Xan isə cəhd edir ki, güləsin. Xan əgər gülərsə, əlbəəl onu taxtdan endirib suya basır və yerinə təzə xan seçirlər. Tamaşa saatlarla davam edir.

İlaxır çərşənbənin maraqlı ayinlərindən biri də “Ağac-qorxutma”dır. Bar verən ağac bardan qaldıqda deyirlər ki, çilləyə düşüb qışırlaşır. Çərşənbə günü ağac sahibi əlinə balta alıb: “Ey barsız, bəhərsiz ağac, sən mənim nəyimə lazımsan?! Kəsəcəyəm səni!” – deyib ağacın üstüne hücum çəkir. Baltanın küpüylə, ağızıyla astaca ağacın gövdəsinə vurub onu səksəndirir. Bu zaman başqa bir nəfər, daha çox el ağısaqqalı balta vuranı tutub saxlayır və deyir: “A kişi, kəsmə ağacı. Mən onu zaminə götürürəm. İnanıram ki, qarşıdakı ildə o, bar verecək”. Bu vaxt evdəkiliərdən ayağı sayalı, əli bərəkətli sayılan ağacın dibinə şorbət səpir, buraya noğul, nabat, qovurğa, səməni qoyur. Həmçinin bağın bir küncündə çir-çırıntı yandırıb tüstüsünü ağaclarla verirlər ki, ağaclar xəstələnməsin, meyvələrinə qurd düşməsin.

Sözsüz ki, İlaxır çərşənbə inamları da olduqca çoxdur. Onların böyük əksəriyyəti arxaik düşüncə və mifoloji dünyagörüşlə bağlıdır.

İlaxır çərşənbə süfrəsi eynən Novruz bayramının təhvil süfrəsi kimi çox zəngin olur. Bu süfrə “Löyün”, “Ləvin”, “Yeddilöyün”, “Yeddiləvin”, hətta “Yeddisin” də adlanır. Süfrənin belə adlarla adlanması səbəbsiz deyil. İlaxır çərşənbə və Novruz süfrəsində yeddi adda yer-yemiş, nemət olmalıdır. Həm də bunların adı “s” hərfi ilə başlamalıdır: su, səməni, sünbüл, sumaq, sulaq, soğan, sarımsaq. Əlbəttə, bu adları göstərilənlər Azərbaycanın hər yerində elə bu cür olmur. Elə İranda da bu adlar fərqli şəkildədir və onların “yeddisin” adlandırdıqları bunlardır: “səbas” (sünbüл), “sib” (alma), “sancəd” (çaytikanı), “sif” (sarımsaq), “sirke” (sirkə), “sumaq” (sumaq), “səmənu” (səməni).

Bəzi mənbələrə görə, ərəb xilafətinin işğallarından qabaq ilin axır çərşənbəsi və Novruz süfrələrinə düzülənlər “s” yox, “ş” hərfi ilə başlayırmış və süfrəyə mütləq şərab da qoyulmuş. İsləm dini şərabı haram buyurduğundan “yeddişin” “yeddisin” olmuşdur, yəni “ş”ni “s” əvəz etmişdir.

Noinki Novruz bayramı, çərşənbə günlərində, ümumiyyətlə Boz ayın başlanğıcından ta sonuna qədər oğlan uşaqları, cavanlar arasında keçirilən oyun-əyləncələrindən demək olar ki, ən maraqlısı yumurta döyüşdurməkdir. Əvvəla bilməliyik ki, yumurta, Novruz bayramının əsas atributlarından biridir. Novruzun dörd çərşənbəsinin əlamətləri öz ifadəsinə yumurtada da tapıl. Belə ki, yumurta qabığının dairəviliyi torpaq mənasında olan dünyani, pərdəsi, bir növ havanı, ağı suyu, sarısı isə odu simvollarıdır. Yumurtanın daha çox sarı, qırmızı, yaşıllı rənglərlə boyadılması da, sözsüz ki, Günəşlə – odla, baharla, təbiətin yaşışlaşması istəyi ilə bağlı məsələdir. Çərşənbə, Novruz süfrələrini bişmiş, boyadılmış yumurtasız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Elə yumurta döyüşdurmədə də həm bişmiş, həm də və daha çox ciy yumurtadan istifadə olunur. Yumurta döyüşənlər əvvəlcə onların bərk-boşluğunu yəqinləşdirməyə çalışırlar. Bunu döyüşdürülcək yumurtaları dışə vurmaqla müəyyənləşdirirlər. Bu, “yumurtadadma” adlanır. Bilinəndə ki, döyüşdürülnən yumurtalardan birininki digərindən bərkdir,

boş olan yumurtanın sahibi ona: – Əy, vurum, – deyir. “Əy, vurum” yumurtanın sivri tərəfindən azca aşağı nişan qoymaq deməkdir.

Döyüşmədə sindirilmiş yumurtalarla oyun da maraqlıdır. Uduzulmuş sıniq yumurtaları sıraya düzürlər. Sonra buraya bir xoruz buraxırlar. Xoruz sıradakı hansı yumurtanı dimdikləyirse, sahibi qalib sayılır. Bir oyun da bişmiş yumurtaları yoxusdan üzüsağı diyirlətməkdir. Hansı yumurta daha uzağa diyirlənirsə, yenə də sahibi qalib bilinir.

İlaxır çərşənbə gecəsində yumurtadan fal vasitəsi kimi də istifadə olunur. Həmin gecə “Xıdır Nəbi” mərasimində necədirse, eləcə bir yumurtanı yük dolabının altına, taxça-rəfəyə qoyular. Yumurtanın yanına qırmızı, qara rəngli boyalar da qoyurlar:

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Yumurtanın üstünü yaz.
Üreyimdə diləyim var.
Nə yazırsan, qırmızı yaz –

deyə-deyə niyyət tutub yatırlar. Çərşənbə gecəsinin sabahı durub baxırlar. Əgər yumurtada təsadüfən qırmızı boyalı xətlər, işarələr varsa, deməli, uğurludur. Tutulmuş niyyətdəki arzu, istek qarşidakı ildə mütləq həyata keçəcək.

Əlbəttə, bütün bu deyilənlər, eləcə də təxminən bu sıraya daxil olan digər ayın və mərasimlər, əsasən, təbiətin oyanması, dirilməsi ilə bağlı öncədən görülən tədbirlərdir. Bir az da dəqiq desək, qışın bitməsi və yazın, baharın başlanması ilə əla-qədar geniş şəkildə qeyd olunan zəngin xüsusiyyətli Novruz bayramının hazırlıq mərhələləridir. Minilliklərin və bundan da çox-çox qabaqların məhsulu olan bu bayramı əcdadlarımız və əcdadlarımızın varisləri olan bizlər, ümumi şəkildə xalqımız həmişə, hər il böyük fərəh və sevinc hissələri ilə qarşılımağa çalışmışdır. Çünkü ta qədimdən yaşaya-yasaya gələn, yaşamaqda davam edən bu Novruz bayramı, sözün geniş anlamında, “...xalqın həyata nikbinliklə baxmasının, təbiətin qələbəsiylə sevinməsinin bayramıdır. İndiyə qədər öz qüvvətli təsirini saxlayan bu ənənəvi bayram məişətlə bağlı kütləvi bir xalq bayramıdır” (M.Arif).

Bizə bəllidir ki, əkinçilik, eləcə də maldarlıq Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatında, onun inkişafında başlıca rol oynamış, mühüm yer tutmuşdur. Axtarışlar sübut etmişdir ki, Neolit dövrünün axır qərinələrində, yəni səkkiz, on min il önce Azərbaycanın aran və yaylaqları, münbit torpaqları bütövlükdə ərazisi əkinçilik və maldarlığın ilkin məkanlarından, hətta mərkəzlərindən olmuşdur. Sözsüz ki, bütün xalqların tale tarixində olduğu kimi, bizim xalqımızın tarixində də əkinçiliyin və maldarlığın, yəni təsərrüfatın geniş olaraq inkişaf etməsi maddi mədəniyyətlə bərabər, mənəvi mədəniyyətin də yaranıb formalışmasına mühüm təkanverici rol oynamışdır. Və bu çağlarda Azərbaycanın əkin-biçin, maldarlıq təsərrüfatı ilə möşəkul olan insanları fəsil dəyişmələrinə görə qoymaqla, müşahidələrlə müəyyənləşdirmişlər ki, yaz adlanan fəslin başlanması ilə təbiətin oyanması, otlaqların, çəmənliklərin, əkilmiş məhsulların cürcəməsi, ağacların turmurcuqlanıb küpələnməsi, çıçəklənməsi başlayır. Bununla da taleyini, dolanacağına torpağa, bu torpağın yetişdirdiyi məhsula bağlayan əkinçi, maldar azərbaycanlı hər il yazın gelişini təmtəraqla, sevinclə qarşılımiş, növ-növ oyunlar, tamaşalar göstərib əylənmişlər. Bu oyunlar, tamaşalar, əyləncələr tədricən ayin, mərasim, adət-ənənə şöklində formalşa-formalaşa, nəhayət, bayram xarakteri almışdır.

İndi Novruz bayramı adı ilə tanınan bu bayram, sözsüz ki, ilkin keçirildiyi vaxtlarda belə adlanmamışdır. Bunun belə olmasını indi əski çağların xəbərlərini bize çatdırın qaynaqlar da sübut etməkdədir. Bu bayram ayrı-ayrı vaxtlarda “Xızır günü”, “Azər bayramı”, “Hörmüzd bayramı”, “Fərvərdin bayramı”, “Bahar cəşn”, “Yeni gün bayramı”, “Örgənəkon bayramı”, “Qurtuluş bayramı” (Örgənəkondan) və s. adlarla adlanmışdır. Düzdür, bu adların bəziləri elə bizim bu gün qışın qurtarıb yazın başlanması ilə bağlı təbiətin oyanması, canlanması mənasındadır. Amma bunların bəziləri mütləq bir istəkdən, məqsəddən irəli gələn, təsadüflərə bağlı adlardır. Fikrimizin təsdiqi üçün misallara müraciət edək. Çox-çox mənboldərənən, yaz bayramı Pişdadılər sülaləsinin dördüncü hökmərdarı Əfsanəvi Cəmşidin adı ilə bağlı olaraq izah edilir. Bayramın binasını məhz onun qoyması iddiası irəli sürürlür. Araşdırmalarından öyrənirik ki, İbn əl-Bəlxî “Farsnamə” əsərində bu barədə geniş söz açmışdır. O bildirmişdi ki, Cəmşid yeni tikdiridi sarayda taxta çıxır. Əyalətlərində olan

bütün hakimləri də saraya dəvət edir. Bu gün Günəş ilinin başlanması günü imiş. Cəmşid başına tac qoyaraq qarşısında durmuş hakimlərə müraciətə dedi: "Allahın bize verdiyi bütün nemətlərə şükür edək və rəsiyyətlə ədalətli rəftar edək. Hami dua etdi, şadlıq oldu və bu günü bayram edərək Novruz adlandırdılar. Həmin gün fərvərdin ayının Hörmüzd günü idi. Bu gündən başlayaraq şadlıq etdirələr".

Ömər Xəyyam isə "Novruznamə"sində bahar bayramını əvvəlcə əfsanəvi Kəyumərlə əlaqələndirir, sonra isə deyir: "Novruzun yaranmasının birinci səbəbi budur ki, həmin gündə Günəş dövrə vurub 365 gün altı saatdan sonra öz yerinə qayıdır. Cəmşid bu günü müəyyənləşdirmiş, Novruz adlandırmış və bayram etmişdir. Təberinin "Tarix"ində isə bu xəbərlə belə tanış oluruq: "Cəmşid əmr etdi ki, ona şüşədən gərdənə düzəltsinlər. O, gərdənəyə divləri qoşub mindi və göyə qalxdı. Həmin gün fərvərdin ayının Hörmüzd günü idi. Adamlar bu xariqəni gördükdə o günü və sonrakı daha beş günü bayram edib Novruz adlandırdılar.

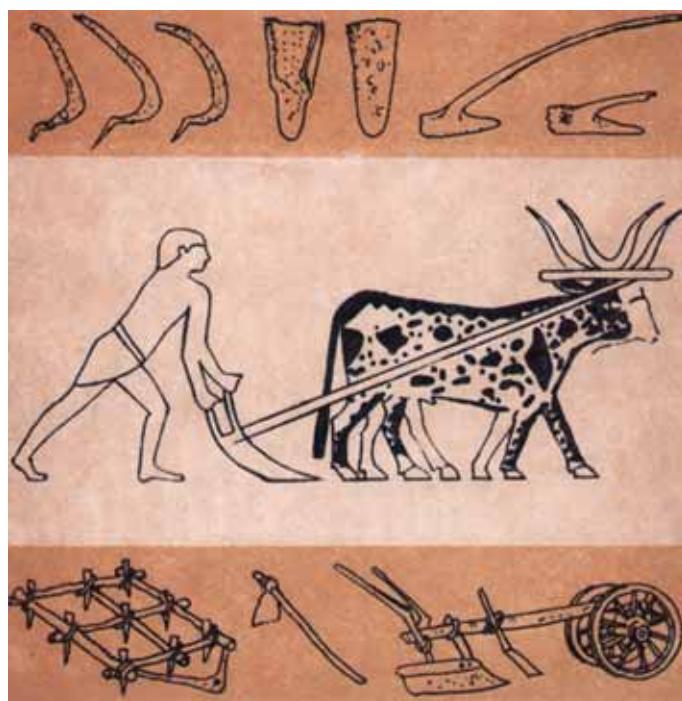
Bu deyilən, sözsüz ki, bilavasitə Ə.Firdovsinin "Şahnamə"sindən qaynaqlanmışdır. Orada deyilir ki, Cəmşid:

Qayırtındırı bir təxt Kəyan təxtitək,
Ona verdi gövhərlər ilə bəzək.
Alıb çıynınə div onu hər zaman,
Göyə qaldırar, istəsə hökmran.
O təxtin içində böyük hökmədar,
Fəzada Guneshtək tutardı qərar.
Cahan qaldı heyran onun təxtinə,
Hami afərin söylədi bəxtinə.
Edib xalq Cəmşidə gövhər nisar,
Belə bir günə Novruz ad qoydular.
Təzə ilbaşı Hürmüzi-fərvərdin,
Başa çatdırıb yerdəki zəhmətin,
Böyükər sevinclə bəzəndi o gün,
Quruldu bütün ölkədə toy, düyü.
Belə şanlı bayram neçə əsr var,
Qalıbdır o şahdan bize yadigar.

Mətnindəki "Hürmüzi-fərvərdin" mart ayının 21-dən aprelin 21-nə kimi davam edən ayın adıdır. Deməli, Fərvərdin ayının başlangıcı, yəni 21 mart Novruz günüdür.

Ə.Biruninin "Asar əl-Baqiyyə"sində və "Bürhani-Qate"də olan fikirlər, nisbətən fərqli olsa da, üst-üstə düşür. Bu mənbələrdə deyilir ki, Cəmşid bütün dünyani gəzdikdən sonra, nəhayət, qızıl taxtına oturaraq adamların çıxınında Azərbaycana gelir. Onun taxtı bir təpənin üstündə üzü gündoğana sarı qoyulur. Cəmşid burada qiymətli daş-qasıla bəzədilmiş tacını da başına qoyur. Günəş doğub öz şüalarını Cəmşidin taxt-tacı üstünə saldıqdə hər yan nura qərq olur. Bu mənzərəni görən camaat çox həyəcanlanır. Onlar bu günü uğurun başlangıcı hesab edərək, onu Novruz – Yeni gün adlandıırlar.

Heç şübhə yox ki, Novruz bayramının, eləcə də başqa bayramların hökmədlərə aid edilməsi cəhdidən bilavasitə "ədalətli şah", "ədalətli hökmədar" istəyi problemindən irəli gələn məsələdir. Mənbələrdən öyrənirik ki, dünyada ilk hökmədlər sayılan Kəyumərs insanlara nemət paylayan, Cəmşid isə mədəniyyət gətirməklə bərabər, xəstəliklərin qarşısını alan hökmədlər kimi tanınmışlar. Çox güman ki, bunun özü də elə bir əfsanədir və adamların arzu, ümidi lərini həmin hökmədlərin şəxsində ifadə etmək xatirinə uydurmadan başqa şey deyil. Ola bilsin ki, bu adlar da heç tarixi deyil.

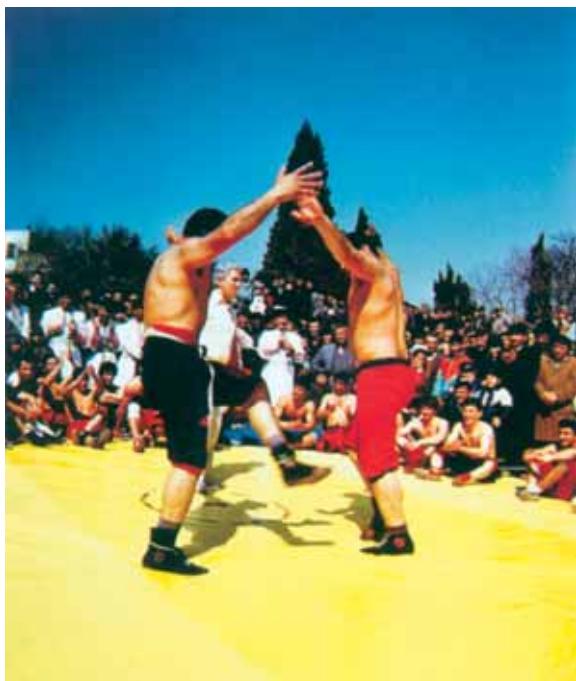

Məsələn, “zərdüştiliyin dini kitabı sayılan “Avesta”da Kəyumərsin qədim İran adı “Qayəmərdan”, yəni “Ölümə məhkum canlı”, başqa sözə desək, “insan” idi. Sonralar bu ad “Qayəmərd”, “Kəyumərs” şəklində düşmüşdür (Y.Vəzir).

Novruz bayramı barədə Şərq mənbələrindəki fikirlər daha çoxdur və müxtəlidir. Amma onların əksəriyyətində məsələyə sami etiqadları baxımından yanaşıldığı üçün tarixi həqiqət ortada itib-batır. Y.Vəzir yazır ki, “Bürhane-Qate”nın cənab həqq aləmi və Adəmi ol gündə (Novruz günü) xəlq elədi deməsi “Tövrat”ı xatırladır. Halbuki qədim Azərbaycan “Tövrat” fəlsəfəsinə tamamilə yabançıdır”.

Novruz bayramının mənşəyi, icra tarixi barədə deyilənlər bu qeyd etdiklərimizlə bitmir. Amma bu da var ki, bayramın istər mənşəyi, istərsə də icrası ilə bağlı haçalı, ziddiyətli fikirlər həmişə olmuşdur və indi də vardır. Hətta Novruz bayramına dini don geydirib onu gah zərdüştiliklə, gah da islamiyyətlə əlaqələndirməyə sey göstərənlər də olmuşdur. Nəzəri və bədii əsərlərində Novruz bayramından geniş bəhs edən, milli dünyagörüşdən onun izahına çalışan alim-yazıcı Y.Vəzir belələrinə etiraz edərək bildirir ki, əvvələ, Zərdüstün “Avesta”sında Novruz bayramı haqqında müəyyən məlumat yoxdur. Novruz bayramı yalnız fəlsəfəsi baxımından zərdüştiliyə uyğun gəlir ki, bu da təbiidir. Çünkü bu fəlsəfə ayrı-ayrılıqla həm zərdüştiliyə, həm də Novruza aid ola biləcək xeyir-şor, işıq-qaranlıq, isti-soyuq, təbiətin ölüb-dirilməsi və s. düşüncəsi üzərində qurulmuşdur. Bayramı islam aləmi, islam dini ilə əlaqələndirməyə cəhd edənlərə isə onun cavabı belə olmuşdur: “Xalq özü yaratdığı bir adəti xaricdən gələn bir qılinc zoru ilə tələqqi olunan bir etiqadda tərcih edir. “Biz qılinc müsəlmani” deyən bir milletin islamiyyətə nə qədər yabançı olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur və əsərlərdən bəri bütün hücumlara rəğmən təntənə ilə keçirdiyi adət və ayinlərin də nədən irəli gəldiyi aydın məsələdir”.

Rus və Avropa alımları də bu bayramın islamla bağlı olmadığını söyləmiş və ona yerli iqtisadi, ictimai amillərin məhsulu kimi baxmışlar. Bu baxımdan alman şərqşünası A.Metsin fikri daha maraqlıdır. O, “Müsəlman intibah” kitabında yazar: “Xalqın həyatında islamın təsirinin güclü olmadığını bayramlar sübut edir”. Bu mənada İ.S.Braginskinin fikri də qiymətlidir: “Doğrudan da, müsəlman ruhanıları nə qədər çalışıdlarsa da, Novruz bayramını nə qadağan etməyə, nə də ona dini don geydirməyə müvəffəq oldular. Xalq kütlələri Novruz bayramının qeyri-dini, azad xarakterini qoruyub saxladılar”.

Sözügedən məsələ ilə bağlı görkəmli Azərbaycan folklorşunası, mərasimlərimizi köklü şəkildə tədqiq edən professor M.H.Təhmasibin dedikləri də mənalıdır: “İslamiyyət uzun müddət bu bayramı (Novruz bayramını – B.A.) unutdurmağa çalışmış, müvəffəq ola bilməyəcəyini başa düşdükdən sonra onu öz tarixi ilə əlaqələndirməyə, hətta dördüncü xəlifənin (Əlinin – B.A.) Xilafətə keçməsi ilə bağlamağa cəhd etmişdir. Lakin bunun sonradan qondarıldığı şübhəsizdir. Əvvələn, müsəlman bayramları qəməri təqvimə əsaslandıqları üçün ilbəil öz yerlərini dəyişdirdikləri, yəni başqa-başqa vaxtlarda, başqa-başqa fəsilərdə icra etdikləri halda, Novruz sabit bir şəkildə ancaq və ancaq yazın birinci günü qarşılanır. Elə buna görə də islam ruhanıları güzəştə getməyə məcbur olduqdan sonra belə bu bayramı özlərinin əsil dini bayramlarından fərqləndirməyə çalışmışlar. Hətta məsxərəyə qoymaq, hörmətdən salmaq, təhqir etmek məqsədi ilə onu topal bayram, şikəst bayram, yəni hərəket edə biləməyən bayram adlandırmışlar”.

Burada bir məsələni də qeyd etməyi vacib bilirik. Əgər doğrudan da haqqında danışdığını bayram dördüncü xəlifə ilə əlaqədar olsayıdı, onda müsəlman ruhanıları həmin bayrama qarşı belə təhqirəmiz sözərək cürot etməzdilər. Bundan savayı, dördüncü xəlifənin adı ilə bağlı olan ən əlamətdar, yadda qalan günlər, sözsüz ki, onun anadan olduğu və taxta, yəni xəlifəliyə

iyiyələndiyi günlərdir. Məlumdur ki, qəməri təqvimlə bu günlər hər il öz yerlərini dəyişdiyindən burada konkret gündən söz gedə bilmez. Miladi tarixi ilə müəyyən edilmişdir ki, dördüncü xəlifənin anadan olduğu vaxtı oktyabr, taxta çıxmazı isə dekabr ayındadır. Novruz bayramı isə sabit olaraq martın üçüncü ongünlüyüünün ilk günlərində qeyd olunur.

Novruz bayramı barədə yazıçı A.Şaiqin fikirləri də dəyərlidir. O, bayrama milli mövqedən yanaşaraq onu ulu baba-larımızın adət-ənənələri ilə əlaqələndirir və yazar: “Novruz bayramı azərbaycanlıların hələ islamiyyətdən əvvəl keçirdikləri bayram olmuşdur. Hətta Nizami “İskəndərnəmə” poemasında Novruz bayramı günü İskəndəri qonaq edən Nüşabənin tonqal qaladığını, süfrəyə hər çeşid süftə qoyduğunu qeyd edir. Lakin sonralar, əsrlər keçdikcə ruhanılar və sərvətlilər bu bayrama başqa rəng verməyə, onu dövlətlilərin zövqünə xidmət edən bir bayrama çevirməyə çalışmışlar. Bununla belə, bu bayram xalqın fərəhli keçirdiyi bir bayram olmuş, hər kəs onu öz imkanı daxilində xoş keçirməyə çalışmışdır”.

Novruz bayramının dinlərlə, eləcə də dövlətlə əlaqəsi məsələsi M.S.Ordubadini də düşündürmüdüdür. O, “Bahar bayramı” adlı məqaləsində bir sıra qiymətli fikirlə bərabər, bunu da demişdir: “Bahar bayramını din və dövlətlə əlaqədar etmək uğrunda yürüdülən fikirlərin hamisi müvəffəqiyyət qazana bilməyərək, bir əfsanə halında qalmışdır. Bahar bayramının üzərinə hökumət bayramı damgası vurmaq istəyənlər boş bir əllə meydana çıxmışlar. Onlar bu günü Cəmşidin tacgüzərləq gününə tətbiq etməyə çalışırlar. Lakin bu iddianı heç bir tarixi vəsiqə ilə isbat edə bilmirlər.

...İlk Bahar bayramının nə islam dini, nə də islamiyətdən əvvəl mövcud olan dinlərlə əlaqədar olmadığı, bu bayramın ayrı-ayrı xalqlar arasında çox qədim zamanda mövcud olduğu ilə sübut olunur. İndi artıq demək lazımdır ki, bu bayram Azərbaycan xalqının milli və mənəvi bayramıdır”. Bu mənada yenə də M.H.Təhmasibin bildirdikləri diqqəti çəkir: “Bəzən bu bayramı atəşpərostliklə bağlamağa da cəhd edirlər. Düzdür, bu bayramla əlaqədar mərasimlərdə günəşlə, odla, hətta mehrpərostliklə bağlı ünsürlər çıxdır. Lakin azaciq diqqətli araşdırma göstərir ki, Novruz zərdüştilikdən də çox-çox qədim olmuş, bu din də islamiyət kimi Novruz bayramından ancaq öz məqsədinə uyğun istifadəyə çalışmışdır”.

Doğrudan da, adicə bir faktı diqqət yetirək. Novruz bayramının özündə və onun çərşənbələrində ən geniş yayılmış mərasimlərindən biri tonqal qalaməqdır. Bu vaxt odun üstündən hoppananlar “ağırlığım-ugurluğum, azarım-bezarım tökü” deyirlər. Arxada da bu barədə söhbət açmışdıq. Zərdüşt dininə görə isə od müqəddəs hesab olunmuş, ona sitayış edilmiş, odu üfürməklə söndürmək bağışlanmaz günahlardan sayılmışdır. Belə olduqda Zərdüşt dininə qane olan kəslər heç vəchlə müqəddəs saydiqları odun üstünə “azar-bezarımı, ağırlıq-ugurluğumu” tökməyə cüret etməzler. Deməli, buradan belə qənaət yaranır ki, “...mərasimdə odun müqəddəsliyinə yox, azarı-bezarı yandırıb məhv etmək qüdrətinə malik əlamətlər yaşamaqdadır. Başqa sözə deyilsə, bu mərasim atəşpərostlikdən çox-çox qədimdir. O dövrdə od müqəddəsləşdirilib məbəd dərəcəsinə qaldırılmamışdı” (M.H.Təhmasib).

Bundan savayı, bəlli olduğu üzrə, odla yanaşı, mövcudiyət üçün başlıca atributlardan olan suyu da zərdüştilər müqəddəs bilmiş, onu söyməyi, murdarlamağı günah saymışlar. Amma adamlar həm ilaxır çərşənbədə, həm də Novruz bayramı gündündə şübhə tezdən axar su üstündən atdanmaqla “azar-bezari”, “ağırlıq-ugurluğu” tökürlər. Göründüyü kimi, biz burada da elə oda olan münasibətin təzahürünü görürük.

Ümumiyyətlə, Novruz bayramı ilə bağlı fikirlər bu deyilənlərlə bitmir. Bu baxımdan Ç.Daiminin “Novruz mərasiminin mifoloji və tarixi qaynaqları” (“Folklor və etnoqrafiya” jurn., 2005, sayı 1) yazısında da xeyli xəbərlər vardır. Oradan bir neçəsini iqtibas yolu ilə nəzərə çatdırmağı gərəkli bilirik. Belə ki, “İslam ensiklopediyası”nın məlumatına görə, Novruz bayramı Əhəmənilər (e.ə. 558-331) zamanından bayram edilən və şəmsi (Günəş) təqviminin birinci günü (Rumi 9 mart, miladi 21 mart) olaraq qəbul edilən bayramdır. M.Kaşqarlı “Divani-lüğət-it türk” esərində (XI yüzillik) müsəlman olmayan türkərin yüz illər boyu istifadə etdikləri 21 mart başlangıcı on iki heyvan təqviminə istinadca Novruz və yeni il fəsillərinin təsnifini vermişdir: “Türkər ili dörd fəsilə bölrək onlara ad verirlər. İlin başlanıb bitməsi bu fəsillərdən bilinir. Yeni gün – Novruzdan sonra ilk bahara “Oğlaq ayı”, sonra da “Uluq oğlaq” ayı deyirlər.

Ş.Saminin “Qamusı-türki”ndə Novruz belə tanıdlırlar: “Yeni gün əski İran təqvimində, təqvim-i-cəlalidə (Ö.Xəyyamın təqvimi – B.A.) ilbaşı və ilin bahar xəbərcisi olan gün olub Rumi təqvimle martin doqquzuna (miladi 21 mart – B.A.) təsadüf edər”.

Qiyasi “Lügət”ində Novruz bayramı ilə bağlı deyilir: “Novruz fərvərdin ayının birinci günüdür ki, bu gündə (21 martda – B.A.) Günəş Qoç bürcünə daxil olur”. Amma bütün deyilənlərdə son olaraq bu qənaət öncə çəkilir ki, Novruz bayramı baharın gəlişi, bununla torpağın, təbiətin canlanması, yazın ilk gününün qarşılılanması bayramıdır. Yazın ilk günü isə Günəşin zahiri hərəkəti əsasında yaradılmış təqvimə əsaslanır. Əvvəla deyək ki, Ay-Qəməri təqvimi ili ilə Günəş təqvim ili arasında böyük vaxt təfəvüti vardır. Birinci ikincidən ilin qısa, uzunluğununa uyğun olaraq on-on bir, bəzən hətta on iki gün fərq verir. Dini bayram və mərasimlər (qurban, orucluq, məhərrəmlək və s.) Qəməri təqviminə əsasən keçirildiyindən onlar hər il 10-12 gün arasında geri çəkilir və beləliklə, bütün fəsilləri, ayları gəzirlər.

Günəş təqvim ilinin isə, bir qayda olaraq, mart ayının 20-22-dən (fevral ayı ilə əlaqədar ilin uzun, qısalığından asılı olaraq) başlanmasının isə elmi bazası mütləqdir. Bu, bilavasitə “...dəqiq astronomik hadisəyə – Günəşin dönyanın Cənub yarımkürəsindən Şimal yarımkürəsinə keçməsinə, gecə-gündüzün bərabərləşməsinə və yerin Şimal yarımkürəsində astronomik baharın girməsinə uyğun gəlir”.

Bu cəhət Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Misal üçün, M.Füzuli gecə-gündüzün bərabərliyi ilə yazın başlanmasını, bununla da Novruz bayramının yetişdiyini poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

Vəslin mənə Novruz gecəsi oldu müyəssər,
Sanki o gecə gündüz ilə oldu bərabər.

Bu məsələ A.Səhhətin dediklərində daha dəqiqdir:

O gün ki fəsli yaz olar,
Gecə, gündüz taraz olar.

Qədim türk-monqol təqviminə əsasən Günəşin zahiri illik hərəkəti hər on iki ildən bir təkrar eyni nöqtəyə düşür. Bu vaxt ildəyişmə baş verir. İldəyişmə isə mütləq bir heyvanın üstündə olur. Təqvimdə bu heyvanların sayı on ikdir və onların sırası belədir: **siçan, öküz, pələng, dovşan, balıq, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it, donuz**. Bu təqvim sonralar xüsusiylə Yaxın Şərqi ölkələrində geniş yayılmış və buralarda ilin necə – yaxşıımı, pismi olacağı adlandırılduğu heyvanın xüsusiyyəti ilə əlaqələndirilməyə cəhd edilmişdir. Misal üçün, siçan gəmiricilər fəsiləsinə daxil olduğundan elə zənn olunub ki, il siçan üstündə tamam olanda adamlarda da bir-birinə qarşı soyğunçuluq, talançılıq hissələri güclənər. Öküz işlək heyvan olduğundan onun üstündə təhvıl olan ildə adamlarda əməyə, zəhmətə, qurub-yaratmağa meyil artar. Dovşan qorxaq heyvan sayıldığından onunla bağlı ildə adamlar bir-birindən hüşənər, ehtiyath olmağa çalışırlar. Pələngin yırtıcılığı heç kəsər şübhə doğurmadığından, onun üstündə təhvıl olan ildə də adamlarda bu xüsusiyyət özünü bürüzə verər. İlan ilində insanlar dili acı olarlar. Sözsüz ki, bu adı çəkilən heyvanlarla ilin əlaqələndirilməsi mifoloji görüşlərə də bağlıdır. Belə ki, qoyun ilində insanlar bir-biri ilə mehriban, həlim xasiyyətli olacağı düşünülüb.

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun poemalarının birində yazır ki:

Axır çərşənbədir... İl tamam olur,
Bu il kənd içində danışır hamı –
At üstə gəlmışdır Novruz bayramı –
Qulunlu at üstə... Bu bir muraddır.
Qocalar deyir ki, bolluq keçəcək,
Torpaq su yerinə şorbət içəcək,
Odur ki, hamının ürəyi şaddır,
Hamının arzusu, ümidi gülür,
Üzündən, gözündən nurlar tökürlür.

Əlbəttə, illərin heyvanlar üstündə təhvıl olması bir çox baxımdan maraqlı görünə bilər. Amma bütün bunlar, sözsüz ki, ibtidai, mifoloji təsəvvürlərlə bağlı çağların möhsuludur. Amma bu da var ki, deyilənlərin elmi həqiqətə uyğunluğu azdır. Bu adlar təsadüfi səciyyə daşımaqdandır da özlərini qoruya bilmisələr. Misal üçün, monqolların təqvimindəki “əjdaha” sonralar “balıq”la əvəz edilmişdir.

Beləliklə, yazın ilk günü, bahar fəslinin başlanması şərəfinə keçirilən Novruz bayramını, yəni təbiətin bütövlükdə oyanması, canlanması bayramını xalqımız bütün zamanlarda təntənəli mərasim olaraq qeyd etmişdir. Arxada da qeyd etdiyimiz kimi, ev, ailə Novruz bayramına ən azı bir ay qalmış geniş hazırlıq işləri görür. Evlər ağardılır, paltar-palaz çırplılır, qab-qacaq yuyulur. Hami üçün təzə paltar tikməyə, almağa cəhd göstərilir.

Deyilənlərin bəzi məqamları böyük Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərində də öz poetik ifadəsini tapmışdır:

Bayram olub, qızıl palçıx əzərlər,
Naxış vurub otaqları bəzərlər,
Taxçalarda düzəmləri düzərlər,
Qız-gəlinin findiqçası, hənası,
Həvəslənər anası, qaynanası.

İlsonu çərşənbələrdə olduğu tək, Novruz bayramı axşamında da tonqal yandırılır və ailə üzvləri tonqalın üstündən hoppanmaqla köhnə ilin ağırlığından çıxırlar.

Novruz bayramı tonqalı qonşular tərəfindən yaslı, təziyəli olanların həyətlərində də yandırılır. Yaslı olanlar özləri həyətlərində tonqal yandırırmır. Çünkü bu bayram onlar üçün “qara bayram” sayılır. Buna görə də qonşular belə həyətlərdə Novruz tonqalı yandırmaqla təziyədarları yasdan çıxarırlar. Yeni ilə qəmli, kədərli getmək olmaz. Əks halda onlar il boyu uğursuzluqdan qurtarmazlar.

Novruz bayramı axşamının tonqalında üzerlik yandırmaq adəti də vardır. Tonqal sönənə yaxın odun içiñə üzerlik atıb deyilir: "Ocağıma öyri baxanın gözləri partlasın, özü yanıb çatlasın". Yandırılmış üzerliyin tüstüsü ev-eşiyə, mal-qaraya, qoyun-quzuya da verilir ki, salamatlıq olsun.

Novruz bayramının sayılan adətlərindən biri də qurşaqsallama, yaxud papaqatdır. "Qurşaqsallama"nın "papaqatdır"ya çevriləməsi möşət tariximizdəki yaşayışla – bina, evtikmə ilə bağlıdır. Qədim çağlarda evlər indiki kimi kirəmit, şifer örtüklü olmayıb. Evlərin torpaqla örtülmüş damı hamar olub. "Tati" adlanan bu cür evlərin damının düz ortasında bacalar açılıb. Həm də kənd yerlərində bu evlər bir-birinə o qədər six, hətta bitişik tikilibmiş ki, bir dama çıxanda bütün evləri damüstü gəzmək mümkün olurmuş. Tədrici inkişaf, yəni tati evləri kirəmitli, şiferli evlərin əvəz etməsi qurşaqtarma, qurşaqsallamanı da damdan aşağı – qapiya endirib "papaqatdır"ya çevirib.

Qurşaqsallama, papaqatmadı "Xıdır Nebi" mərasimində olduğu kimi, daha çox uşaqlar, cavanlar iştirak edirlər. Onlar qaranlıq düşəndə evləri gəzib damın bacasından qurşaq – şal sallayıb, qapıdan evin içiñə papaq, dəsmal atırlar. Evdə olanlar da gələnləri qovurğa, boyanmış yumurta, alma, armud, ərik, gavalı qurusu, cürbəcür bişmiş və şirniyyat payı ilə yola salırlar. Qurşaqsallama adətinin bir xüsusiyyəti yenə də elə ən yaxşı şəkildə M.Şəhriyarin "Heydərbabaya salam" əsərində təsvir olunub:

Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydada şal sallamaq.
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.
Şal istədim mən də, evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belime bağladım,
Qulamgilə qaçdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salib ağladı.

Novruz bayramı gecəsində qurşaqsallamanın bir maraqlı növü də vardır. İstək, sevgi gecəsi də adlanan bu gecədə cavan oğlanlar sevdikləri qızlar olan evlərin bacalarından salladıqları qurşaqların ucuna dəsmal bağlayırlar. Qız və qızın valideynləri o saat mətbəti başa düşürlər. Əgər bu işə razılıq varsa, dəsmalı qurşaqdan açıb qızın qoluna bağlayırlar. Yox, əgər razı deyillərsə, dəsmala bayram nemətlərindən qoyub qurşağı bənd edərək geri qaytarırlar.

Nişanlı qızlara bayramipayı aparmaq da Novruzun tanınan, qiymətləndirilən adətlərindəndir. Düzdür, digər bayramlarda da oğlan evindən nişanlı qız üçün sovqat aparılır. Amma bu, Novruzda daha təmtəraqlı, sovqatların sayı və növü isə çox olur. Həm də cəhd edilir ki, bu sovqatların arasında acılıq götürən nəsnələr olmasın. Belə etməsən, deyərlər ki, qız gəlin gələndən sonra acidil olar.

Novruz bayramı axşamında köhnə ilin tamam olması və təzə ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış bayram süfrəsi açılır. Bu süfrə uyğun olaraq, həm "təhvil süfrəsi", həm də "yeni il süfrəsi" adlanır.

Novruz süfrəsinə məhz bu bayramla bağlı bişirilmiş nə varsa, hamisindən düzülür. Süfrəyə Novruzun əsas atributlarınından sayılan, çevrəsinə evdokilərin sayı qədər şam düzülmüş bahar rəmzi səməni, nemətlərlə dolu xonça qoyulur. Su dolu piyalə, güzgü, qızıl əşya da süfrədə mütləq olur.

Süfrənin ortasında qab dolu su qoyub içiñə xırda balıq buraxırlar. Göz qoyurlar. Balıq qabın dibindən quyuğu üstə düz qalxıb suyun üzünə burun vurunca köhnə ilin qurtarib təzə ilin başlandığı bilinərmış. Bu xəbəri hamiya çatdırmaq üçün top atılmış. "Novruzun topu atıldı" – deyə hamı yeni ilin başlanması münasibətilə bir-birini təbrik edərəkmiş. Bayramın bu məqamı xalqımızın adət-ənənəsini, ayin-mərasimlərini, inam-etiqadlarını dərindən bilən və bu bildiklərini həm də bədii yaradıcılığında eks etdirən Y.V.Çəmən-zəminlinin "İki od arasında" romanında, demək olar ki, bütün inceliyi ilə təsvir olunmuşdur: "Qazi il təhviliñə beş dəqiqə qaldığını elan etdi: Hamı özünü şad göstərməyə çalışdı. Xalq adətincə, yeni il hansı bir əhval-ruhiyyə ilə qarşılınsayıdı, guya eyni əhval-ruhiyyə ilin sonuna qədər davam edərdi. Odur ki,

üzlər gülümsəyir, qəmi, dərdi unutmağa çalışırlar, gözlər süfrəyə, bolluğa və gül-çiçəyə dikilirdi... Bir-iki dəqiqə davam edən dərin sükütu top ateşləri pozdu: il dəyişildi”.

Elə Novruz süfrəsində ailə üzvlərinin adına düzülmüş şamlar da bu vaxt yandırılır. Cəhd olunur ki, süfrənin künc tərəflərində kimse oturmasın. Etiqada görə, evin, ocağın ruhları da bu axşam gəlib künclən yaxınlaşaraq süfrədəki nemətlər-dən dadırlar. Onların qarşısı kəsildikcə isə küsüb geri qayıdır. İncidiklərindən öz ocaqlarına ziyan götirə bilərlər.

Novruz bayramı gecəsinin sabahı, çərşənbələrde olduğu kimi, axar su üstünə gedilir, ayınlar icra edilməklə köhnə ilin ağrılıq-uğurlığından xilas olurlar. Axşamdan boş saxladıqları qabları yeni il suyu ilə doldurub aparırlar. Evdə qalanların, pal-paltaların, yorğan-döşəyin, həmçinin mal-heyvanın, bağ-bostanın, əkinəcək yerlərin üstünə bu yeni il suyundan səpirlər. Bununla da il boyu özlerinin salamat-sağlam olacağına, bağ-bağatın, əkinocayı, mal-qaranın məhsuldarlığına inanırlar. İnanırlar ki, oğul-uşaq böyütmüş bir qadın hamidan tez gedib yeni il suyu götirsə, bu sudan uşağı olmayanlar içərsə, onlar da övlad sahibi olarlar və s.

Suya belə inama arxalanmanın başlıca səbəblərindən biri suyun varlığı təmin edən başlıca vasitələrdən olmalıdır. Susuz yaşayışın olacağı mümkün deyil. Elə bunun özü insanlarda suya ehtiramla yanaşmaq, onu qorumaq inamı yaratmışdır. Əbəs yerə deyil ki, ta əski çağlardan suya ruhun əksetdiricisi kimi baxılmış, bəd, qorxulu yuxu sınsın deyə suya, yəni suda əks olunan ruha danişilmiş, səfərə yollananın, yola çıxanın işi uğurlu olsun deyə arxasında su səpilmiş, suyu söymək, murdarlamaq ən böyük günahlardan bilinmişdir. İnsanlara “Sucan ömrün olsun”, “Su kimi əziz ol”, “Sularınız axarlı-baxarlı olsun”, “Suyun kəsilməsin” – deyə alqış söylenilmiş, “Su haqqı” – deyə ona and içilmiş, “Su dirilikdir”, “Su olan yerde abadlıq olar”, “Su murdarlıq götürməz”, “İlanı da su içəndə öldürməzlər” və s. kimi nəsihətlər deyilmişdir. Xalq inam və etiqadlarında su canlı, deyiləni eşidən, başa düşən zənn olunmuşdur. Misal üçün, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Salur Qazan evinin kimlər tərəfindən talan edildiyini öyrənmək üçün “Su Haq didarın görmüşdür, mən bu suyla xəbərləşim” deyir. Və sorğusunun sonunda onun:

Ordumun xəbərin bilirmisən degil mana!

Qara başım qurban olsun, suyum sana! –

müraciəti, ümumiyyətlə, Oğuzlarda suyun doğrudan-doğruya canlı bilinməsi fikrini reallaşdırır. Əlbəttə, su ilə əlaqədar istənilən qədər belə-belə nümunələr göstərmək olar. Və bu nümunələrin əksəriyyətində, elə “Kitabi-Dədə Qorqud”da da deyildiyi kimi, su Tanrı üzü görmüş sayılır. Ona görə də o, müqəddəs hesab olunur. Bu deyilənlər, sözsüz ki, Novruz bayramında da suya qayğı-sayıçı və ehtiramla yanaşmağa, onun köməyinə sığınmağa inamı artırmışdır.

Novruz bayramı gündündən başlamış on-on iki gün müddətində dost-tanış, qohum-əqrəba bir-birinin evinə bayramlaşmağa, təbrikə gedir, bir-birlərinin evlərinə Novruz bayramı üçün hazırlanmış nemətlərdən sovqat aparırlar. Əvvəllər küstülü olanlar bu gün mütləq barışmalıdır. Yeni ildə kin-küduret aradan götürülməlidir. Beləliklə, Novruz bayramı yazın, yeni təsərrüfat ilinin başlanğıcını bildirməklə yanaşı, həm de ümumel, ümumxalq, ümumdövlət sevinc, şadlıq bayramına çevirilir.

Mənbələrin verdiyi xəbərə görə, Novruz bayramı bir vaxt doğrudan-doğruya dövlət işlərinin icrasında da mühüm rol oynamışdır. Misal üçün, XI yüzillikdə yaşamış Nizamülmülkün “Siyasətnamə” sindən bəlli olur ki, Novruz bayramına bir neçə gün qalmış carçılarsən, bazarları gəzərək şah sarayının xalq üzünə açıq olduğunu elan edərmiş. Bayram günü camaat saray meydanına toplaşar və hökmdardan kimin nə şikayəti varsa, çəkimədən söyləmiş. Bu vaxt padşah taxtdan düshüb baş məbudun (qazi, məhkəmə) qarşısında iki dizi üstə çökərək deyərmiş: “Hər şeydən əvvəl bu kişi ilə (şikayet edənlə – B.A., T.B.) mənim məsələmi ayırd elə, heç şeydən ehtiyat edib çəkinmə”. Bundan sonra məhkəmə qurularmış və şikayətlərə ədalətlə baxılarmış. Şahın mühakiməsi qurtardıqdan sonra o, yene taxta oturar, tacı başına qoyar, üzünü böyüklərə və yaxın adamlarına çevirir deyərmiş: “Mən ona görə özümdən başladım ki, siz başqalarına zülm etmək tama-hına düşməyəsiniz, indi kimin sizdən narazılılığı varsa, könlünü ələ alınız”.

Novruz bayramı hər hansı dini görüşə, ideoloji istəklərə əyilməyen, xalqımızın böyük ehtiramla qeyd etdiyi təsərrüfat məzmunlu yaz bayramıdır. Məsələnin məhz bu mahiyyətini dəyərləndirən, Novruz bayramının xalqımızın mənəvi varlığında güclü rolunu yüksək qiymətləndirən böyük dövlət xadımı, xalqımızın ümumməlli idarı Heydər Əliyev demişdir: “Böyük mənəvi gücə malik olan Novruz bayramı ulu əcdadlarımızın bizə verdiyi ən gözəl yadigar olub, Azərbaycan xalqının milli ruhunu və yaddasını, onun daxili aləmini bütün zənginliyi ilə yaşıdır. Təbiətin oyanışının, varlığın yenidən canlanmasıın müjdəsini verən Novruz bayramı ən qədim zamanlardan bəri həyat və mösətərimizə daxil olmuş, insanlara aydın və işiqli sabaha, xoşbəxt gələcəyə inam duyğusu bəxş etmişdir”.

Aa

ABBAS SƏHHƏT, Abbasqulu Əlabbas oğlu Məhdizadə (1874-1918) – şair, nasir, tərcüməçi, maarif xadimi. Şamaxıda anadan olmuşdur. İlk təhsilini atasının məktəbində alan A.Səhhət İranın Məşhəd şəhərində mədrəsədə və Tehranada “Mədrəseyi-Nizamiyyeyi-Nasiriyə” darülfünunun tibb şöbəsində oxumuşdur. 1900-cü ildə təhsilini başa vuran A.Səhhət 1901-ci ildə Şamaxiya qayıtmışdır. Tehran darülfünunun tibb diplomu Rusiya ərazi-sində qəbul olunmadığı üçün A.Səhhətə həkimlik etməyə icazə verilmir. Ərəb, fars, fransız dillərini mükəmməl bilən A.Səhhət müəllimlik etməyə başlayır. “Yeni məktəb” (1909) dərsliyinin hazırlanmasında yaxından iştirak edir. 1918-ci ildə A.Səhhət Gəncəyə köçür və həmin ildə də burada vəfat edir.

Azərbaycan ədəbiyyatını gözəl şeirləri ilə zənginləşdirən A.Səhhət uşaqlar üçün də mənali şeirlər yazmış, dünya və rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərini doğma dilimizə tərcümə etmişdir. Şairin “Yaz” və “İlk bahar” şeirlərində təbiətin oyanması, Novruz bayramı tərənnüm olunur.

O gün ki, fəsli yaz olar,
Gecə, gündüz taraz olar.
Havanın artar istisi,
Daha soyuqlar az olar.
Ərir dağın, çölün qarı,
Axar dərələrə sarı.
Gurultu ilə sel gələr,
Salar sədaya çayları.
Qaranquş ol zaman gələr,
Yenə tiker yuvasını.
Qonar yaşıl ağaclara,
Oxur gözəl havasını.

* * *

Gəldi martin doqquzu
Bayram etdiq novruzu.
Qar eridi, yox oldu.
Çaylarda su çox oldu.

Dağlar, çöller tişordi;
Novruzgülü göyordi.
Gecə-gündüz tənləşir,
Hava hərdən çənləşir.

Dağa qalxır dumalar,
Tez-tez yağır leysanlar,
Yüngül, sərin meh əsir.
Yağmuru birdən kəsir.

Aralanır buludlar,
Təravətlənir otlar,
Düşür günün ziyaşı
Artır yazın səfası.

Göy üzündə bir qəşəng,
Tağ görünçə yeddi rəng.
Gözəl qövsi-qüzehlər,
Qəlbə verir fərəhlər.

Quşlar ötür çöllərdə,
Ördək üzür göllərdə.
Əsir isti küləklər,
Uçur qazlar, ördəklər.

Yarpaqlanır ağaclar,
Yaşıllanır yamaclar.
Seyrə çıxar uşaqlar,
Göy çəməndə oynaqlar.

ABDULLA ŞAIQ, Abdulla Mustafa oğlu Təlibzadə (1881-1959) – şair, nasir, dramaturq, pedaqoq, ədəbiyatşunas, tərcüməçi, ictimai xadim, əməkdar incəsənət xadimi. A.Şaiq 1881-ci ildə Tiflisdə anadan olmuşdur. Tiflis, Məşhəd, Xorasan şəhərlərində təhsil almışdır. 1901-ci ildən Bakıda müəllimliyə başlamış, “Uşaq gözlüyü” (1910), “Gülzar” (1912), “Milli qiraət kitabı” (1919), “Türk dili” (1924), “Dördüncü il” (1929) və s. dərsliklər yazmışdır. II və IV çağırış SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmişdir (1946, 1956). Bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur. 1959-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir. “Tıq-tıq xanım” (1911), “Şələquyruq” (1913), “Məktub yetişmədi” (1926), “Anabacı” (1926), “Tülkü həccə gedir” (1927), “Çocuq şeirləri” (1934), “Yaxşı arxa” (1939), “Gözəl bahar” (1940), “Araz” (1940), “Qoçpolad” (1946), “Nüşabə” (1947), “Seçilmiş əsərləri”, üç cilddə (1955-1959),

“Əsərləri”, beş cilddə (1966-1978) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Bahar” adlı silsilə şeirlərində ilin ən gözəl fəsli vəsf olunmuşdur.

Bağçalarda açır gül,
Fərəhlənir hər könül.
Uçur duman, qəm, kədər,
Şən-şən ötür hər bülbü'l.

Yaşılanır dağ, yamac,
Bəzək vurur hər ağac.
Dərə, təpə, çöl, çəmən
Çiçəklərdən qoyur tac.

Bahar eylədikcə naz,
Elin kefi olur saz.
Əkir, biçir həvəslə
Deyir: – Var ol, gözəl yaz!

* * *

Uğur olsun, gözəl bahar!
Səni ellər çox arzular.
Ayaq basdırın ölkəmizə,
Şənlik, şadlıq gətir bizə.
Qoy sel kimi yağsın yağış...
Köynəyini sıxsın yağış.
Sellər axsıñ, çaylar daşın,
Sevincimiz başdan aşın.
Çatır-çatır yansın ocaq,
Qoy şənlənsin oğul-uşaq.
Çöllər, sünbü'l saçlı əkin
Parıldasın qızıl təkin
Dağlar bəzək vursun yenə.
Quşlar məclis qursun yenə.
Dağda, bağda axşam, səhər.
Ətir saçısın bənövşələr
Həvəs, maraq gölsin bizə,
Çalışaq öz dərsimizə.

* * *

Sevin ey çöl, ey orman,
Artıq dəyişdi zaman;
Yox oldu qış, boran, qar,
Qonaq gəldi şən bahar.

Açıdı yaşıl bir süfrə,
Şənlik çökdü çöllərə.
Göyərmiş göy səməni,
Səsi basmış ölkəni.

* * *

Əs, ey ətirli dan yeli;
Könülaçan bahar gəlir.
Bənövşə, yan dara teli,
Bağa sevimli yar gəlir.

Bulud, gecikmə düş yola.
Çəmənləri süpür, sula
Səadət ilə qol-qola
Könülaçan nigar gəlir

Məhəbbətin çıraqıdır,
Yeri könül bucağıdır.
Sixıntı, dərdi dağıdır,
Elə, günə tutar gəlir.

Günəşlə vermiş əl-ələ,
Üzü şəfəq saçır gülə.
Görüncə hüsнüñü elə,
Sevinc gəlir, vüqar gəlir.

Baxın qanadlanan göye,
Qaranuşa, qaz, ördəyə,
– Vətən, Vətən, Vətən, – deyə
Yenə qatar-qatar gəlir.

AÇAR FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər-vernə ayını. İlaxır çərşənbə axşamı üreyində niyyət tutan kəs özü ilə açar götürüb evlərinin yaxınlığından keçən yola çıxır. Yolayıcı olan yerdə açarı sağ ayağının altına qoyub gözləyir. Yoldan ötenlərin danışqlarından eşitdiyi ilk sözü yadında saxlayıb açarı da götürərək geri qaydır. Eşitdiyi həmin ilk sözü ürəyində tutduğu niyyətlə tutuşdurur. Uyğunluq olduğu halda, istəyinə qovuşacağına inanır. Açar niyyətin açıcısı deməkdir.

ADAM OLEARİ (1603-1671) – alman alimi, səyyah. 1635-1639-cu illərdə səyahəti zamanı Səfəvilər dövlətində olmuşdur. 1643-cü ildə səyahətləri haqqında xatirələrini yazımışdır. Əsərdə Azərbaycanın təbiəti, tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyati, əhalisinin adət-ənənələri və s. haqqında qiy-mətli məlumatlar var. A.Oleari Dədə Qorqudun qəbrini Dərbənddə öz gözləri ilə görmüş və ziyafət etmişdir. 1637-ci ilin martında Şamaxıda olan Adam Oleari yeni ilin – Novruzun qarşılıması mərasimini belə təsvir edib: “Astroloq tez-tez stolun arxasına keçir, öz üstürləbi ilə Günəşin müşahidə edir, saatə baxır, beləliklə, Günəşin gecə ilə gündüzün bərabərlik nöqtəsinə çatacağı anı gözləyirdi. Elə ki arzuolunan dəqiqə çatdı, o bərkədən etdi: Yeni il gəldi, təzə il başlandı. Dərhal toplardan yaylım atəsi açıldı, şəhərin qala divarları və bürclərin hər yerində qoraney səsləndi, təbillər çalındı və beləliklə böyük el şənliyinə başlandı...”

ADQOYMA – insanların və ümmüniyyətlə varlıqdakı bütün nə varsa, hamisinin ayrı-ayrılıqda fərdi tanıdlaması əlaməti. Hər hansı bir nəsnəyə qoyulan, verilən ad təsadüfi yox, müyyəyen məqsəddən doğur. Bu, bilavasitə məzmun, mahiyyətlə bağlı olur. Uşaqa, eksər hallarda, doğulduğu vaxtla – günlə, yer-məkanla, valideynlərinin iş-güçü ilə əlaqədər olaraq ad verilir.

Ulularımız təbiətin oyanması, canlanması müjdəçisi olan yazın, baharın və bu yazın başlanması elliklə qeyd etdikləri Novruz bayramının şərəfinə də qız və oğlanlara ad veriblər. Belə ki, övladlarını həmişəbahar, həmişəyaşar kimi təravətli, yaz ətirlə, sağlam, gümrah görmək istəyən nənə-babalar, ata-analar yazın, Novruz bayramının rəmzi kimi qız uşaqlarını Bahar, Bənövşə, Yazgül, Qızgül, Nazgül, Qızılgüllə, Gülyaz, Süsən, Lalə və b., oğlan uşaqlarını isə daha çox Bayram, Bayraməli, Novruz, NovruzeLİ adlandırıb və adlandırırlar. El-obaya, yurd-yuvaya, çöl-çəmənə, dağ-daşa Bahar, Baharlı, Baharabəd, Bayramabad, Novruzlu, Bayramlı, Bayrambinə, Bayramtəpə, Bayramdərə, Yazçöllü, Yazbağı adları veriblər.

Vaxtilə Həmədan yaxınlığında Bahar əyalətində yaşamış, müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan türklərinin – səlcuqların, qaraqoyunluların, aqçoyunluların, eləcə də qızılbaş tayfa birliyinin tərkibində olmuş qədim oğuz tayfası da Baharlı adını daşımışdır.

ƏĞACQORXUTMA – ilaxır çərşənbənin sözün magik təsirinə əsaslanan maraqlı ayinlərindən biri. Bar verən ağaç bardan qaldıqda deyirlər ki, ağaç cilləyə düşüb qışırışib. Çərşənbə günü bir nəfər – daha çox ağaç sahibi, əlinə balta alıb oraya golir və ucadan deyir: – Ey barsız, bəhərsiz ağaç, sən mənim nəyimə lazımsan?! Kəsəcə-yəm səni. Belə deyib ağaçın üstünə hücum çəkir. Balta-nın küpü, ağızı ilə asta-asta ağaçın gövdəsinə vurub onu söksəndirir, qorxudur.

Bu vaxt başqa bir nəfər – aqsaqqal onu tutub saxlayır və deyir: – A kişi, kəsmə ağaç. Mən onu zəminə götürürəm. Qarşidakı ildə mütləq bar verəcək.

Evdəkilərdən ayağısayalı, əlibərəkətli sayılan kimsə ağacın dibinə şerbət səpir. Buraya noğul, nabat, qovurgā, səməni qoyur. Sonra bağın bir küçündə cir-cırçı yandırılıb, tüstüsü ağaclarla verilir. İnanırlar ki, belədə ağaç cillədən çıxıb bar-bəhər verər.

AĞLAR-GÜLƏR AYI – qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el arasında lokal səciyyəli adlarından biri. Bu müddətdə havalar tez-tez dəyişir, yamaclar bozarır, dağlar dumana bürünür, şimşek çaxır, yağış yağır. Bir neçə gün çovğun, qasırğa olur. O biri gün birdən hava açılır, gün çıxır, isti olur. Bir sözlə, həmin müddət ərzində hava tez-tez dəyişdiyindən bu vaxt ağlar-gülər ayı adlanır.

ALAÇALPO – qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el-oba arasında deyilən adlarından biri. Alaçalpo Kiçik cillənin qurtardığı vaxtdan (21-22 fevral) yazın ilk gününə (21-22 mart), yəni Novruz bayramına qədər davam edir və hərəsi bir həftə çəkməklə dörd balaca cilləyə – “cilləbeçə”yə bölünür. Bu müddət hava sulu-qarlı, yağışlı, küləkli olduğundan “alaçalpo” adlanır. Samanlıqda mal-qara yeminin tükənən vaxtına düşdürüyündən heyvandarlar üçün çox təhlükəli sayılır. Xalq arasında bu müddət Boz ay, Ala cillə, Ağlar-gülər ayı adları ilə da tanınır (bax: Boz ay).

ALA CİLLƏ – qış fəslinin son ayı olan Boz ayın el-oba arasındaki adlarından biri.

ALANA – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Alana şaftalı, armud və s.-dən hazırlanır. Əsə-sən, Təbriz, Urmiya, Sərab və Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmışdır. Meyvənin qabığı soyulub 5-6 gün Günəş altında qurulduğundan sonra saplaq tərəfdən dairəvi kəsilir, içərisi ovulduğundan sonra oraya qoz ləpəsi, şəkər, hil və ya keşniş toxumu qarışıığı doldurulub, ağızı kəsilmiş hissə ilə örtülür, bir müddət kölgədə saxlanılır.

ALMA FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin müəyyən əlamətə əsaslanan xəbərvermə ayını. Bu məq-sədlə İlaxır çərşənbədə iki almadan birinə nişan qoyulur. Sonra niyyət tutulub evdəkilərdən kimdənsə həmin almaların birini götürməsi istenilir. Əgər nişanlanmış alma götürürərsə, niyyət sahibi niyyətinin hasil olacağına inanır. Ayində istifadə olunan alma mifoloji dünyagörüşdə xoşbəxtlik, uğur, yeni həyat bəxş edən rəmzi motivin daşıyıcısidir.

ARANLA DAĞIN BƏHSİ – ilaxır çərşənbələr və Novruz bayramı günlərində də nümayiş etdirilən oyun-tamaşa. Bir kimsə Aran, bir kimsə də Dağ rolunda çıxış etməklə deyişirlər:

Dağ deyər:

Yazın əvvəlindən suların qızar,
Qızdırma uşağın ürəyin üzər.
Gözəllər, məhbublar sinəmdə gəzər,
Xırda-xırda aşan yollar məndədi.

Aran deyər:

Süsənli, sünbülli, güllü bağlarım,
Şam içində şölə çekir yağılarım,
Bostandakı ala-bəzək tağlarım,
Qarpız, xiyar, dörlü nübar məndədi.

Dağ deyər:

Səfali yaylağam başdan-binadan,
Sinəmdə bitibdi çox güli-xəndən.
Məndən dərs alıbdı neçə min logman.
Dürlü-dürlü gözəl hallar məndədi.

Aran deyər:

Mənə həsrət çəkər buzlu qayalar,
Səndən dad eləyən məndən hay alar,
Baş-başa çatılı sarı mayalar,
Xırmandə çevrilən vəllər məndədi.

Dağ deyər:

İstərəm kütah edim bəhsimi,
Sənə baxıb ötürmərəm köksümü,
Dostum, həmdəmimdi yazın möhsümü,
Şux sənəmlər, incə bellər məndədi.

ARANLA YAYLAĞIN BƏHSİ – ilaxır çərşənbələr və Novruz bayramı günlərində də göstərilən oyun-tamaşa. Bir kimsə Aran, başqa bir kimsə Yaylaq rolunda çıxış edib deyişirlər:

Aran deyər:

Bağça mənim, bostan mənim, bar mənim,
Gecə-gündüz qulluq edər bağbanım,
Geymək üçün yaşıl mənim, al mənim,
Süsən-sünbüll, gülüstanlar mənimdi.

Yaylaq deyər:

Mənəm çeşmələrin, çayların başı,
Axar, heç qurumaz didəmin yaşı,
Pələnglər yatağı, ovçu sirdası,
Köksü alaqrı dağlar mənimdi.

ARAT SUYU – Torpaq oyanmamışdan önce əkin yerlərinə və bağ-bağata verilən su. Qış arası və yaz arası olmaqla iki növü vardır. Qış arası Böyük çillədə, yaz arası isə Boz ayın əvvəlində verilir. Yaz fəslinin əvvəllerində, eləcə də Novruz bayramı günlərində şum işlərinə başlayanda əkin sahəsinə toxum səpilməmişdən əvvəl arat suyu verilir. Təcrübəyə görə, həmin su torpaqda rütubəti artırır, toxumun tez və sağlam cürcərməsinə kömək edir.

ARMUDAVAR SUYU – yaz fəslinin əvvəlində, Novruz bayramı günlərində zəmilərə, bağlara verilən suyun adı. El arasında “armudgülü suyu” da adlanır. Əkinlərin bu müddətdə suvarılması bitkinin yaxşı inkişaf etməsinə və

məhsulun bol olmasına təsir edir. El-oba arasında bu münəsibətlə belə bir deyim də var: "Yeddi ayda bir tutam, bir ayda yeddi tutam".

ARTIRMA – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar iki dəstəyə ayrırlar. Püşk (çop) atırlar. Püşk hansı dəstəyə düşsə, o dəstə aşağı əyilir. O biri uşaqlar bir-bir onların üstündən atılır, axıra çatan uşaq yerə əyilir. Bu minvalla sırə əvvəldən artır, axırdan azalar. Uşaqların hər dəstəsində on uşaq olarsa, onu da aşağı əyilir. İkinci dəstənin üzvləri bir-bir onların üstündən hoppanıb birinci dəstənin sırasında aşağı əyilirlər. Hami atılıb qurtarandan sonra aşağıya əyilmiş yeni bir dəstə yaranır. Birinci dəstənin uşaqları bir-bir ayağa qalxıb aşağı əyilən uşaqların üstündən hoppanırlar. Bu minvalla oyun uşaqlar yoruluncaya qədər davam edir.

AŞIQ ŞERİNDƏ BAHAR – qədim zamanlardan başlamış, bu gün də fəal şəkildə davam etməkdə olan zəngin ozan-aşiq söz sənətində yazın, baharın, Novruz bayramının tərənnümü. Aşıqlar ya bütövlükde şerini yaza, bahara həsr edir, ya da ayrı-ayrı şerlərinin bəndlərində, misralarında ilin təbiəti canlandırın, yeniləşdirən fəslini xatırladır. Sırf baharın – Novruzun təsvir-tərənnümünə həsr olunan şerlər "novruznamə" adlanır. Tarixi ardıcılılığı gözləməklə el şairləri və aşıqlarımızın baharla bağlı şeirlərindən nümunələr:

Qurbanı – XVI yüzilliyin qüdrətli sənətkarı. Cəbrayıl rayonunun Diri kəndində anadan olduğu üçün "Dirili Qurbanı" adıyla da tanınmaqdadır. Ş.İ.Xətayinin xüsusi diqqət yetirdiyi saz-söz ustadlarından olmuşdur. Şairin "Bənövşəni" qoşması bu gün də dillər əzbəridir:

Başına döndüyüm, ay qəşəng pəri,
Adətdi, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni.

Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşiq ağlın itirmiş.
Mələklərmi dərmış, göydən gətirmiş?
Heyif ki, dəriblər az bənövşəni.

Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa,
O gözəl hüsnündən başa nur yağı.
Dəstə-dəstə dərib taxar buxağı,
Bənövşə qız iyılər, qız bənövşəni.

Səhər olcaq şeyda bülbül oxuşdu,
Hökəm olundu süleymanlar yerişdi.
Sərt qış gəldi, gülün vaxtı sovuşdu.
Daha iyələmirik biz bənövşəni.

Qurbanı der: Könlüm bundan sayrıdı,
Neyləmişəm yarım məndən ayrıdı?!

Ayrılıqmı çekib boynu əyridi?
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.

* * *

Gəlsin bahar fəсли, açılsın yazlar,
Göllərə tökülsün ağ quba qazlar.

* * *

Gecə-gündüz bulud keçir havalar,
Belə getməz, əlbət, gəli bir də yaz.
Oxuyar bülbüllər muğam, havalar,
Sızıldışır yaram, aman, bir də yaz!

Abbas Tufarqanlı – şeirlərində "Qul", "Şikəstə", "Bikəs" təxəllüsü də işlədən Abbas Tufarqanlı XVI yüzilliyin sonları, XVII yüzilliyin ortalarında yaşamış şair-aşıqdır. "Adım Aşiq Abbas, yerim Tufarqan" deməklə o, Cənubi Azərbaycanın Tufarqan mahalində olduğunu bildirmişdir. Aşıqlar arasında gəzən "aşılığın padşahı Abbas, vəziri Qurbanıdır" deyimi saz-söz aləmində ona böyük dəyər verildiyini göstərir. Abbas Tufarqanının adına bağlı olan "Abbas-Gülgəz" dastanına 400-dən çox aşiq şeri daxildir. Burada aşiq seirinin demək olar ki, bütün şəkilləri öz əksini tapmışdır. Şair-aşığın şeirlərində bahar motivli nümunələr də az deyil:

Duman, gəl get bu dağlardan,
Bahar gəldi, qar əylənməz.

* * *

Yenə gəlib bahar fəslı,
Süsən, sünbü'l, Məzə dağı.
Açılıb güllər, nərgizlər.
Bənövşələr, bəzə dağı.

Budur gəldi bahar fəslı
Dağların lala vaxtı.
Açılıbdi qızılgüllər,
Bülbülün bala vaxtı.

Xəstə Qasım – şair-aşığın şeirlərindən Cənubi Azərbaycanın Tikmədaş kəndində anadan olduğu, XVIII yüzillikdə yaşadığı bəlli olur. Əsasən dərin məzmunlu ustamələr və təcnislər müəllifi kimi tanınan Xəstə Qasımın qıfilbənd və müəmmaları da məşhurdur. Adına bağlı bir neçə dastan da vardır.

Budu gəldi bahar vaxtı,
Sinəm oldu yarın taxtı,
Soyuldu bülbülün raxtı,
Gül, başına dolandığım.

* * *

Payız dərdim, qış möhnətim, yaz qəmim,
Hicran tapdaq etdi yayılan məni.
Götür qələm, sərxəttimi yaz mənim,
Qoyma dərgahından yayılan məni.

Qaracaoğlan – əsərlərinin Azərbaycanda yayılmış nümunələri Qaracaoğlanın görkəmli sənətkar olduğunu sübut edir. Qaynaqlardan bəlli olur ki, Qaracaoğlan 1606-ci ildə anadan olmuş, 1679-cu ildə vəfat etmişdir.

Şükür olsun o Xudaya,
Yenicə yazlar gəleyir.
Muştuluq sənə söyüdlər
Kölgənə qızlar gəleyir...

Gəlir bir böyük göyçəklər,
Ağ üzdə qara birçəklər.
Bağçada əlvən çıçəklər
Dərməyə nazlar gəleyir...

...Gəlir ax, yatmalı çäqlər,
Gül, reyhan qonçalı bağlar.
Qarşidakı qarlı dağlar
Yol verin yazlar gəleyir...

Yəhya bəy Dilqəm – el şairi Yəhya bəy Dilqəm XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin birinci yarısında yaşamışdır. O, Şəmkir rayonunun Dəllər-Cirdaxan kəndində anadan olmuşdur. Gənc yaşılarından şeirlər yazmağa başlayan Dilqəmin əsərlərində dövrdən, zəmanədən, vəfəsizliqdan şikayət motivi üstünlük təşkil edir. "Dilqəmi" saz havası onun adına bağlıdır. Şairin nikbin ruhlu şeirləri də çoxdur. Bunu baharın tərənnümünə həsr olunmuş "Dağlar" rədifli qoşmasından da görmək olur:

Ziynəti nərgizlərdən, tər bənövşədən,
Al yaşıl geyinib şad olan dağlar.
Ruhu təzələyir güləb suları,
Dəhanlarda şirin dad olan dağlar.

Qərənfil, şəqayıq, lalə təzə-tər,
Baharın gülləri onu al bəzər.
Qara gəlsin süsən, sünbü'l sərbəsər
Bülbülü güllərdən yad olan dağlar.

"Qızılca"dı, "Soyuqbulaq" yaylağı,
Bərələri şahin-şahbaz oylağı,
Ab-həyatı kövsər, gözəllər çağı
Canlara mötədil bad olan dağlar.

Bir yanda yaylardı Keçili, Dəllər,
Bir yanda yurd salır o ağır ellər.
Açılıb nəstərən, qırmızı güller
Laləzar türfəli ad olan dağlar.

Aşıq Ali – Göyçə mahalının Qızılvəng kəndində anadan olan Aşıq Alının (1801-1911) gərəyli və qoşmalarında bahar mövzusu da mühüm yer tutur.

Süsənli, sünbülli, tər bənövşəli,
Yaylaq, bizim yaylaqlara bənzərsən.
İçən ölməz abi-kövsər suyunu,
Bulaq, bizim bulaqlara bənzərsən.

* * *

Ötübüdü zimistan, gəlib novbahar,
Yetirdi qərinə, sənələr getdi.
Dəli könül gündə yüz xəyal eylər,
Dolandı ruzigar, havalar getdi.

* * *

Gəldi yaz ayları, yaylaq çäğırdı,
Ellər tərk eyləyir aranı tez-tez.

Şəmkirli Aşıq Hüseyin – aşiq şerinin müxtəlif şəkil-lərində kamil sənət nümunələri yaradın Aşıq Hüseyin (1811-1891) Şəmkir rayonunun Qapanlı kəndində anadan

olmuşdur. Aşığın bahar gülərini vəsf edən “Sarı gül” rədifi şeri aşıqların və xanəndələrin repertuarında geniş yer almışdır.

Yarın bağçasında üç gül açılıb,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.
Hər üçü də bir-birindən öyməli,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.

O ağ gülün qapısından baxmalı,
Qızılğülü ağ buxağa taxmali,
Sarı gülü dəstə tutub qoxmali,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.

Ağ gülü bənzətdim göydə laçına,
Sarı gülü düzdüm yarın saçına,
Hüseyn müştəq olub gülün üçünə –
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.

Aşıq Musa – Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində XIX yüzilliyin ikinci yarısında və XX yüzilliyin əvvəllərində yaşamış Aşıq Musanın şeirləri arasında baharin tərənnümü də xüsusi yer tutur. Aşığın “Kəklik” rədifi şeri bu sırدادır:

Baharın gülşən çağında,
Nə oxursan, sona kəklik.
Oxudun, gəldin xoşuma,
Yaşayasan sən, a kəklik.

Kəklik məskən salıb daşa,
Sürmə çəkib gözə, qaşa,
Bu dövranın getməz başa,
Ovçu geldi, sin, a kəklik.

Musa söz deyər dəsilə,
Kəklik ötür həvəsilə.
Elə oxudu səs ilə
Cuşa gəldi sinə kəklik.

Aşıq Ələsgər – Azərbaycan aşiq şeir-sənətinin zirvəsini fəth etmiş ustad sənətkar. Aşıq Ələsgər 1821-ci ildə əzəli yurdumuz Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. 1926-ci ildə dünyasını dəyişən bu mahir söz sənəti korifeyinin əsərləri arasında baharla, yazla, birbaşa Novruzla bağlı örnekler qədərincədir:

Bahar fəqli, yaz ayları gələndə
Süsənli, sünbülli, lalalı dağlar.
Yoxsulu, ərbəbi, şahi, gədəni
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar...

...Yazın bir ayıdır çox yaxşı çağın,
Kəsilməz çeşməndən gözəl yığnağın.
Axtarma motalın, yağıñ, qaymağın...
Zənbur çiçəyindən bal alı dağlar!

* * *

Könlüm qaranquş tək uçub qoynuna,
Gozir hər yamacı, hər yanı, yaylaq!
Ruhum təzelənir, məst olur ürək,
Görəndə bu çağı, bu həli, yaylaq!

Kəkotu, qırxbuğum, qaymaqcıçayı,
Bənövşə, qantəpər, qızlar örپayı,
Qoyun mələşməsi, çoban tütəyi,
Çekir uzaqlara xəyalı, yaylaq!

Qırqxız, Alaqaya, Çilgöz, Narişlar,
Muroy, Uzunyoxuş, Dəlidağ, Qoşqar!
Hansı oğul, deyin, sizi unudar?!
Düşərmi el sizdən aralı, yaylaq?!

Ələsgər köynəkdən çıxartsın sazi,
Yenə cuşa gəlsin eşqi, avazı.
Tərifləsin allı-yaşılı yazı,
Unutma bu böyük kamalı, yaylaq!

* * *

...Novruzda bahara deyərlər bəli;
Gah kamala yetər, gah olar dəli.
Gün vuranda güneylərdən sel gəli,
Qüzey istər zimistana “can” desin.

Yazın bir ayında xoş keçər illər,
Zoğ verib rişədən açılar gullər.
Qişın zəmhərizin çəkən bülbüllər,
Şeyda olsun, gülüstana “can” desin...

...Aranda qalanlar meyl eylər bağı,
İsti vurar, bürkü dolar otağı,
Bəzənər gözəllər, çıxar yaylağa,
Mənzilgahlar o mehmana “can” desin.

Yaylaq müntəzirdi, yolların gözələr,
Boyun əyər bənövşələr, nərgizlər,
Çəsməyə yetəndə gəlinlər, qızlar,
Göllərdə çalxanan sona can desin.

* * *

İnsan payız ölə, yazda dirilə,
Zimistanda boran-qarı çəkməyə.

* * *

Addadı zimistan, gəldi nobahar,
İnşallah, dağlarda ha lala çixar.

* * *

Gəldi yaz ayları, həsrət çəkər xak,
Deyər: neysan gələ a yağa-yağı!

* * *

Qışda dağlar ağaç geyinər, yaz – qara,
Sağ dəstində ağaç kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhrəmən yaxşı yaz qara,
Daşar çaylar, gələr sellər çata-çat.

Aşıq Rəcəb – şeirləri Dərbənd çevrəsində dillər əzbəri olan Aşıq Rəcəb (1825-1935) uzun bir ömür sürmüştür. Samur qəzasının Ehrok kəndində dünyaya göz açan Aşıq Rəcəb aşiq şerinin qiymətli nümunələrini yaratmışdır. Yaz, bahar mövzusu da aşığın diqqətindən kənarda qalmamışdır.

Qarlı dağlar aşa-aşa
Gül üstünə gələn bülbül
Tər qonçeyə qondu qarğı,
Gülə həsrət qalan bülbül.

Baxmamışam yarasına,
Əzəl dərdin çarasına,
Qızılğülün arasına
Qanadını salan bülbül.

Biri güldür, biri çiçək,
Biri-birisindən göyçək,
Aşıq Rəcəb deyir gerçək
Könlü qəmlə dolan bülbül.

Bozalqanlı Aşıq Hüseyin – Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində dünyaya göz açan Aşıq Hüseyin (1862-1941) gənc yaşılarından aşılıqla başlamışdır. Aşıq şerinin bir çox şəkillərində uğurlu örnəklər yaranan Aşıq Hüseyin Bozalqanlı Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü olmuş, əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq bilinmişdir. "Koroğlu" dastanı ilk dəfə onun repertuarından yazıya alınıb 1927-ci ildə nəşr olunmuşdur. Aşığın şeirlərində bahar motivi six-sixdir:

Bahar oldu, çiçək açdı,
Güllər qırmızı geyindi.
Çırçıq dəydi, üz qanadı,
Xallar qırmızı geyindi.

Yarım yuxudan oyandı,
Oynadı, güldü, usandı,
Barmaq buxağa dayandı,
Əllər qırmızı geyindi.

Mayıləm mina gərdana,
Ağ bədənə, gül əndama.
Zülfərinə yaxdı xına,
Tellər qırmızı geyindi.

Qaş oynatdı, qıya baxdı,
Könlümün öyüni yıxdı.
Al geyindi, seyrə çıxdı,
Cöllər qırmızı geyindi.

Söyüñ deyər, güldən təzə,
Dodağı bal, dili məzə.
Yar sallanıb gəldi bize,
Yollar qırmızı geyindi.

Aşıq Mirzə Bilal – Şamaxı qəzasının Qəşəd kəndindən olan Aşıq Mirzə Bilal (1872-1937) on səkkiz yaşından aşılıqla başlamış, ustad aşiq kimi tanınmışdır. O, Azərbaycan Aşıqlarının I Qurultayıının (1928) nümayəndəsi olmuşdur. Aşıq Mirzə Bilalın "Kəklik" rədifli gərayılsında bahar nəfəsi duyulmaqdadır.

Vurulmuşam camalına,
Gəl dərdimi qan, a kəklik.
Gelin kimi ayağına
Sən qoymusən xına, kəklik.

Başın yaşıł, gözün qara,
Oxşayırsan nazlı yara,
Qaçma bizdən uzaqlara,
Qal bu yerdə, sona kəklik.

Qış sovuşub yaz gələndə,
Qız-gelinlər gül dərəndə,
Onlara gəl qarış sən də,
Qaçma məndən yan, a kəklik.

Azad dolan bizim yerdə,
Son qoymuşuq qəmə, dərdə,
Aşıq Bilal məclislərdə,
Nəğmə desin sana, kəklik.

Şair Vəli – Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olan Şair Vəli (1892-1933) on səkkiz yaşından şeir qoşmağa başlamışdır. Aşıq Ələsgərlə də tanış olan Şair Vəlinin şeirlərini aşıqlar el şənliklərində həvəslə oxumışlar. Şair Vəlinin şeirlərində yaz, bahar haqqında da dəyərli nümunələr vardır:

Bahar fəslə, yaz ayları gələndə,
Alırsan arandan cəlalı dağlar.
Ağır ellər, yaylaq, sizə yayılır.
Olursunuz elli, obalı dağlar.

* * *

Bahar fəslə, yaz ayları gələndə
Laləyə bənzeyər dağ, düz, çöl bu gün.
Bahar təzə, bayram təzə, yaz təzə.
Zər kəmər qurşayar incə bel bu gün.

Aşıq Şəmşir – Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan Yaziçıları İttifaqının üzvü, “Şərəf nişam” ordenli Aşıq Şəmşir (1893-1980) Kəlbəcərin Demirçidam kəndində anadan olmuşdur. Saz çalıb-oxumağı, şeir yazmağı Aşıq Ələsgər və atası Aşıq Qurbanın öyrənən Aşıq Şəmşir Səməd Vurğunun yaxın dostu olmuşdur. Bahar mövzusu Aşıq Şəmşirin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Aşığın “Dağların” rədifi gərayılsı bütövlükdə bir bahar lövhəsidir:

Yazda bəzənir xalı tək,
Yaşılı, alı dağların.
Quzu mələr yaylağında,
Xoş keçir halı dağların.

Var nərgizi, bənövşəsi,
Ətəyində göy meşəsi,
Olur oynamaq peşəsi,
Elli, obalı dağların.

Bulaq üstə gelir nazla,
Qız sənəklə, aşiq sazla,
Bülbülü oxur avazla,
Gözəl səfali dağların.

Abad olur yaylaqları,
Xubanların oylaqları,

Coxlu soyuq bucaqları,
Sərin havalı dağların.

Qayalarda kəklik səkir,
Bulud qalxır, yağış tökür.
Sinəsinə duman çökür.
Güllü, lalalı dağların.

Sarıyerə, Xaçbulagə,
Oba köçür yaylaqlara,
Aranlardan bizim dağa,
Gəlir mahalı dağların.

Çobanları çalır tütək,
Göy təpələr gözəl, göyçək,
Gölündə çalxanır ördək,
Çayı sonalı dağların.

Keçir yazı, gəlir yayı,
Şiriltıyla axır çayı,
Səyyadına çatır payı,
Halal mayalı dağların.

Yarpağa şəh düşür səhər,
Hər qucağı behişt təhər.
Binələri olub şəhər,
Artıb cəlalı dağların.

Payız çölə düşüb qirov,
Qoşqar, Kəpəz, Çilyəz, Murov
Şəmşir gəzir köksündə ov,
Hündür qayalı dağların.

Təbiətin nadir ətirli çiçəyi bənövşə çox şairlərin ilham mənbəyi olmuşdur. Aşıq Şəmşir də bu boynubükük çiçəyi öz şerinin mövzusuna çevirmişdir.

Bahar çatıb bəzəyirmi dağları,
Açılmırı sizin yerdə bənövşə?
Qımışırı dodaqları nərgizin,
Təzə-tərmi güneylərdə bənövşə?

Aşıq Qurbanidən qalib nişana,
Torpaqdı bizə də, ona da ana
Boynunu pərişan əyməsin yana,
Salmasın qəlbimi dərdə bənövşə.

Nədəndi lalanın bağrında qara,
Bu lətif çiçəyə kim vurub yara?
Qızılğül qəlbini yedirir xara,
Heyif ki, tez solur bir də bənövşə.

Ona can yetişir yaz nəfəsindən,
Oyanır yuxudan bülbül səsindən,

Cənnət çələnginin düşüb dəsindən,
Tutmasın üzünə pərdə bənövşə

Yarpağın zərifdi, yaraşığın var.
Çəmənə, çıçøyə sarmaşığın var,
Qoca Şəmşir kimi bir aşığın var,
Söylər sözün düşən yerdə bənövşə.

Aşıq Şakir – 1922-ci ildə Ağsu rayonunun Xəlli kəndində anadan olan Şakir hələ məktəb illərindən aşıqlıq sənətinə maraq göstərmişdir. Orta məktəbi qurtardıqdan sonra iki il Göyçayda Aşıq Mürsələ şöyirdilik etmiş, özü ustad aşiq kimi formalaşmışdır. El şənliliklərində məlahətli səsi ilə sevilən Aşıq Şakir həyatın nobzını duyan, ona söz qoşan sənətkar olmuşdur. Aşığın şeirləri arasında bahar təravəti nümunələr də vardır. Aşıq Şakir 1979-cu ildə vəfat etmişdir.

Bahar gülür, günəş gülür, el gülür,
Nazlı dilbər, dövrən gülür, sən də gül.
Çəmən gülür, çıçək gülür, çöl gülür,
Lalə, nərgiz, reyhan gülür, sən də gül.

Ötür azadlığın xoş təranəsi;
Hər budaq üstündə bir quşun səsi
Baxdıqca insanın gəlir həvəsi
Cüyür, maral, ceyran gülür, sən də gül.

Gülşəndə şövq ilə ötür bülbüllər.
Çəməndə gül dərir türfə gözəllər,
Toy-bayram keçirir obalar, ellər.
Qoca gülür, cavan gülür, sən də gül.

Yenə könül ilham alır Goy göldən,
Gözel Qarabağdan, Muğandan, Mildən,
Görürsənmi nə xoş gəlir il dən.
Qazax, Şəki, Şirvan gülür, sən də gül.

Şakirin qəlbində gülür arzular,
Ölməz bu günləri görən sənətkar,
Qəlbimizdə xoş günlərin eşqi var,
Məhsul verir, hər yan gülür, sən də gül.

Aşıq Pənah – 1926-cı ildə Salyan şəhərində anadan olan Aşıq Pənah 1941-ci ildən aşıqlığa başlamışdır. Əməkdar mədəniyyət işçisi fəxri adını almış bu istedadlı aşiq el şənliliklərində, rəsmi tədbirlərdə Azərbaycanın təbiət gözəlliklərini, əməksevər mərd insanların tərənnüm edən mahnılar oxumuşdur.

Aşıq Pənah 1979-cu ildə vəfat etmişdir.

Gəldi bahar, açdı çıçək,
Sən də dillən, bala bülbül.
Uçub budaqdan-budağa,
Bizim bağda qal, a bülbül.

Nəğmə səndə, sözü məndə,
Aləm susar biz dinəndə,
Hər nəğməmiz göy çəməndə,
Ətrafa səs sal, a bülbül.

Mən saz tutum yar eşqinə,
Məhəbbət, ilqar eşqinə,
Sən oxu bahar eşqinə,
Güldən ilham al, a bülbül...

...Aşıq Pənah saz əlində,
Nəğmə qoşur öz dilində.
Bahar vaxtı, gül fəslində,
Səsin olur bal, a bülbül.

“ATA-BABA GÜNÜ” – Boz ayın dörd çərşənbəsindən üçüncüsünün, bəzi bölgələrdə isə sonuncusunun el-oba arasındaki adlarından biri. Azərbaycanın bir çox yerlərində sonuncu çərşənbədə, bəzi yerlərdə Novruz bayramı axşamının günündə, digər yerlərdə isə üçüncü çərşənbə axşamında qəbir üstünə gedilir. Buraya bayram üçün hazırlanmış nemətlərən qoşal, şəkərbura, paxlava və s. aparılır, şam yandırılır. Bu çərşənbədəki etnoqrafik attribut və ayinlər “Atalar kultu” mifoloji motivi ilə sıx bağlıdır. Buradakı bir çox əlamətlər islam öncəsinə məxsus mənəvi mədəniyyətin, xüsusən də əski yüksək mərasiimin qalıntılarıdır.

ATALAR SÖZLƏRİ – şifahi xalq ədəbiyyatı janrı, hikmətli sözlər. Çoxsaylı atalar sözlərindən yaza aid nümunələr:

Yaz dumanı bar gətirər, qış dumanı qar.

* * *

Yaz var, qış var, nə tələsik iş var.

* * *

Yaz əkinçi, qış dilənçi.

* * *

Yaz gətirər, qış aparar.

* * *

Yaz getməsə, yay gəlməz.

* * *

Yaz gününün yağışı, ər-arvadın savaşı.

* * *

Yaz gündənə tərləməyən, qış gündənə titrəyər.

* * *

Yaz yağışı tez keçər.

* * *

Yaza çıxartdıq dananı, bəyənmədi ananı.

* * *

Yazda ayransız olma, qışda yorğansız.

* * *

Yazda başı bisənin qışda aşı bisər.

* * *

Yazda yazdım yazını, qışda çəkdirəm nazını.

* * *

Yazda əkməz ruzini, qış qaraldar üzünü.

* * *

Yazda işlər, qışda dişlər.

* * *

Yazda yatar, qışda batar.

* * *

Yazda görülən işin səsi qışda çıxar.

* * *

Yaz göyərtdi zəmini, unutdu dərd-qəmini.

* * *

Yazda işlə, qışda dişlə.

* * *

Yazda torpağı əkər, qışda ləzzətin çəkər.

* * *

Yazda torpağı əzər, qışda evini bəzər.

* * *

Yazda oyanar, qışda geyinər.

* * *

Yazda əkdi yaşılı, qışda yedi xaşılı.

* * *

Yazda əkər bəhəri, qışda çəkməz qəhəri.

* * *

Yazda hərəkət, qışda bərəkət.

* * *

Yaz yuxudan oyandı, aləm yaşıł boyandı.

* * *

Yazda işlər, incələr, qışda yatar, dincələr.

* * *

Yazda mərək, yarı gərək.

* * *

Yazda əkdi əkinin, hazırladı çəkinin.

* * *

Yazda bağda, yayda dağda.

* * *

Yazda tutar xış macın, qışda qızdırar sacın.

* * *

Yazın dumani, çəni, doldur çuvala dəni.

* * *

Yazın ətri, yayın çətri.

* * *

Yazda əli cibində, qışda quyu dibində.

* * *

Yazda əksən yüz olar, hər bir işin düz olar.

AYAQÇI – ilaxır çərşənbələrdə, Novruz bayramı günlərində, eləcə də digər el şənliliklərində, halay oyunlarında dəstənin sonunda durana verilən ad.

AY-GÜNƏŞ TƏQVİMİ – bu təqvimin (*Qəməri-Şəms təqvimi*) əsas vahidi ay və ildir. Ay-Günəş təqvimi Ayın hərəkəti əsasında təsis edilmiş təqvimin şəmsiləşdirilmiş variantıdır. Məlum olduğu kimi, qəməri təqvim ayı 29,5 gün, qəməri il əsə 354 gündür. Bu, şəmsi təqvim ilinin uzunluğundan 11 gün qıсадır. 3 il ərzində qəməri il şəmsi ildən 33 gün geri qalır. Burada Günəşin hərəkəti Ay səfhlərinin növbələşməsi ilə uzlaşdırılır. Günəş təqvimi ilə ilin başlanğıçı həmişə eyni vaxta, yəni yaz fəslinin – Novruzun başlanmasına düşür. Ay təqvimində isə başqa fəslə düşə bilər. Vaxtı Ay səfhlərinə və fəslin real dəyişməsinə görə hesablayarkən, yaranan kəsrı ləğv etmək üçün Ay təqvimində əlavə ay qəbul edilir. Bu düzəlişdən sonra alınan təqvim Ay-Günəş təqvimi adlanır. Ay-Günəş təqvimi həl-hazırda yalnız Yəhudü dinində istifadə olunur.

AYNA FALI – İlaxır çərşənbədə icra olunan fal.

İlaxır çərşənbə axşamında, adətən, subay qızlar bir evə toplaşırlar. Bir sıra digər ayınlərlə bərabər, ayna falı da icra edirlər. Ayının qaydası belədir: bir qurğu qoyulub şam yandırılır. Evdəki digər işiqlər söndürülür. Güzgüyə yalnız şamın işığı düşür. Niyyət tutan qız güzgüünün karşısındakı oturur. İnama görə qız güzgüyə xeyli baxdıqda orada oğlan əksi görünür. Qız əksi görünən həmin oğlana nişanlı olacağına inanır.

AYIOYNATMA – Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən meydan oyun-tamaşası. Bir kimsəyə ayı dərisindən kürk geydirilir. Başqa bir kimsə – ayıcı (oyunbaz) onun boynuna zəncir salıb tamaşaçıların toplaşlığı mey-

dançanın ortasına çekir. Əlləri və ayaqları üstə yeriyən “ayı” meydanda gülməli oyunları göstərir. Əlləri üstə qalxıb ayaqlarını oynadır. Zəncirdən dartinib tamaşaçıların üstünə cummaqla guya onları qorxudur. Başı üstə aşa-aşa ortada fırlınır. Əlinə bir uzun ağac götürüb cütçünün hərəkətlərini təqlid etməklə, guya yer şumlayır. “Ayi”nın hərəkətlərini, oyunlarını bir çalğıçı dəflə müşayiət edir.

AY TƏQVİMİ – Ayın Yerətrafında hərəkətinə əsasən tərtib olunmuş təqvim (*Qəməri təqvim* də adlanır.) Burada başlıca rolu Ayın səfhələri (üz, səth) oynayır. Səfhə isə Ayın Günəş və Yerə görə qarşılıqlı vəziyyətindən asılıdır. Ayın əsas səfhələri bunlardır: təzə Ay – birinci rüb, bədir-lənmiş Ay – sonuncu rüb.

Ay təqvimini miladdan əvvəl 3-cü minillikdə Babilistanda yaranmışdır. Ayın iki eyni səfhəsi arasındaki müddət 29,5 gün müəyyənləşdirilmişdir. Həmin müddət vaxt vahidi kimi bir ay sayılmış, rahatlıq üçün kəsr atılaraq aylardan biri 29, o biri 30 gün qəbul olunmuşdur. Ay üç ongünüyə, yaxud dörd həftəyə bölünür, il isə 12 aydan ibarət götürülür. Həmin təqvimdən miladdan əvvəl VII əsrə assurlar (assuriyalılar), onlardan sonra isə yəhudilər istifadə etmişlər. Daha sonralar bu təqvim Şərqi ölkələrində geniş yayılmışdır. Hazırda 20-dən çox müsəlman ölkəsi Ay təqvimindən istifadə edir.

Qədim tarixin qaynaqlarından məlum olur ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan əski tayfalar da vaxtı Ayın hərəkəti ilə hesablayaraq, Ay-Qəməri təqvimindən istifadə etmiş, Aya güclü inam bəsləmişlər. Ay məbədinin baş kahini hökmardan sonra ölkənin ikinci adamı sayılmışdır. Sonralar qədim azərbaycanlılar əlverişli təqvim olan Günəş – Şəmsi təqviminə keçmişlər.

“AVESTA” TƏQVİMİ – Azərbaycanda işlədilmiş ilk təqvimlərdən biri. Bu təqvimdə söhbət iki fəsildən gedir. Bunlardan ilin “böyük yay” adlanan birinci fəsli yeddi aydan, digəri isə qış fəsli adlanan beş aydan ibarət idi. Qədim “Avesta” təqviminə, yəni atəşpərəstlərin inamlarına görə, il “böyük yay” fəslinin ilk gündündən başlanılmış.

AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARDICILIĞINDA “NOVRUZ” BAYRAMI MÖVZUSU – bəstəkarların baharın gəlməsinə, Novruz bayramına həsr etdikləri musiqi əsərləri.

Novruz bayramı və onun mərasimləri, eləcə də yazın gəlişi Azərbaycanın digər yaradıcı sənətkarları kimi, bəstəkarların da diqqət mərkəzində olmuş, bu mövzuda çoxlu əsərlər bəstələmişlər. Dahi Ü.Hacıbeyovun “Bahar nəğməsi” əsəri bu sahədə ilk dəyərli nümunədir.

Respublikanın əməkdar incəsənət xadimi, bəstəkar M.Quliyevin M.F.Axundovun “Aldanmış kevakib” poves-tinin motivləri əsasında yazdığı “Aldanmış ulduzlar” (1977) operasına Novruz bayramı və onun mərasimləri ilə bağlı xalq səhnələri daxil etmişdir.

Novruz bayramı ənənələrinə həsr olunmuş böyük həcmli əsərlərdən biri də Xalq artisti, bəstəkar V.Adigözəlovun “Novruzum” kantatasıdır. Solist, xor və simfonik

orkestr üçün yazılmış bu kantata “Azərbaycan”, “Səməni”, “Kosa”, “Novruzum” adıyla dörd hissədən ibaretdir.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında Novruz bayramı mövzusunda yazılmış mahnıların sayı daha çoxdur. Görkəmli bəstəkar F.Əmirovun “Gülür ellər”, Azərbaycan Respublikasının Xalq artistləri C.Cahangirovun “Bayram şamları”, S.Ələsgərovun “Novruzum”, “Novruz xoş gəldi”, R.Mustafayevin “Novruzum, ay Novruzum”, N.Məmmədovun “Novruzum, gəl”, O.Zülfü-qarovun “Novruz bayramı”, “Gülə-gülə yaz gəlir”, O.Kazımının “Bahar bayramı”, Respublikanın əməkdar incəsənət xadimləri R.Şəfəqin “Səməni”, “Novruz gəlib, yaz gəlib”, C.Quliyevin “Novruz gəlib, yaz gəlib”, “Bahar nəğməsi”, “Novruz gəl”, E.Mansurovun “Novruzum”, E.Dadaşovanın “Bahar şərqisi”, S.Ferəcovun “Novruz şərqisi”, bəstəkarlardan N.Mirməmmədlinin “Novruz”, A.Əzizovun “Gəl, gəl, a yaz günləri”, E.Rüstəmovun “Bahar” mahnıları bilavasitə Novruz bayramına, baharin, yazın gəlməsinə həsr olunmuşdur.

Respublikanın əməkdar incəsənət xadimi C.Abbasovun “Bahar mərasimi” kantatası, “Şən bahar” operası, bəstəkar R.Həsənovanın “Kosa-Kosa” balet-pantomiması, bəstəkar A.Yusifovanın “Yaz nağılı” kantatası da Novruz bayramı mövzusundadır.

AZƏROĞLU BALAŞ, Balaş Allahbağış oğlu A b i d - z a d ē – xalq şairi (1981), ədəbiyyatşunas. 1921-ci ildə Bakıda doğulmuşdur. 1938-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Ərdəbil şəhərinə köçmüştür. 1947-1952-ci illərdə Bakıda ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır. Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda işləmişdir (1963-1982). Azərbaycan Yazarıclar Birləşiminin katibi vəziyyəsində çalışmışdır (1981-1991). “Şərəf nişanı”, “Xalqlar dostluğu” ordenləri ilə təltif olunmuşdur. “Şeirlər” (1948), “Savalan” (1949), “Mənim nəğmələrim” (1952), “Səhər şəfəqləri” (1953), “Əsərləri” (1961), “Elə oğul istəyir vətən” (1961), “Seçilmiş əsərləri” (1970, 1982, 1991), “Məhəmməd Əmani” (1977), “Saib Təbrizinin sənət dünyası” (1981), “Sinəm Savalan dağıdır” (1984) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Əziz gün” serində Novruz bayramı və onun adətləri öz poetik əksini tapıb:

Bir əlindən günəş tutub,
Bir əlindən səhər yeli.
Bir əlində aydın səma,
Bir əlində yağış səli.
Bahar gəlir yurdumuza.
Bir il onu gözləmişik,
Çəmənlərə döz, demisik,
Çiçəklərə döz, demisik.
Biz baharı gözləmişik.
Belə uzun qış görmədim
Mən ömrümüzde bu qış kimi.
Köksüm altda vuran ürək
Çapalayıb bir quş kimi.

Döz, demişəm.
Döz, demişəm, Novruz gələr,
Qar altından baş qaldırar novruzgülü.
Boz buludlar parçalanar,
Göy açılar,
Asimanın sinəsində
Yanar şam-şam “ulduz gülü”...
Döz demişəm ürəyimə,
Bahar gələr,
Yola, rizə su çiləyər ağ buludlar,
Baş qaldırar təzə otlar.
Zirvədəki qayalardan
Buz əriyir damcı-damcı, gilə-gilə,
Günəş silər buludların göz yaşını gülə-gülə.
Saqqalından “yaş” süzülen
Qişın halı yaman olar.
Qoca dünya cavan olar...
Qollarını geniş açar,
Sinə dolu nəfəs alar qara torpaq.
Düymə-düymə gülümşəyər
Üstü qrov tutan budaq.
Bahar gələr,
Sünbüllərə siğal çəkər səhər yeli.
Təzə dünya gülə-gülə qarşılıyar
Təzə günü, təzə ili...
Damcılardan irmaq olar,
Sellər gələr, çaylar daşar.
Arzular da təzələşər,
Ümidlər də təzələşər.
Uçub gəlir qayçıquyuq qaranquşlar,
Cığırları yuyur yenə gur yağışlar.
Üç ay qışı yeyib yatan
Köhlənləri çəkmə düzə.
Qoç igidlər, ilham verin nəğməmizə.
Qarşılıayaq ilk baharı,

Ocaq çatsın, qazan assın Xavər qarı.
Həyatlarda tonqal qurun,
Yallı gedin, dövrə vurun...
Od üstündən atılenda
Yaddan çıxmış bu mahnını salın yada:
“Atıl, batıl çörşənbə,
Baxtim açıl çörşənbə...”
Ağırlığım, ağrılarım odda yansın,
Dərdlər keçən ildə qalsın...”
Nənə, sən də aç sandığı,
Yeddi rəngli o qurşağı çıxart görək.
Oğul-uşaq yenə qurşaq atsın görək.
Ev-eşiyə qız-gəlinlər sahman versin,
Hamı-hamı bir-birini sevindirsin.
Xalqın ulu adətini tutun uca,
Təzələnsin ömrümüz də müşkülləri aça-aça...
Səmənilər nimçələrdə
Evə bahar ətri yaysın.
Deyin, bayram axşamında qız-gəlinlər
Süfrələrə su götərsin, güzgü qoysun.
Püstə, badam, kişmiş yiğin büllur qaba,
Bu torpağın nemətindən
Süfrələrə bol-bol düzün, ay el-oba!
Zülbiyyəni, bamiyəni unutmayın,
El adəti nə vardısa köhnə, yeni, unutmayın.
Şamlar yansın əlvan-əlvan,
Şamlar yansın gülə-gülə.
Süfrələrə yeddi nemət, yeddi hikmət bəzək olsun.
Nemətlərin aqsaqqalı çörək olsun.
Neçə rəngdə yumurtalar gülsün uşaq əllərində,
Neçə-neçə yaz mahnısı
Qanadlansın dillərində.
Açın-açın qapıları bu bayramın üzünə siz,
Bahar kimi nurlu olsun günləriniz,
İlləriniz...

Bb

BACA-BACA – ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı axşamlarında qaranlıq düşəndən sonra bayram payı almaq üçün ev damının bacasından qurşaqşallama adəti. Xalq ədəbiyyatında uşaqların bacadan torba-şal sallamalarını əks etdirən deyimlərdən biri belədir:

Şalın sallandı bacadan,
Can gülüm, can-can!
Al payını bacadan,
Can gülüm, can-can!
Sal heybəni, çək payını,
Can gülüm, can-can!
Can gülüm, can-can!

BAHAR – bahar fəslinin rəmzi ifadəsi kimi qız uşaqlarına verilən ad. Öz övladlarını həmisişbahar kimi tərvətli, yaz ətirli, sağlam, gümrəh görmək istəyən nənəbabalarımızın, ata-analarımızın yazın ilk günlərində dünyaya göz açan qızlara bu adı verməyi üstün bilmışlar.

BAHAR BAYRAMI – orta əsrlərdə Novruz bayramına verilən ad. Elə indinin özündə də, xüsusən Azərbaycanda “Bahar bayramı”, “Yaz bayramı” deyimləri “Novruz bayramı” ilə paralel işlənməkdədir.

“BAHAR NƏĞMƏSİ” – baharın gelişini tərənnüm edən nəğmə. Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin tamamlamadığı əsərlərdən biridir. Nəğmənin sözləri də Üzeyir bəy Hacıbəylinindir. Əsər çox ehtimal ki, XX əsrin 20-30-cu illərində yazılmışdır.

...Qanad çal, çəmənlərdə süz, bahar,
Ellərə gəl, inciləri düz, bahar.
Bülbül öpüb güllərə yar desin,
Gül qızartsın nəşədən üz, bahar...

BAHARBƏND – geniş yayılmış milli atüstü oyun. Əsasən Novruz şənliklərində keçirilən bu oyunda el iigidləri öz şücaətlərini nümayiş etdirirlər. Oyunçu atı yorğa və yaxud çaparaq sürür, atın çaparağındə çıxasını, arxalığını, çariqlarını, kəmor və xəncərini bir-bir çıxarıb yerə atır. Müəyyən məsafədən sonra atı cəld geri döndərib yenə həmin getdiyi yolu qayıdır. Atın cilovunu yığmadan növbə ilə atlığı əşyaları yerdən qaldırıb geyiləni geyir, bağlananı bağlayır. Bu əməliyyatı tez yerinə yetirən atlı qalib sayılır. Oyun daha çox bahar fəslində Qarabağda meşə ilə əhatə olunmuş “bənd” adlı dağotəyi düzənlilikdə keçirilib. Deyilənə görə, bəndlərdə at çapmaq çətin və təhlükəli imiş, bu da mahir at sürənlərin meydana çıxmamasına kömək edirmiş.

BAHAR-CƏŞN – Midiya dövründən bəhs edən mənbələrin verdiyi xəbərə görə o zamanlarda Bahar bay-

ramı – Bahar-cəşn adlanmış. Bahar bayramının “Novruz” şəklində ad daşması isə ilkin orta əsrlərə aiddir (bax: *cəşn*).

“BAHAR GÖZƏLİ” MÜSABIQƏSİ – Novruz bayramına, baharın, yazın gəlişinə hazırlıqla əlaqədar bayramqabı keçirilən müsabiqə. Bu müsabiqə Azərbaycanın bir çox rayonlarında və daha çox Bakıda keçirilir. Müsabiqədə iştirak edən gənc qızlar Novruzun, baharın şərəfinə

gözəl şeir oxumağı, rəqs etməyi, bəlağotlı danışmağı, səliqə-sahman yaratmağı, güldən gül-çiçəklə bəzəməyi və s. bacarmalıdır. Müsabiqədən qalib çıxan gənc qız bayram təntənələrində baharın rəmzi kimi "Bahar gözəli" rolunu ifa etmək hüququ qazanır.

BAHARI – üst geyim növü. Keçmişdə qızlar, gəlinlər Novruzqabağı biçilib-tikilmiş baharı adlı al-qırmızı rəngli don geyinmişlər. Nəfis və zərif əl işləri ilə bəzədilmiş bu üst geyim növü gözəlliyi, incəliyi, naxış motivlərinin zənginliyi və yüksək texniki üslubla hazırlanması baxımında diqqəti cəlb edir.

BAHARISTAN – baharı, yazı xatırladan güllü-çiçəkli yerlərə verilən ad.

BAHARIYYƏ – Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan poeziyasında baharın təsviri və tərənnümü ilə bağlı geniş yayılan lirik şeir. Şah İsmayıllı Xətayi (XVI əsr) "Dəhname" (1506) poemasının başlangıcındakı 62 beytdən ibarət bahariyyəsində yazın – Novruzun bayram xonçası kimi əlvan hüsnünü canlı boyalarla təsvir edir. "Bahariyyə" dən bir parça:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdi və laləzar gəldi.
Quşlar qamusu feğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü...
Sərvin yenə dutdu damənin su,
Su üstə oxudu faxta gu-gu.
Gönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülmaxdan ənar açıldı dəndan.
Bülbül oxudu sıfati-hicran,
Dəryadə dür oldu əbri-neysan.
Durna uçuban həvəyə düşdü,
Laçın aluban ovayə düşdü.
Qus beççələri ünү yuvadən
Məktəb ünү tək gəlür həvadən...
Nilufər açıldı, suyə girdi,
Pirahənini başına sardı.
Çinar əlini cü rəqsə açdı,
Gül xurda zərin şəbaşə saçdı.
Çaylar bulandı, yıldızı arxin,
Bağlar ağacı gögərtdi saxın...
Yüz dürlü qəba geyib çəmənlər,
Ağ donunu geydi yasəmənlər...
Sirabi gülün yüzündə abi,
Nərgis oturur gözündə xabi...
Ta calmaya dan yeli tapınçə,
Yüzinə niqabın örtdü gönçə...
Lalə oturur başında tacı,
Heç sərvərə yoxdur ehtiyacı...
Cular axadır kənarı-bağdan,
Su içməgə ahu gəldi dağdan.
Lalə gecələr yaxıb çırığı,
Aşıq cigərinə çökdi dağı...
Dayalar tülədi, buraxdı yali,

Kişnər çalağan qulun misalı.
Quzladı qoyın, töküldü döllər,
Yaylağ həvəsini qıldı ellər.
Düşmən qanı tək qızardı hər su,
Ötkün saruya yeridi ahu.
Bir-birini qavur keyiklər,
Bala dölmən qılur peyiklər.
Durmuş çəmən üzrə sərv ayağə,
Qılmağa təmaşa solü sağə...
Ahu quzu doydurub uyutdu,
Oğurlanıb özü ota getdi.
Səhrayə buraxdı nafə ahu,
Xaki-siyəh oldu müşki-xoşbu.
Durna uçub ün çəkib həvadə,
Gedər ünү qırx ağaç ziyadə.
Bağrı qaranın qarardı bağrı,
Şahbaz ona varanda doğri.
Quşlar yuvadan uçurdu balə,
Ahu yeno sür verür gəzalə.
Çıxdı günəşə yer ejdəhası,
Buynuzunu saldı dağ bugası.
Hər bir çiçək üstə qondu zənbur,
Dövşürməgə çıxdı danəsin mur.
Hər şey günəşə qurutdu yaşın,
Qövsi-qüzeħ açdı tər qumaşın.
Şəb cü-cü edir ağacdə sərçə,
Uçanda, qonanda beylə parçə,
Yapraqı ağaclar üstə lərzan,
Kimisi çü tir, kimisi peykan.
Şəh tuti oxur şəkər kəlamin,
Qənd ilə pür etdi bəndü damin.
Döndü vətəninə cümlə quşlar,
Gəldi yuvasına qırlaquşlar...

M.Füzulinin "Söhbətül-əsmar" ("Meyvələrin söhbəti") əsəri də baharın təsviri ilə başlanır. Şairin:

Hava ərayisi-gülzərə oldu çöhrəguşa,
Bahar gülşənə geydirdi hülleyi-xəzra. –

misraları ilə başlayan bir qəsidəsində də bahariyyəyə – baharın təsvirinə rast gəlinir.

BAL – hələ qədim zamanlardan müxtəlif adda, müxtəlif dadda ləziz şirniyyat məhsullarının hazırlanmasında geniş istifadə edilir.

Novruz bayramında azərbaycanlılar bütün Şərqdə şöhrət qazanmış Bakı, Təbriz, Urmiya, Zəncan, Şəki, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Quba, Dərbənd paxlavasına şirə əvəzinə bal hopdururlar. Quba bükəməsi, Şamaxı ballıbadısı, Zaqatala qurabiyəsi və s. şirniyyat məhsullarının şirəsini baldan hazırlayırlar. Şirvan qatlamasının, Ordubad ruletinin, Təbriz qozluburmasının içini hazırlamaq üçün qoz, bal və ədviyyatdan istifadə edirlər. Mərasim halvasını adətən balla çalırlar. Baldan hazırlanmış quymaq, halva

qənddən hazırlanmış halva və quymaqdan daha keyfiyyətli, ləzzətli və çox ətirli olur. Quymaq, xəşil xalq arasında qanazlığının, zəifliyin, başgicəllənmənin qarşısını almaq üçün də işlədirilir.

Azərbaycanda bayram günlərində, el şənliklərində baldan müxtəlif növ mürəbbələr, bəkməz, şerbət, riçal və başqa yeməklər hazırlanaraq geniş istifadə olunur.

BALASAQUNLU YUSİF – türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, ilk türkdilli poemanın müəllifi. Yusif Ulu Xas Hacib Balasaqunlu (1017-1077) doğum ili mübahisəli olsa da, qaynaqlarda daha çox 1017-ci ildə Balasaqun şəhərində doğulduğu qeyd edilir. Yusif Balasaqunlu 1069-cu ildə tamamladığı “Qutadğu bilig” (“Xoşbəxtliyə aparan elm”) əsərini Qoşqar hökmdarı Buğra Qara xana ithaf etmişdir. Qara xan da Yusifə “Uluq xas Hacib” (saray vəziri, eşik ağası) rütbəsini vermişdir. Əsərdə folklor motivlərindən, xalq həyat və möişti ilə bağlı bədii obraz və bənzətmələrdən geniş istifadə edilmişdir.

1969-cu ildə mütərəqqi dünya ictimaiyyəti Y.Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərinin yazılımasının 900 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etmişdir. Y.Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərindən örnekparagraphalar:

Gündoğandan əsib gəldi bahar yeli
Dünyani bəzəyərək cənnət yolunu açdı.

Yaz yeli əziyyətli qış süpürüb apardı,
Parlaq yaz yenə səadət yayını qrdü.

Günəş yenə öz yerinə qayıtdı,
Balıq quyuğundan Quzu burnuna döndü.

Qurumuş ağaclar yaşılıa büründü,
Al, sarı, göy, qızıl rənglə boyandı.

Dağ, çöl, düz, dərə döşəndi bütün,
Yamaclar və vadilər al-göy bəzəndi.

Qərənfil qoxulu səba yeli əsdi;
Bütün dünya mişk-ənbər ətrinə büründü.

Qaz, ördək, qu və qılquyruq
Çığırışaraq ətrafda qaynaşırlar.

Bax biri uçur, biri qonur,
Biri qaçır, biri də su içir.

Göydə məğrur durnanın səsi eks-səda verir
Düzülmüş dəvə karvanı kimi uçurlar.

Gənc qız sevdiyi oğlanı çağırın kimi,
Erkək kəklik ün salıb dışisini çağırır.

Kəklik gülməkdən bayılmış kimi ötdü,
Ağzı qızıl qan rəngdə, qaşı qapqaradır.

Cığırılıkdə bülbülb min səslə cəh-cəh vurur,
Sanki gecə-gündüz suri-İbri oxuyur.

Göylər qaşın çatdı, gözündən yaş səpir,
Cığır üzünü açdı, gülməkdən uğunur.

Bu zaman dünya özünə bir nəzər qıldı
Güvənib-sevinib əyninə baxdı.

BAMİYƏ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Un, yağ və şəkərdən bişirilir. Bamiyə bitkisinin meyvəsi formasında hazırlanlığı üçün belə adlanır. Əsasən bitki yağında qızardılır və şerbət hopdurulur. Quruduqdan sonra üstünə qənd tozu səpilir.

BARAMA TOXUMU QORUMAQ AYINI – ipək-qurdularının salamat qalması, hər cür xəstəlikdən qorunması üçün ilaxır çörşənbədə icra olunan ayın. Ayinin icra qaydası belədir: ilaxır çörşənbə gündündə kiçik torbaya tökülmüş barama toxumunu kökdən boy atıb böyüümüş üç moruq və yaxud yemişan kollarının başına dolandırıldır. Özü də torbani kolların üstə gəzdirdikcə kolları bir-birinə bağlayan qol-budaqları kəsirlər. Sonra elə həmin gün şər qarışanda ya qamış, ya da otdan tonqalı qalayırlar. Barama toxumunu tekənədə və ya böyük mis teştdə çörəyin yanına qoyur, oraya ipəkçinin dəhrəsini də əlavə edirdilər. Bundan sonra dolu təknəni, yaxud teşti baş üstündə, ya da əllərdə tutaraq tonqalın üstündən üç dəfə tullanırlar. İnama görə belə etdikdə çoxlu barama alınır və keyfiyyəti də yüksək olur.

BARIŞ BAYRAMI – Novruz bayramında küsülüllerin barışması, məhəbbətin, səxavətin, mərhomətin, xeyirxahlığın təntənəsi. Novruz bayramında küsülüller barışar, bir-birilərinə bayram payı göndərib kini-küdürüti ürəklərdən tullayar, giley-güzara son qoyarlar. Bu ildən o ilə küsülü qədəm qoymaq qəbahət sayılır. İşdi, Novruzda küsülüller barışmasa, xalq inamına görə, bu küsülüllük yeddi il davam edər. Ona görə də umu-küsü unudular. Bu əziz gündə savaşmaz, yalan danişmaz, qeybət eləməzlər. İlboyu incilikləri kimsəyə demədən bir-birinin evinə gedərlər ki, qanqaraçılıq, ədavət aradan götürülsün. Bir-birilərinə qarşı

daha mehriban, daha qayğıkeş olarlar. Bir sözlə, insanlarda daxili-mənəvi rahatlıq yaranar.

BASDIX – bax: Sucuq.

BAŞMAQ FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbərvərmə ayını. Novruz bayramının İlaxır çərşənbə gecəsində ərgən, yetişmiş qızlar evin qapısında arxası həyətə sarı durub sağ ayaq başmağını sağ əllə sağ çiyindən arxaya tullayırlar. Əger başmağın burun tərəfi yola, daban tərəfi evə sarırsa, onun sahibi yaxın vaxtlarda xeyir xəbər eşidəcəyinə, ərə gedəcəyinə inanır. Əşyavi olamətə əsaslanan bu fal arxaik dünyagörüşlə əlaqədardır.

BAYRAM – dini-mifoloji, arxaik mifopoetik ənənədə sakral sferaya maksimum dərəcədə bağlılığı ilə seçilən zaman kəsimi. Adı günlərdən fərqləndirilən bayram zamanı özünün arxaik ritual semantikası və dəyəri ilə seçilir ki, mahiyyətini təşkil edən sakrallığı da onun başlıca əlamətidir.

Türk mifologiyası çərçivəsindəki bayramlar içərisində yazda və payızda keçirilən iki böyük bayram ayrıca qeyd olunmalıdır. Çin qaynaqlarına görə, Göytürklərdə əsilsoylular hər il Ötkəndə ecdadlarını yad edərək müqəddəs mərasim keçirəndlər. Həmin qaynaqlara əsasən, xalq 5-ci ayın 2-ci yarısı Götənriya və yer ruhlarına qurbanlar kəsir, böyük bayram edirdilər.

Türklərdə müsəlmanlığın qəbulundan öncə hansı bayram günlerinin olduğuna dair əldə geniş bilgi yoxdur. M.Kaşqarlı XI əsrde oğuzların “eyd” gününü bayram (daha doğrusu, “bed’hrem”) dediklərini, həmin günün sevinc və əyləncə günü olduğunu qeyd edir, “çünki müsəlmanlıqdan əvvəl bayram bilməzdilər ki, adı da olsun. Əger olsayıdı, bunu bütün türklər bilərdilər” – deyirdi. İbn Mühənnə da daxil, bir çox müəlliflər “bayram” anlayışını islamlıqla tam bağlılıqda işlətmışlər.

Müsəlmanlığın qəbulundan sonra türklərdə islama-qədərki bayramlar dini izlərini qismən itirmiş olsa da, milli dastanlarda bu və ya digər şəkildə qorunmuşdur. Əski türk adətləri də sonralar müsəlman bayramlarında

yaşamaqdə davam etmişdir. “Bayram” sözünün nə dərəcədə qədim mənşəli olduğunu söylemək isə çatindır. Araşdırıcıların fikrincə, türklərdə “eyd”in qarşılığı olan bir “bayram” anlayışı olmasayı, oğuzlar arasında dərhal bu mənəni almazdı. Bu baxımdan M.Kaşqarlının: “müsəlmanlıqdan əvvəl bayram bilməzdilər ki, adı da olsun” sözləri “müsəlman bayramı yox idi”, yəni türklərin məhz islami mahiyyətdə bir bayramlarının olmamağı kimi başa düşülməlidir. Sözün mənşəyi ilə bağlı böyük türkoloquq: “Bu sözün əslinin nə olduğunu bilmirəm, cünki bu sözü farslardan da eşitdim. Bununla yanaşı, oğuzlar bayram gününə “beyrem” deyirlər” – fikri də maraq doğurur.

Elmi ədəbiyyatlarda “bayram” sözünün mənşəyinin “Baq // Bay” kökü ilə bağlı olduğunu haqda da fikirlər mövcuddur. Mifoloji düşüncədə bayramların daşındıqları sakral məzmun bu fikrin doğruluğu ehtimalını artırır. Çünkü “bay” kökünün sakrallıqla, qüdsiyyətlə bağlı məzmunu var. Ayrı-ayrı türk ləhcələri və ağızlarında “bayram” anlayışını ifadə etmək üçün dəyişik anlayışlar da işlədir. Bunlardan biri də həmçinin “düyüñ” anlamı bildirən “toy” sözüdür. Azərbaycan türk dilində evlənmə mərasimini bildirən, digər bir sira türkçələrdə isə həm də hər hansı bir mərasim, ayın mənasında (məs., başqırdılarda adqoyma mərasimi “isem tuyı”, dəfn mərasimi “ülem (ölüm) tuyı” adlanır) işlənən “toy” sözü uyğurcada, qırğızca və qazaxcada “bayram”, “toy-düyüñ” və “hamının iştirak elədiyi şənlik, əyləncə, bayram” mənənləri bildirir. Krim türklərində əkinçiliklə bağlı “Saban-tuyı” deyilən bahar bayramının altındakı “toy” sözü də yenə “bayram” anlamındadır.

BAYRAM AYI – a) qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el-oba arasındakı adlarından biri. İnama görə, Kiçik cillə çıxməqla qış başa çatır və sonrakı ay, yəni Boz ay – bayram ayı yazdan hesab edilir. Bayram ayının hər həftəsi təbiətdə müəyyən dəyişikliyə səbəb olur. Məhz bu əlamətlərə görə bayram ayı *cilləbeçələr* də adlanır;

b) xalq arasında Novruzun başlangıcında görünən aya da “Bayram ayı” deyirlər. Həmin vaxt Ay qənirsiz dərəcədə gözəl olur və çox uğurlu sayılır. Aşiq Ələsgər:

Camalın göyçəkdir bayram ayından,
Baxan doymaz qamətindən, boyundan –

mislarını bu səbəbdən söyləmişdir.

BAYRAMBƏYİ – Novruz bayramı günlərində küt-ləvi el şənliyini və ya tamaşasını idarə edən şəxs.

BAYRAM ÇÖRƏYİ – ilin axır çərşənbəsində dəyirman daşını fırladan pərə-çarxa dəyən suda yoğrulmuş xəmirdə bişirilən çörek. İlaxır çərşənbədə dan yeri sökülməmiş dəyirmanına gedilir. Sübh açılanadək dəyirman daşını hərəkətə gətirən pərin dövrəsinə yeddi dəfə dolanılır. Sonra pərə dəyib onu fırladan sudan bir qab doldurub evə gətirilir. Bu suda xəmir yoğurulub bişirilir. “Bayram çörəyi” adlanan bu çörek Novruz süfrəsinin bərəkəti sayılır.

“BAYRAMI” – ritmik ahəngə malik saz havasının adı. Bu hava üstündə, adətən, gözəlləmə və ya xoş əhval ifadə edən qoşmalar oxunur.

BAYRAMLAŞMA – Novruzda bayram gündündən başlayaraq qohum-qardaş, yaxın adamlar biri-birinə bayram təbrikinə, ilin-günün yeniləşməsi ilə bağlı gözaydılığına gəlirlər. Bayramlaşmanın müddəti bəzi bölgələrdə yeddi, əksər yerlərdə isə on iki gündür. Bayramın on üçüncü gününü çöldə-bayırdı, gəzintidə keçirmek məsləhət bilinir. Bayramlaşma bir neçə səviyyədə olur:

a) *ailə daxilində bayramlaşma*: el adətinə görə ailənin azyaşlı üzvləri yuxarı yaşlıları (babanı, nənəni, ata-ananı, böyük bacı və ya qardaşı) əllərinə güləb səpərək təbrik edirlər. Böyükler azyaşlılara pul və ya hədiyyə şəklində bayram payı da verirlər.

b) *qohum-qonşu və dostlar-yaxınlar arasında bayramlaşma*: ailə bağları olan və ya yaxın münasibət saxlayan adamlar bir-biri ilə bayramlaşırlar. Yaşlılar və ya xəstələri olan ailələr ilk öncə ziyarət olunur. Bayramlaşmaya əlibəş gedilməz. Səməni, şirniyyat, ətriyyat, qiyamətli parça, əşya və s. aparılır. Bayramlaşmaya gələnlər xoş üzlə qarşılanıb bayram süfrəsinə dəvət edilir. Bir müddət sonra həmin adamların evinə bayramlaşmaya gedirlər.

c) *nişanlıların bayramlaşması*: nişanlı qızə oğlan evindən ayrıca bayram payı göndərilir (b a x: *Bayramlıq*). Nişanlı qız isə öz adaxlısına bayram payını xəlvətcə göndərər. Keçmişdə oğlan bacadan şal sallayaraq nişanlısına dan öz bayram payını alarmış. Şəhriyarin:

Ay nə gözəl qaydадı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq –

misralarında da bu adət öz poetik inikasını tapmışdır.

BAYRAM PALTARI – Novruz bayramında əyin-başını təzələmək, təzə paltar alıb geyinmək qədimlərdən üzü bəri yaşayan, davam edən adətidir. Adamlar yeni günə, yeni həyata təzə, təmiz geyimlə, saf bədənlə,

arınmış-durulmuş ruhla qədəm basaraq öz varlıqlarını bütünlükdə yaz-bahar ovqatına kökləmək istəmişlər. Novruz bayramındaki digər atributlar kimi yeni geyim də yaşıyışı, həyatı yeniləşdirmək fəlsəfəsinə bağlıdır.

BAYRAM PAYI – İlaxır çərşənbə və Novruz bayramında böyüklərin kiçiklərə, qohum-qonşunun, yaxın dostların, nişanlıların, sevgililərin biri-birinə təbrik məqsədi ilə verdikləri təmənnasız hədiyyə. Yaxınlar və ya imkanlı adamlar tərəfindən imkansızlara, xəstələrə ərzəq, paltar və s. şəklində bayram payı vermək də qədimdən qalan el adətidir.

BAYRAM SÜFRƏSİ – yeni ilin təhvil olmasına bir neçə saat qalmış açılan təhvil süfrəsi. Evdəki işıqlar yandırılır. Evdəkilər bayram süfrəsi başına toplaşır. Cürbəcür naz-nemətlər (qoğal, paxlava, şəkərbura, şəkərçörəyi, badambura, bamiyə, fəsəli, qozlu-fındıqlı halva və s.) süfrəyə qoyulur, ətirli şərbətlər, noğul və s. çərəzlər düzülür. Süfrədə şam, güzgü, qırmızı yumurta olur. Bayram süfrəsi heç vaxt səməniniz olmaz. Təzə-ter səməninin şərəfinə alqışlar söylənilir, qədim mahnilar oxunur:

Açı çıçək, gəldi yaz,
Eylədi quşlar avaz.
Qar üzəri səm oldu,
Hər tərəf səmsəm oldu.
Dağda çıçək səmsəmim,
Bağda çıçək səmsəmim.
Bəyaz gülüm, naz gülüm.
Dərdə dərman yaz, gülüm.

Süfrədəki səməninin ətrafında hər ailə üzvünün adına şam da olur. Şam köhne ilin ömrünü başa vurdugu, təzə ilin daxil olduğu an yandırılır.

Xalq adətincə, yeni il hansı ovqatla qarşılansa, eyni əhval ilin sonuna qədər davam edər. Odur ki, üzlər gülüm-səyər, kini-küdürüti, qəmi-dərdi unutmağa çalışırlar. Gözər süfrəyə, bolluğa və gül-çiçəyə dikilir. Ürəklərdə xoş niyyətlər, xoş arzular çoxalır.

Bayram süfrəsi açılında bütün ailə üzvləri evdə olmalıdır. Xalq inamına görə, Novruz günü evdə olmayan adam yeddi il həmin gün evdə olmaz.

BAYRAMLIQ – adətə görə, İlaxır çərşənbə, Novruz axşamı nişanlı qızların adına oğlan evi tərəfindən götürilən bayram sovqatı. Saçaqlı tirma şalla örtülülmüş xonçalar, zərli boğçalar yan-yanca düzülür. Sovqat ipək parça, baş yaylığı, kəlağayı, zinət əşyaları, müxtəlif “bayram yemişi”, qırmızı alma, rəngbərəng yumurta, yeddi növ şirniyyat – yeddilövün və s. ibarət olur. Xonçalar səməni və əlvan şamlarla bəzənilir. Digər xalq bayramlarında olduğu kimi, Novruz bayramında da alnına, ayaqlarına xına (hənə) qoyulmuş, boynuna qırmızı parça sarılmış, zinqirov asılmış toğlu, qoç da aparılır. Gələnlər bu əziz bayram münasibətilə gözaydılılığı verərlər, bir-birini təbrik edərlər, el alqışlarına üz

tutarlar: – Bayramınız mübarek, neçə-neçə belə bayramlara çatasınız! Ömrünüz-gününüz bahar ətirli olsun. Üzünüzə xeyirli, nurlu sabahlar açılsın, – deyərlər.

BELBAZ – Boz ayın ilk günlərində göstərilən meydan oyun-tamaşasının baş personajı. Təsərrüfat, əkin-biçinə çağırış münasibətilə göstərilən bu oyun-tamaşada bəzədilmiş uzun dəstəli beli göyə atıb-tutan, özünü torpağı bellə-yən kimi göstərən oyunçu-belbaz müxtəlif gülməli hərə-kətləri ilə tamaşaçıları həm eyləndirir, həm də onları əkin-biçinə hazırlaşmağa çağırır.

BEŞDAŞ – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunu iki və ya dörd uşaq oynayır. Hər uşaq beş balaca daş hazırlayıır. Qürrə (cöp) atıb oyuna başlayırlar. Oyuna başlayan daşın birini əlində saxlamalıdır ki, buna saqqa deyirlər. Saqqanı göyə tullayıb ovcunun içində olan daşları yərə tökməli, saqqanı göydə tutmalıdır. Əvvəl saqqanı yuxarı tullamaqla daşları bir-bir ovcuna yığmalıdır. Əsas şərt ondan ibarətdir ki, daş götürülərkən nə

başqa daşa dəyməli, nə də saqqa yerə düşməlidir. İki əllə götürmək və saqqanı yerə salmaq olmaz.

Daşları bir-bir götürüb qurtarandan sonra hamısını yerə tökməli, yuxarıdakı şərtlərə əməl etməklə daşlar yerdən iki-iki, sonra üçü birdən, biri tək, sonra dördü də birdən götürülməlidir. Bunlar qurtarandan sonra səpələnmiş daşları sol əlin yerə söykənmış baş və şəhadət barmaqları arasından bir-bir keçirməli və barmaqlar arasından keçirilmiş daşların hamısı bir yerə götürülməlidir. Sonra daşlar barmaqların arasından bir-bir saqqanı havaya ata-atə yerə qoyulmalıdır. Bu şərti də bitirib daşları bir qarışlıq məsafədə bir-birindən aralı qoyurlar. Saqqanı yuxarı atmaqla yerdəki daşların hamısı sürüsdürülüb birdən götürülməlidir.

Saqqadan başqa bir daş ovucda saxlanılır. Saqqanı yuxarı atıb tutmaqla daşın birini ovudan yerə salıb, cəld o biri yerdən götürülməlidir ki, buna yumurtlamaq deyərlər. İki-iki və üç-üç daşı yerə salıb birini götürmək lazımdır. Bundan sonra saqqıldama gəlir. Yəni daşları yerdən bir-bir ovuca yiğirlər. Axırda o yoldaşlardan biri bir daşı itdaş təyin edir. O daş el dəyilməmiş qalır. Bu itdaşı birdəfəliyə barmaqların arasından keçirmək lazımdır. Bunların hamısını səhvsiz, birdəfəyə oynaya bilən qalib sayılır. Daşı yerdən götürə, barmaq arasından keçirə bilməyən, saqqanı yerə salan və daşı götürürkən əlini başqa daşa vuran uduzmuş olur.

“BƏNÖVŞƏ” – Azərbaycanda qədim xalq oyunu. Uşaqlar və yeniyetmələr arasında geniş yayılmışdır. Bu sözlü-nəgməli oyun yazçıçayı bənövşənin adından götürülmüşdür. Oyun iştirakçıları – oğlan və qızlar 2 dəstəyə bölünüb bir-birindən 10-15 m aralı üzbeüz dayanır və əl-ələ tutub sıra (dəstə) düzəldirlər. Oyuna başlayan dəstə iştirakçıları bir-birilə deyişirlər:

- 1-ci dəstə: Qiy qılinc, qiy qılinc.
- 2-ci dəstə: Qiyma qılinc.
- 1-ci dəstə: Ox atdım.
- 2-ci dəstə: Oğru tutdum.
- 1-ci dəstə: Bənövşə.
- 2-ci dəstə: Bəndə düşə.
- 1-ci dəstə: Bizdən sizə kim düşə?
- 2-ci dəstə: Sizdən bize
Adı gözəl, özü gözəl
Filankəs düşə (*ad deyilir*).

2-ci dəstə elə uşaq seçməyə çalışır ki, seçilən onların səfini yara bilməsin.

Adı çəkilən uşaq cərgədən ayrılib yüyürə-yüyürə əl-ələ tutmuş uşaqların səfini yarmalıdır. Burada güclülük əsas şərtlərdəndir. Əgər oyuncuların biri güc verib əl-ələ tutmuş uşaqların əlini bir-birindən ayırsa, o biri tərəfə keçə bilsə, bir uşaq da götürüb yenə öz əvvəlki yerinə qaydır. Yox, əgər keçə bilməsə, orada qalmalı, o dəstəyə qoşulmalı olur. Hansı tərəf uşaqların hamısını öz tərəfində saxlaya bilsə, o dəstə oyunda qalib sayılır. “Bənövşə” oyunu yoldaşlıq hissini, cəsarəti inkişaf etdirir.

“Bənövşə” oyununu xatırladan “Bal tərək” uşaq oyunu da əsasən yaz çağlarında icra edilmişdir. Bu oyunda “Bənövşə. Bəndə düşə” ifadəsinin yerinə “Bal tərək, bal tərək, bizdən sizə kim görək?” qəlibindən istifadə olunur.

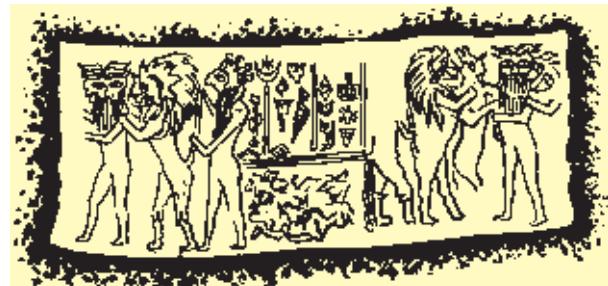
“BƏNÖVŞƏ” – Azərbaycan xalq rəqsi. Cəldiliyi, şuxluğunu ifadə edir. Adətən qız-gəlinlər, qadınlar tərəfindən tək və ya qoşa ifa olunur. Əllərin səlis, ifadəli hərəkəti, süzmə və s. bu rəqs üçün səciyyəvidir. Melodiyası lirik, tempi mülayim, musiqi ölçüsü $\frac{6}{8}$ -dir. Bizim “Bənövşə” rəqsi digər Qafqaz xalqları arasında da geniş yayılmışdır.

“BƏNÖVŞƏ GÜNÜ” – Novruz bayramı süfrəsinə qoyulmaq üçün gül toplamağa gedilən günün adı. Novruzun ilk sorağını çiçəklərin ən zərifi novruzgülü, boynubükük bənövşə, yarpız, nərgiz bildirir. Uşaqların, cavanların həyatında yeni bir gün başlayır – “Bənövşə günü”. Uşaqlar, cavanlar üz tuturlar bənövşə ətirli dağ ətəklərinə, meşələrə, dərələrə, güney yamaclarına, bulaqların yan-yörəsinə. Gülcəçək toplayırlar. Qız-gəlinlər tellərinin uclarına bənövşə düzür, yaxalarına bənövşə taxır, saçlarına minbir rəngli, minbir ətirli çiçəklərdən çələng hörtürər. Bənövşədən dəstə tutub “yaz nübarı”dı, deye ana və bacılarına, qohum-qonşuya paylayır, nişanlı qızları sevindirir, şənlik edir, mahnı oxuyurlar:

Boynu büyük bənövşəm,
Könlü sökük bənövşəm.
Qar üstündən boyلانان,
A dərdlərə hayланan,
Yaz ətirli bənövşəm!
Yaz ətirli bənövşəm!

“BƏRƏKƏT PAYLANAN GECƏ” – İlaxır çəşən-bənin gecəsinə deyilən adlardan biri. Bu gecədə buğda, un əvvallarının, digər azuqə qablarının ağızı açıq saxlanılır. Həmin gecədə inama görə, bərəkət paylanılır. Əgər əvalaların, qabların ağızı bağlı olsa, evin bərəkət payı kəsilər.

“BİLQAMIS” – şumerlərin tarixi-ədəbi abidəsi. Dast-tandan məlum olur ki, dünya tarixinin ən önemli örnəklərini yaranan, bəşər sivilizasiyasının inkişafında əvəzsiz rol oynayan şumerlərin çoxlu bayramları olmuşdur. Bunnarın sırasında bahar bayramı da vardır. Bilavasitə əkinçilik, maldarlıq, təsərrüfat həyatı ilə bağlı qeyd edilən bu bayram bolluq, bərəkət rəmzi kimi təsvir olunur.

Qişın qurtarması, yazın başlanması və bununla da təbiətdə canlanmanın, oyanmanın başlanması şumerlər, adətən, Yeni il bayramı kimi, mart ayının 1-i ilə 11-i arasında qeyd etmişlər. Bayramın dəqiq gününü kahin ulduzları müşahidə etməklə müəyyən edirmiş. Bundan sonra xalq baş meydana toplaşır, yeni ilin, yeni baharın başlanması şərəfinə nəgmələr oxuyur, oyləncəli tamaşalar göstərirmişlər. Şumerlər bahar bayramını 5 gün qeyd etmişlər. Beşinci – sonuncu günü onlar “günahlardan təmizlənmə günü” adlandırmışlar. Bu gündə kahin dualar söyləyir, çoxlu qurbanlar kəsilib baharın, yazın, bununla da təsərrüfat işlərinin başlanması şərəfinə nəgmələr oxunulurmuş.

Şumerlər “yeni il”, “yeni gün”, “yazın ilk günü”, “bahar bayramı” adlandırdıqları bayramı yalnız təsərrüfat, dostluq, həmçəlik bayramı kimi yox, həm də xalqın, dövlətin varlığı, əbədiliyi bayramı hesab etmişlər. Əgər bu bayram təsadüfən müharibəyə, düşmən basqınlarına təsadüf etmiş olsaydı, yaxud bir təbii fəlakət nəticəsində qeyd olunması mümkünüsüz sayılıydı, şumerlər bunu ümumxalq müsibəti hesab etdirmişlər.

BİRUNİ, Əbu Reyhan Məhəmməd ibn Əhməd əl-Xarəzmi əl-Biruni (978-1048) – Orta Asyanın ensiklopediyaçı alimi. Xarəzm vilayətinin Kəm şəhərində doğulmuş, Qəznə şəhərində vəfat etmişdir. Ərəb dilində

yazmışdır. “Ötən günlərin abidəsi” və “Astronomiya və ulduzlara dair Məsud cədvəli” əsərlərində digər ölkələrlə yanaşı, Azərbaycan şəhərlərinin en və uzunluq dairələri göstərilmiş, Xəzər dənizi, və s. haqqında məlumat verilmişdir.

Orta əsrlər islam mədəniyyətinin görkəmli xadimlərindən olan Əbu Reyhan Biruni “Qədim xalqlardan qalmış yadigarlar”, “Qanuni Məqudi”, “Ət-təhvim” əsərlərində Novruz bayramının dünyəvi mahiyyətini qeyd etmiş, bayramın bütün yad təsirlərdən uzaq olduğunu faktlarla əsaslandırmış, bu əziz günü haqlı olaraq əsil xəlqi, humanist səciyyə, xeyirxah, nəcib məqsəd daşımış dünyəvi bayramlar sırasına aid etmiş, onu “dünyanın başlangıcına bir işarət”, “nəsillərin bir-birinə verdiyi gözəl yadigar” adlandırmışdır.

BOZ AY – qış fəslinin xalq arasında deyilən axırıcı ayı. Kiçik çillənin qurtardığı vaxtdan yazın ilk gününədək – Novruza qədər davam edir və hərəsi bir həftə çəkməklə dörd çilləbeçəyə bölünür. El-obada bu müddət boz çille, ala çille, alaçalpo, yazağzı, ağlar-gülər ayı adları ilə də tanınır. Bu müddətde havanın qəfil dəyişməsinə, gündə neçə cilde girməsinə aid bir el söyləməsi geniş yayılmışdır: Rəvayət edirlər ki, çox qədim zamanlarda insanlar ay haqq-hesabını bilmirdilər, ele ona görə də günü günə, ayı aya qarışdırırlar. Belə çəşbaşlıq insanları bu qənaətə gətirir ki, ili aylara, ayları isə günlərə bölsünlər. İllə 12 ay, hər aya isə 32 gün verirler. Ancaq bölgü vaxtı Boz aya cəmi 14 gün düşür. İnciklik olmasın deyə hər aydan bir gün götürüb Boz ayın günlərinə əlavə edirlər. Görürər ki, yenə də haqsızlıq baş verdi; hər ayın 31 günü, Boz ayın isə cəmi 25 günü oldu. Onda yenidən aylara müraaciət edirlər ki, hərəniz 1 gün də Boz aya verin. Ayların yarısı razılaşır, yarısı isə razılaşmır; nəhayət, biri 1, digəri 2, fevral isə hətta 3 gününü verir. Beləliklə, Boz ay olur 31 gün. Ancaq öz günlərini ilin müxtəlif fəsillərindən olan aylardan aldığı üçün günün biri hava baxımından o birisinə oxşamır.

Boz ayın bu cür adlanması onun buludlu, yağışlı, küləkli, isti, soyuq – bir sözə, dəyişkən olması ilə bağlıdır. Əbəs

yerə deyil ki, xalq bu aya öz münasibətini “Boz ay bozara-bozara keçər” şəklində ifadə edir.

Buradakı “bozara-bozara”nın həm müstəqim, həm də məcazi mənası vardır. Bəlli olduğu üzrə, “boz” dilimizdə bir sıra anlamlarla yanaşı, həmçinin rəngi (boz paltar, qorxudan, yaxud soyuqdan rəngi bomboz olmaq), xasiyyəti, sərtliyi, kobudluğu (boz adam, üzə bozarmaq) bildirir. “Boz ay bozara-bozara keçər” deyəndə də, yəqin ki, daha çox onun sərtliyi nəzərdə tutulub. Bunu aşağıdakı iki el söyləməsindən də görmək mümkündür.

Martda mərək,
Yarı gərək.

Mart, gözünə barmağım,
Yaza çıxdı oğlağım.

Birinci örnəyin anlamı belədir: Martda havalar qarlı-saxtalı ola bilər. Elə:

Mart girdi, qış girdi,
Mart çıxdı, qış çıxdı

Yaxud:

Mart çıxdı, dərd çıxdı,
Martin otuzuna lənət,
Aprelin on beşinə kimi –

deyimləri də bu münasibətlə yaranmışdır. Odur ki, mal-qara üçün tədarük edilmiş ot-ələf və samanın yarısı bu vaxta qədər mərəkdə (samanlıqda) ehtiyat saxlanılmalıdır.

İkinci nümunə isə bir rəvayətlə bağlıdır. Boz ayın sərt təbiətinə qarşı ehtiyatlı olmayı diqqət öündə saxlayan bir el söyləməsində deyilir ki, bir qarının yem ehtiyatı Boz aya qədər qurtarır. Bu andan da qarı havaların istiləşdiyini görüb oğlaqlarını çölə buraxır və:

Mart, gözünə barmağım,
Yaza çıxdı oğlağım –

deyir. Qarının sözlərindən açıqlanan Boz ay yaza yalvarır ki, ona üç günlük borc versin. Yaz razi olur. Boz ay elə bir boran, tufan qoparır ki, qarının oğlaqları tələf olur. Azərbaycanın eksər yerlərində bu üç gün “Qarı borcu” da adlanır.

Burada, eyni zamanda, “Bir gül ilə bahar olmaz” məsəli də yada düşür. Yeri golmuşkən deyək ki, rus, italyan, ispan, alman xalqlarında bu məsəldəki “gül” əvəzinə “qaranquş” deyilir və bunun yaranma tarixi Ezopun bir təmsili ilə əlaqələndirilir. Təmsilin məzmunu belədir: Bədxərc bir cavan atadan qalma var-yoxu ağına-bozuna baxmadan dağıdır. Nehayət, o tamamilə müflisləşir. Elə bu vaxt bir qaranquş görür. Qış olmasına baxmayaraq, elə zənn edir ki, artıq yazdır və paltosunu da satır. Bu isə ona çox baha başa gəlir. Şiddətli şaxta qaranquşla bərabər onu da dondurur.

Xalq arasında bu müddətdə, yəni alaçalponun son həftəsi ilə yazın birinci həftəsində əşən quru soyuq, şiddetli küləklərə bəzən "Xıdır Nəbi küləyi" də deyilir. Adətən həmin küləkdən sonra ağaclar puçurlamağa (açmağa) başladığından ona bəzi hallarda "puçur yeli" də deyilir.

Azərbaycan xalq təqvimində Boz ay döl ayı kimi də tanınır. "Boz ayımız bozarsa da döl ayıdır ki, döl ayıdır", – deyimi bununla bağlıdır (b a x: *Döl ayı*).

BOZ ATLI XIDIR – b a x: "Xıdır Nəbi".

BOZ ÇİLLƏ – qış fəslinin son ayı olan *Boz ayın* el-oba arasında deyilən adlarından biri (b a x: *Boz ay*).

BÖYÜK ÇİLLƏ – qış fəslinin ən uzun sürən vaxtinin, birinci qırx gününün xalq arasındaki adı. Bu müddət dekabrın 21/22-dən – ilin ən uzun gecəsindən başlayaraq yanvar ayının son gününədək davam edir. Böyük çillənin ilk gecəsi el arasında "şəbi-yelda" adlanır.

El-obada Böyük çillənin qarlı-tufanlı, donduran, sümük üzüdən günlərinə *qaraqış* deyirlər. Bu müddətdə qış ağır, üzücü keçir, qar qarışq külək uguldalar. Qışın qışlığı çənidən, dumanından bəlli olar. Çünkü qışın çəni, dumanı qar gətirər. Bir xalq söyləməsində deyildiyi kimi, qış dumanı qar gətirər, yaz dumanı bar.

Şumlanacaq torpağı Böyük çillədə qış aratına qoyarlar. Arxları, kanalları təmizləyib qaydaya salarlar. Belə vaxtlarda uşaqlar da köməyə gələr, hamı bir-birinə əl tutar. Ağacların dibini yumşalarlar. "Qışda işini bilən yazdayda ziyan çəkməz", – deyiblər.

Ömrünü-gününü torpağa bağlayan bağbanlar ağacların, tənəklərin budanmasını Novruza qədər qurtarmalıdır. Bundan sonra onlara əl gəzdirmək olmaz. Canlarındakı su göz yaşı kimi axıb tökülər və ağaclar kökündən quruya bilər.

Təcrübəli bağbanlar deyirlər ki, budama işi şirə çubuqlara axmağa başlanana qədər başa çatmalıdır. Əks halda, kəsdiyin çubuqların ucundan su axsa, ağacın puçurları kor ola bilər, onlardan zoğ çıxmaz, bar verməz.

Ulularımız deyib ki, Böyük çillədə torpaq qırxin çıxardır, Kiçik çillədə isə torpaq səhər yuxusundadır. Böyük çillə barədə el-oba arasında gəzən neçə-neçə maraqlı söyləmə də var:

Belə söyləyirlər ki, bir gün Böyük çillə deyir: – Mən dolu qazanlar üstə gəlmisəm, qarları sağlam görmüşəm. Sonra təndirləri yandırdım, kürsüləri qurdurdum, küplərin, cüvalların ağızlarını açdırdım.

Böyük çillə 40 gün dövrən sürüb gedir. Yolda Kiçik çillə ilə rastlaşır. Hal-əhvaldan sonra Kiçik çillə soruşur:

– A Böyük çillə, de görün, qırx gün golib atını çapdin, bu qırx gündə nə gördün, neyənədin, işin-güçün nə oldu? Böyük çillə nə gördüyündən, nə etdiyindən səhbət açır.

Hikkəli Kiçik çillə istehza ilə gülüb cavab verir:

– Eh, sən heç nə eləməmisən ki. Mən gəlmisəm, görindi nələr eləyəcəyəm, nə tufan qoparacağam. Qazanları ağızı üstə çevirəcəyəm, adamları təndirin ağızından salıb küləfdən çıxaracağam, küpləri, xaralları boşaldacağam, üzüqoylu qoyub gedəcəyəm.

Onun coşduğunu görən Böyük çillə deyir:

– Cox da öyünmə. Sən insanları tanımirsan. Mən qırx günlük ömrümlə bir iş göre bilmədim. Sənin isə cəmi-cüməltəni iyirmi günlük ömrün var. Bu iyirmi gündə heç yel də olub onların yanından ötə bilməzsən. Çünkü qabağın yazdır, ömrün də azdır.

Bu yandan da Boz ay özünü irəli verib deyir:

– Siz məni uzaqda görmüsünüz, nə asaram-kəsərəm deyirsiniz. Sizin acığınız, indi baxın, görün mən gedib nə eləyəcəyəm, buzları eridəcəyəm, torpağın donunu açacağam, əkinləri, çölləri, yamacları cürcərdəcəyəm. Bağ-bağçalarda gül-ciçək açdıracağam. Mən adamlar üçün bayram aparacağam.

Böyük çillə girəndə və çıxanda ulularımız məclis qurmuş, şirniyyat, isti xörəklər bişirmiş, əhvallarını xoş saxlamışlar. Adamlar bu üsulla təbiətə təsir etmək, qışa bağlı olan hamı ruhları mülayimləşdirmək istəmişlər. Qışı qarşılıma mərasimine "Kövsəc", yola salma mərasiminə isə "Çilləkəsdi" və ya "Çilləçixartma" deyilmişdir.

BRAGİNSKİ İosif Samuiloviç (1905-1986)

– şərqşunas-alim, Tacikistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü (1951). Tacikistanın əməkdar elm xadimi. Əslən bakılı olan İ.S.Braginski 1931-ci ildə Moskva Şərqşunaslıq İnstitutunu bitirdikdən sonra bütün yaradıcı ömrünü Şərqi xalqları ədəbiyyatı tarixinin ümumi-nəzəri məsələlərinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. İ.S.Braginski Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı xeyli dəyərli fikirlər söyləmişdir. Alimin 1967-ci il mayın 20-də "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzətində dərc etdirdiyi "Bahar bayramı haqqında" məqaləsi də elə bu istəkdən doğmuşdur. Məqalə azacıq ixtisarla verilir:

Uzaq keçmişdən bize yadigar qalmış ən parlaq, ən gözəl bayramlardan biri bütün əkinçi xalqlara bu və ya başqa şəkildə məlum olan bahar bayramıdır. Bahar bayramı və digər belə bayramlar ətrafında hər bir xalq özünməssus poeziya və mərasimlər yaratmışdır. Şifahi xalq yaradıcılığını öyrənən folklorçular buna təqvim poeziyası və mərasimləri deyirlər. Baharı tərənnüm edən şirin xalq nəğmələrini, xüssəsilə, kəndlərdə biz hələ kiçik yaşlarımdan eşitmışdım.

Azərbaycan kəndlərində, tacik qışlaqlarında, Ukraynada və Fransada, uzaq Madaqaskarda və Aralıq dənizi sahil-lərində ilk bahar çiçəkləri haqqında nəğmələr oxunardı. Əlbəttə, bir-birindən bu qədər uzaqda yaşayan kəndlilər həmin nəğmələri nə bir-birindən alır, nə də bu oxşar nəğmələr və mərasimlər haqqında “sözü bir yerə qoyurdular”. Oxşar nəğmələr və mərasimlər eyni əmək şəraitindən, əkinçi əməyinə eyni münasibətdən yaranırdı, ondan irəli gəlirdi ki, əməkçi insanlar harada yaşayırlarsa yaşasınlar, hansı coğrafi en dairəsində qərar tuturdularsa tutsunlar, onların təfəkkür tərzi, öz sevinc və kədərini ifadə etmək tərzi oxşar idi. Qədim bahar bayramında, söz yox ki, möv-humat, mərasimlərin qüvvəsinə sadələvh inam da müəyyən dərəcədə özünə yer tapırdı. Məsələn, kəndlilər inanırdılar ki, su çıloyib yağış səsine bənzər səs qopartmaqla havanı əkinçinin istədiyi kimi dəyişdirmək, yağış yağıdırmaq olar. Lakin bahar bayramı, eləcə də başqa el bayramları əməyə, ilin müxtəlif mövsümlərində əmək prosesləri barədə təsəvvürlərə əsaslanırdı. Bu “bütpərəst” bayramlarını qadağan etmək istəyən, amma buna müvəffəq olmayan kilsə sonradan-sonraya mərasimlərə dini ünsürlər daxil etməyə başladı. Maraqlıdır ki, kilsəyə bu da az müyəssər oldu. Xalqlar dədə-babalarından miras qalmış bayramların qeyri-dini mahiyyətini göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayırdılar.

Bu cəhət yazılı abidələrdə və ədəbi əsərlərdə də öz əksini tapırdı. Məlumdur ki, təhsil-maarif yuxarı siniflərin inhisarlarında olduğu tarixi dövrlərdə yazılı abidələr və ədəbi əsərlər xalq içərisində deyil, cəmiyyətin yüksək təbəqələrində yaranırdı. Kübarlar mühitində meydana çıxmış qədim Misir və assuri-babil yazılı abidələrində baharın gəlişi və təbiətin qış yuxusundan oyanması ilə əlaqədar olan xalq təsəvvürləri, el mərasimləri öz bədii təcəssümünü dramatik misseriyalarda, yaxud təbiətin çiçəklənməsiniñ rəmzi sayılan – ölen və dirilən (müxtəlif adlar daşıyan) Allahın şəninə coşqun himnlərdə tapırdı.

Baharın gəlişini təsvir edən xalq nəğmələri əsasında orta əsrlərdə Azərbaycan, İran, Orta Asiya və digər Şərqi ölkələrinin bir çox şairlerinin yaradıcılığında xüsusi bir ədədi forma – bahariyyə meydana çıxmışdır. Məsələn, Füzulinin:

Hava ərayışı-gülzərə oldu çöhroguşa,
Bahar gülşənə geydirdi hülleyi-xəzra –

misraları ilə başlanan qəsidəsində bahariyyəyə – baharın təsvirinə rast gəlirik.

Ən qədim zamanlardan başlayaraq Azərbaycan, İran və Orta Asiya xalqları baharın gelməsi bayramını təzə ilin, daha doğrusu, təzə kənd təsərrüfatı ilinin başlanması kimi, “yeni gün”, “novruz” kimi qeyd etmişlər. Bu bayramın mənşəyi onunla əlaqədar olan dastanlar, mərasim və adətlər istər tarixi, istərsə də elmi nöqtəyi-nözərdən maraqlıdır. Bu məqalənin yazılışından məqsəd Novruz – bahar bayramının tarixinə dair ayrı-ayrı faktları sistem şəklində salmaqdır.

Görkəmli rus şərqşünas alimi K.A.İnostrantsev 1909-cu ildə dərc etdirdiyi “Sasani etüdləri” əsərində qədim ərəb müəlliflərindən Kəsrəviyə, Məsudiyyə və başqalarına istinad edərək, Sasani'lər hökmranlığı dövründə (III-VII əsrlər) İranda Novruz bayramının necə keçirildiyi barədə məlumat vermişdir. Orta əsrlərin əvvəllərində yaşayış-yaratmış müsəlman müəllifləri, o cümlədən xarəzmi böyük alim Əl-Biruni (978-1048) əsərlərini öyrənildikdə, ələlxüsus məşhur Ömər Xəyyamın (1048-1131) adına çıxılan “Novruzname”nın farsca əlyazması axır illərdə dərc edildikdən sonra bu məlumat xeyli zənginləşmişdir.

Biz indi bilirik ki, vaxtilə iki ənənə varmış. Novruz bayramı bir ənənəyə görə yayın ortalarında, taxıl biçimi və məhsul toplantısı mövsumundə, başqa bir ənənəyə görə yazda, gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi gündə keçirilmiş. Ölən və dirilən təbiətin bayramı haqqında qədim təsəvvürlərlə bağlı olan ikinci ənənə Xəzər sahillərində yaşayan xalq kütłələri arasında, o cümlədən azəri xalqı içərisində indiyədək yaşamaqdadır.

Xəyyama aid edilen kitabda deyilir: “Novruz bayramının keçirilməsinə səbəb budur ki, bəlli olduğu kimi, Günəşin iki dövrü vardır, birinci belədir ki, 365 gün və sutkanın bir çərəyi keçidkə Günəş Qoç bürcünün ilk dəqiqələrinə qaydır, özü də günün hansi vaxtında çıxıbsa, düz o vaxta da qaydır. Bu dövr ildən-ilə qısalır” (Ömər Xəyyam, Risalələr, M., 1961, səh. 183). Adamlar həmin günün mahiyyətini dərk etdikdə, başda şahlar olmaqla, onu “yeni gün” hesab etmiş və Novruz adlandırmışlar. Bayramın mənşəyi haqqında rəvayət belədir. Bu astronomik variantı izah edək (yeri gölmüşkən göstərək ki, Xəyyamın dediyi ikinci dövr Günəşin sutkalıq dövrüdür). İllik dövr isə o deməkdir ki, Günəş göy qübbəsinin böyük dairəsi – ekliptika boyunca düzülmüş on iki Zodiak bürcündən keçir. Həm də Günəş on iki Zodiak bürcünün hər birini bir aya keçir. Günəşin hərəkət etdiyi dairə – ekliptika 360 dərəcəyə bölündüyü üçün hər bir Zodiak bürcünə 30 dərəcə düşür. Qoç bürcü on iki Zodiak bürcündən biridir. Günəşin Qoç bürcünə daxil olması gecə ilə gündüzün, sutkanın işıqlı hissəsi ilə qaranlıq hissəsinin bərabərleşdiyi bahar gününə təsadüf edir. Bütün dünyada qəbul olunmuş Avropa təqviminə görə, gecə ilə gündüzün bərabərleşdiyi bahar günü 14-16-na düşürdü, indi isə martin 20-22-nə düşür. Xəyyamın dediyi “Qoç bürcünün dəqiqələri” Qoç bürcü dərəcələrinin altmışda bir hissəlidir. Beləliklə, gecə ilə gündüzün bərabərleşdiyi bahar gündündə yeni il baharın başlanması, torpağın oyanması ilə əlaqədardır. Yəni Novruz onu bayram edən xalqların təsəvvüründə bahar bayramıdır. Əfsanələr bu bayramın dəb salınmasını əsatiri şahların – ya Cəmşidin, ya da Kəyumərsin adı ilə bağlayır. Kəyumərs obrazı insanlara mədəniyyət, nemətlər gətirən ilk insan haqqındaki təsəvv-

vürlə əlaqədar idi (zərdüştilərin dini kitabı olan “Avesta”da Kəyumərsin qədim İran adı “Qayə Mərdan”, yəni “Ölümə məhkum canlı”, başqa sözlə desək, “insan” idi; sonralar bu ad “Qayomərd”, “Kəyumərs” oldu). Buna görə də belə hesab etmək olar ki, bayramın mənşeyini Kəyumərlə bağlayan əfsane daha qədimdir. Bu öz ifadəsini Firdovsinin “Şahnamə”sində də tapmışdır. “Novruz-namə” kitabında da belə bir rəvayət nağıl edilir ki, ilk şah olan Kəyumərs “Günəşin Qoç bürcünün birinci dəqiqəsinə səhər daxil olduğu günü müyyəyen etmiş, İran möbidlərini (kahinlərini) çağırıb, ilin tarixini bu andan başlamağı buyurmuşdur. Kim Novruz günü bayram edir, şənlənirsə, gələn Novruza qədər kefi kök, damağı çağ yaşayacaqdır” (Ömər Xəyyam. Risalələr, səh. 188-189). Sonralar Novruz bayramını Cəmşid adlı başqa bir əsatiri şahın adı ilə bağlamağa başlamışlar. Rəvayətə görə, Cəmşid onunla şöhrət tapmış ki, özünün təxminən minillik şahlığı dövründə adamları mədəni nemətlərdən qəni edibmiş, ölkədə xəstəliklərin kökünü kəsibmiş.

Bu rəvayətlərin bəzisini əl-Biruni özünün “Ötən günlerin abidələri” kitabında (Daşkənd, 1967) veribdir. Məsələn, o yazır: “Bəziləri isə deyirlər ki, Cəmşid diyar-diyar gəzməyi xoşlayırmış. Günlərin bir gündündə Cəmşid Azərbaycanı da görmək istəyir, öz qızıl taxtına əyləşir, adamlar onu çıyinlərinə alıb aparırlar. Günəşin şüaları Cəmşidin üstüne düşdükdə, adamlar bu mənzərəni görüb heyran olur, sevinir və həmin günü bayram elan edirlər” (“Ötən günlerin abidələri”, səh. 227). Bu rəvayətdə Azərbaycanda bayramın mənşeyindən danışılır. Lakin burada izah etməliyik ki, deyilənlərin hamısı xalq içərisində məşhur olan “ədalətli şah” obrazı ilə, yəni patriarxal-qobilə quruluşunun yüksək mərhələsinin tarixən real tayfa başçıları haqqındaki təsəvvürle əlaqədardır.

Bir çox qədim müəlliflərin verdikləri məlumat da, bayramın özünün mərasim xarakteri daşıması da Novruzun elə lap əvvəldən xalq bayramı, baharın gəlməsi və əkinçilik işlərinin başlanması şərəfinə düzəldilən bir bayram olduğuna dələlat edir.

Maraqlıdır ki, əl-Biruni İran, Azərbaycan və Xorasanın qədim bayramlarından danışanda iki növ bayramı bir-birindən fərqləndirir: “Bayram var ki, səbəbi dünyəvi işlərdir, bayram da var ki, səbəbi dini işlərdir” (“Abidələr”, səh. 224). Əl-Biruni dünyəvi, qeyri-dini bayramlar haqqındaki qədim əfsanələri öz dövrünün – Şərqi müstəbidləri zəmanəsinin ruhuna uyğun bir tərzdə mənalandıraraq yazır: “Dünyəvi, əziz bayramlara və əlamətdar tarixi günlərə gəldikdə, şahlar və əyanlar elə adətlər qoymuşlar ki, xalqın könlü şad olsun, ruhu dincəlsin. Bunlar yoxsulların həyatını yüngülləşdirmək, ümidiilərin qəlbində ümid qığılçımlarını sönüməyə qoymamaq, ölümə yaxın olanları təhlükədən və bələdan qurtarmaq üsullarından biri idi (yenə orada).

Əlbəttə, əsil həqiqətdə vəziyyət heç də belə deyildi: adət və mərasimlərin binası lap qədimdə qoymulmuşdu, xalq ənənələrinin sabit və davamlı olduğunu görən “şah və

əyanlar” isə xalq qarşısında öz hörmət və nüfuzlarını artırmaq, özlerini ədalətli şah kimi qələmə verib şöhrətləndirmək üçün bu ənənələri qoruyur və bayramdan istifadə etməyə çalışırdılar. Lakin burası çox əhəmiyyətlidir ki, əl-Biruni dünyəvi, qeyri-dini bayramların dini bayramlardan fərqi qeyd edir; dini bayramlar haqqında yazır ki, bu dünyada deyil, adamları “axirotdə” səadətə çatdırmaq məqsədi ilə dini bayramları “ruhani başçıları sırasına mənsub olan qanunlar” dəb salmışlar (yenə orada). Əl-Biruni qeyri-dini bayramlar sırasında, ən əvvəl, bahar bayramının – Novruzun adını çəkir.

Novruz bayramından yaran orta əsr müəllifləri göstərirlər ki, Şərqi ölkələrində islam dini yayıldıqdan sonra da bu bayramda yaz əmək ənənələri möhkəm yer tutmaqdır idi. Məsələn, Kəsərəvi noql edir ki, Novruz günü padşahın süfrəsində buğda, arpa, dari, qarğıdalı, noxud, mərcimək, düyü, küncüd, paxla və lobya unundan bişirilmiş qoğallar düzülürdü. Süfrənin ortasına müxtəlif ağaclarдан kəsilmiş yeddi ədəd budaq qoyulur, müxtəlif vərəqələrdə “artıb”, “artacaq”, “artan” sözləri yazılırdı. Arpanın böyüməsinin müşahidə eləmək yaxşı əlamət sayılırdı. Misirdən və İraqdan tutmuş ta Çin Türküstənə qədər hər yerdə Novruz bayramında su sıçratmaq adəti geniş yayılmışdı. Bahar bayramında camaat tez-tez keçmiş azadlıqları yada salır, kütlövi karnavallar düzəldərək doyunca şənlik edir və ağaları kəskin tənqid atışınə tuturdu. Misirdə izdiham yeni il əmiri (əmir ən-novruz) seçirdi. Yeni il əmiri üzünü una və əhəngə bulaşdırıb əyninə qırmızı, ya da sarı xələt geyir, eşşəyə minib əlində dəftər küçəni dolaşır, varlılardan vergi yiğirdi. Vergi verməyənlərin üstünə su və çirkab atıldılar. Məşhur tacik yazılıcı Sədrəddin Ayni öz “Xatirələr”ində inqilabdan əvvəlki Buxarada Novruz şənliklərini və oyunlarını mahir bir sənətkar qələmi ilə çox gözəl təsvir etmişdi. O zaman Xocəntdə Novruz bayramında qızlar evlərin damına çıxıb bir ağızdan mahni oxuyar, xalqın nifrət etdiyi varlıları və məmurları lağ'a qoyardılar. Ənənələrin təsiri o qədər güclü idi ki, “sadə adamlar”ı bu cür sərbəst hərəkətlərə görə təqib etmir və cəzalandırırdılar.

Müasir İranda Novruz bayramının necə keçirilməsi bu cəhətdən çox maraqlıdır. İstedadlı İran yazılıcı mərhum Sadeq Hidayət öz “Heyrəngistan” kitabında bunun ətraflı təsvirini vermişdir. İslam dininə heç bir dəxli olmayan bu mərasim əkinçi bayramının qədim ənənələrini tamamilə özündə saxlamışdır. Məsələn, “Novruz bayramına 15 gün qalmış buğda və ya mərcimək göyərdir, ev-eşiyi təmizləyirlər. Bayram axşamı təzə paltar geyirler. Yeni ilə bir neçə saat qalmış “həft sin” süfrəsi açırlar. Məcməyidə adları “s” hərfi ilə başlayan nemətlərdən yeddisi qoymular. Bundan əlavə, süfrəyə qatıq-süd, pendir və boyanmış yumurta da gətirirlər. Günəşin Qoç bürcüne daxil olması suyun üstünə qoymulmuş yaşıl yarpaqcığın titrəməsindən bilinir. Süfrədə ailənin hər üzvünün adına yandırılan şamlar yanıb qurtarmalıdır”. Bütün bu mərasimlər baharın öz gəlişi ilə əkinçiyə

xoş gün, səadət gətirdiyi barədə qədim təsəvvürlərlə bağlıdır. Əlbəttə, bahar bayramı, əsrlər keçdikcə öz ənənəvi mərasimlərini saxlamaqla bərabər, bəzi yeni xüsusiyyətlər də kəsb etmişdir. Hökmdarlar və ruhanilər xalqın bu yeni il bayramını özlərinə “tabe etməyə”, ona yeni don, din və istibdad donu geydirməyə çalışmışlar. Xalq bayramın mahiyyətinə uyğun gələn xüsusiyyətləri qoruyub saxlamış, bütün yabançı cəhətləri rədd etmişdir. Xalq kütlələrinin əziz tutduqları bahar bayramı sovet dövründə öz ruhuna, mahiyyətinə tamamilə uyğun olan yeni demokratik xüsusiyyət və keyfiyyətlərlə zənginləşə bilər və şübhəsiz, zənginləşəcəkdir. Buna görə də bahar bayramının yaxşı düşünlülmüş şəkildə keçirilməsi, ona gözəl bədii tərtibat verilməsi bu bayramı daha da rövneqləndirir, onun xəlqilik mahiyyətini daha da artırır (“Ədəbiyyat” qəzeti, 20 may 1967).

BULAQBAŞI – Novruz bayramı öünü çərşənbələrdə qız-gəlinlərin bulaq başında, çay qirağında icra etdikləri ayin. İlaxır çərşənbələrdə qızlar-gəlinlər al-əlvan geyimli bayramlıq paltarlarında çeşmə başına, çay qirağına toplaşırlar. Özləri ilə səməni, qayçı gətirirlər. Üreklerində niyyət tutub səmənini qayçılıyırlar. Kəsilmiş səməni küçərtisini sayırlar. Cüt, yaxud tək gəlməsi ilə niyyət etdiklərini yozurlar. Sonra onlar qayçılanmış səməni küçərtilərini suya axıdır, əyləncələr göstərir, suyun üstündən hoppanır və bir-birlərinin üstünə su səpə-səpə əylənirlər.

BÜRHANƏDDİN QAZİ – Azərbaycan poeziyasının görkəmlı nümayəndələrindən biri olan Qazi Bürhanəddin Əhməd (1344-1298) ana dilimizdə divan yaratmış ilk şairimizdir. O, tariximizdə qüdrətli sərkərdə, ədəbiyyatımızda isə milli ruhlu şair kimi şöhrətlənmişdir. Güclü həyat eşqına malik olan şairin şeirlərində bahar gözəlliklərinin tərənnümü də geniş yer alır:

Bülbüл yenə çağırdı ki, fəryad yad ola,
Qəddün yenə sallandı ki, şümşad şad ola.

Gözün əgərçi, zülmünü irürdi qayətə,
Umum budur ləbün ilə, bidad dad ola.

Sərvün ayağı bağluvü nøy, bağladur beli,
Qəddün kibi kim, ola ki, azad zad ola.

Novruzdur sənün ilə bir eyş edəm gərək
Ki, dünya əhli görəvü əyad yad ola.

Badi-səba saçun ilə oynayalı, şəha,
Bildük ki, işbu dəhri-qəmabad bad ola.

Cc

CABBARLI CƏFƏR – şair, nasir, dramaturq. Cəfər Qafar oğlu Cabbarlı (1899-1934) Bakının Xızı kəndində anadan olmuşdur. Bakı sənaye (politexnik) məktəbində, ADU-nun tibb (1922), şərqşünaslıq (1923) fakültələrində, Bakı Teatr Məktəbində təhsil almışdır. 1930-cu ildən ADDT-də bədii hissə müdürü və rejissor vəzifəsində çalışmışdır. 1933-1934-cü illərdə dram teatrında, opera teatrında və kinostudiyada işləmişdir. Dramaturqun sağlığında “Aydm”, “Oqtay Eloglu” (1922-1923), “Sevil” (1929), “Almaz” (1930), “1905-ci ildə” (1931), “Dönüş” (1932), “Yaşar” (1932) əsərlərinin tamaşası göstərilmişdir. Əsərləri: “1905-ci ildə” (1937), “Qız qalası” (1937), “Almaz” (1937, 1938), “Əsərləri”, üç cilddə (1939-1948), “Firuze” (1939), “Hekayələr” (1949), “Yaşar” (1950), “Əsərləri”, dörd cilddə (1950-1951), “Ölkəm” (1965), “Gülzar” (1965), “Dilarə” (1970), “Od gəlini” (1971), “Ey dan ulduzu” (1979), “Aslan və Fərhad” (1980), “Əsərləri”, dörd cilddə (1983-1984), “Seçilmiş əsərləri” (2004) və s. əsərlərin müəllifidir. İlin gözəl fəsli yazın, baharın şəninə yazdığı “Bahar” şeri:

Novbahar oldu, günəş şölələnib nur saçır,
Qar ərir, sellər axır, ot göyərir səhradə.
Yeni çıxmış gülə baxdıqca da bülbül dil açır,
Gül budağına qonub nəğmə oxur azadə.

Dərələr, dağlar, ağaclar yaşıl, əlvən hər yan,
Sərbəsər xələti-ətləsə bəzənmiş gülşən.
Bu nə qüdrət ki, ona olmamaq olmaz heyran!
Xalıqın qüdrəti-bihəddinə əhsən, əhsən!

Ah ellər, nə həzin, fikr elə, san ney çalınır,
Hamı bəs qışdan evlər uçuran qüdrətiniz?
İndi gör əsmeyinizdən nə gözəl zövq alınır!
Unudulmuş o sudan qar yaranan hiddətiniz.

Bağə bax, bostana bax, bağçaya bax, gülləri gör
Gülü gör, bülbülü gör, zövq apar dünyadən.
Xalıqın qüdrətini bil, bu yaranmışları gör,
Yatma, dur bax, götür el dəftəri-bipərvadən.

CABBARZADƏ ZEYNAL – şeir, nəğmə, poemalar müəllifi. Zeynal Əliabbas oğlu Cabbarzadə (1920-1977) Bakının Bilgəh kəndində dənizçi ailəsində anadan olmuşdur. 1937-1941-ci illərdə ADPI-də təhsil almışdır. Büyük Vətən müharibəsində zabit rütbəsində vuruşmuş və 1943-cü ildə ağır yaralanmışdır. Bakı hərbi xəstəxanasında yatarkən də bədii yaradıcılıqdan ayrılmamışdır. S. Vurğunun zəmanəti ilə Yazıçılar İttifaqına qəbul

olunmuşdur (1943). “Ədəbiyyat qəzeti”ndə məsul katib, redaktor vəzifələrində çalışmışdır. O, 1947-ci ildən ömrünün sonuna qədər “Pioner” jurnalının redaktoru olmuşdur. Əməkdar mədəniyyət işçisi adını almışdır (1970). Z. Cabbarzadə daha çox uşaq həyatı ilə bağlı şeir, nəğmə, nağıl, poemalar yazmışdır. “Xaniman” (1946), “Əfzələddin və şah” (1947), “Şeirlər” (1950), “Çinar” (1952), “Bahar gəlir” (1954), “Arzular” (1958), “Yaylaqdan” (1960), “Sizin səsiniz” (1963), “Məni bağışlayın” (1965), “Dostum, gel sözə bax” (1966), “Bizim metro” (1968), “Gülər” (1974), “İsa dağ başında” (1980), “Bizim dünya” (1985) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin yaradıcılığında yaz, bahar mövzusu xüsusi yer tutmuşdur. Aşağıdakı “Bahar” şeri həmin nümunələrdən biridir.

Sənin gəlisinlə düzəndə, dağda
Qarlar selə dönüb axar, ay bahar!
Ətirlər gülərdən qızlar, gəlinlər
Dərib sinəsinə taxar, ay bahar!
Yaşla bürünər çəmən, dağ, meşə,
Ayılar yuxudan nərgiz, bənövşə.
Qişın şaxtasında, inan, həmişə
Həsrətin qəlbləri yaxar, ay bahar!
Yaşıl reyhanların, qızılgüllərin
Ətrini götürər əsən yellərin
Mən də bülbülyəm bu şən ellərin,
Sənin vurğununam, bahar, ay bahar!

CƏMLƏ – Novruz bayramı ərəfəsində – Boz ayda icra olunan ilin son dörd çərşənbəsinə el arasında verilən adlardan biri. Ərəb mənşəli “cəmrə” (köz, isti) kəlməsinin fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli olub, “isti, iliq nəfəs” anlamına gəlir. Xalq arasında “havaya cəmlə dəydi”, “suya cəmlə dəydi”, “yerə cəmlə dəydi”, “torpağı cəmlə düşdü” kimi spesifik ifadələrin işlədilməsi, yaxud, çərşənbələrin sırasının “birinci cəmlə”, “ikinci cəmlə”, “üçüncü cəmlə”, “dördüncü cəmlə” şeklinde düzümlənməsi Boz ay ərzində havanın dəyişib mülayimləşməsində onun “isti, iliq nəfəs” kimi qəbul edildiyini göstərir.

CƏMSİD – əfsanəvi İran şahı. Bir çox mənbələrdə bahar, yaz bayramı onun adı ilə bağlı izah edilir. Rəvayətə görə, Cəmsid şah bir çox yerlərə səyahət etdiyindən sonra qızıl taxtına eyləşərək, adamların ciyində Azərbaycana gəlir. Bu vaxt doğan günəşin şüaları taxta və başındakı taca düşdüyü zaman hər torəf nura qərq olur və bu monzərə camaati olduqca həyəcanlandırdığı üçün həmin günü bayram edirlər. Guya Novruz bayramının icra tarixi də bu vaxtdan qalmışdır.

Orta əsr müəllifləri İbn əl-Bəlxî “Farsnamə” əsərində də Novruz bayramını Cəmsidlə əlaqələndirir və bu barədə məlumat verərək yazar ki, Cəmsid yeni tikirdiyi sarayda taxta oturur və əyalətlərində olan bütün hakimləri saraya dəvət edir. Elə bu gündə Günəş dolanıb il başa çatır. Yeni il başlanır. Cəmsid başına tac qoyur və qarşısında dayanan

bütün hakimlərə üz tutub deyir: "...Allahın bizə verdiyi bütün nemətlərə şükür edək və rəfiyyətlərlə ədalətli rəftar edək. Hamı dua etdi, şadlıq oldu və bu günü bayram edərək Novruz adlandırdılar. Həmin gün fərvərdin ayının Hörmüzd günü idi. Bu gündən başlayaraq şadlıq etdilər". Əslində bu bayramın hökmətlərlə aid edilməsi bilavasitə "ədalətli şah" problemlərindən irəli gələn bir məsələdir. Tarixdə Cəmşid mədəniyyət aşılamaqla yanaşı, naxoşluqların qarşısını alan kimi tanınmışdır.

CƏŞN – orta yüzilliklərdə Novruz bayramı şənliliklərinə, mərasim tamaşalarına verilən ad. Fars kəlməsi olub, mənası "şadlıq" deməkdir. Mənbələrdə "Novruz çəşn", "Bahar çəşn", "Azər çəşn" şəkillərində işlənildiyi görünməkdədir.

CİDIR – Novruz bayramı və digər el şənliliklərində təşkil edilmiş atçılıq idman oyunu. Cıdır xalq oyununun Azərbaycanda geniş yayılması "Kitabi-Dədə Qorqud"

boyalarından, N.Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasından və klassik ədəbiyyatımızın digər nümunələrindən də bəllidir. Cıdırın keçirildiyi meydan, gün və şərtlər əvvəlcədən müəyyən edilir. Adlı-sanlı, tanınmış cavanlar bu oyun-yarışa xüsusi hazırlıq görür, təlim almış atlarını cıdira hazırlayırlar.

Cıdır iştirakçılarından kim meydani birinci qət edərsə, o yarışın qalibi sayılır və adət üzrə ona xonça təqdim olunur. Qalib çıxmış atın isə alınma bir yumurta vurub sindirir, boynuna qırmızı rəngli kələğayı və ya parça bağlanılır. Cıdırın digər iştirakçılarına da müəyyən hədiyyələr verilir. Cıdır əyləncələrini – onun başlanması və qurtarmasını zurnaçılardən dəstəsi müşayiət edir. Cıdırın özünməxsus musiqi nömrəsi olur. Bir adət olaraq cıdır meydانları üçün elə yer seçilir ki, əhali cıdırə çıxanları görə bilsin. Cıdır, sözün əsil mənasında, gənclərin sınaq meydənına çevrilir, elin çevik, mərd, mahir çaparları burada müəyyən edilir. Cıdır ötəri yarış, sadəcə at oynatmaqla möhdudlaşan əyləncə deyil, burada pərəstişin, inamın, sehr və ovsumun izləri də vardır.

CİDIR FALI – İlaxır çərşənbə və Novruz bayramı günlərinin fallarından biri. Bu məqsədlə cavanlar cıdırə çıxır, at yarışı keçirirlər. Bir kimsə cıdirdəki atlardan birini gözaltı eləyib ürəyində niyyət tatar. Yarışda həmin at qalib çıxsa, ürəyində niyyət tutan da istəyinə çatacağına inanır.

"CÜTCÜ ŞUMU" – yaz fəslinin ilk günlərində göstərilən meydan tamaşası. Adamlar təyin olunmuş meydana toplaşır. Tamaşanı göstərən dəstə əlində uzun dəstəli bel tutmuş oyuncubaşını – belbazı (bax: *Belbaz*) nağaranın müşayiəti ilə meydana gətirirlər. O, meydən ortasında qoyulmuş xışın – kotanın ətrafında dövrə vurub atılır-düşür. Uzun dəstəsi bəzədilmiş beli havaya atıb tutur. Özünü torpağı belləyən kimi göstərir. Belbazın köməkçisi paltarının altından belinə dəmir bağlamış bir adamdır. Belbaz oynaya-oynaya arabir köməkçisinin belinə bağladığı dəmirə vurub cingiltili səs çıxarır. Torpağa ilahi bir qüvvə kimi tapınma ayını ilə bağlı olan bu tamaşa elə torpağı oyatmağa, təsərrüfat işlərinə, əkin-biçinə çağırışdır.

"CÜT-KOTAN" – Boz ayın ilk günlərində göstərilən meydan tamaşası. Tamaşa əkin sahəsinin yanında, yaxud xırmando göstərilir. Kəndin sayılıb-secilən bir kimşəsinə tərsinə çevrilmiş kürk geydirilir, başına maltpapaq qoyulub "Cütçü baba" adlandırılır. O, öküz dərisi bürünmüş adamı xışa-kotana qoşub torpaqda bir neçə şirim açır və toxum səpir. Bundan sonra əyləndirici oyunlar, rəqsler başlayır. Cavanlar güloşmə, qaçışma yarışları keçirirlər.

CÜT-KOTAN DÖVRÜ – yaz fəslinin əvvəlinə eloba arasında verilən ad. Əkinçilər də elə həmin müddətdə şum işlərinə başlayırlar. Əkin sahəsinə cüt çıxarılan gün, torpağa xış-kotan ağızı dəyən gün əsil bayram olur. Həmin gün el-obanın ağsaqqal-agbırçəkləri, böyüklü-kicikli hamısı əkiləcək sahəye toplaşıb yiğişib ilk şirimin açılması intizarında olur. Şirim açan ilk cütçüyə xələt verilir (bax: *Şum bayramı*).

Ç Ç

ÇAHARFƏSİL – Novruz bayramından sonraki ilk dörd günün adı. El-obada bu dörd günün necə keçməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Sıra ilə birinci gün yazdan, ikinci gün yaydan, üçüncü gün payızdan, dördüncü gün qışdan sayılır. İnama göre, ilin ayrı-ayrı fəsillərinin necə keçəcəyi məhz həmin günlerin necə gəlməsindən, havasından bəlli olur. Əgər birinci gün müləyim, günəşli olsa, deməli, yaz xoş keçəcək. İkinci gün küləkli, yağmurlu keçsə, yay yağmur-luydu. Novruzdan sonraki üçüncü və dördüncü gündə əgər yağış və çovğun olarsa, gəlincik düzəldib meydanlarda gəzir və günəşinə çağırın nəgmələr oxuyurlar.

Qədim inama görə yeni gələn ilin xeyir-bərəkəti, uğuru baharın necə yetişməsiylə bağlıdır. Yazın ilk günlərində bulud gələndə, yağış yağında hamı sevinər. Göydən yerə yağış yox, bərəkət yağır, ruzu yağır, qoy yağsin, deməli, Novruz əlibəş gəlmir, deyirlər. Əkin sahəsinə çıxanlar əllərini göyə açıb, “şükür, şükür, inşallah ilimiz barlı-bəhrəli olacaq” – söyləyirlər. Torpağa loğmandır bu yağış. Bu yağışa “bolluq yağışı” da deyirlər. Əkinçi-biçinçi babalarımız bu yerdə deyiblər: “Əkinçinin anbarı yaz yağışıyla dolar”. Və yaxud: “Ayağı sayalı il yazından bəlli olar”.

CALPO, Çalpo v – qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el arasındaki adlarından biri.

ÇƏMƏNZƏMİNLİ YUSİF VƏZİR – yazıçı, tarixçi-ethnoqraf, folklorşunas, ictimai-siyasi xadim. Yusif Mirbabə oğlu Vəzirov (1887-1943) Şuşa şəhərində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini Şuşada, orta təhsilini isə Şuşa, Bakı və Daşkənddə almışdır. Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiştir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) Türkiyədə səfiri olmuşdur.

Hələ məktəb illərində dövri mətbuatda publisistik yazılar, hekayə və felyetonlar dərc etdirən Yusif Vəzir tələbəlik dövründə coşqun ədəbi yaradıcılıqla və ictimai fealiyyətlə məşğul olmuşdur. O, “Studentlər” (1934-35), “Qızlar bulağı” (1934), “İki od arasında”, 1936-37) tarixi romanlarını, “Keçmiş sohifələr” (1926), “Qazanc yolunda” (1930), “Qaranlıqdan işığa” (1935) və s. hekayə toplularını, “Həzrəti-Şəhriyar” (1935) komedyasını, “Altunsəç” (1937) və “Həqiqətin təntənəsi” (1938) ssenarilərin və digər əsərlərin müəllifidir.

Çəmənzəminli həm də geniş diapazona və eruditiyaya malik alim idi. 10-a yaxın Şərqi və Avropa dillərini bilən alimin ədəbiyyata, folklorla, tarixə, etnoqrafiyaya dair tədqiqatları, çoxsaylı məqalələri bu gün də elmi dəyərini saxlamaqdadır. Repressiya qurbanı olmuşdur. Yazıçı-alim *Novruz bayramı* haqqında belə yazmışdır:

Xalqımızın təqdir etdiyi adətlərdən ən birincisi, heç şübhə yox ki, Novruz bayramıdır. Bu bayram o qədər əziz tutulur ki, hətta “Mövludi-Nəbi” belə buna nisbətən yox

mənziləsinə gelir. Səbəbi aşkardır: Xalq özü yaratdığı bir adəti kənardan gələn və qılinc zoru ilə təlqin olunan bir etiqada tərcih edir. “Biz qılinc müsəlmanıyıq” deyən bir millətin islamiyyətə nə qədər yabançı olduğunu izah etməyə lüzum görülmür və əsrlərdən bəri bütün hücumlara rəğmən təntənə ilə keçirdiyi adət və ayinlərin də nədən irəli geldiyi aydın bir məsələdir.

Bu günə qədər adət və ayinlərimiz tədqiq sahəsindən uzaqda qalmışdır. Az-çox Novruz haqqında fikir yürüdülmüşsə də, tarix nəzərə alınmamış və məsələ mücərrəd müləhizələr şəklində durub qalmışdır. Şərqi müəlliflərinin bu barədə verdiyi məlumat qarşılaşdırıb və çox zaman məsələyə sami etiqadları qarşıdırıldıqdan tarixi həqiqət ortada itir gedir. Məsələn, “Bürhani-qate”nin: “Cənab həq aləmi və Adəmi ol gündə (Novruz günü) xəlq elədi” deməsi bizə Tövratı andırır. Halbuki, qədim Azərbaycan... Tövrat fəlsəfəsinə tamamilə yabançıdır.

“Bürhani-qate” ikinci bir rəvayətdə nağıl eləyir: “Cəmşid şah ki, ərəblər Mətuşələh deyirlər, səlatini-Pişdadiyandən bir padşahi-məşhurdur, nəmi-əslisi Cəmdir, əqtabi-ərzi qəşət eləyərək Azərbaycan vilayətinə gəlib, ol muzeyi istehsan etməklə əmr elədi. Bir mürtəfə (uca) məhələdə Şərqi canibina (tərəf) doğru bir mürəssə (daş-qasıla bəzədilmiş) texti-ali qurdular, kəndisi dəxi əlbisəyi-şahanə geyib və başında mücəvhər (cavahiratla bəzənmiş) və müşşə (parlaq) tac ol təxt üzrə mülukanə keçib qərar elədi. Vəqta ki, günəş tülü edib, şəşəsi ol tac-təxtə toxunduqda bütün ol həvalinini (ətraf) qərgəyi-nur və ziya etməklə hər kəs bu keyfiyyəti təyəmmün (xoş əlamət) və istisad edib, ziyadəsilə fərəhnak oldular və bu gün bir yövmi-mümtazdır deyə, o günə “Novruz” ilə təsmiyə elədilər və pəhləvi lisanında şüa-pərtvə “şid” itlaq olunmaqla cəm ləfzinə izafə ilə ol padşaha Cəmşid dedilər və ol gün cəsnə-əzim edib ondan sonra və hər sənə resmi-mərqumu icra elədilər”.

“Bürhani-qate” və bütün İran müəlliflərinin “Novruz” u Cəmşidə mənsub elədikləri tarixi həqiqətdən uzaq görünür. Bir kəre Cəm və mənsub olduğu Pişdadiyan sülaləsi və Firdovsinin qeyd etdiyi əksər adlar tarixi adlar gərək olmasınlar: Yunani-qədim müvərrixlərində başqa-başqa adlar göstərilir və İran abidə və kitabələrinin son tədqiqi yunanların haqlı olduqlarını meydana çıxartdı. Ola bilə ki, sasanilər təşviq etdiyi kimi, onlardan əvvəlki sülalələrdən bir padşah “Novruz” a artıq əhəmiyyət vermiş, lakin bu adətin bir şəxsə isnad edilməsi mənəcə doğru deyil. Lakin “Novruz” un Azərbaycan mədəniyyəti məhsulu olduğuna qaneyəm. Buna zatən “Bürhani-qate” də işaret eləyir. İran mədəniyyətini Midiya və bixassə Azərbaycan yaratmış və Midiya səltənəti münqəriz olduqda bu mədəniyyət zərdüştiliklə bərabər İrana keçmiş və əsrlərcə pars səltənəti ilə yan-yanə azərilər (muğlar) məmləkətin ruhani və mədəni həyatını idarə etmişlər. (Muğların vəzifəsi atəşin bəqası olduğu üçün onlara “Azərbən” deyərdilər. Cəmi “Azərbəngan”dır ki, ərəblər “Azərbaycan” şəklində salınmışdır.) “Novruz” və başqa adətlərimiz də o zamanlardan qalmadır.

“Novruz” adətinə “Avesta”da rast gəlmirikdə də, fəlsəfəsi tamamilə oradan alınmışdır. Qişla təbiətin ölməsi zərdüstilərə qış və soyuğun müzür olduğunu təlqin edir. Odur ki, qışı Əhrimənin yaradılışı ədd eləyirlər. Zərdüştlik məfkurəsində nurani və sağlam bir aləm təsvir olunarkən orada soyuq və xəstəlikdən əsər olmadığı qeyd edilir. Bu fikir xalq ədəbiyyatımızda da əsər buraxmışdır:

Üçü bizo yağıdı,
Üçü cənnət bağıldı,
Üçü yığıl gətiri,
Üçü vurub dağdı.

Bu sözlərdən görünür ki, xalqımız da qışı “yağı düşmən” və yazı “cənnət bağı” deyə təsvir eləyir. Eyni fəlsəfəni də zərdüştlikdə görürük: bir tərəfdən yaz təqdir və təqdis olunur, o biri tərəfdən də qışa etiraz edilir. Birinci “fərvərdin” (mart) ayında, ikinci isə “azər” (noyabr) ayında icra olunur. Qədim Azərbaycanda il yazla başlardı və ayların adı belə idi: Fərvərdin, Ordubəhiş, Xordad, Tir, Mərdad, Şəhrivər, Mehr, Aban, Azər, Dey, Bəhmən, İsfəndar. Hər ay otuz günə bölünmüdüdü. Ayın birinci günü “Hürmüzd” adlanırdı. “Fərvərdin”in ilk gününə isə “Novruz” deyildi. Deməli, “Novruz” ilin və yazın ilk günü deməkdir. Bu gün həyatın oyanmasının, qış kimi müzür düşmənin möğlub edilməsinin bayramıdır. “Novruz” bir rüruzdur: işiq, haqq və həqiqətin qələbəsi deməkdir. Odur ki, ruhunda əbədi həqiqət daşıyan xalq onu təntənə ilə qarşılıyor – hər kəs təzə paltar geyir, evlər təmizlənir, şamlar yanır, şirnilər düzülür, masalar çiçək, səməni otu və meyvələrlə bəzənir.

Qədim zamanlar “Novruz” gününə kimi adətlər icra olunduğunu Nizamülmülkün “Siyasətnamə”sindən öyrənirik. Bayrama bir neçə gün qalmış carçılar bazarlarda car çəkərmişlər və sarayın ümuma açıq olduğunu elan edərmiş-

lər. Xalq toplanarmış ve hər kəsin padşahdan nə şikayəti varmış, elan edərmiş. Sonra padşah taxtından enib möbidi-möbidanın qarşısında dizi üstə çökərmiş və deyərmiş: “Mənim şəxsiyyətimə əhəmiyyət verməyərək, bitərəfanə bu mənə qarşı elədiyi şiyətə bax və hökm ver”. Carçının təkrar carına istinadən şikayətçilər xalqdan aralanıb bir tərəfə yiğiləmiş və məhkəmə qurularmış. Nəticədə “möbidi-möbidan” iki tərəfin də təqsirini bitərəfanə meydana qoyarmış. Bunu padşahlar məmləkət adamlarına örnek olmaq üçün edərmişlər və hər kəsi haqq və ədalət tərəfinə dəvət edərmişlər. Nizamülmülkün şəhadətinə görə bu adət Ərdəşirdən Yəzdgirdə qədər davam etmişdir.

ÇƏRƏZ – məzə növü. Püstə, innab, ləbləbi, kişmiş, mövüç, albuxara, xurma, badam, qoz və findiq ləpəsi, alma və armud qaxı, qovurğa və s. ənənəvi çərəzlərdir. Çərəz qədim zamanlardan Azərbaycanda Novruz bayramı, el şənlikləri süfrələrinin bəzəyidir. El adətinə görə, nişanlı oğlan evindən qız evinə bayram payı kimi xonçalarda çərəz də göndərilir.

ÇİLLƏ – ilin qış fəslinin bölgülərinə verilən ad. Əski təsəvvürlərlə ilgilidir. “Çillə” əslində “cehl” sözündən olub qırx rəqəmini bildirir. El-oba arasında qışın ən soyuq dövrünə və uğursuz hadisələrə, əzaba, kədərə “çillə” deyilir və ağırlıq, çətinlik mənasında başa düşülür. Əbəs yerə deyil ki, adamlar bir müsibətli bəla ilə üzləşdikdə ondan xilas olmaq, yaxa qurtarmaq, ətrafdakıları zərərli qüvvələrdən qorumaq, qırxi çıxan körpəyə dəyən xətərin qarşısını almaq, ailədə baş verən uğursuzluqları dəf etmək, ağır xəstələrin sağalmasını tezləşdirmək üçün xüsusi ayin icra ediblər ki, bu da “çillə kəsmək” adlanır.

Qiş fəslinin hər bir çilləsində adamlar qışdan qorxmadiqlarını, ona qarşı mübarizəyə hazır olduqlarını bildirmək üçün görüşləri səviyyəsində, çeşidli tədbirlərə əl atmış, ayinlər icra etmişlər.

ÇİLLƏBEÇƏ – qış fəslinin və ilin son 30 günü olan Boz ayın (21/22 fevral – 21/22 mart) el-oba arasında deyilən adlarından biri. Çilləbeçəyə hər biri yeddi gündən ibarət cəmlələr adlanan 4 heftə – çərşənbə daxildir. Xalq, el-oba bu çərşənbələrin hər birinə xüsusiyyətlərinə görə adlar vermişdir. İnama görə, bu çərşənbələrin dördündə təbiətdə və cəmiyyətdə canlanma, oyanma, dirilmə prosesi gedir.

“ÇİLLƏ KƏSMƏK” – xəstəliyi, qara-qorxu və müşkülü aradan aparmaq üçün icra edilən ayın. “Çillə kəsmə” ayını, əski görüşlərlə bağlı olması ilə daha çox maraq doğurur. Adətən, cilləsi kəsilən adamın əl və ayaqlarının baş barmaqları ağ iplə üç dəfə bağlanılır, cilləni kəsən adam ayin icra edə-edə:

Həzrət Süleyman eşqinə,
Cin qızı Mərcan hökmünə,
Bəni-adəmdən, bəni-hevvandan.
Cindən, şeytandan, axar sudan.
Köklü ağacdən, dibli qayadan,
Yeddi yoluñ ayriçindən
Hər kəsin cilləsinə düşübəsə,
Çilləni kəsdim. –

ovsun nəgməsini avazla deyir və ipləri qayçı ilə kəsir. Bu hal üç dəfə təkrar olunur. Sonra iplər cilləsi kəsilənin başı üstə tutulub xüsusi “qırıxar cam” vasitəsilə onların üzərindən su axıdılır. Bununla da dərd-bələnin yuyulub aparılmasına inanılır.

“Çillə kəsmə” ayininin xalq arasında “çılətökəmə”, “çıləçixartma”, “qırxtökəmə” kimi çeşidli adlarına da rast gəlinir.

Y.V.Çəmənəzəminlinin fikrinə görə, “Çillə” xalq arasında ağırlıq mənasında başa düşülür. O, eyni zamanda, cillə kəsmək adətini “Avesta”dakı insanlara zərər toxunduran qırxfənalıq pəriləri ilə də əlaqələndirmişdir.

Hətta İ.S.Braginski də “Çillə”dən bəhs edərək yazar ki, bu fənalıq pəriləri yeni doğulmuş uşaqa qırx gün ərzində xətər toxundurmağa çalışırlar. Ona görə də bu müddət ərzində uşağıın yanında daima adam olmalı, tək qalmamalıdır.

Burada sual doğuran cəhət odur ki, ayində zərdüştilər tərəfindən də müqəddəsləşdirilmiş ağ rəng, axar su, köklü ağac, dibli qaya, yeddi yol ayriçi, cin və şeytan kimi fəna qüvvələrlə bir sıraya qoyulmuşdur. Bundan başqa, ən müqəddəs sayılan su Əhrimən məhsulu olan dərd-bələni təmizləmək vasitəsinə çevrilmişdir. Əslində bu ona görə belə olmuşdur ki, haqqında danışılan “Çillə kəsmək” bir sira başqa məsələlər kimi, sonrakı çağlarda müəyyən təsirlər dərəcədən pozulmuş, ilk yaranışını qoruyub saxlaya bilməmişdir.

“ÇİLLƏ QARPİZI” – çox qədim zamanlarda qışın başlanması münasibətilə el-obanın ilin ən uzun gecəsində (buna “Şəbi-yelda” və ya cillə gecəsi deyilir) keçirdikləri mərasim. Cillə gecəsi çox vaxt “Çillə bayramı” da adlanır. Bayramda tonqallar yandırılır, ailə üzvləri onların ətrafinə toplaşıb şadlıq edir, üstündən tullanırlar. Hər yerde atəşfəsanlıq başlanır, şənlik etmək üçün adamlar bir yerə yığışır, maraqlı oyunlar, tamaşalar ifa edirlər, çalıbxoxuyur, oynayırlar.

Cillənin girdiyi gün, şərəfinə açılmış süfrəyə müxtəlif adda yeməklər düzülür. Hami süfrə başına yığışır. Büyük

cillənin soyuğundan qorxmadiqlarını bildirmək üçün orta-lığa yaydan saxlanılan qarpız götirilir. Yaşılıqlı, bolluq rəmzi olan qarpız cillə gecəsinin ən dəyərli payı hesab olunur.

Çillə qarpızı evin ağısaqqalı tərəfindən kəsilib dilimlənir, bütün ailə üzvlərinə paylanıb, ağız ləzzətiylə yeyilir. Belə bir inam mövcuddur ki, cillə qarpızı yeyən adam çətin xəstələnir, o, xəstəlikləri sovuşdurur. Buna görə də xəstələrə cillə qarpızı ən böyük töhfə hesab edilir. Çillə qarpızdan nişanlı qızlara da pay aparılır. Bu, el söyləmələrində də öz əksini tapıb:

Bu qarpız, cillə qarpız,
Düşübü dilə qarpız.
Yığılıb xurcunlara,
Gedir yargılə qarpız.

* * *

Əlimi bıçaq kəsdi oy,
Dəstə bıçaq kəsdi oy,
Yarın cillə qarpızın,
Yasti bıçaq kəsdi oy.

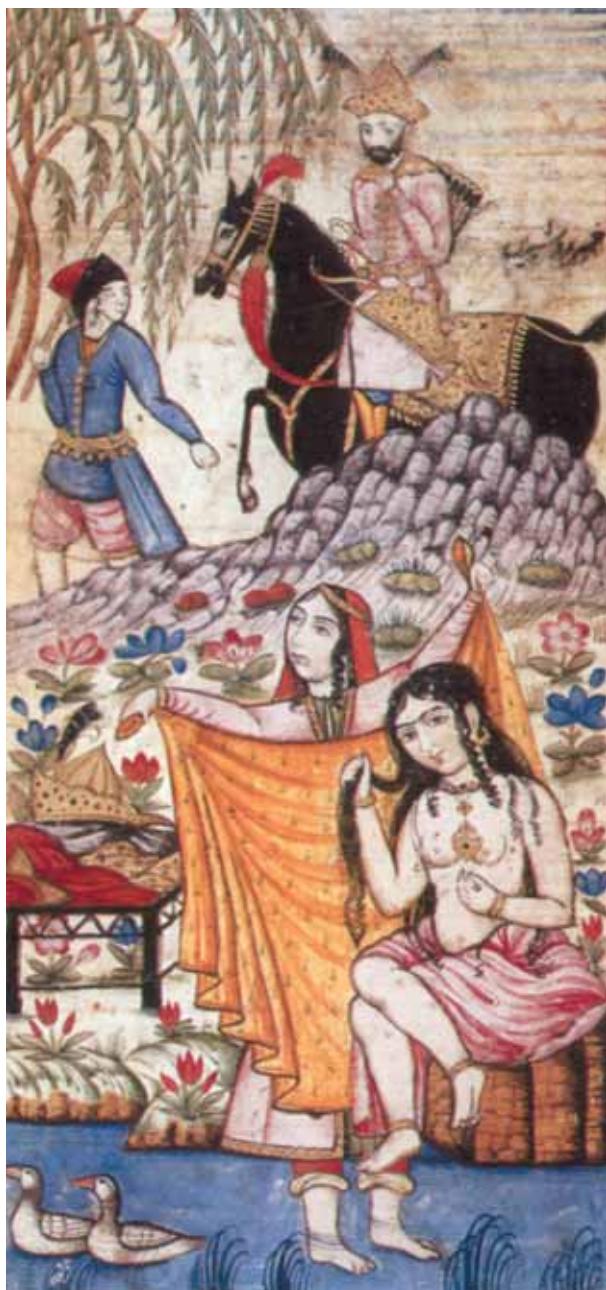
ÇİLLƏ SUYU – Böyük cillədə əkin sahələrinə verilən suyun adı. Qış fəslinin Böyük cillə adlanan qırx gündündə əkinçilər bağ-bağatı, bostan-tərəvəz yerlərini, üzümüzlərini suvarırlar. El arasında “çillə suyu” adlanan bu suvarma torpağın nəmliyinin saxlanmasına kömək edir, ziyənvericiləri qırır, torpağın şoranlaşmasını, habelə ağacların vaxtından əvvəl çiçəklənməsinin qarşısını alır. İl in bu çağında bağlara verilən su gecələr donur və bu donma ağaclarla da təsir edir. Ağaclar qış yuxusundan gec oyanır. Bu da onların barının, bəhərinin çox olmasına təsir göstərir.

Böyük təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabi cillə suyunun elmi əhəmiyyəti barədə yazırkı ki, bizim tarlalarımıza qış zamanı verilən su donur və sürülmüş şum yerlərini daim yumşaldır, əkin yerlərini hamarlayır. O, cillə suyunu, imkan daxilində, qışın əvvəlində, yəni Böyük cillə dövründə

verməyi məsləhət bilməşdir. Bununla bağlı H.Zərdabi xalqın təcrübədə sinaqdan çıxmış belə bir zərbi-məsəlini misal götürir: “Böyük cillədə suvaran çox, Kiçik cillədə suvaran isə az məhsul götürər”.

“ÇİLLƏ ŞƏDDƏSİ” – qışın cillələri başa çatanda, ilin axır çərşənbəsinin – yazın gəlişinə qədər olan vaxtda yeni evlənənlərin otağını bəzəmək və gərdəklik üçün toxunulan xalçanın adı. “Çillə şəddəsi”ni xovsuz toxuyurlar. Qohum-qonşular yiğişib, əriş tutarkən oxuyurlar:

Hörek səni, qırmızı cillə,
Ağırlığı-uğurluğu,

Apar dərdi-mərəzi, cillə.
Biz səni düyəy-düycəyək.
Etginən bizi irazi, cillə.

Xalq arasında bu məqama “çillə kəsmək” də deyirdilər. Cavan qız-gəlinlər Novruz bayramı ərəfəsində bu şəddəni ortalığa sərib, üzərində eylənlirlər. Bəxt fali açır, arzularını dileyir, mahnilər, bayatılar oxuyurlar. Sonra bu xalçanı 7 gün açıp səma altında saxlayırlar ki, “qoy ayı-ulduzu gör-sün, dileyimiz yerinə yetsin”. Xəta-bəladan, fasiləsiz yas və yuğdan çıxmaq üçün də toxunulan şəddəyə, üzərində tərəzi təsvirləri olduğu üçün, bəzən “Taraz cillə”, yaxud “Taraz şəddə” deyirlər. Cox vaxt cavan qız-gəlinlər “Çillə şəddəsi”ni otluq, cəmənlik yerə sərirlər ki, ilahi qüvvələr onlara arzu etdikləri sevgililərini, nişanlılarını göndərsin.

ÇOVKAN, *c ö v k a n* – orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış atçılıq oyunu. Qədim oyunlardan olan “Çövkən” çevik, cəld, dözümlü, mərd igidlər hazırlanmasında müstəsna rol oynamış ve Yaxın Şərqi ölkələrində ən məşhur oyuna çevrilmişdir. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında bu oyunun təsvirinə geniş yer verilmişdir.

Şirinə dedi ki: “Gəl, at çaparaq,
Bu geniş düzəndə çovkən oynayaq”.
Xosrovun çovkanına top atdır.

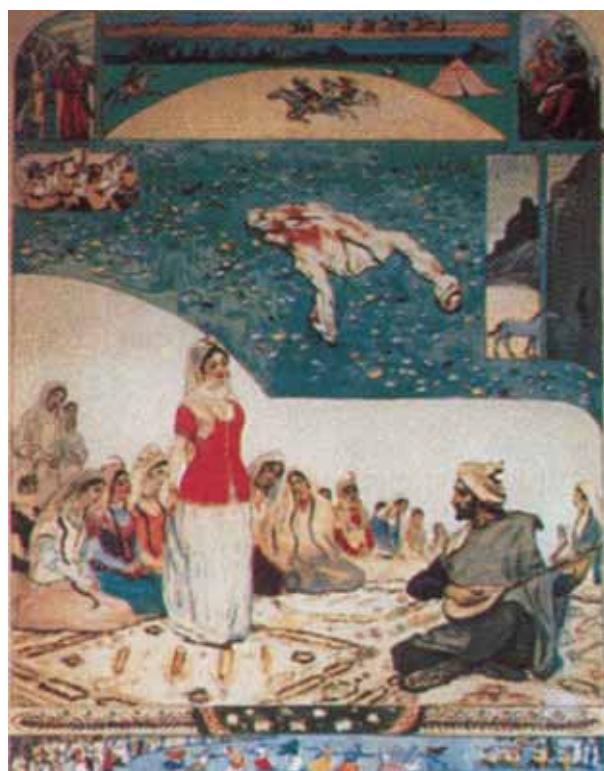
Gözəllər səs-küyə at oynatdılarsı...
 Topa yel əlindən vuranda çövkən
 Günəşin topunu salırdı tovdan.

Bu oyun ağacdan hazırlanan “Çövkən” adlı alətin adı ilə bağlıdır. Ot üstündə xokkey oyununu xatırladan “Çövkən”in qaydası üzrə oyuncular – atlılar bir-birinə rəqib iki dəstəyə ayrırlaraq topu uzunluğu 120-130 sm ucu əyri çövkənlə rəqib qapısından keçirməli idilər. Oyun uzunluğu 90-150 m, eni 60-120 m olan sahədə keçirilirdi. Meydançanın hər iki qurtaracağında ağaçdıraklərdən düzəldilən qapı sütunlarının hündürlüyü 2,50 m olur. Mənbələrdən məlum olur ki, fasile ilə 2 saat davam edən oyun musiqi ilə müşayiət edilərmiş. Oyun üçün xüsusi təlim görmüş atlar saxlanılmış. Oyun başlanmadan əvvəl şeypurlar səslənər, sonra xüsusi alayın sərkərdəsi topu meydana daxil edər, beləliklə, yarış başlanarmış. Bütün oyuncular milli geyimdə – papaq, arxalıq, gen şalvar, yüngül ayaqqabıda çıxış edərmişlər. Oyunu 3 hakim idarə edər. Baş hakim süvari olmuşdur.

Yeri gələndə el qızları da oğlanlarla birlikdə cıdına çıxar, at çapar, ox və nizə atar, qilinc oynadı, digər oyun və əyləncələrlə məşğul olarmışlar.

Yenə də “Xosrov və Şirin”də deyilir:

Dişi aslan kimi yetmiş nəfər qız,
 Şirinin yanına gəldi qayğısız.
 ...Çövkən oynamaqda çox çevikdilər,
 Göydə qapırdılar topu müxtəsər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Baničičeklə Beyreyin yarışması, habelə “Qəpəq oyunu” və ya “Piyala və ox”, “Bahar-bənd”, “Yaylıq”, “Gərdək qaçırmá”, “Sür papaq” və s. atüstü oyunlar da orta əsrlərdən toy mərasimlərində və el şənliklərində ən çox sevilən oyunlardan olub.

ÇÖKƏ – Eyni ilə şəkərburaya oxşayan bu şirniyyat növü Novruz bayramında təbrikə gələn qonaqların süfrəsinə qoyulur.

“ÇÖMÇƏBAŞI BƏZƏMƏ” – ilaxır çərşənbə və Novruz günlərində də uşaqların, yeniyetmələrin oynadığı oyunun adı. Oyun iştirakçıları iki dəstəyə ayrırlırlar. Hər dəstənin püşkə seçilmiş başçısı olur. Adı bir çömçənin başını müxtəlif rəngli parçalarla bəzəyir və ondan zinqirov asırlar. Püşk atılır. Püşk hansı dəstəyə düşsə, oyunu da o dəstə başlayır. Növbə ilə oyuncuların gözləri dəsmalla bağlanılır. Digər dəstənin bir oyuncusu çömçəni əlinə alıb zinqirovu səslədərək çəkilmış dairənin içərisində o tərəfə bu tərəfə qaçır. Gözübağlı zinqirovu səslədəni tutmağa çalışır. Zinqirov on dəfə səsləndirilir. Əgər bu on dəfədə gözübağlı çömçəgozdırəni tutmaqsa, gözlerini açır və ona on lopux vurulur. Əgər tuta bilsə, onda çömçəgozdırənə on lopux vurulur. Həm də dəstələr yerlərini dəyişməli olurlar. Beləcə oyun davam edir.

ÇÖMÇƏXATUN – yaz fəslinin əvvəlində yağış yağməyanda, quraqlıq olanda adamlar yağış yağıdmağa və bu münasibətlə ayınlər icra etməyə, mərasimlər keçirməyə başlamışlar. El cavanları bir yerə yığışar, bir çömçə götürüb üstünə qara parça salar, qapı-qapı gəzib mahni oxuyurlar. Hər evdə onlara pay verirlər, çömçəyə isə bir az su tökürlər. Uşaqlar payı özlərinə götürür, çömçədəki suyu bir ağacın dibinə tökür, çömçəni də həmin ağacdan asırlar. Çox keçməmiş yağış yağır. Buna “çömçəxatun gəzdirmək” deyilir. Çömçəxatunu gəzdirərkən belə oxuyalarlar:

Anam-bacım götür gəl!
 Çömçəyə pay götür gəl!
 Yağış getir, bizə gəl!
 Çömçəyə pay götür gəl.
 Çömçəxatun nə istər,
 Çəmənlərdə ot istər.
 Ağaclarda bol məhsul,
 Meyvəsin dolu istər.
 Çömçəxatun nə istər?
 Tanrıdan yağış istər.
 Qoyunlara ot istər
 Quzulara süd istər,
 Çiçək dolu düz istər.
 Havaları buludlu,
 Bol yağışlı yaz istər.

Naxçıvanın Ordubad bölgəsində yağış çağırmaq üçün çömçəni yaşılı qadınlardan biri gəzdirir. Qadın xəmir yoğurur, əlini yumamış çömçəni götürüb qapılara gedir. Soruşur-

lar: – çömçəxatum nə istər? Deyir: – Baxın, xəmir yoğurmuşam, əlimi yumağa su tapmiram:

Çömçəxatun nə istər,
Allahdan yağış istər.
Taxılları bol istər.
Bağlara bar istər.
Əlini yumağa
Su istər.

ÇÖMÇƏXATUN NƏĞMƏSİ – Novruz bayramı günlərində də oxunulan nəğmə. Uşaqlar bir yerə toplaşır. Bir-birindən yapışırlar, guya ki, quzudurlar. Quraqlıq keçəndə taxta çömçə götürürlər, üstünə qara rəngli parça salırlar, bir-bir qapılıları döyürlər. Kim qapıdan çıxırsa, ondan pay istəyib, həmin qapıda bu nəğməni oxuyurlar:

Çömçəxatun nə istər?
Tanrıdan yağış istər,
Qoyunlara ot istər,
Quzulara süd istər, mə-ə-ə.

Çömçəxatun nə istər?
Tanrıdan bol su istər,
Ağaclarla bar-bəhər,
Çobana quzu istər, mə-ə-ə.

Əlincənin buludu,
Yetimlərin umudu,

Tanrı bir yağış yetir,
Demilərim qurudu, mə-ə-ə.

Çömçəxatun nə istər?
Göylərə bulud istər,
Mal-qaraya çoxlu süd,
Dağlarda bol ot istər, mə-ə-ə.

Uşaqlar mələyir. Bu zaman Çömçəxatuna pay götirib deyirlər:

Çömçəxatun nə istər?
Quzulara pay istər.
Qoyunlara bolca ot,
Cavanlara toy istər, mə-ə-ə.

Çömçəxatun pay istər,
Dolu-dolu çay istər.
Quzusu bol çobanlar,
Pəniri lay-lay istər, mə-ə-ə.

Çömçəxatun duz istər,
Çiçək dolu düz istər.
Havaları buluddu,
Bol yağışlı yaz istər, mə-ə-ə.

Mərasim aksiyasının başlıca məqsədi sözün magik gücüylə təbiətə təsir göstərməkdir. Bəzi bölgələrdə “çömçəxatun” əvəzinə “çömçəgəlin” ifadəsi işlədirilir.

Dd

DANATMA – Novruz bayramı gecesində Günəşin doğması və alqışlanması ilə bağlı icra olunan mərasim. Əski təsəvvürə görə gecə qış kimi şər, gündüz isə xeyirxah qüvvələrin əməlidir. Bunların arasında arasıkəsilməz vuruş gedir. Sübhün açılmasına az qalmış Dan ulduzu görünəndə gecə bütün qüvvəsini – zülmet qaranlığını toplayıb açılan sübhün qarşısını kəsmek isteyir. “Dan qaranlığı” adlanan bu vaxtla vuruşda Günəşönü gelən Dan ulduzu işığında Sübh qalib gəlir. Qədim azərbaycanlı da bu “Dan qaranlığı”na münasibətini məhz ilaxır çərşənbədə “Danatma” mərasimi ile bildirir.

Novruz bayramı gecəsi qızlar bir evə, oğlanlar isə onlara yaxın başqa eve yiğişirlər. Gecə qızlar özlərindən dəstəbaşı seçib, onun dediklərinə əməl edirlər. Bir nəfər də carçı seçilir. Qızlar həmin gecə bir qızı bulağa su gətirməyə göndəirlər. Gətirilən suya un qarışdırıb bişmiş hazırlayırlar, Günəş qarşılıqlaşdırmaq üçün tədarük görürərlər. Bu müddətdə heç kim evdən bayırına çıxmamalıdır. Yalnız dəstəbaşının əmri ilə “carçı” evdən bayırına çıxa bilər. Oğlanlar isə bu vaxt mahni oxuyaraq evləri gəzir, qızların olduğu otağa dəsmal atırlar. Bəzən dəsmaldan qız öz istəklisini tanır. Qızlar dəsmala müxtəlif qiymətli şəylər, hədiyyələr və ya bişmiş şirniyyatlar bükürərlər. “Danatma” mərasimi, “danın açılması” – günəşin çıxmazı və qarşılıqlaması anında xüsusi maraq doğurur. Bu zaman qızlar bir qaba (buna diləkqabı deyirlər) su doldurur, onu örpəklə örtür, içində daş-qas, üzük, sırga atırlar. Yaxşı səsi olan bir qız “Can gülüm” mahnısı oxuyur. Mahnidakı hər bənd deyilərkən qabın yanında oturan qız və ya ağbircək qadın qabdan bir şey çıxarıır, mahnının məzmununa uyğun, toplaşan qızların birinin istəyi, fali müəyyənləşdirilir. Bu vaxt qızlar “Can gülüm” nəqəratını xorla tekrar edirlər. Mərasim bu qaydada davam edir. Halay və yallı saygı oyunları keçirir, rəqs edir və mahni oxuyurlar.

Etiqada görə, Dan ulduzunu ilk görən kesin il boyu işləri uğurlu olar. Mərasim iştirakçıları evdən çıxbı axar su üstüne gəlirlər. Danın ağarmasını, sübhün açılmasını burada qarşılıqlayırlar. Əl-üzlərini yuyub suyun üstündən hoppana-hoppana “ağırlığım, uğurluğum daşlara” – deyirlər.

DANAQIRAN – novruzgülünün xalq arasındaki adlarından biridir.

DƏHLUZƏ – Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində martın son üç gününə verilən ad. Novruzdan on gün sonraya təsadüf etdiyi üçün “dəh” (on) və “ruz” (gün) sözlərinin birləşməsindən ad götürülmüşdür. “Qarı borcu” adı ilə tanınan mərasimin eynidir (bax: *Qarı borcu*).

DƏSMALALDI – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar dairəvi şəkildə yero oturub, ortada dayanan başçıya baxırlar. Bir uşaq dairə boyunca qaçır və dəsmalını oyunçulardan birinin arxasında yero qoyur. Başçı uşaqlardan soruşur:

– Dəsmal kimin arxasındadır?

Uşaq dəsmalın öz arxasında qoyulduğunu bilməsə, onu ortaya salır, bir-birinin üstünə itələyirlər. İtlənənə uşaq başqa birisinin üstünə yixila bilsə, onu azad eləyir, üstünə yixildiği oyunçunu onun yerinə ortaya çıxarıb itələməyə başlayırlar. Belə-belə uşaqlar hamısı ortaya çıxmalo olur. Özünü möhkəm müdafiə edib ortaya çıxmayan qalib gəlir.

DƏVƏ OYUNU – ilaxır çərşənbələrdə, Novruz bayramı günlərində meydan tamaşaları sırasına daxil olan məz-həkəli oyun. Özünü dəvə görkəminə salmış məz-həkəci boynundan zinqirov asır. Əl-ayağını hisə verib qaraldır, belinə bir köhnə süpürgə bağlayıb meydana çıxır. O, lağ-lağlağı sözlərlə, him-cimlə, cürbəcür məzəli hərəkətlərə tamaşaçıları əyləndirir.

DİLBАЗİ MİRVARİD, Mirvarid Paşa qızı Dilbazi – xalq şairi (1979), əməkdar mədəniyyət işçisi (1967). Qazax mahalının Xanlıqlar kəndində doğulmuşdur. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu bitirdikdən sonra Bakıda və Qubada müəllimlik etmişdir. “Qadınların hürriyyəti” adlı şeri 1927, “Bizim səsimiz” adlı ilk kitabı isə 1934-cü ildə çap olunmuşdur. “İlk bahar” (1937) kitabı dövrün quruculuq işlərinə həsr edilmişdir. “Sənətkarın xəyalı” (1948), “Seçilmiş şeirlər” (1957), “Xatırələr olan yerdə” (1964), “Bənövşələr üzüyəndə” (1970), “Yasəmən fəsli” (1976), “Seçilmiş əsərləri” (2004) və s. kitablarında müasirlərimizin yaradıcı əməyi, mənəvi zənginliyi, vətənpərvərliyi, təbiət gözəllikləri tərənnüm edilir.

Şair yurd-yuvalarından didərgin düşən qaçqınlarımıza, milli ordumuza, qohrəman oğullarımıza silsilə şeirlər həsr etmişdir. “Yaz dumani” şerində də baharin təsviri ilə yanaşı bu ruh duyulmaqdadır.

Bu duman yaz dumanıdır
Oyanır yatmış torpaqlar.
Çiçəklər qönçə içində,
Yatır buçurda yarpaqlar.

Bağçalarda anadillər
Bahar nağılı danişar...
İsti əsir soyuq yellər,
Qişda donmuş çaylar daşır.

Bu torpağın nəfəsidir
Buxarlanıb, qalxır göyə,
O da qaranquş səsidi
Ötür bahar deyə-deyə.

Bu da “qanlı” bənövşədir
Piçıldayırlar, məni dərin!
Oğlu şəhid analara
Pay göndərin! Pay göndərin!

DİRƏDÖYMƏ – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramı günlərində uşaq və yeniyetmələrin oynadıqları oyun.

Oyun iştirakçıları iki yerə ayrılib bir dairəvi cızıq çökir və püşk atırlar. Püşke əsasən, dəstənin biri dairənin içində, digəri dairədən qırraqda qalır. Dairənin – mətənin içində qalmalı olan dəstənin oyunçularının hər biri ayağının altına toqqa qoyur. Dairənin kənarında qalan dəstənin oyunçuları toqqaları götürməyə çalışırlar. Dairədəkilər isə ayaqla toqqanı götürmək istəyənlərin ayaqlarına (qurşaqdan aşağı) vurur, toqqaların götürülməsinə imkan verməməyə səy edirlər. Dairənin içərisində olanlar kənardakılardan birini ayaqla vurdुqda, dairədəkilər kənara çıxır, kənardakılar dairəyə girirlər. Kənardakı oyunçularından biri dairədəki oyunçularından birini əllə tutub dairədən çıxardıqda başqa birisi sahibsiz qalmış toqqanı götürməyə cəhd eləyir. Bu zaman dairənin içindəkilər həm öz toqqalarını, həm də sahibsiz qalmış toqqanı qoruyurlar. Yaxud, eksinə dairədəkilər kənardakılardan birini tutub içəri çəksələr, dəstələr yerlərini dəyişməli olurlar. Dairedən kənardakı oyunçularından biri toqqanı ələ keçirdikdə bu toqqa ilə dairədəkiləri vurmağa başlayır və bu yolla onun qoruduğu toqqanı da götürməye nail olur. Dəstə dairədəki bütün toqqaları ələ keçirdikdə qalib sayılır və qalib dəstə dairədəki oyunçuları toqqalarla vurmağa başlayır. Dairədəkilərdən biri əli toqqalıdan birini ayaqla vurdुqda oyun dayanır və dəstələr yerlərini dəyişməklə oyunu davam etdirirlər.

“Dirədöymə” oyunu Naxçıvanda “Cızıq turnası”, Muğan bölgəsində “Cızıqdançixma”, Bakıda “Qayışçapdı” (“Qayışaldı”), Göyçayda “Turaoynu” (“Tuladöyüd”) və s. adlarla da tanınır.

DÖL AYI – xalq arasında qış fəslinin sonuncu ayı olan Boz ay həm də döl ayı adlanır. “Boz ayımız bozarsa da döl ayıdır ki, döl ayı” – deyirlər. Bu ayda qoyunlar quzulayır, quzular mələşir. Ata-babalarımız naħaq yerə deməyiblər ki, “Döl düdü, bərkətdən göl düdü”. Bir də belə vaxtda deyirlər ki, “Quzuların səsindən qış səksənər, köynək-köynək ət tökər”.

Keçmişlərdə dölün başlanması çobanların sevincinə səbəb olurdu. Sağlam quzu almaq onlar üçün böyük bayram idi. Bu münasibətlə keçirilən şənliyə qohum-qonşular dəvet olunardı. Xalq etiqadına görə, hər kəs belə şənlik təşkil etməzdisə, onda döl bərkətli olmazdı.

Dölün uğurlu keçməsi ilə bağlı bir sıra ayin və mərasimlər keçirilərdi: qovut hazırlayar, kətəməz və sulux bisirəndlər. Qohum-qonşulara bulama payı göndərəndlər. Döl vaxtı evin ayağı sayalı ağsaqqalı-ağbirçəyi qoçun belinə oğlan uşağı mindirib sürüünü içino buraxardı. Dünya-görmüşlərimizin fikrincə onda quzunun erkəyi çox olar.

Döl ərəfəsində qoyun sürüüsü yanında qurddan, canavardan söhbət salmazlar. Deyərlər elədə qoyun qorxar və ölü quzu doğar.

Bayramda hamı bir-birinə gözaydındılı verər, xeyir-bərkət diləyər, sayaçı nəğmələri oxuyalar:

Qoyunun yüzü gəlir,
Dolanır düzü gəlir.

Çobanın qucağında
Bircə cüt quzu gəlir.

Anam, a şışək qoyun,
Yunu bir döşək, qoyun,
Bulamani tez götür
Gözləyir uşaq, qoyun.

Qoyunlar quzulayanda uşaqların üzü gülər, bulaması son beşiklərin olardı. Ağız südünün əvəzi hanı? Kənd-kəsəyimizdən süd qoxusu gələrdi, dələmənin, yağın, şorun, pendirin, ətin bol olmasını arzulayardılar. Qoyun-quzu dirnağından başlayır bərkət, – deyiblər.

Döl quzuları qardan gözləyərlər. Əgər quzuları birdən-birə qara çıxartsan, deyərlər, quzunu yelqursaq eləyərsən. Boz ayda arabir mal-qaranı örüşə çıxararlar ki, heyvanın ağızı ota çatsın, dada çatsın. Elə ki, mal-qara Boz aydan salamat çıxır, bundan sonra elat camaati rahat nəfəs alır.

DUMAN QAC – ilin Boz ayında Günəşin qarşısını kəsən dumanı qovmaq üçün icra olunan mərasim ayınının nəğməsi. Baharın gəlişini Novruz bayramı ilə qeyd edən təsərrüfatçının tarla işləri başlayır. Torpaq sürülür, toxum əkilir. Amma yağış əlaməti olan duman təsərrüfatçını narahat edir. Duman gəlibse, deməli, yağış yağacaq. Bu da əkinin yubadacaq. Əkilmış məhsulu cücmədən saxlayacaq. Buna görə də əkinçilər dumanı qovmaq üçün ocaq qalayır, onun

kənarında dövrə vuraraq bir ip götürür, yeddi keçəlin adına ipə düyün salıb ocaqda yandırır, dumana müraciət edərək onu qorxudub qovmaq üçün nəğmə oxuyurlar:

Duman qaç, qaç,
Pərdəni aç, aç.
Səni qayadan asaram!
Buduna damğa basaram!

Yel babam indi əsər,
Sənin əhdini kəsər.
Durma, duman, qaç, qaç!
Göy pərdəsin aç, aç!
Səni qayadan asaram!
Buduna damğa basaram!

DUZLU ÇƏRŞƏNBƏ – Novruz çərşənbələrindən üçüncüsüնə verilən adlardan biri (b a x: *Duzlu kökə*).

DUZLU KÖKƏ – ilaxır çərşənbədə ərgən qızlar duzlu kökə bişirib yatmadan qabaq onu yeyir və üstündən su içmirlər. İnanırlar ki, gecə yuxuda susuz olduğu zaman bir oğlan gəlib həmin qızı su verəcək. Belə olduqda o qızın bəxti açılmış sayılır. El-obada bu sınağın doğru çıxdığı barədə çoxlu xoş söhbətlər gəzib-dolşmaqdadır. Bəzi bölgələrdə bu ayın üçüncü çərşənbədə icra olunur, bu səbəbdən də həmin çərşənbəyə el arasında “duzlu çərşənbə” də deyilir.

Ee

ELÇİLİK – məisət mərasimlərimizin ən məşhur və yayğını olan toyun başlanğıc mərhələsi. Doğrudur, toy mərasimi və onun başlanğıc mərhələsinin zaman məhdudluğunu yoxdur. Bununla belə, Novruzqabağı günlərdə elçiliyə getmək həmişə düşərli bilinmişdir. Elə zənn edilir ki, bu zaman elçiliyə getmək, qız almaq gələcəkdə qurulacaq ailəyə xoşbəxtlik getirir, ev-eşikdə söz-sov olmaz. Xalq arasında “Novruz elçisinə zaval yoxdur”, “Novruz elçisinə yox deməzlər”, “Novruz elçisinin ayağı sayalı olar” və s. kimi deyimlər bu səbəbdən geniş yayılmışdır.

Elçiliyə getməzdən öncə, oğlan evinin adamları isteyəcəkləri qızın nəsil-nəcabəti haqqında sorağa çıxır. Alacaqları qızın soykökünü öyrənirlər. Elə bir el söyləməsində də bu yön öz əksini qorumuşdur:

Mən aşiq gözəl alma,
Tutubdu gözəl alma,
Əsil al, çirkin olsun,
Bədəsil gözəl alma.

Elçiliyə oğlan evindən əvvəlcə qadınlar gedir. Məsələdən xəbərdar olan qız evi də oğlanın nəsil-nəcabətini öyrənir. Aralıqda razılıq yaranandan sonra məsələnin – elçiliyin vacib mərhələsi ağsaqqalların üzərinə düşür. Oğlan nəslinin ağsaqqalları elçiliyə gedir. Onları da qız nəslinin ağsaqqalları qarşılıyır. Məsləhət-məşvərətdən sonra razılıq cavabı məclisə verilən şərbətlə, şirinçayla bəlliləşir.

EYDİ-NOVRUZ – divan ədəbiyyatında Novruz bayramının ad-variantlarından biri. “Eydi” ərəb kəlməsi olub, mənası “bayram” deməkdir. Məsələn:

Gəldi baharü eydi-novruzü dustkam,
Yar əli tək yer yüzü nəqş-i-nigar oldu yenə.
(Ş.İ.Xətayı)

EVATDI – ilaxır çörşənbə mərasiminin adətlərindən biri. Evatdiya ilk hazırlıq işi evi təmizləmək və səliqə-sahmana salmaqdan ibarətdir. Odur ki, ev-eşik silinib-süpürülür, yır-yığış edilir, tozu alınır, ağardılır, rənglənir, paltar, ev əşyaları yuyulub təmizlənir, qız-gəlinlər xalça-palazı yiğisidir, açıq havaya çıxarır, toz-torpağıını çırır, günə verirlər. Həmçinin həyət-bacada, bağça-bağda, küçələrdə də təmizlik, abadlıq işləri aparılır, ucuq-sökük yerlər təmir olunur. Hər təref başdan-başa çilçirəga qərq olur. Bununla da sanki evdən dərd-bəla uzaqlaşdırılmış olur. El-obada buna “evatdi” deyirlər.

Bu işlər əsasən Novruzun üçüncü çörşənbəsində görüldüyündən həmin çörşənbəyə bölgələrdə “gül çörşənbə” də deyilir.

EVLƏNMƏ – iki cavanı – oğlanla qızı bir-birinə qovuşduran ailə qurmaq aktı. Novruz bayramı ərəfəsindəki günlərdə nişanlı oğlan evindən qız evinə bayramlıq aparmaqla bərabər, bu günlərdə toy edib cavanları evləndir-

məyə də üstünlük verilir. İnama görə bu günlərdə qurulan ailənin dayaqları möhkəm olur.

EVGÖRMƏ – Novruz bayramı günlərində təzə evə köçənləri təbrikə getmə. Yeni ev tikənlər cəhd edirlər ki, Novruz bayramına yaxın köçüb orada yerləssinlər. İnama görə yeni ilin təzə evdə qarşılanması ailəyə uğur, xoşbəxtlik getirər. Qohum-əqrəba, dostlar-yaxınlar təzə evə köçənləri hədiyyələr və bayram sovqatlarıyla təbrikə gəlir, ev sahiblərinə cansağlığı, xeyir-bərəkət, xoş günlər arzulayırlar.

Əə

ƏHMƏD CAVAD, Cavad Məhəmmədəli oğlu Axundzadə (1892-1937) – şair, müəllim və ictimai xadim. Şeirləri 1913-cü ildən çap edilmişdir. Şairin həyat və yaradıcılığının ən parlaq və məhsuldar dövrü XX əsrin, xüsusilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərinə təsadüf edir. Bu illərdə onun “Qoşmalar” (1916) və “Dalğa” (1919) adlı şeir topluları nəşr olunmuşdur. Həmin dövrdə Əhməd Cavad istiqlal şairi kimi məşhurlaşmışdır.

Milli oyanış, xalq hərəkatı, türk xalqlarının birliyinə çağırış, əski adət və inamlara, xalqın yaddaşına qayıdış kimi duyğular Əhməd Cavad şeirlərinin ruhuna hopmuşdur. Repressiya məruz qalmışdır. Ə.Cavad Novruz bayramı ilə bağlı silsilə etnoqrafik şeirlər (1920-1921) yazmışdır.

ÇILLƏ ŞƏRQİSİ

Qabağı yazdır çillənin,
Ömrü azdır çillənin.
Yer bürünür ağ qara,
Təslim olur bahara.
Ağ bayraqlı Qış gedir,
Al bayraqlı Yaz gəlir!
Nağılcılar xoş gedir,
Ozan, aşiq, saz gəlir!
Böyük çillə çıxmamış,
Kiçik çillə gəlməmiş;
Boz ay çapır atını.
Bilir qışın zatını.
Bənövşə açıb gəlib,
Yatağı torpaq olur;
Çiçəyi yarpaq olur!
Xan çobanın arzusu,
Gəlir qumral quzusu!
Yağış ruzu götürir,
Novruz gəlib yetirir!
Qüvvət dolur qollara,
Eller çıxır yollara;
Durnaları gözləyir!
Bülbül gülü izleyir,
Şaxta, boran sovuşur!
Yer düzəldib qəddini,
Gözəl Yaza qovuşur!

Yaza xıtab

Novruz çıxıb taxtına,
Güller düşüb baxtına.
Kosa golir qabağa,
Nəzər salır tabağa.

Cörəyi yoxdur Kosanın,
Xörəyi yoxdur Kosanın.
A Kosa, Kosa gəlsənə,
Torbanı doldursana!
Kosa döyür gözünü,
İtiribdir özünü.
Ocaq üstə sac qalıb,
Bütün qış ac qalıb;
Torbasını uzadır,
Hamı bilir, qaydadır.
Kosaya pay verirlər,
Kosaya hay verirler.
Boz Keçi – Saqqal Ağa,
Kosanı çəkir sağa,
Deyir doldur torbanı,
Söndür daha sobanı,
Sonra da gəl güləşək,

Dilimizlə yer eşək.
 Kosa baxır keçiyə,
 Ürəyinə xof düşür, –
 Tez aradan sürüşür.
 Keçiyə əl edərək.
 Qarı Nənə gələrək,
 Deyir Qişı ötürdük!
 Gedib yazı gətirdik!
 Yaza çıxdı oğlağım,
 Qış gözünə barmağım...
 Qarının gəlir sözü
 Keçinin çox xoşuna
 Dövře vurub – Novruzun
 Dolanırlar başına!

Böyük cillə

Onun ömrü qırx gündür,
 Payızın davamıdır.
 Uzun qış əyyamıdır...
 Qar səpir asta-asta,
 Güllür tanışa, dosta.
 Darixdirmir heç kəsi,
 Quyudan gəlir səsi.
 Yorğan salır şum üstə,
 Qarğalar dəstə-dəstə
 Uçub yerə qonurlar,
 Sanki qohumluğu var.
 Qara qarğa gətirib
 Dimdiyində ilk qarı.
 Yolub yerə tökübdür
 Ağacdan yarpaqları.
 Ölümüş qurd-quş olubdur
 Qarğaların yeməyi.
 Qış öyrədib onlara:
 “Qar-qar”, “Qar-qar” deməyi.
 Qarğşa hara, qar hara?
 Çox mahaldır, – deyirəm.
 Ağ qar üstdə qarğalar
 Qara xaldı, – deyirəm!
 Ağ libasda düymətək,
 Parıldayır qarğalar!
 Qar kəsəndə “qarr” deyə,
 Qarıldayır qarğalar.
 Sonu çatır cillənin,
 Çaylar buz altda axır.
 Qar getdimi, görməzsən,
 Qarğalar yoxa çıxır.

Kiçik cillə

Böyük tufan başlayır
 Böyük qardaş gedən tək.

Şaxta tügyan eləyir;
 Kollar yerə sinərək, –
 Viyıldayır küləklər
 Budaqları əyərək.
 Miyoldayır pişiklər
 Bəzən gecə sübhəcən.
 Yeri, göyü bürüyür
 Dörd tərəfdən duman-çən.
 Ocaqlar bərk qalanır,
 Qazanda hədik bişir.
 Pəncərələr açılmışır,
 Qapılar tamam şışır.
 Küçə, bayır görünmür,
 Aynalar naxış olur.
 Heç bilmirsən, haradan,
 Otağa soyuq dolur.
 Kiçik qardaş zalim olur
 Böyük qardaşdan yüz yol.
 Başını da qaldırmır
 Nə bir ağac, nə bir kol.
 Dəliqanlıq eləyir
 İki qat az ömrünü.
 Tezcənə başa vurur
 Yarıda öz ömrünü!

Xıdır Nəbi

Xıdır Nəbi bölrək
 Az ömürlü cilləni,
 Çırır onun üzünə
 Tərsinə bir silləni.
 Deyir on gün bəsindir,
 Qırıb-çatdın aləmi,
 Sən qonaqsan, dünyani
 Dağıdarlar beləmi?
 Qalan on gün mənimdir
 Hər şey dönüb taxtaya.
 Hansı canlı tab edər
 Bu küləyə, şaxtaya?
 Külək əsir, qoy əssin,
 Qırılmasın ağaclar,
 Qırılmasın meşələr,
 Boş qalmasın yamaclar.
 Yalquzağa qalmasın
 Çöllər, düzərlər, çəmənlər.
 Evdə dustaq olmasın
 Dehqanlar, yer əkənlər.
 Qoyun-quzu qorxmadan
 Çıxsın çölə, bayra.
 Kim qıyar insanları
 İşdən, gücdən ayıra.
 İş, həyat hərəkətdir,
 Hərəkət – bərəkətdir.

Yel baba

Yel baba, dağıt çəni,
Qov dumanı çöllərdən.
Apar qarı, saxtanı,
Bu soyuğun ellərdən.
Buludları parçala,
Qoy göy üzü görünsün.
Qişçı çıxart dağ başına,
Qoy quzeyə sürünsün.
Günəş daim gülsün bizə,
Camalından nur tökülsün!
Dan ulduzu işiq saçın,
Fəcirlər aydın, qoy sökülsün!
Gündüz güne boyansın,
Yer altında qarışqalar,
Göldə quşlar oyansın.
Qoy açılsın bulaqların
Buz bağlamış göz qapağı.
Şırıldasin axan sular;
Qoy ərisin buz da, qar da.
Otlar çıxsın qar altından
Hər mahalda, hər diyarda
Yer tərləsin, buglар qalxın
Topa-topa bulud kimi!
Səhər mehi sığal çəksin
Arzu kimi, ümid kimi!
Çöl çağırsın, düz səsləsin
Körpələri qucağına.
Qoca Nənəm kösəv qoysun
Həyətdəki ocağına.
A Yel Baba, a Yel Baba,
Qoy çağlaşın su-sel, Baba!

Qarının borcu

Yaz gəlməşdi, Qış getmişdi,
Gün çıxmışdı, ot bitmişdi.
Qarı Nənə sevinmişdi,
Oğlaqları Yaza çıxmış;
Yaz hələlik təzə gəlmış,
Qış hələlik təzə çıxmış.
Qarı Nənə qarlı qışın
Qar kürkünü tullamışdı.
Arxasınca, dönməz deyə
Bir söyüş də yollamışdı:
– Yaza çıxdı oğlaqlarım,
Qış gözünə barmaqlarım...
Sən deməynən o qart qışın
Bir hiyləsi varmış hələ;
Bir fəsadı, bir tufanı,
Bir fitnəsi varmış hələ.
Qəlbi təmiz gözəl Yazdan

Tək üçcə gün o borç almış.
Bu üç gündə çovğun salmış,
Görünməmiş tufan salmış, –
Şaxta salmış, boran salmış!
O sevimli oğlaqları
Çöldə tutub öldürmüdü.
O, qarıya ibrət üçün
Öz zərbini bildirmişdi
Çox yaxşı ki, Keçi hələ
Çıxmayıbmış o gün çölə.
Qarı nənə ağladıqca,
Deyirmiş ki, heç çəkmə qəm;
Qiş üç oğlaq apardısa,
Mən beş oğlaq verəcəyəm!..
Yaz yolunda şəhid olmuş,
Üç çəpişin beş bacısı
Oynayaraq çıxdı çölə.
Qarı Nənə gülə-gülə
Dedi: “Get, get, ey qarlı qış,
Atdım sənin dalınca daş.
Üç oğlağım bil, beş olar,
Bir az keçər on beş olar.
Sən nə etdin söylə, mənə?
Ancaq pislik qaldı sənə.
Yaza çıxar oğlaqlarım,
Qiş gözünə barmaqlarım!”

Boz ay

Gah bozarır, gah qızarır,
Gah qızarır, gah bozarır.
Günəş çıxır, tez də batır
Yazla Qışın arasında.
Hava meyxəş, hava sərin,
Qişla Yazın arasında.
Bu nə qışdır, bu nə yazdır?
Soyuq çoxdur, isti azdır.
Günəş doğur, bəs Günəşin,
O istisi harda qalıb?
O həniri, hərarəti,
Yoxsa ondan qışmı alıb?
Soyuq, şaxta Yerə hopub
İşləmişdir iliyinə.
Şəhər dönüb qrov olub,
Səpələnib Yer üzünə!
Qar da, buz da yağış təkin,
Çisək təkin tez-tez yağır.
Qarı Nənə ətəyini
Bulud kimi tez-tez sıxır.
Qara bulud durulaşır,
Pambıq kimi dümag olur.
Qara yağış – Ağ yağışa,
Yağa-yağa ürcəh olur.

Quşlar damı hasarından
Yuvasını sökür daha.
Ağacların kəlləsində
Yeni yuva tikir daha.
Qonur köhnə ovlağına,
Sanki çıxır yaylağına.
Hamı Yaza hazırlaşır,
Siğırçınlar qaqqıldıdır.
Durna köçü səmt götürür.
Karvan çəkib köhnə yurda!
Bülbüllər də tez-tez ötür
O qoruqda, bu qoruqda.
Boz Ay dönüb qızardıqca
Boz bülbüllər sarı olur.
İlk çıçəyi qoxlayan da
Bal toplayan arı olur!
Boz Ay Qışı sixışdırır,
Yaza yeni yollar açır!
Qişdan sonra gələn Yaza
Çöllər geniş qollar açır.
Xonça tutub el-obalar,
Sanki Yazı izləyirmiş.
Düzlər boyu xalı sərmiş,
Sanki gəlin gözləyirmiş!

DÖRDATLI YENCƏ GÜN

(Novruz bayramı)

Minib dörd atını, çapır dördnala,
Düzlərdən, çöllərdən gəlir Yencə gün!
Yelqanadlı, odürəkli, suüzlü,
Yolların bağrını dəlir, Yencə gün!

Öldürür sazağı, qovur soyuğu,
Yaşıl xalı edir bağı, qoruğu.
Boy verib qaldırır nazik çubuğu,
Dağlardan, sellərdən gəlir Yencə gün!

Torpağa çatınca toxtayır bir az,
Arxada qarlı qış, öndə güllü yaz.
Göyərmış bənövşə, ləçəyi ətləs,
Qirovu, qarını silir Yencə gün!

Bu torpaq cövhərdir başdan, binadan,
Nə atadan olub, nə də anadan.
Asılı qalıbdır ulu səmədan
Ötirli gullərdən gəlir, Yencə gün!

Qardan, buzzdan çıxan nərgizlərə bax,
Rəngindən qan daman o qızlara bax!
Yerə həsrət çəkən yıldızlara bax!
Çocuq gözlərində gülür Yencə gün!

İstəyi, amalı ox ucundadır!
Güçü Yel gücündə, sel gücündədir!
Yerin xəbər alsan Qız bürcündədir,
Özünü Günə tən bilir Yencə gün!

DÖRD ÇƏRŞƏNBƏ

Birinci çərşənbə

Açıldı hava,
Qurtardı dava.
Getdi qış,
Gəldi yaz.
Doğdu Günəş,
Bitdi ayaz.
Çöle çıxdı
Qoyun-quzu.
Güldü yenə
Göyün üzü;
Güldü yenə
Yerin üzü.
Düzlər yenə çiçək açdı,
Günəş qovdu, soyuq qaçdı.
Soyuq qarla isti Günəş
Yazda Qışın davasıdır.
Görən deyir:
– Üzə dəyən
Meyxoş meh də
Gözəl Yazın havasıdır!

İkinci çərşənbə

Bulaqların gözü açıq,
Ormanların üzü açıq;
Durnalardır uçub gələn
Qaqqlıdaşa-qaqqlıdaşa!
Çaylar axır dəryalara
Şaqqlıdaşa-şaqqlıdaşa!
Duman qalxır göyə doğru
Meşələrin nəzərindən.
Buzlar düşür parça-parça
Şüşələrin üzərindən.

Puçurlayır yavaş-yavaş
Ağacların budaqları.
Mehdən əsir həzin-həzin
Gül-çiçeyin yarpaqları!
Dərədə sel qıçıldayır,
Şən arılar vizıldayı.
Hər yandan xoş avaz gəlir,
Sular deyir: Yaz... Yaz gəlir!

Üçüncü çərşənbə

Torpağa bax, torpağa,
Sanki qalxır ayağa.
Buxarlanır nafəsi,
Oyanıbdır həvəsi.
Qızıl öküz tərpənir,
Torpaq sanki dillənir:
Çəmənim harda qaldı?
Səmənim harda qaldı?
Getdi qarlı yorğanım,
Getdi çənim, dumanim!
Gəlsin xalı-xalçalar,
Yollar boyu yoncalar,
Qoy bağ olsun, əkin olsun,
Mənim ana qucağım!
Səpin olsun, biçin olsun,
Gülsün hər bir bucağım!..

Dördüncü çərşənbə

Mən oddan yaranmışam,
Odur südüm, nəfəsim.
Od rənginə boyanmışam,
Oddur gücüm, oddur səsim!
Taxılım da oddur mənim,
Oddur gülüm, çəmənim!

Qaynar sular canımdadır,
Vulkanları qanımdadır!
Ömrüm, günüm odda yaşıar,
Meyvələrim oda oxşar.
Odlar mənim hakimimdir,
Mən odların hakimiyyəm!
Babam oddur, anam oddur,
Odur ki, mən od kimiyəm!
Odsuz daşa oxşayardım,
Odsuz sonsuz yaşayardım!

ƏDVİYYAT – qidanın ətrini, dad keyfiyyətini və iştahani artırıran, mədənin fəaliyyətini yaxşılaşdırıran ədvüyyat bitkilərinin qurudulmuş hissələri. Mixək, hil, zəfəran, darçın, zəncəfil, qara istiot, qırmızı istiot, cirə, sarıkök, razyana... daha neçə adda ədvüyyat milli mətbəximizin xoş ətirlə, əvəzsiz nemətləridir. Hərəsi də min dərdin dərmanı. Ədvüyyatdan hələ qədim zamanlardan toy-bayramlarda və el şənliklərində yeməklərin, şirniyyat məmələtinin, şorbət və şirələrin hazırlanmasında, çay dəmlənməsində və s.-də istifadə edilir.

Novruz bayramı günlərdə dadlı-ləzzətli xörəklər hazırlayırlar, şirniyyat növləri (şorqoğalı, şəkərbura, paxlavə və s.) bişirirlər. Yüz cür ədvüyyat da bu xörəklərin, yeməklərin, şirniyyatların tamını artırır.

ƏKİN AYI – yeni məhsulun bünövrəsinin qoyulması yaz fəslinin əvvəlinə təsadüf etdiyindən bu müddətə el-oba arasında verilən ad. Yazın gözü açılan kimi bərəkətin, bolluğu təməli qoyulur: Əkinçi ömrünün, əkinçi həyatının ən məsul dövrü başlanır. Əkinçilərin, bağbanların qayğıları artır. Torpağı əkib-becərirlər. Əkin işlərinin başlanması çal-çağırla qeyd edilir, bu gün bayrama çevirilir. Tarlaya

çixdıqları, əkinə başladıqları həmin gün uca təpələrdə tonqallar çatır, hamını halal zəhmətə, torpağı laləzara çevirir, məyə səsləyir, bir-birinə məhsul bolluğu arzulayırlar.

Ulularımızın hər qarış torpaq uğrunda yağırlar, yamanlar öündə əyilməz başı bərəkət qoxulu torpağın

önündə əyilib. Yüz illər boyu onlar torpaqdan qədir-qiyəmtə, səxavətlə bəhrələniblər, torpağın becərilməsinə qayğı ilə yanaşıblar, torpağın “qaralt üzümü, ağardım üzünü” şərtinə həmişə əməl ediblər, torpağı şöhrətləndiriblər.

Torpaq da ki insan kimi qulluq istəyir, gündə yüz yol başına dolansan darda, əlamanda qoymaz səni, ocağından köz əskik olmaz, bucağından bərəkət. Torpaq da sanki dilə gəlib üzünü əkinçilərə tutaraq “Hə, bu mən, bu da sən, qaralt üzümü, ağardım üzünü”, “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”, “Doyurt məni, doyurum səni” deyər. Çünkü torpaq səxavətlidir, çəkilən zəhməti itirmir, qayığısını çəkəni heç vaxt nagüman qoymur, onu cana gətirənlərə, ondan düzgün, qaydasınca, insafla istifadə edənlərə öz varını əsirgəmir.

Müdrik babalar da varını, nemətinə qayğı göstərənlərdən əsirgəməyən torpağa baxıb fərəhlənmiş, – “bərəkətinə, bəhərinə, çörəyinə qurban, a torpaq, qədrini bilməyənə lənət” – demişlər.

ƏLİYEV HEYDƏR ƏLİRZA OĞLU (10.05.1923 – 12.12.2003) – zəmanəmizin dünyaşöhrətli böyük siyasetçisi, müdrik dövlət xadimi, xalqımızın ümummilli lideri. Yeni Azərbaycan Partiyasının (1992) banisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (1993–2003).

Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərində fəhlə ailəsində doğulmuşdur. Dövlət və ictimai-siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində Heydər Əliyevin təşkilatçı-yenilikçi istedad və bacarığı parlaq surətdə təzahür etmişdir. Heydər Əliyevin inamlı və uzaqqorən daxili və xarici siyasəti Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yüksəlməsinə, həm də ölkənin ictimai-iqtisadi və sosial-mədəni dirçəliş yolu ilə inamla addimlaşmasına səbəb olmuşdur. Onun respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrədə azərbaycanlıq məfkurəsinin, milli ruhun, milli-mənəvi özünüdərkin, mədəniyyətin çəçəklənməsi, onun bütün sahələrinin vüsətli inkişafı və zənginləşməsi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması, soykökü əsasında millətdə müstəqil dövlətçilik ideyalarının güclənməsi və reallaşması üçün də çox mühüm işlər görülmüşdür.

Heydər Əliyev müdrik siyasi və dövlət xadimi olmaqla yanaşı, həm də tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat və incəsənətin gözəl bilicisi, elmin və mədəniyyətin himayəçisi idi. Onun bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı neçə-neçə ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinin yubileyləri keçirilmiş, onların fəaliyyəti yüksək dövlət mükafatları və fəxri adlarla qiymətləndirilmiş, abidələri ucaldılmış, xatiro ev-muzeyləri yaradılmışdır.

Azərbaycanda latin əlifbasına keçilməsi, dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması çağırışı ilə Azərbaycan xalqına müräciətləri və bir çox digər sahələrdə coşqun fəaliyyəti Heydər Əliyevlə böyük şöhrət gətirmişdir. O, dəfələrə qeyd etmişdir ki, xalq öz mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə görə tanınır: "Milli ideologiyamızın əsas hissəsi bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında, fəaliyyətində formalşaibdir. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz".

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin hər il Bakıda İçərişəhərin qoşa qapısı qarşısında, küçə və meydanlarda keçirilən Novruz şənliklərində iştirak etməsi, şənliye gələnlərdən hər biri ilə səmimi görüşməsi əlamətdar hadisəyə çevrilirdi. Öz çıxışlarında o, Novruz bayramının müstəqil və suveren Azərbaycan dövlətinin rəsmi bayramları sırasına daxil olduğunu, doğma xalqımızın ən qədim mərasimlərini, adət-ənənələrini özündə yaşıdan bu bayramın milli təfəkkürümüzün ayrılmaz hissəsinə çevrildiyini yüksək qiymətləndirirdi.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİ İLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA TƏBRİK

Hörmətli həmvətənlər!

Xalqımızın əziz günü – qədim Novruz bayramı münasibətilə hamınıizi ürəkdən təbrik edir, sizə xoş Novruz əhval-ruhiyyəsi arzulayıram.

İnsanları baharın gəlməsi, təbiətin oyanması, həyatın canlanması ilə müjdələyən Novruz bayramı ən qədim dövrlərdən bəri xalqımızın sevinc, şadlıq bayramı olmuş, tariximizin müxtəlif dövrlərində bəzi təzyiqlərə, sünü maneələrə məruz qalmasına baxmayaraq, bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu milli bayramımızın indi dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunması Azərbaycanın müstəqilliyinin bəhrelərindəndir.

Novruz bayramı ürəklərdə saf duyğuların oyanması üçün, insanlar arasında səmimiyyət, mehribanlıq və qardaşlıq tellerinin möhkəmləndirilməsi, onların bir-birinə qayğı və diqqətinin artırılması üçün gözəl zəmin yaradır.

Yaxınların yad olunması, umu-küsünün, kin-küdürütin aradan qaldırılması, cəmiyyətdə qarşılıqlı xoş münasibətlərin bərqərar olması Novruzun əsrlərin süzgəcindən keçərək formallaşmış gözəl ənənələrindəndir.

Bu bayram günlərində Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olmuş vətən övladlarının xatirəsini uca tutaraq onların qohum-əqrəbalarına ulu Tanrıdan səbir dileyirəm. İnanıram ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin daha da möhkəmləndirilməsi, onun ərazi bütövlüğünün bərpa edilməsi, ölkəmizdə sülhün və əmin-amanlığın tam bərqərar olunması yolunda atdığımız hər bir uğurlu addım şəhidlərimizin ruhunu şad edəcəkdir.

Əziz günlərde etdiyimiz ən ümdə arzu və diləklərdən biri də erməni təcavüzü nəticəsində torpaqlarından didərgin düşmüş soydaşlarımızın öz ev-eşiklərinə qaytarılmasıdır. Qoy bu arzu və diləklər gerçəkləşsin, qacqın və köçküñ bacı-qardaşlarımız gələcək Novruz bayramlarını öz ocaqları başında qeyd etsinlər.

Dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan bütün azərbaycanlılar bu ulu bayramı böyük təntənə ilə qeyd edirlər.

Onların hamısını salamlayır, bayram münasibətilə hər birinə səmimi təbriklərimi göndərirəm.

Əziz bacı və qardaşlar!

Bu il Novruz bayramı xalqımızın qədim mənəvi sərvəti – ölməz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi təntənələrinin geniş keçirildiyi bir dövrə təsadüf edir. Hər iki hadisə Azərbaycan xalqının öz tarixi keçmişinə, milli köklərinə və ulu əcdadlarımızın qoyub getdiyi zəngin irsə, adət-ənəmələrə bağlılığını və sədaqətini nümayış etdirir.

Bahar bayramının bu il qeyd edilməsi onun əsrlərin, minilliklərin qovuşduğu bir məqama düşməsi ilə də əlamətdardır. Biz gələcəyə böyük nikbinlik və ümidi ilə baxırıq. Əminəm ki, yeni əsrde, yeni minillikdə xalqımız azad, müstəqil, demokratik bir ölkədə xoşbəxt və firavan yaşayacaq, bütün əziz günlərini həmişə ən xoş əhvalriyyə ilə bayram edəcəkdir.

Novruz bayramı münasibətilə sizə cansağlığı və səadət diləyir, vətənin tərəqqisi naminə işlərinizdə böyük uğurlar arzulayıram.

Bayramınız mübarək olsun!

Heydər Əliyev
*Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti*
19 mart 2000-ci il

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
PREZİDENTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN NOVRUZ
BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ KEÇİRİLƏN
ÜMUMXALQ ŞƏNLİYİNDƏ NİTQİ**

21 mart 2002-ci il

Əziz həmvətənlər!

Sizi xalqımızın ən sevimli, ən əziz bayramı – Novruz bayramı münasibətilə səmimi-qəlbən təbrik edirəm. Həminizə cansağlığı, səadət və bütün işlərinizdə uğurlar arzulayıram!

Novruz bayramı bizim bütün bayramlarımızdan əzizdir. Bu bayram çox qədim tarixə malikdir və əcdadlarımızın bizə töhfəsi, onlardan qalmış mirasdır. Novruz bayramı heç bir tarixi hadisə, yaxud heç bir şəxsiyyətin adı ilə, onun fəaliyyəti ilə bağlı deyildir. Bu bayram təbiətin qanunları ilə, kainatın qanunları ilə əlaqədar olan bir bayramdır. Gündüz ilə gecənin borabərləşməsi günü, baharın ilk günü Novruz bayramıdır. Bunlara görə Novruz bayramı bir çox başqa bayrlardan fərqlənir və bu bizim, məhz Azərbaycan xalqının bayramıdır. Qədim zamanlardan bəri və bu gün də bu bayramı ən çox sevən, ən uca tutan Azərbaycan xalqıdır.

Biz bu il Novruz bayramını Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümünü bayram edəndən sonra qeyd edirik. Novruz, dediyim kimi, qədim bayramdır. Ancaq elə vaxtlar, zamanlar olubdur ki, bu bayramı xalqımızın əlindən almaq istəyiblər, bu bayramı keçirməyə mane olmaq istəyiblər. XX əsrədə biz bu dövrü yaşamışıq. Ancaq Novruz bayramının o qədər dərin kökləri var, Azərbaycan xalqının, millətimizin qəlbində o qədər yerləşib ki, heç bir qüvvə, heç bir hakimiyyət, heç bir siyasi sistem bu bayramı Azərbaycan xalqının əlindən ala bilməyibdir.

Ancaq Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən, azadlığa, sərbəstliyə çıxandan sonra bu bayramı biz açıq ürəklə, geniş el bayramı, xalq bayramı və nəhayət, dövlət bayramı kimi qeyd edirik. Bu, indi müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən mötəbər dövlət bayramıdır. Məhz buna görə də ölkəmizin hər yerində, hər guşəsində – hər kəndində, qəsəbəsində, şəhərində insanlar bu bayramı böyük sevincə, məhəbbətlə keçirir, şənlənirlər. Novruz bayramının keçmiş zamanlardan qalmış adət-ənənələri bu bayram günlərində, bayram şənliliklərində nümayiş etdirilir.

Beləliklə, xalqımız keçmiş bu günü ilə, bu günü keçmiş ilə six bağlayır və bu illərdə Novruz bayramı ilə əlaqədar olan bütün adət-ənənələrin hamısı bərpa olunubdur. İndi artıq deyə bilərik ki, Azərbaycanda Novruz bayramı, bəlkə də, yüz-iki yüz il bundan öncəki dövrlə müqayisədə daha da əhatəli keçirilir. Bunların hamısı bizim xalqımızın sərvətidir.

Bu günlərdə xalqımız öz yüksək, xoş əhval-ruhiyyəsinə bir daha nümayiş etdirir. Bu da on il ərzində Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət və xalq kimi yaşadığı müddədə əldə etdiyi nailiyyətlərə əlaqədardır. Ötən on ildə xalqımız çox ağır, mürəkkəb bir yol keçibdir. Müstəqilliyi əldə edəndən sonra onu yaşatmaq, möhkəmləndirmək, qorumaq və daimi, əbədi etmək asan olmamışdır. Biz çox maneələrlə rastlaşdıq. Ancaq xalqımız öz iradəsini, əzmini daim nümayiş etdirdi. Bütün maneələrə, müstəqiliyimizin əlimizdən alınmasına, onun məhv edilməsinə yönəldilmiş cəhdlərin hamısına qarşı xalqımız mütəşəkkil çıxış etdi, birliyini, özünün iradəsini gösterdi. Biz dövlət müstəqiliyimizi yaşıatdıq, ilbəil inkişaf etdirdik.

Bu illərdə Azərbaycan xalqı böyük sosial, siyasi-iqtisadi böhrandan çıxaraq inkişaf yoluna düşmüsdür. Həyatımızın bütün sahələrində biz böhrandan tam çıxmışiq və ölkəmiz ilbəil inkişaf edir. Bunların əsas səbəbi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan xalqının tutduğu düzgün və doğru yoldur. Bu yol da azadlıq, demokratiya, müstəqillik yoludur. Bu yol bütün sahələrdə – siyasi, iqtisadi, sosial islahatlar keçirərək, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getmək yoludur. Bu yol Azərbaycanın iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatına integrasiya etmək və beləliklə, iqtisadiyyatımızı inkişaf etdirmək yoludur.

Bu sahədə biz böyük nailiyyətlər əldə etmişik. Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət qurulubdur. Dövlət quruculuğu sahəsində böyük işlər görülübür. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı inkişaf edir. İnsanların rifah halı yaxşılaşdırılır. Məhz bu yolla gedərək, biz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirə bilmişik. Məhz buna görə də biz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin on birinci ilinə qədəm qoymuşuq. Bütün bunlara görə də indi, bu Novruz bayramı günlərində ölkəmizin hər yerində, demək olar ki, hər evdə, hər ailədə bayram əhvalı-ruhiyyəsi hökm sürür. İnsanlar azad, sərbəst yaşıyır, Novruz bayramını da böyük sevinc hissi ilə bayram edirlər.

Bu günümüz bizi sevindirir. Ancaq əldə etdiyimiz nailiyyətlər bizi sevindirdiyi kimi, yaralarımız da bizi incidir. Həll edə bilmədiyimiz problemlər bizi narahat edir. O da Azərbaycan torpaqlarının bir qisminin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında olmasıdır. İşgal olunmuş torpaqlardan bir milyondan çox soydaşlarımızın didorgin düşməsi, ağır vəziyyətdə çadırlarda və yaşayış üçün münasib olmayan digər yerlərde yaşamasıdır. Bu, bizim böyük dərdimiz və problemimizdir. Ancaq məlumdur ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunması üçün biz ardıcıl surətdə çalışırıq. Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinin əsas məqsədi ölkəmizin müstəqilliyini möhkəmləndirmək, dünya miqyasında müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın mövqelərini möhkəmləndirmək və bu vasitə ilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoymaq,

İşgal olunmuş torpaqları azad etmək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və yerindən-yurdundan didərgin düşmüş soydaşlarımızı öz elinə-obasına qaytarmaqdır.

Biz ötən illərdə bu sahədə çox işlər görmüşük, çox imkanlar aparmışq, çox imkanlardan istifadə etməyə çalışmışq. Bunu bu gün də davam etdiririk və bundan sonra da etdirəcəyik. Bu bayram günü mən xalqımızı əmin edirəm ki, Azərbaycanın işgal edilmiş torpaqları azad olunacaq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa ediləcək və yerindən-yurdundan didərgin düşmüş soydaşlarımız öz evlərinə, obalarına qayıdaqdır. Biz buna mütləq nail olacaqıq.

Əziz dostlar!

Əziz bacılar və qardaşlar!

Mən sizi bayram münasibəti ilə bir daha təbrik edirəm.

Mən çadırlarda köçküñ vəziyyətində və ağır şəraitdə yaşayış soydaşlarını təbrik edirəm. Sərhədlərdə, Azərbaycan torpağının keşiyində dayanan mərd əsgərlərimizi təbrik edirəm. Azərbaycan torpaqlarının müdafiəsi uğrunda əllil olmuş vətəndaşlarını təbrik edirəm. Torpaqlarımızın müdafiəsində şəhid olmuş insanların ailələrini təbrik edirəm. Hamını təbrik edirəm. Hamiya can-sağlığı, səadət, yeni-yeni Novruz bayramları arzulayıram.

Bayramınız mübarek olsun!

ƏLİYEV İLHAM HEYDƏR OĞLU (24.12.1961, Bakı şəhəri) – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (2003-cü ildən). 1982-ci ildə Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunu bitirmiş və burada elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlamış, müəllim işləmiş, aspiranturada oxumuşdur. 1991-ci ildən Moskvadə “Oriyent” şirkətinin baş direktoru, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə vitse-prezidenti (1994-cü ildən) və birinci vitse-prezidenti (1997-ci ildən), Azərbaycan Respublikasının Baş naziri (2003) vəzifələrində işləmişdir.

İlham Əliyev müəllifi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, dahi dövlət xadimi, dünya şöhrəti siyasetçisi Heydər Əliyev olan Azərbaycan neft strategiyasının hazırlanmasında, dünya arenasında uğurla gerçəkləşməsində fəal iştirak etmiş, ölkəyə investisiya axımında çox mühüm rol oynamışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsində, xüsusən neft-qaz yataqlarının birgə işlənməsinə dair, dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə tarixi müqavilələrin, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, eləcə də Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu müqavilələrinin bağlanması bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

İlham Əliyev Milli Məclisin deputati olduğu vaxtlarda geniş və səmərəli fəaliyyət göstərmış, ardıcıl olaraq xalq arasında olmuş, əhalinin qayığını öyrənmiş, sosial istəklərin yerinə yetirilməsi sahəsində əməlpərvərlik göstərmişdir. Düşmən təcavüzünə məruz qalmış qaçqın və köckünlərimizin, Qarabağ müharibəsi əlliñərinin sosial durumu bir an olsun belə İlham Əliyevin diqqətindən kənardə qalmamışdır.

Milli Məclisin üzvü olmuş İlham Əliyevin Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında (AŞPA) Azərbaycan Parlamenti daimi nümayəndə heyətinin rəhbəri olmaqla, işgüzar fəaliyyəti xalqına qətiyyətlə və cəsarətlə xidmət göstərmək nümunəsi kimi yaddaşlara hopub.

İlham Əliyevin qətiyyəti və təkzib olunmaz çıxışları nəticəsində təcavüzkar Ermənistən Avropa Şurasında ifşa olunmuş, Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Dağılıq

Qarabağ haqqında Qərb dünyasında obyektiv rəy forma-laşmış, problemin həlli yolunda zəruri addımlar atılmışdır. Avropa Şurasında Ermənistən təcavüzkar, işgalçi dövlət kimi tanınmasında, beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsi olmasının sübuta yetirilməsində və bütün bunların dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında İlham Əliyevin xidmətləri danılmazdır. Avropa Şurasındaki fəaliyyəti, obyektiv və konstruktiv çıxışları İlham Əliyev Qərb siyasetçiləri arasında böyük nüfuz və hörmət qazandırmış, o, AŞPA-nın vitse-prezidenti və büro üzvü seçilmiştir (2003, yanvar).

1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti təyin olunan İlham Əliyev öz yorulmaz fəaliyyəti və gənclərə six qayığını nümayiş etdirməklə Azərbaycan idmanına səmərəli tekan vermiş, onun dünyada tanınmasına nail olmuşdur. İlham Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə təkcə Bakı şəhərində yox, həmçinin bölgələrimizdə – Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Lənkəran, Quba – olimpiya idman-sağamlıq kompleksləri inşa olunub istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan mənəvi mədəniyyəti sahəsinə İlham Əliyevin qayığı xüsusilə əvəz olunmazdır. Onun “Azərbaycanın Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə kütłəvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamları (2004, 12 yanvar) ümumiyyətlə, xalq tərəfindən böyük sevinc və rəğbətlə qarşılanmışdır.

Azərbaycan xalq adət-ənənələrinin, mərasim və bayramlarının yaşadılması, milli ruhda zənginləşdirilməsi, onların, xüsusən gənc nəslin təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynaması kimi vacib məsələlər de həmişə İlham Əliyevin diqqətindədir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın milli Novruz bayramı şənliklərində iştirak etməsi, xalqla bir olması müstəqil Azərbaycan Respublikası insanların birliyindən, sevincli günlərdən, parlaq sabahindan xəbər verir.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA TƏBRİK

– Əziz həmvətənlər, əziz dostlar!

Mən sizin hamınızı bu gözəl Novruz bayramı münasibətiyle ürokdan təbrik edirəm. Bu gün bütün Azərbaycan xalqını bu gözəl Bahar bayramı münasibətiyle təbrik edirəm.

Novruz bayramı Azərbaycan xalqının ən əziz, ən sevimli bayramlarından biridir. Əsrlər boyu xalqımız bu bayramı qeyd etmişdir. Ancaq müstəqillik dövründə bu bayram rəsmi şəkildə qeyd olunur. İkinci ildir ki, beş gün biz bunu qeyd edirik. Bu, bir tərəfdən onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı Novruz bayramına ən hərarətli münasibət bəsləyir, o, bizim üçün ən başlıca, ən gözəl bayramdır. Digər tərəfdən, bu beş gün imkan verir ki, hər bir ailə bu günlərdə istirahət etsin, bir yerdə dincəlsin və bir yerde olsun. Ailə dəyərləri, bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, ənənələrimiz, bizim mədəniyyətimiz, tariximiz – bütün bunlar Azərbaycan xalqını qorumuşdur. Uzun illər, əsrlər boyu biz başqa ölkələrin tərkibində yaşamışdıq. Ancaq milli xüsusiyyətlərimizi itirməmişik, assimiliyasiyaya düşər olmamışiq, öz dilimizi, adət-ənənələrimizi, milli bayramlarını qoruyub saxlamışiq.

Bu gün biz müstəqil dövlət kimi sürətlə inkişaf edirik. Həm iqtisadi sahədə, həm siyasi sahədə – bütün sahələrdə Azərbaycan müstəqil dövlət kimi dünyada öz yerini tutubdur. Bu yer möhkəm yerdir. Biz bu bölgədə aparıcı dövlətə çevrilmişik. Bundan sonra Azərbaycan ancaq və ancaq irəliləyiş yolu ilə gedəcəkdir, irəliyə doğru, tərəqqiya doğru, rifaha doğru gedəcəkdir.

Biz bu gün müxtəlif layihələr üzərində işləyirik. İndiyə qədər görülmüş işlər Azərbaycanı ən çətin vəziyyətdən – 1990-cı illərin əvvəlində yaranmış vəziyyətdən çıxarıb, tərəqqi yoluna göttirmişdir. Bizim iqtisadiyyatımız üç ildir ki, artım sürətinə görə dünyada birinci yerdədir. Bütün sosial məsələlər öz həllini tapır. İldə iki dəfə əmək haqları və pensiyalar artırılır və bundan sonra da bu siyaset davam etdiriləcəkdir. İqtisadi sahədə əldə edilmiş uğurlar bizim maddi imkanlarımızı artırır. Biz bu imkanlardan çox səmərəli şəkildə istifadə edirik, islahatları dərinləşdiririk. Azərbaycan üçün, ölkəmiz üçün lazım olan bütün böyük layihələri həyata keçiririk.

Bizim artan iqtisadi gücümüz ölkəmizin siyasi gücünü də artırır. Əlbəttə ki, hər bir ölkənin inkişafı üçün iqtisadi amillər başlıca rol oynayır və bu gün Azərbaycan həm iqtisadi baxımdan, həm enerji təhlükəsizliyi baxımından özünü tam şəkildə təmin edən ölkədir. Beləliklə, bu bize imkan verir ki, müstəqil siyaset aparaq. Bizim siyasetimiz ancaq və ancaq Azərbaycan xalqının milli maraqlarına söykənir, bu maraqları güdürlər və bundan sonra da biz bu siyasetə sadıq olacaqıq.

Biz iqtisadiyyati artırmaqla, eyni zamanda, bölgədə regional əməkdaşlığın inkişafına güclü təkan veririk. Biz böyük layihələrin təşəbbüskarıyıq, icraçısıyıq və bu

layihələrin icrası nəticəsində Azərbaycan həm siyasi, həm də iqtisadi mənfəət əldə edir. İqtisadi islahatlar bundan sonra da aparılacaqdır. Baxmayaraq ki, dörd il ərzində bizim iqtisadiyyatımız iki dəfə artıb, – bu, dünəyada analoqu olmayan bir nəticədir, – biz əldə edilmiş nailiyyətlərle kifayətlənməmeliyik. Biz irəliyə baxmalıyiq, gələcəyə baxmalıyiq ki, Azərbaycan necə inkişaf edəcək, bizim inkişafımız hansı nəticələrə gətirib çıxara-caqdır. Bütün bunları etmək üçün, əlbəttə ki, hər bir sahə üzrə xüsusi proqramlar olmalıdır. Onlar da var və icra edilir. Mən əminəm ki, gələcəkdə Azərbaycan çox güclü, inkişaf etmiş müasir dövlətə çevriləcəkdir. Biz artıq bunun ilkin elementlərini, ilkin əlamətlərini görürük. Bizim güclü iqtisadi potensialımız, bölgədə möhkəm yerimiz, təsiretə imkanlarımızın genişlənməsi Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu da böyük dərəcədə qaldırır.

Biz dünyada çox böyük hörmətə malik bir ölkəyik. Daxili siyasetin davamı olaraq, xarici siyasetimiz Azərbaycanın milli maraqlarını güdürlər və bu maraqlar lazımı səviyyədə qorunur. Dünyada Azərbaycan çox etibarlı tərəfdəş kimi tanınır. Biz bu gözəl reputasiyanı qazanmışaq və bundan sonra da öz xarici siyasetimizi bölgədə və dünyada əməkdaşlığın dərinləşməsinə yönəldəcəyik. Bizim xarici siyasetimiz sabitliyin möhkəmlənməsinə, bölgədə əməkdaşlığın dərinləşməsinə, sülhün bərqərar olunmasına yönəldilibdir. Bütün ölkələrlə çox gözəl, normal münasibətlərimiz var və Azərbaycanın iqtisadi, siyasi önəmi artıraq, əlbəttə ki, bize xaricdən olan maraqlar da artır.

Bildiyiniz kimi, bu yaxınlarda BMT-nin Baş Məclisində Azərbaycanın işgal olunmuş ərazilərində vəziyyətlə bağlı aparılan səsvermə də bizim siyasi gücümüzü göstərmişdir. Azərbaycanın haqq işi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişesinin yalnız və yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunması məsələləri o qətnamədə təsdiq edilmişdir və BMT – dünyadan aparıcı beynəlxalq təşkilati tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu, bizim böyük diplomatik və siyasi qələbəmizdir. Bu, bir tərəfdən, Azərbaycanın artan nüfuzunu göstərir, çünki bizi dəstəkləyən ölkələr bizim haqlı olduğumuzu birmənali şəkildə bəyan etdilər. Baxmayaraq ki, bəzi ölkələrə güclü təzyiqlər də göstərilmişdi. Digər tərəfdən bu onu göstərir ki, dünya ictimaiyyəti bu məsələyə ədalətli yanaşır. Bizim işimiz haqq işidir. Biz münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri əsasında həll olunmasını tələb edirik və bu mövqedən geri çəkilməyəcəyik.

Qətnamədə Azərbaycanın işgal altındaki ərazilərinin işgalıldardan azad olunması, münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi məsələlərinin öz əksini tapması, əlbəttə ki, bizim mövqeyimizi daha da gücləndirir.

Biz dəfələrlə bəyan etmişik və mən bu gün də bəyan etmək istəyirəm ki, bunun kənarında, bu çərçivələrin

kənarında heç bir razılaşma mümkün deyildir. Dağlıq Qarabağın müstəqilliyi heç vaxt tanınmayacaqdır, dünya birliyi bu barədə bir daha öz mövqeyini bildirmişdir. Azərbaycan isə heç vaxt buna imkan verməyəcəkdir.

Bizim iqtisadi gücümüz artır, siyasi çəkimiz artır, ordu quruculuğuna böyük diqqət göstərilir. Bildiyiniz kimi, bu, bizim üçün prioritet sahədir, dövlət xərclərimizin böyük bir hissəsi ordu quruculuğuna yönəldilibdir. Demək olar ki, orduya nəzərdə tutulan xərclər birinci yerdədir və biz bunu gələcəkdə də davam etdirəcəyik. Biz mühərribə şəraitində yaşayırıq, mühərribə hələ bitməyib, yalnız və yalnız atəşkəs rejimi yaranmışdır.

Biz bundan sonra həm siyasi, həm də iqtisadi islahatları dərinləşdirəcəyik. Azərbaycanın çox gözəl imkanları, çox gözəl perspektivləri var. Biz öz enerji təhlükəsizliyimizi tam şəkildə təmin edə bilməsik və bu gün bundan çox böyük iqtisadi mənfəət əldə edirik. Gələcəkdə Azərbaycanın qarşısında heç bir maddi problemlər olmayacağıdır. Bizim çoxşaxəli enerji siyasetimiz mövqeyimizi möhkəmləndirir, eyni zamanda imkan verir ki, öz təbii ehtiyatlarımızı dünya bazarlarına müxtəlif yollarla çıxaraq və beləliklə, bundan maksimum dərəcədə mənfəət götürürək.

Növbəti illərdə Azərbaycanın uğurlu neft-qaz siyaseti davam etdiriləcəkdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Örzurum neft-qaz kəmərləri bizim tarixi nailiyyətlərimizdir. Bu layihələr imkan verəcək ki, bundan sonra uzun illər, onilliklər ərzində Azərbaycan xalqı yaxşı yaşasın, öz sosial vəziyyətini yaxşılaşdırırsın və ölkəmizdə güclü iqtisadi potensial yaransın. Həm iqtisadi islahatların dərinləşməsi və həm də sosial məsələlərin həlli həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur, bu gün də belədir.

Bununla bərabər, biz nəhəng nəqliyyat layihələri həyata keçirmək arzusundayıq və bunu edirik. Bizim təşəbbüsümüzələ bu il Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu tikintisi başlanmalıdır. Bu da böyük tarixi qələbədir. Bu layihənin həm iqtisadi, həm siyasi baxımdan, həm də regional əməkdaşlıq baxımından əhəmiyyəti çox böyükdür və gələcəkdə Azərbaycana çox böyük xeyirlər götərcəkdir.

Azərbaycanın bütün bölgələri inkişaf edir. Mən bölgələrə tez-tez gedir, vəziyyətlə tanış oluram və görürəm ki, işsizlik aradan qaldırılır, yoxsulluq aşağı düşür, abadlıq-quruculuq işləri aparılır. Bölgələrimizdə müasir infrastruktur layihələri həyata keçirilir və beləliklə, Azərbaycan hərtərəfli şəkildə inkişaf edir. Biz böyük neft-qaz sərvətlərinə malikik. Amma bizim məqsədimiz odur ki, qeyri-neft sənayesini, iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsini inkişaf etdirək. İqtisadiyyat çoxşaxəli olsun, neft amilindən, neftin qiymətindən asılı olmasın və güclü qeyri-neft potensialı yaransın.

Sahibkarlığın inkişafi, kənd təsərrüfatının inkişafi, bölgələrin inkişafı – bütün bunlar reallıqdır. Son illər

ərzində qəbul edilmiş proqramların hamısı icra olunur, verilmiş vədlərin hamısı həyatda öz əksini tapır. Azərbaycan güclü ölkəyə çevirilir. Biz artıq başqa ölkələrin enerji təhlükəsizliyi məsələlərində iştirak edirik və bunu genişləndirəcəyik.

Azərbaycan enerji resursları və onların nəqli baxımından Avropa üçün çox önemli ölkəyə çevirilir və əlbəttə, bu amil Avropa ilə münasibətlərimizin inkişafında mühüm rol oynayır. Əlbəttə, biz bundan istifadə edəcəyik ki, əməkdaşlıq dərinləşsin və Azərbaycanda istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də sosial sahədə mövcud olan bütün meyarlar Avropa İttifaqının meyarlarına yaxınlaşın və ona uyğunlaşın. Biz bu işləri görmək üçün Yeni qonşuluq siyaseti programına qoşulmuşuq. Baxmayaraq ki, bizim qoşulmağımızın səbəbləri heç də maddi səbəblər olmamışdır. Biz nə iqtisadi cəhətdən, nə maddi cəhətdən, nə də siyasi cəhətdən heç kimdən asılı olan ölkə deyilik. Sadəcə olaraq, biz istəyirik ki, dünyada mövcud olan ən yaxşı təcrübəni, bizim şəraitə uyğun olan təcrübəni Azərbaycanda da tətbiq edək ki, güclü vətəndaş cəmiyyəti yaransın, demokratiya tam şəkildə bərqərar olunsun, iqtisadi, siyasi azadlıqlar möhkəmlənsin və Azərbaycan müasir ölkəyə çevrilsin.

Mən dəfələrlə demişəm və bir daha demək istəyirəm ki, bunu etmək üçün bütün imkanlar var. Siyasi iradə var, xalqla iqtidar arasında vəhdət var. Azərbaycanda çox gözəl ictimai-siyasi vəziyyət, sabitlik, əmin-amanlıq mövcudur. Biz indi başqa ölkələrdə, yaxın qonşuluqda baş verən hadisələri izləyirik və görürük ki, inkişaf olmayan yerdə sabitlik də yoxdur və əksinə, əmin-amanlıq, sabitlik olmayan yerdə, xalqla iqtidar arasında vəhdət olmayan yerdə inkişafdan da söhbət gedə bilməz.

Bizim gələcəyimiz çox parlaq olacaqdır, qarşımızda bütün yollar açıqdır. Biz irəliyə, müasirliyə, inkişafə, tərəqqiyyə doğru gedirik və çox istəyirəm ki, tezliklə bütün istəklərimizə nail olaq. Bizim qəbul etdiyimiz proqramlar, əlbəttə ki, bir müddət vaxt aparacaqdır. Mən çox istəyirəm ki, biz bunu tezləşdirək. Ən yaxın zamanlarda Azərbaycan vətəndaşları daha da yaxşı yaşasınlar, ən yaxın zamanlarda Azərbaycan daha da möhkəm ölkəyə çevrilsin.

Biz bu gözəl bahar bayramında Bakının tarixi binalarının yeni simasını görürük. Bildiyiniz kimi, Bakının tarixi

yerlərinin qorunması, təmiri, bərpası üçün mən xüsusi sərəncam imzalamışdım və çox böyük quruculuq, abadlıq işləri aparılır, tarixi binalar təmir edilir. Bizim üçün, Bakı sakinləri üçün əziz olan yerlər bərpa olunur. Gözəl parklar salınır, abadlıq işləri aparılır. Bakı həm gözəllik baxımdan, həm də rahatlıq, infrastruktur baxımından dünyanın ən yaraşlı şəhərlərindən birinə çevriləcəkdir. Biz öz qədim tariximizi qoruyuruq, ancaq, eyni zamanda, dünyadan ən müasir standartlarını Azərbaycanda və Bakıda tətbiq edirik.

Bu yaxınlarda İçərişəhər tarixi kompleksinin qorunması üçün lazımi tədbirlər görülmüşdür. Qədim tariximiz olan İçərişəhəri qorunmalıyıq və abadlaşdırmalıyıq. Bu yaxınlarda bakişlaların sevimli yeri olan Milli Parkın yenidən qurulması, təmiri və onun əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması üçün lazımi tədbirlər görülübdür. Əminəm ki, bir il ərzində Milli Park dünyanın ən gözəl yerlərindən birinə çevriləcəkdir. Biz bunu edəcəyik. Başqa yerlərdə, həm şəhərimizin tarixi yerlərində, həm də şəhərin kənarında yerləşən yerlərdə də abadlıq-quruculuq işləri aparılır, inkişaf gedir.

Əziz doslar, bu gözəl gündə biz bir daha əminliklə deyə bilerik ki, Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini möhkəmləndirir, ölkəmiz inkişaf yolu ilə gedir. Azərbaycan dünyada böyük hörmətə malik bir ölkədir. Bizim iqtisadi və sosial siyasetimiz insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına yönəldilibdir. Öz tarixi keçmişimizə, öz milli adət-ənənələrimizə çox böyük hörmətlə yanaşırıq. Biz mədəniyyət sahəsində böyük işlər görülür. Bütün teatrlar, muzeylər təmir olunur, yeni muzeylər, yeni teatrlar tikiləcəkdir. Bir sözlə, Azərbaycan uğurla inkişaf edir. Bu inkişaf davam etdiriləcəkdir. Bunu etmək üçün Azərbaycanda vətəndaş birliyi daha da möhkəmlənməlidir və bu, belə də olacaqdır.

Mən bu əziz gündə bütün Azərbaycan xalqını gözəl bahar bayramı münasibətilə bir daha ürekdən təbrik etmək, cansağlığı, xoşbətlik arzulamaq istəyirəm.

Bayramınız mübarək olsun!

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 20 mart 2008-ci il

ƏRGƏNƏKON BAYRAMI – Əbülgazi Bahadır xan XVIII əsrda qələmə aldığı “Şəcoreyi-terakimə” (“Türk-lərin şəcərəsi”) əsərində göstərir ki, türklərin qədim əcdadları dörd tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş Ərgənəkon adlı çox gözəl bir məskən salıblarmış. Onlar burada dörd yüz il yaşamış, ancaq zaman içində həm özləri, həm də qoyun, at və dəvə sürürləri o qədər artıb çoxalmışdır ki, məskun olduqları yer onlara dar görünmiş, ot, su sixintisi çəkməyə başlamışlar. Ətraflarını çevrələyen sərt, sildirin qayalı keçilməz Ərgənəkon dağlarını heç bir vəchlə aşış genişliyə çıxa bilmirlərmiş. Ərgənəkon dağları boyaboy dəmiriymiş. Bir gün dağın ətəyində qoyun sürüsünü otaran çoban boz qurdun qoyunun birini qapıb qaçıdığını görür. Çoban qurdun dalınca yürüüb baxır ki, qurd dağın altına girib qeyb oldu. Yaxınlaşış görür ki, dağın altından o biri üzə dar bir oyuq var. Qurdun bu oyuqdan keçib getdiyini yeqinləşdiridikdən sonra gəlib əhvalatı elin başçısına söyləyir. Xaqan biliciləri başına yiğib həmin yero gəlir. Dağın o biri üzünə keçən dar oyuğu gördükdən sonra məsləhət-məşvəret eləyib bu qərara gəlirlər ki, dəmirçilər oyuğun çevrəsin-dəki dəmiri əridib buradan at-dəvə keçə biləcək bir yol açınlar. Uzun zəhmət və əziyyətdən sonra boz qurdun keçib getdiyi həmin oyuq əridilərək böyüdüllür, türklər də var-dövlətlərini götürüb dağın o biri üzünə – otlu-sulu geniş düzənliklərə çıxa bilirlər. Boz qurdun yol göstəriciliyi ilə dəmir dağların mühasirəsindən – sixintidən çıxışı yeni günün – yeni həyatın başlangıcı sayaraq əziz tutan türklər hər il həmin gün böyük tonqal yandıraraq ocaqda qızdırıqları dəmiri zindan üstündə döyr və Ərgənəkon-dan çıxışı bayram edərdilər. Həmin günün Novruz – yeni gün olduğuna inanılır.

ƏVRƏZ – bahar fəsli başlangıcının şənbələrində təsərrüfat işləri ilə bağlı el-obada təşkil olunan iməcilik. Təsərrüfat işlərini görməyə imkanı olmayan ailələrə, köməksizlərə, ailə başçısını itirənlərə əvrəz adı ilə köməklik göstərilirdi. Min illərin sınağından çıxıb dövrümüzdək gəlib çıxan bu qədim el adəti kömülli olub, insanların bir-birinə təmənnasız köməyi kimi təşəkkül tapmışdır. Əvrəz yiyəsi kəndin ağsaqqalı ilə məsləhətləşir, ərki çatan, sözü keçən adamlara iməcilik eləmək istədiyini bildirir. El içində bəzən əvrəzi carçılar yayır. Carçı əvrəzin kim tərefindən, nə məqsədlə çağrıldığını bəyan edir. Vədə tamam olan gün el yiğişir əvrəz yerinə, əkin sahəsinə çıxarlar. Bir günün içində bir aya görülecek işin öhdəsinə gəlinir. Xəbəri olan əvrəzə gəlməsə bu ayıb sayılır.

Şum əvrəzində (bax: *Şum bayramı*) əkinə bir neçə kotan çıxarılır. Kimin kotanı tez milə çıxıb birinci baş

eləsə, ona hədiyyə verilir. Əvrəz çal-çağırla başlar. Günortaüstü əvrəz yiyəsi günorta naharı verər.

Biçin əvrəzi də var. Ən yaxşı biçinçini bu vaxt üzə çıxarırlar. Biçinçilərdən kim birinci dərzi biçib əvrəzçinin qabağına qoysa, həmin adam əvrəzin qalibi sayılır. O adama hədiyyə verilir. Sonra birinci dərzi xırmana gətirib çıxaran arabaçıya da xələt verilir.

Əvrəz xeyriyyəçilik ənənəsi bu gün də davam etdirilir. Ehtiyacı olanlara təmənnasız yardım göstərilir, dar ayaqda olanlara himayədarlıq edilir.

“ƏYYAMDA DÜŞƏR ŞƏNBƏYƏ NOVRUZ” – xalq arasında gəzən bu məsəl Novruz bayramına bağlı bir rəvayət əsasında yaranmışdır. Deyilənə görə, adlı-sanlı bir xanın yəhudü bir vəziri olur. Novruz bayramı bir il təsadüfən şənbəyə – yəhudilərin pəhəriz günüə düşdüyündən vəzir çıxılmaz vəziiyyətdə qalıb bilmir ki, neyləsin. Xanın bayramını töbrik etməyə getməməkdən də qorxur, pəhərizi pozmaqdan da. Çox fikirləşəndən sonra xanın yaxın bir adamını yanına çağırıb ona bir qızıl onluq verir və xahiş edir ki, gedib xana vəzirin bərk naxoşladığını, bu səbəbdən də bayramlaşmağa bir neçə gün sonra gələcəyini söyləsin. Həmin adam gedib xana vezirin naxoşladığını və üzürlü səbəbdən novruza gələ bilməyəcəyini söyləyir. Xan “keçmiş olsun, Allah şəfa versin” – deyib vəziri üzürlü sayır, ağılna da başqa bir şey getirmir. Bunun üstündən bir il keçir. Yenə Novruz gəlir. Vəzirin öten il qızıl onluq verib xanın yanına göndərdiyi adam sübh tezdən qapını kəsdirib deyir: “Vəzir sağ olsun, bir qızıl onluq ver, gedim yenə xana deyim ki, sən xəstəsən”. Vəzir gülüb deyir: “Əyyamda bir düşər şənbəyə Novruz! Nə olub ki, maşallah, durub gedirəm xanın Novruzunu töbrikə...”

ƏZƏL ÇƏRSƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birincisinin el-oba arasında deyilən adlarından biri. Təzə doğulan, təzə gələn, yazın yaxınlaşmasını xəbər verən çərşənbə olduğundan belə də adlanır.

Ff

“FATMA NƏNƏNİN HANASI” – göy qurşağıının (ba x: *Qövsi-qüzeḥ, Göy qurşağı*) xalq arasında adı. Göy qurşağı əsasən yaz aylarında, bəzən də yayda qışməddətli gur yağışdan həmən sonra günəş çıxdığı zaman havada olan narin yağmur zərrəcikləri ilə günəş şüasının xüsusi bucaq altındaki kəsişməsindən yaranan ecazkar-romantik zolaqdır. Bu qurşağı “Fatma nənənin qurşağı” və ya “Fatma nənənin örkəni” də adlandırırlar. İnama görə, əgər yağışdan sonra “Fatma nənənin hanası” tezliklə itərsə, hava aydın olacaq. Guya örkənin hər ipi bir rəngdədir. Belə bir inam var. Fatma nənənin örkəni nə

qədər çox yaşıl rəngə çalarsa, daha çox yağış yağacaq, göy olarsa hava pisləşəcək, yox əgər qırmızı çalarsa hava aydınlaşacaq. Və yaxud Fatma nənənin hanasındakı göy rəng açıq, sarı rəng parlaqdırsa, tezliklə hava yaxşı olacaq.

Xalq arasında “Fatma nənənin hanası” ilə bağlı çoxlu müdrik sözlər, rəvayətlər vardır.

FƏRVƏRDİN BAYRAMI – “Avesta” üzrə ilin başlangıcı. Yازın birinci günü, yəni yeni ilin ilk günü fərvərdin ayının əvvəlindən hesab edilmişdir. Buna görə də bir sıra mənbələrdə Novruz bayramının adı “Fərvərdin bayramı” kimi də qeyd olunur.

FƏSƏLİ – əsasən Novruz bayramı və digər el şənlikləri zamanı bişirilən çörək növü. Fəsəlinin xəmiri, adətən, acitmalanır. Xəmirdən 2-3 kündə tutulur, həmin kündələri bir-bir yayılıb üstünü yağlayırlar. Sonra həmin yağılı hissələri bir yerdə yenidən yoğurub kündəleyirlər. Həmin kündələri 0,5-0,7 sm qalınlığında yayıb qızmış sacın üstünə salırlar. Fəsəlini sacın üstündə bişirərkən oxlovlə üzərində naxışlar açırlar. Hər iki üzünü bişirdikdən sonra isti-isti yeməyə üstünlük verirlər. Səməd Vurğun fəsəlini belə vəsf edib:

Göylərə baş çəkir Göyəzən dağı,
Axşam açıq olur Ayın qabağı.
Bizim gəlinlərin bayram qabağı
Fəsəli yaymağı yadına düşdü.

FİKRƏT QOCA, Fikrət Göyüş oğlu Qocayev (1935) – xalq şairi, əməkdar incəsənət xadimi. Ağdaş rayonunun Kotanarx kəndində anadan olmuşdur. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti redaksiyasında ədəbi işçi (1967-1970), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında Asiya-Afrika yazıçıları ilə mədəni əlaqələr üzrə məsul katib (1970-1975), “Azərbaycan” jurnalında şöbə müdürü (1978-1987), “Qobustan” incəsənət toplusunun baş redaktoru (1987) işləmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Heyətinə katib seçilmişdir. Hazırda Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin birinci katibidir. “Qağayı” (1963), “Hamiya borcluyam” (1965), “Dənizdə ay çıməndə” (1967), “Yatmadığım gecələrdə” (1970), “Günlərin bir günü” (1972), “İnsanlar arasında” (1974), “Gül ömrü” (1976), “Ulduzlu düşüncələr” (1978), “İnsan xasiyyəti” (1980), “Özümə məktub” (1983), “Ömürdən səhifələr” (1984), “Yollar ayrılığında” (1985), “Seçilmiş əsərləri” (1988), “Ömürdən bir damla” (1991) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Bayram axşamları” şeri Novruz bayramına həsr olunmuş, bu şerə eyni adda mahnı bəstələnmişdir.

Yollar əlvan boyanar,
Evlərdə arzu yanar,
Gözlər sevinc qonar,
Bayram axşamlarında.

Nəğmə olur dalğalar,
Qiş dönüb olur bahar,
Göydən məhəbbət yağar,
Bayram axşamlarında.

Hər tərəf işiq olur,
Başqa yaraşıq olur,
Göy yero aşiq olur,
Bayram axşamlarında.

FİNCAN-FİNCAN – oyun adı. Novruz bayramı günlerinde xalq arasında yayılan maraqlı mösiş oyunlarından biri də “Fincan-fincan” oyunudur. Bu oyun bəzən məhellələrərasi evlərdə, bir çox hallarda isə çayxanalarda, toy hazırlığı gecələrində oynanılır. Oyunda iki dəstədən ibarət olan iştirakçıların sayına görə (10 və ya 15 nəfər) məcməyi, siniyə düzülən üzüqoylu fincanlardan birinin altında üzük gizlədirilir. Bir dəstə o biri dəstəyə onu tapmağı təklif edir. Üzük tapılmadıqda iştirakçı “cərimə” olunur. Oyuna yığilan cavanlar çay içir, cürbəcür çərəzlər yeyirlər. Oyun zamanı məzəli əhvalatlar, nağıl deyir, dərviş, aşiq oxutdururlar. Çox zaman oyun gecə yarısına qədər davam edir. Bu oyun Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində “Üzük-üzük”, “Üzük gizlətdi”, “Gül oyunu” adları ilə də tanınır.

FÜZULİ MƏHƏMMƏD, Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli – böyük Azərbaycan şairi. 1494-cü ildə Kərbəla şəhərində anadan olmuşdur. Hillə, Bağdad, Nəcəf şəhərlərində mükəmməl təhsil alan, Azərbaycan dili ilə yanaşı fars, ərəb dillərini də mükəmməl bilən M.Füzuli tarix, felsefə, astronomiya, riyaziyyat, məntiq elmlərinə daha çox diqqət yetirmiştir.

Üç dildə – Azərbaycan, ərəb, fars dillərində şeir “Divan”ları yaranan M.Füzuli, həmçinin “Leyli və Məcnun”, “Bəngü Badə” (“Tiryek və Şərab”), “Həft cam” (“Yeddi cam”), “Söhbətül-əsmar” (“Meyvələrin söhbəti”) poemaların, “Şikayətnamə”, “Səhhət və Mərəz” (“Sağlılıq və Xəstəlik”), “Rindü Zahid” nəşr əsərlərinin, “Hədiqət üs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”), “Hədisi-ərbəin” (“Qırx hədis”) tərcümə əsərlərinin, “Mətlə ültetiqad” (“İnamın başlanğıcı”) adlı ərəbcə yazılmış elmi-folsəfi əsərin müəllifidir.

M.Füzuli 1556-cı ildə Kərbəla şəhərində vəfat etmişdir.

Şairin yaradıcılığında bahar mövzusu da xüsusi yer tutur:

Bahar əyyamıdır, gəlməz nədəndir şure bülbüller,
Məgər düşmüş lətafətdən könüllər şad edən güllər?

Çiçəklər otr saçdı, nazəninlər seyri-bağ etməz
Açılmış güllər yeksər pərişan etdi qatillər.

Əgər eşq əqli etməzsə gözəl məhrulərə reğbət
Nə lazımdır bu ziynət, bu gözəllik, bu qara tellər.

Könüllər bəs neçin gülzarə bağlanmaz bu mövsimdə
Məgər zənciri-zülfün açmamış gülşəndə sünbüllər?

Könül qonçə kimi yüzlərcə gömlərlə düyünlənmiş,
Budur müşkül ki, dövrən naz edir açdıqca müşküllər.

Suyu qoynunda gülşən bəsləyir, var vəchi, izzətlə
Ki, ondan zahir olmuşdur gözəlliklər, təcəmmülər.

Füzuli, qorxu çoxdur rəhgüzari-eşqə düşməkdə,
Bu yollar çox ağır yoldur, gərək etmək təhəmmüllər.

* * *

Vəslin mənə Novruz gecəsi oldu müyəssər,
Sanki o gecəm gündüz ilə oldu bərabər.

Gg

GİZLƏNQAÇ, gizlənəpaç – uşaqlarda sayıqliq, cəldlik aşilan oyunlardan biri. Oyunda hər bir uşaq iki barmağını dairəvi surətdə yerə düzdükdən sonra, bir nəfər seçilmiş başçı gözü yumdurmaq üçün barmaqları saya-saya püşk rolunu oynayan şeir oxuyur:

İynə, iynə,
Ucu düymə.
Bal ballıca,
Ballı keçi,
Şam ağacı,
Şatır keçi,
Qoz ağacı,
Qotur keçi.
Hoppan, huppan
Yırıl, yırtıl
Su iç, qurtul.

Yaxud:

Biri bizdə
İkisi sizdə,
Üçü üzdə,
Dördü düzdə.
Beşi bəstə,
Altısı asta.
Yeddiyi yüzdə
Səkkizi səsdə.
Doqquzu dəstə
Onu – sonu
Başa vur çəkil,
Dur burdan əkil!

Nəğmə – saydakı son söz kimin barmağının üstünə düşsə, o, barmağını çəkir. Bu, uşaqlardan birinin barmağı axira qalanadək davam edir. Sona qalan uşaq iki əli ilə

gözlərini örtür, digərləri qaçıb gizlənirlər. Müəyyən işarədən sonra uşaq gözlərini açır və gizlənənləri axtarır. Gizlənənlər əvvəlcədən müəyyən edilmiş yerə – mərəyə gəlib əlini vurmağa çalışır. Əgər oyunçuların hər biri gözünü örtəndən tez qaçıb mərəyə əl vurarsa qalib, uduzan isə gözünü örtüb yenidən gizlənənləri tapmağa hazırlaşır.

GOPU – Novruz bayramının gəlişi və bununla da təbiətin oyanması, dirilməsi münasibəti ilə ilaxır çərşənbələrdə kişilər dəstələrinin icra etdikləri yallının adı. Yallının icra qaydası belədir: əvvəlcə zurna muğam üstə çalınır. Sonra asta-asta ritm dəyişir. Dəstələr meydana çıxır. Zurnaçı dəstə başçılarının arasında durub “Ay budur gəldi bahar fəsli” havasını çalır. Dəstə başçıları birlikdə oxuyurlar:

Ay budur gəldi bahar fəsli
Açılıbdır lale, nərgiz...

Dəstə üzvləri xorla: – Hey... aman hey... hey... – oxuyurlar. Yenə zurnaçının çaldığı havaya uyğun olaraq dəstə başçıları oxuyurlar:

Duman gəlir qum kəşəndən.
Ay quma döşənə-döşənə.

Xor bayaqqı sözləri təkrar avazlayır. Melodiya dəyişir. Meydanın ortasında tonqal alışdırılır. Yallı iştirakçıları bir-bir tonqalın üstündən hoppanır və ahəngi gözləməklə eyni ritmlə rəqs edirlər. Musiqi kəsilir. Kişilər elliiklə əl çalır və bu zaman əl-ələ tutmuş qadınlar tonqalın çevrəsində “gülüm hey” oxuyub yallı gedirlər. Təzədən çevik və coşqun musiqi çalınır. Kişi dəstələri melodiyaya uyğun rəqs edirlər. Yenidən musiqi dəyişir. Kişilər rəqsini dayandırıb əl çalırlar. Bu vaxt əllərində səməni qabları tutmuş qadınlar ağır hərəkətlərə meydana daxil olurlar. Onlar və üümümlilikdə, meydana toplaşmış qızlar, gəlinlər “Bahar”, “Səməni” nəğmələrini oxuyurlar və beləcə oyun-tamaşa davam edir.

GÖY QURŞAĞI – yazın ilk günlərində yağan yağışdan sonra havada əlvan qövs şəklində müşahidə olunan optik hadisə. Goy qurşağının rənglərinin ardıcılılığı Günəş spektrindəki kimidir: kənar qövs qırmızı rəngdə olur, sonra rənglər bir-birinin ardınca bu qayda ilə düzülür: narincı, sarı, yaşıl, göy və qövsün içəri terəfindən bənövşəyi qurşaq görünür (ba x: *Qövsi-qüzeħ, Fatma nənənin hanası*).

GÖZBAĞLAYICI – Novruz bayramı və digər el şənliliklərində hoqqa oyunu nümayiş etdirən sehrkar-fokusçu. Hipnozcu və jonqlıqlıq qabiliyyətlərini də böyük məharətlə özündə cəmləşdirən gözbağlayıcıların göstərdikləri seanslar həmişə maraqla qarşılanmışdır.

GÖZBAĞLICA – Novruz bayramı günlərində geniş yayılmış xalq oyunu. Oyunda iki dəstə olur. Başçılar seçilir, növbə ilə oyunçuların gözünü yaylıqla bağlayıb meydana buraxırlar. Kimsə qırqaqda daş çıqqıldadır, səs çıxarıb qaçıır.

Gözübağlı olan başlayır daşla səs çıxaranı axtarmağa. Büyük əziyyətlə daşı daşa vuranı tutur. İndi də ələ keçən oyunçunun gözünü bağlayırlar. Bir başqası başlayır oyun daşlarını bir-birinə vurmağa “Gözbağlıca” oyunu bu sayaq davam edir.

GÜLAB – Ta uzaq keçmişdən azərbaycanlılar qızılıguldən güləb (gül suyu) çəkiblər. Bir sıra süfrə içki növlərini, xüsusilə şərbətləri hazırlayarkən etirli olması üçün güləbdən həmişə istifadə edirlər. Xalq təbabətində güləb hələ qədimlərdən yuxu xəstəliyinə şəfa verir, əsəb xəstəliyinin dərmanı sayılır; etriyyatda, həmçinin dini mərasimlərdə də güləb işlədirilir.

Azərbaycanın bir sıra bölgələrində bayramlaşma zamanı biri-birinin əlinə güləb suyu səpmək adəti mövcuddur.

GÜL ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən üçüncüsünün el arasındaki deyilən adlarından biri. Bu çərşənbədə meşələrdə, talalarda novruzgülü açır. Bu yerlərin yaxınlığında yaşayanlar, xüsusən uşaqlar, gənclər həmin güllərdən toplayıb çərşənbə xoncasına qoyur, eyni zamanda, “yaz nübarı” – deyə hamını muştuluqlayırlar. Üçüncü çərşənbəyə məhz novruzgülü ilə əlaqədar olaraq belə, yəni “Gül çərşənbə” deyilir.

GÜLEYNARI – Novruz bayramı günlərində icra olunan yallısağı oyun. Oyun iştirakçıları əl-ələ tutaraq rəqs edir, bayram nəgmələri oxuyurlar:

Novruz gəlir, yaz gəlir.
Nəğmə golir, saz golir.
Bağçalarda gül olsun.
Gül olsun, bülbüл olsun.

GÜLRİZAN – Novruz bayramı gündündə, xüsusən dağ kəndlərində icra olunan şənliyin adı. Bayram günü cavan oğlanlar, qızlar dağın döşünə toplaşırlar. Dağın zirvəsinə qaça-qaça çıxmaq və geri dönmək yarışı keçirilir. Burada mahni oxuyur, məzəli oyunlar göstərir, rəqs edirlər. Atçapma, güləşmə, tullanma yarışı da şənliyin əsas məzmununa daxildir. Yarışlarda qalib gələn oğlanları qızlar çiçək, gül dəstələri ilə təbrik edirlər.

GÜLÜSTAN – baharı, yazı xatırladan güllük, gül bitən yer. Şəxs adı və toponim kimi də geniş yayılmışdır.

“GÜN ÇIX, ÇIX, ÇIX...” – *Günəşçağırmə* mərasimində oxunulan nəğmə. Yağış yağıdırmaqla bağlı ayin və mərasimləri də adamlarımız, adətən, müqəddəs sayılan Günəşə ehtiram əlaməti olaraq o batandan sonra icra etmişlər. Bu həm də daha çox antropomorf təsəvvürlə, Günəşin canlı bilinməsi etiqadı ilə əlaqədardır. Xalq yaradıcılığımızdan, xüsusilə, əfsanələrimizdən Günəşin insan – qadın olması barədə istənilən qədər örnek vermək çətin deyil.

Bu tərz görüşlər məişətimizdə məhz Günəşlə bağlı bir sıra digər ayin və mərasimlərin də yaranmasına səbəb olmuşdur ki, bunlardan da ən başlıcası baharin, yazın tezləşdirilməsi üçün ildə bir dəfə icra olunan “Günəş dəvət”, “Günəşçağırmə” mərasimidir. Novruzla bağlı olan həmin mərasimdə Günəş canlı kimi təsəvvür edilmiş, insanləşdirilmişdir. Günəş həyatdır, işqli sabahdır, şər qüvvələrin məhvi deməkdir. Bu münasibətlə cürbəcür ayinlər keçilir, şənlik edir, Günəşin çıxmasını arzulayır, ondan kömək gözləyirlər.

Soyuq qış günlərində Günəş buludlar arasında görünen nəndə qırmızı don geyilərək dağların döşündə, çayların sahillərində halay vurub əl-ələ hərlənə-hərlənə göylər qızını harayayırlar. Mərasimin ən əski nəğmələrindən biri belədir:

Gün çıx, çıx, çıx!
Kəhər atı min, çıx!
Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü,
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür, çıx!

Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə,
Gün çıxıbı yetirəcək,
Qarı yerdən götürəcək,
Keçəl qızı ötürəcək,
Saçlı qızı getirəcək.

Göründüyü kimi, "Günəşçi çağırma" mərasimində qədim azərbaycanlılar, doğrudan-doğruya Günəşin özünə müraciət edir, onu "oğlunun qayadan uçması", "qızının təndirə düşməsi" ilə qorxudaraq tez "kəhər ata minib gəlməyə" çağırırlar.

Burada "keçəl qız" qışdır, "saçlı qız" yazın başlangıcıdır. Elə buna görə də əkinçiliklə, maldarlıqla bağlı olan xalq, bu nəğməsi ilə Günəşini qarı ərimək üçün çağırır, yazın gəlməsini istəyir və Günəşdən "keçəl qızı" – qışı aparmasını, "saçlı qızı" – yazı götirməsini diləyir.

Bu nəğmənin digər misraları da müəyyən bir mənə ilə bağlıdır. Belə ki, nəğmənin "Kəhər atı min, çıx!" misrası çox qədim bir inamla əlaqədardır. Etiqada görə Günəşini gəzdirən qızıl arabaya dörd aq at qoşulmuşdur ki, elə nəğmədə də həmin təsəvvür öz əksini tapıbdır.

Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə –

misrasında isə Günəşin batıb yenidən doğacağı, aləmi yenidən nura qərq edəcəyi ümidi ifadə olubdur.

GÜNƏŞÇAĞIRMA – yaqmurlu günlərdə Günəş istəyi ilə icra olunan mərasimin adı. Gəlişi Novruz bayramı ilə qarşılanan yaz təsərrüfatçını əməyə, işə sövq edir. Torpaq şumlanıb əkilir. Amma aramsız yağan yağışlar əki-

nəçək üçün bəlaya çevrilir. Məhsulun bitib göyərməsini yubadır. İnsanlar yağışa qarşı xüsusi mərasim ayını icra edir, nəğmələr oxuyurlar (bax: "Gün çıx, çıx, çıx..." və "Qodu-qodu...")

GÜNƏŞ TƏQVİMİ – Günəşin illik zahiri hərəkətinə əsaslanan təqvim, Günəş – Şəmsi təqvimi Ay təqvimindən fərqli olaraq daha dəqikdir. Bu təqvim miladdan əvvəl IV minillikdə Misirdə yaranmışdır. Misirdə yayın qızmar vaxtında Nil çayı daşar, Sirius ulduzu görünər və yay Günəşdurməsi baş verər. Bu vaxtdan da Yeni il hesablanardı. Yerin Günəş etrafında bir tam dövr etməsi nəticəsində yaranan həqiqi ilin uzunluğu 365 gün, 5 saat, 48 dəqiqə, 46 saniyədir. Ay ilə hesablanan ilin uzunluğu həqiqi Günəş ilinin uzunluğundan azdır. Belə ki, birinci ikincidən ilin qısa, yaxud uzunluğundan asılı olaraq 11-12 gün fərq verir. Ona görə də Günəş təqvimində ilin başlangıcı həmişə eyni vaxta düşür. Bir sıra bayram və mərasimlər (qurban, orucluq, məhərrəmlik) Qəməri təqviminə əsasən keçirildiklərindən hər il 11-12 gün geri çəkilir və beləliklə, bütün fəsilləri, ayları dolaşarlar. Günəş təqvimi dəqiq astronomik hadisəyə, yəni Günəşin dünyanın Cənub yarımkürəsindən Şimal yarımkürəsinə keçməsi ilə baharın gəlişinə, yaz fəslinin – Novruzun başlanmasına uyğun gəlir. Günəş təqvimi ən geniş yayılmış beynəlxalq təqvimdir.

Hh

HACİBƏYLİ ÜZEYİR, Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli (1885-1948) – dahi bəstəkar, publisist, dramaturq, ictimai xadim. Azərbaycan professional musiqi sənətinin və milli operanın banisi, SSRİ xalq artisti (1938), professor (1940), Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü (1945), Dövlət mükafatları laureati (1941, 1946).

Ü.Hacıbəyli 1885-ci ildə Şuşa qəzasının Ağcabədi kəndində (indi rayon mərkəzi) anadan olmuşdur. Tehsilini Şuşada və Zaqqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında almışdır. Bir müddət Cəbrayılda və Bakıda müəllim işləmişdir. 1908-ci il yanvarın 12-də Bakıda "Leyli və Məcnun" operasının tamaşası ilə bütün müsəlman Şərqində opera sənətinin bünövrəsini qoymuşdur. Xalq dastanları və Şərq ədəbiyyatı motivləri əsasında "Şeyx Sənan" (1909), "Rüstəm və Söhrab" (1910), "Şah Abbas və Xurşid Banu" (1912), "Əslı və Kərəm" (1912), "Harun və Leyli" (1915), nəhayət, Azərbaycan opera sənətinin zirvəsi "Koroğlu" (1937) operalarını yaratmışdır. Ü.Hacıbəyli "Ər-arvad" (1909), "O olmasın, bu olsun" (1910), "Arşın mal alan" (1913) musiqili komedyalarının da müəllifidir. Ü.Hacıbəyli Bakıda milli musiqi məktəbinin – Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi Məktəbinin – texnikumunun yaradıcısı və ilk direktoru olmuşdur (1921-1926). "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" (1945) fundamental əsəri ilə Azərbaycan elmi musiqişünaslığının əsasını qoymuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (I, II çağırış) deputati olmuşdur. Dahi bəstəkarın əməyi ordenlərlə, medallarla dəyərləndirilmişdir. Ü.Hacıbəyli 1948-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli Novruz bayramı haqqında da söz açmışdır. "Təzə il..." yazısından ixtisarla "...Huşyar insan təzə ilə qədəm qoysuqda köhne ildə başına gələn qəziyyələri, giriftar olduğu fənalıqları, o fənalıqların nədən və haradan əmələ göldiklerini xatırınə götürüb söy edir ki, təzə ildə özünü belə fənalıqlardan qorusun, o fənalıqların zühuruna mane olsun. Vay o adamların halına ki, köhnə ilin dərsi-ibrətlərini nəzəri-etibara almayıb fəramuş edələr! Keçən ilin dərslərini dürüst öyrənməmiş şagird təzə ildə cürbəcür çətinliklərə düşən kimi, bunlar da təzə ildə müxtəlif məşəqqətlərə düşər olub, belə məşəqqətlərdən xilas olmaq yolunu bilməyəcəklər və özlərini şaşırıb onsuz da ağır olan məşəqqətlərini daha müşkülata salacaqlar. Belə olan surətdə yaxşı deyilmişdir ki, hər bir il özümüzü təzə il üçün hazırlayaraq, yəni möişətimizi yüngül edəcək, özümüzü ağıllandıracaq və tərəqqi verəcək olan hər bir yaxşını inadlıq etməyib öyrənək və özümüzə zərər yetirən hər bir fənalığın dəfinə çalışaq, zühuruna razi olmayaq..."

HALAY – Novruz bayramı günlərində və el şənliklərində icra olunan qədim kütləvi xalq rəqsi, oyun. Xalq

arasında "halay çəkmək", "halay qurmaq", "halay vurmaq" (dövər vurmaq, dairə üzrə oturmaq), "halay gəlmək" (rəqs etmək üçün iki dəstəyə bölünmə) ifadələri var. Hazırda "Halay" iki dəstəyə bölünərək birlikdə oxuyub rəqs etmək mənasında işlənir. Mənşəyi qədim bayram və mərasimlərə bağlı olan halay rəqs-mahnıları əmək, zəhmət motivi əsasında yaranmışdır. Lakin uzun inkişaf tarixinə malik olan, hər bir zəhmət nəgməsində olduğu kimi, bu mahnının mətni də tədricən dəyişmiş, mərasim mahnısına çevrilmişdir.

Azərbaycanın cənub-şərqi bölgəsində (Astara, Lənkəran, Masallı) toy və el şənliklərində qız-gəlinlərin ifa etdiyi "Halay" oyunu yalnız ritmik el calmaqla və mahnı ilə müşayiət olunur. Burada ifaçılar ilk növbədə dairevi şəkildə düzülür, sonra iki dəstəyə bölünüb üz-üzə durur, el çala-çala, oynaya-oynaya növbə ilə bir-birlərinə doğru hərəkət edib mahnı "deyişmə" oxuyurlar:

Çəkin halay düzülsün,
Xumar gözər sözülsün.
Kim halaya girməsə
Əli yordan üzülsün.

* * *

Dağlarda gəzən mənəm,
Gülləri üzən mənəm.
Gedirsən məni apar.
Yar sənsiz dözəmmənəm.

* * *

Dağların qarı getdi,
Çaylara sari getdi.
Mənim sevgili yarım,
Bilmirəm hara getdi.

* * *

Qara at nali neylər,
Gözəl qız xalı neylər.
Sənin tek yarı olan
Dövləti, malı neylər.

Halay rəqsinin hərəkətləri sadədir. Bunlar ya irəli-geri, ya da dövərə vura-vura o yan-bu yana tək-tək atılan addim-lardan ibarətdir. Rəqs uzun müddət davam edə bilər. Çok vaxt rəqs edən dəstələr bir-birini yormağa çalışırlar:

A yordu, yordu, yordu,
Görək kim kimi yordu.

HƏBİBİ – XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Həbibə Göycəyin Bərgüşad kəndində doğulmuşdur. Təsədüf nəticəsində Ağqoyunlu hökmədarı Sultan Yaqubun sarayına düşən Həbibə burada bir şair kimi yetişmək imkanı tapır. Ağqoyunluların süqtundan sonra Səfəvilərin sarayında da hörmət qazanmış və “Məlik üş-şüəra” rütbəsinə yüksəlmışdır. Böyük bir “Divan” yaratdığı barədə qaynaqlarda söz açılsa da əsərlərinin az bir qismi gəlib bizi çatmışdır.

Billah, ey sərvi-rəvan, durgil səhər, gül şən degül,
Gün yüzün şəmi öündə ta gülə gülşəndə gül.

Cümələ aləm gülşən olsa, gülşə hər dəm yüzümə,
Çün gülər yüzün mənə gəlmiyə, ol gülşən degül.

Rövzəyi-hüsünü cəməlmən ərz edəldən, ey sənəm,
Güldü bağı lalə, nəsrin, süsənə gülşəndə gül.

Bitirəldən gülsitanı, bağbani-kainat,
Bitmədi bir gül yüzün misli dəxi gülşən degül.

Lalə yüzün həsrətindən oda yaxar içini,
Qönçə lələn qeyrətindən su olur gül şən degül.

Sünbülün vəsfin səbadan eşidübdürür məgər,
Anın içün yelə verür xirmənin gülşəndə gül.

Bu Həbibə irişəldən növbəhari-vəslünə,
Aləm ana cənnət oldu, yalnız gülşən degül.

HƏFTƏSEYRİ – Boz ayın dörd cümlə gündündə açıq havada gəzinti-istirahət mərasiminin adı. Novruz bayramına bir ay qalmış həftənin cümlə günü adamlar dəstə-dəstə toplaşış gəzintiyə çıxırlar. Özləri ilə yemək-içmək aparan bu adamlar müxtəlif əyləncələr, oyunlar keçirir, rəqs edirlər.

HƏMƏSPƏT-MƏYDİ – Novruz bayramının adlanırdan biri. Çox qədim zamanlarda Azərbaycanda qışın qurtarması və yazın başlaması ilə bağlı keçirilən Novruz bayramı “Həməspət-məydi” adlanmışdır. “Yaranış” anlamına gəlir. İnama görə, Tanrı ilk insanı həmin gün yaratmışdır.

HİCRİ TƏQVİM – hicrətdən (Məhəmməd peyğəm-bərin və onun tərəfdarlarının 622-ci ilin sentyabrından Məkkədən Yəsrib (Mədina) şəhərinə köçməsi) başlanan müsəlman təqvim. Xəlifə Ömerin dövründə (634-644) hicrət ilü müsəlman təqviminin başlangıcı elan edilmişdir.

İslam dininin qəbulundan sonra Azərbaycanda müsəlman hicri təqvimindən istifadə olunmuşdur. Hicri təqvimi iki növdür: hicri qəməri (Ay) təqvim və hicri şəms (Günəş) təqvimi. Ərəblər hələ miladdan min il əvvəl qəməri təqvim işlədirdi. Hicri tarix qəbul olunanda isə bu təqvim əsas götürüldü və hicri-qəməri təqvim adlandırıldı.

Hicri şəms təqvimi 1925-ci ildə İranda qəbul edilmiş, Günəş sistemi təqviminə əsaslanır və 365 gündür. İlk 6 ayının hərəsi 31 gün, ilin sonuncu ayı adı ildə 29 gün, uzun ildə isə 30 gündür. Bu təqvim 1925-ci il martın 21-dən, yəni Novruz bayramı gündündən istifadə olunur.

HİCRİ-QƏMƏRİ TARİXİN MİLADI TARİXƏ ÇEVİRİLMƏSİ ÜSULU – fikirləşirik ki, görəsən, hicri-qəməri (Ay) tarixinin, misal üçün, 1430-cu ili miladi tarixinin hansı ilidir?

Bunu bilmək üçün ilk növbədə həmin 1430-cu il rəqəmini 33 rəqəməna bölmək lazımdır. Nə üçün 33 rəqəmi? Çünkü miladi tarixi ilə müqayisədə hicri-qəməri (Ay) tarixi hər 33 ildə bir il onu örür:

1430:33=43,3 (qalıq).

Buradakı 43 rəqəmi hicri-qəməri (Ay) təqvim ilinin miladi təqvim ilini məhz bu qədər, yəni 43 il ötdüyüünü bildirir. Bölmə əməliyyatında qalıq qalmış 3 isə hicri-qəməri (Ay) tarixindən bu qədər, yəni 3 dəfə 33 illik dövretmə keçdiyini bildirir.

Nümunə olaraq götürülmüş 1430 rəqəmindən, bir qayda olaraq, bölmə əməliyyatında alınmış tam rəqəm, yəni 43 çıxılır:

1430-43=1387.

Bu əməliyyatda alınmış 1387 rəqəmi hicri tarixin şəms (Günəş) ilini bildirir.

İstər burada və istərsə də hər hansı miladi ilinin başlanmasını müəyyən etmək üçün alınmış şəms (Günəş)

ili rəqəminin üstünə 621 (Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə getdiyi – hicrət etdiyi tarix) rəqəmini gölmək lazımdır:

1387+621=2008.

Deməli, hicri-qəməri (Ay) tarixinin 1430-cu ili miladi tarixinin 2008-ci ilidir.

Doğrudur, bu hesablamada hicrətin birinci ilinə uyğun olan 622 rəqəmindən də istifadə etmək olar. Amma məsələ belədir ki, bu hesablamada 621 rəqəmi hicrətin başlanmasına, 622 isə hicrətin qurtarmasını bildirir.

Bəlli olduğu üzrə, miladi tarixi yanvar ayının 1-dən hesablanır.

Hicri tarixin birinci ilinin birinci günü isə miladi 622-ci il iyul ayının 16-na təsadüf etmişdir. Buna görə də əksər hallarda miladi tarixinin bir ili hicri tarixinin iki ilinə düşür. Misal üçün, 2008-ci ilin ilk dörd ayı hicri tarixinin 1429-cu; qalan 8 ayı isə 1430-cu ilinə düşür.

HİDAYƏT – Əfsəhəddin Hidayətullah XV əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatın dəyərli nümayəndələrindən biridir. Təbrizlidir. Uzun Həsən və Sultan Yaqubun zamanında Ağqoyunlu sarayında böyük əmir rütbəsində çalışmışdır. Şairin şeirlərində bahar tərənnümləri də müəyən yer tutur.

İrişdi yazılı çiçək, dutdu bağış zağ ətəgin,
Təbafta içün çaldı şükufta ağ ətəgin.

Qonağ oldu gülü qönçə bustanda yenə,
Nəsim altun ilə doldurur qonağ ətəgin.

Əcəbdi qoymasa əldən gül ətəgin bülbülbül,
Qoyarmı dilbərinin əhl olan bu çağ ətəgin.

Sağınma, lalə dürür, ya şəqayıq, ey gülçöhrə,
Qəmimdə qanlı yaşumdır ki, dutdu dağ ətəgin.

Hidayət, eylə canü könülüni yaz parə,
Əlindən etsə fələk yarının irağ ətəgin.

HOFBANA HOFBAN – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar püşkatma (çöpatma və ya sayma) qaydası ilə oyun başçısı seçirlər. Başçı uşaqları iki dəstəyə ayırır. Sağdakı uşaqlardan birinə bir şey uzadıb deyir:

- Al bunu!
- Solundakı uşaqlardan biri soruşur:
- O nədir?
- Sağdakı uşaqlardan biri deyir:
- Hofbana hofbandı. Kim hofbana hofban deyə bilməsə, hofba hofba, ver yoldaşına, hofbana hofban eləsin, bu sözləri desin.

Yuxarıdakı sözləri uşaqlar dövrə vurub bir-bir deyir, başçının yanına yürürlər. Başçının yanına çatinca hər kəs həmin sözləri söyləyə bilməsə, hərə ona lopux vurur.

HOLAVAR – əkinçiliklə bağlı ən geniş yayılmış əmək nəgməsi. Holavar “Cüt nəğməsi” də adlanır. Yazın gəlişi ilə mülayimləşən hava torpağın canına da hərarət gətirir. Əkinçi – cütçü öküzlərini, kəllərini xişa qoşub tarlasını şumlamağa, məhsul bolluğu yaratmağa hazırlaşır. Bu cütçü – xodaq iş prosesində öz əhvalını yüksəltmək, öküzlərini, kəllərini işə həvəsləndirmək üçün avazla holavar nəgmələri oxuyur:

Öküz, öküz, xan öküz,
Boynu qızılqan öküz
Çək çayırı, çəməni
Sənə qurban can, öküz.

Boynunu mən yağlaram,
Yaman gözü dağlaram,
Tez çok, maral öküzungüm,
Dala qalsan ağlaram.

Ho-ho, kotan öküzü,
Ho-ho, atam öküzü.
İlan-çayan dişləsin,
Şumda yatan öküzü.

Dağların enisi var,
Diki var, enisi var,
Cüta gedən öküzungün
Özünün yeri var.

Qara kəl gedər işə,
Qorxum var bağıri bişə
Nola bir bulud gələr,
Yağış yağa, nəm düşə.

HOQQA OYUNU – Novruz bayramı və digər el şənliklərində fokusçu – gözbağlayıcıların göstərdikləri seans-tamaşalarla keçmişdə xalq tərəfindən verilmiş ad. Burada hoqqabaz-ifaçı illüziyalar göstərərək tamaşaçıları əyləndirir. Hoqqa oyunu şaman və dərvish seansları ilə yaxından bağlıdır.

HÜRMÜZ BAYRAMI – “Avesta”da xeyir, işiq, ədalət simvolu olan Ahurəməzda ateşpərestlərin inancına görə həm də Novruzu – yeni, işıqlı, uğurlu günü insanlara bəşx etmişdir. Bu səbəbdən onlar Novruzu “Hürmüz (Ahurəməzda) bayramı” da adlandırdılar.

HÜRMÜZÜ-FƏRVƏRDİN – “Avesta” təqviminin birinci ayı olan “fərvərdin” Novruzun ilk günündən başlandığı üçün atəşpərestlər bu bayrama həm də “Hürmüzü-fərvərdin” deyirdilər.

HÜSEYN ARİF, Hüseyn Camal oğlu H ü s e y n z a d ə (1924-1992) – Azərbaycanın xalq şairi (1989), Dövlət mükafatı laureati (1978). Ağstafa rayonunda anadan olmuş, Bakı Pedaqoji Məktəbində (1937-1940), ADU-nun şərqşünaslıq fakültəsində (1946-1951) təhsil almışdır. Mətbuat və nəşriyyat işlərində çalışmışdır. Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri (1982-1992) olmuşdur. Çoxsaylı şeir kitablarının müəllifidir. Yaradıcılığı folklor və etnoqrafiya dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Təbiət və gözəllik nəğməkarı kimi tanınan Hüseyin Arifin baharın təsvir terənmümənə həsr olunmuş onlara dərin poetik gücə malik ürəye yatan şerisi vardır. Dillər əzbəri olun “Şeir deyilmə!?” rədflili qoşması həmin şeirlərin gözəl bir örnəyidir:

Məndən təzə şeir xəbər alan dost,
Bəs yazın gəlməsi şeir deyilmə!?
Gəzməyə çıxanda – çölün-çəmənin
Üzüna gülməsi şeir deyilmə!?

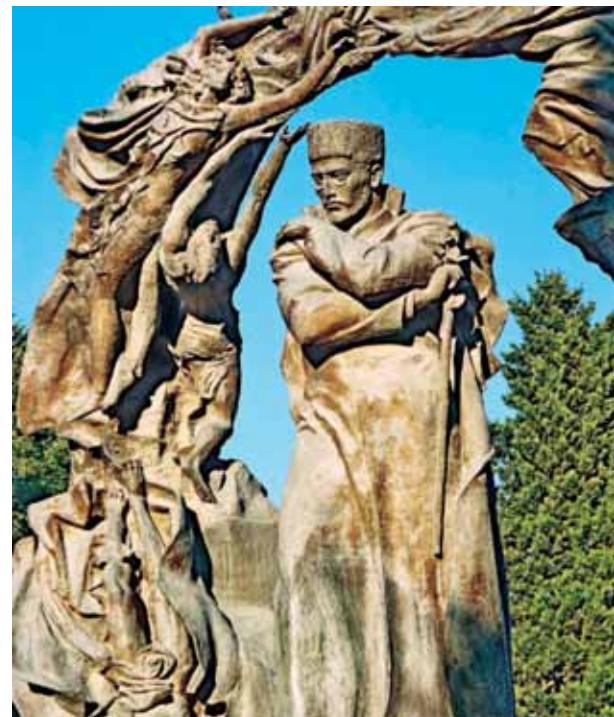
Yenə gözüm qalıb bağçada-bağda,
Min-min gül açıldı aranda, dağda.
Evvana əyilən çarpaz budaqda
Bülbülün nəgməsi şeir deyilmə!?

Seyr elə hüsnünü göydə durnanın,
Qayada kəkliyin, göldə sonanın.
Aynabənd otaqda gəlin ananın
Şirin laylay səsi şeir deyilmə!?

Dəradə moruq dər, döşdə çiyələk,
Gah yağış xoş gəlir, gah sərin külək.
Yaş ötür, doymayırla dünyadan ürək,
Yaşamaq həvəsi şeir deyilmə!?

Kim deyir, şerin meydanı dardır,
Sonu görünməyən bir ilk bahardır.
Necə ki həyat var, şeir də vardır,
Həyatın nəfəsi şeir deyilmə!?

HÜSEYN CAVİD, Hüseyn Abdulla oğlu R a s i z a d ə (1882-1941) – şair, dramaturq, maarif xadimi. Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İstanbul Universitetində oxu-

muşdur (1907-1909). Naxçıvan, Gəncə, Bakı şəhərlərində müəllim işləmişdir (1910-1937). 1937-ci il repressiyasının qurbanı olan A.Cavid 1939-cu ildə Sibire – Maqadana sürgün edilmiş və 1941-ci ildə İrkutsk vilayəti Tayşet rayonunun Şevçenko kəndində vəfat etmişdir. 1956-ci ildə bərəət alan H.Cavidin cəsədinin qalıqları 1982-ci ildə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycana gotirilmiş və Naxçıvanda dəfn olunmuşdur. “Ana” (1913), “Keçmiş günlər” (1913), “Maral” (1917), “Şeyda”, (1917), “Bahar şəbnəmləri” (1917), “İblis” (1924), “Peyğəmbər” (1922), “Topal Teymur” (1926), “Şeyx Sənan” (1926), “Uçurum” (1926), “Səyavuş” (1934), “Seçilmiş əsərləri”, 3 cilddə (1968-1974), “Dram əsərləri” (1975), “Seçilmiş əsərləri”, 4 cilddə (1982-1985), “Seçilmiş əsərləri” (2004) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Novruz bayramı” serindən ixtisarla:

İştə Novruz! Yetişdi fəsl-i-bahar.
Gəldi işrət zamanı, qardaşlar!..
Nə gözlə bayram... Ah, nə xoş fürsət!
Sayılır əqli-zövqə bir nemət!..
Böylə şad gün düşərmi bir də ələ?
Sevinin! Zurna, toy çalın, sevinin.
Nə gözlə bayram! Of, gülün, sevinin!

XX

XAQANI ŞİRVANI (1126-1199) – “Əfzələddin” ləqəbi ilə tanınan İbrahim Əli oğlu Xaqani 1126-ci ildə Şamaxının Məlhəm kəndində anadan olmuşdur. Onun tərbiyə və təhsili ilə əmisi Ömər Osman oğlu Kafiəddin məşğul olmuşdur. Sairə “Xaqani” təxəllüsünü onun şeir-sənət müəllimi Əbü'l-üla Gəncəvi vermişdir. Xaqaninin 1157-ci ildə yazdığı “Töhfətül-İraqeyn” (“İki İraqın töhfəsi”) əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məsnəvi formasında yazılmış ilk poemadır. Şairin “Mədəin xərabələri”, “Həbsiyə” silsilə şeirləri və çoxsaylı qəzəlləri də ədəbiyyatımızın ən yaxşı nümunələrindən sayılır.

Xaqani 1199-cu ildə Təbrizdə vəfat etmiş və Surxab qəbiristanlığında “Məqbərət üş-Şüəra”da (şairlər məqbərəsi) dəfn olunmuşdur. Şairin baharın gəlməsi münasibəti ilə yazdığı bir şeir:

Ötir saçır aləmə sübh yeli hər bahar,
Hər daşa ziynət verir jalə ilə ruzigar.

Qoydu oyunbaz bulud qarşıya yaz sahirin
Hər bir ağacda səhər sehr eləyir aşikar.

Lale ciyərqan olub, yandi günəş narına,
Qırmızı bir don geyib, daməni odda yanar.

Bülbül ötər zövq ilə indi bahar eşqinə
Gör, gəlini gülşənin oldu necə gülüzər.

Bağda göyərçin məgər naibi-Xaqanıdır?
Hər budaq üstündə o, şeir oxuyur biqərar.

XALÇA – zərif ilmələrlə, müxtəlif rəng çalarlı naxışlar və təsvirlərlə bəzədilən bədii toxuculuq məmələti. Xalı və xalçalarda baharı-yazı xatırladan çıçəklər açılır, güllər-çıçəklər sayılır, ilin gəlin fəsləi baharin nəfis bir parçası əl-əl gəzir. Bu incə, zərif rənglər, güllü-çıçəkli dilbər guşələr mahir usta əllerində ilmələnir, naxışlanır.

Novruz bayramında, digər el şənliklərində alaçıqlardan, dəyə və çadırlardan, mağarlardan, qonaq qəbul edilərkən meydənlərdən, tağlardan asılan xalça-palazlar evlərin bəzəyi olur.

Xalı və xalçalar, gəbə və məfrəşlər, zərif ilməkli, ipək xovlu heybə və xurcunlar, ümumiyyətlə, xalça məmələtimiz o qədər nəfis, o qədər gözəldir ki, dünyanın məşhur muzeylərinin, şəxsi kolleksiyalarının bəzəyinə çevrilmişdir.

Qız-gəlinlərin ən yaxşı cehizi... Keçmişlərdə evin qızı həddi-bülüğə çatdımlı əli ilmədə olardı. Hanaya alışardı, özünə mütləq cehiz toxuyardı. Cehizlik xalça toxumaq, xalça bağışlamaq hələ qədimdən adət olub:

Xalça verərlər gəlinə,
Dolça verərlər gəlinə.
Bizim elin adətidir,
Xalça verərlər gəlinə.

Yük üstə güllü xalça,
Kim qaldıra, kim aça.
O yara qurban olum,
Dindirə, könül aça.

Hana qurulan gün toy-bayram olur əllerimizdə. Hamidən çox uşaqlar sevinir. Müxtəlif növ şirni, noğul paylanır, hamiya şərbət verilir. Kimin əli bərəkətli, ayağı sayalıdırsa, hanaya birinci o əl vurur, argac və əriş dara çekilir. El-oba içində deyilən “hana kimi dara çəkilim...” məsəli, görünür ələ bununla bağlıdır.

“Qonça güllü, xonça güllü” toxunan hanaya neğmə qoşular. Hana arxasında qız-gelinlerimizin avazlı nəğmələri – holavar, bayatı, şikəstə sədaları hər yeri bürüyür:

İlmə-ilmə ilməmi,
Aldı getdi il məni.
Əriş, argac zarıyı...
Hana gəlib diləmi?

Kilim, göbə yüksəkdir,
Gözlərim gədikdədir.
Dönüb geri baxsana,
Sevdiyim yar dikdədir.

Əlində hana güldün,
Yan ötdün, yana güldün.
Mən səninçün ağladım,
Sən nədən mənə güldün?

Qarabağın alçası,
Döşənibdir xalçası.
Bir gözəl qız sevmişəm,
Qızılğulin qonçası.

İlmənin sanı yoxdur,
Saysan da sanı yoxdur.
Məst olarsan ətrindən,
Çiçəkdi, canı yoxdur.

Beləcə, çiçək-ciçək, buta-buta, ulduz-ulduz min bir naxışdan əmələ gələn hər xalça böyük sənətin bir zinəti, zəngin xalq yaradıcılığının incisine çevrilir.

Hana kəsilən gün evdə, məhəllədə yenidən toy-büsət qurulur. Aşıq çalıb oxuyur, qara zurnanın sədaları altında rəqs edirlər, mahnı oxuyurlar... Gəbənin saçqlarını toxuya-toxuya kəsirlər. Yaxın qohum-əqrəba xalça toxulanlara hədiyyə verir.

Bir çox Şərq xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da əriş ağacı xeyrli, müqəddəs sayılır. Elimizdə əriş ağacı ilə bağlı maraqlı bir adət var: ailədə yeni bir uşaq gözləyən və bu uşağın oğlan və ya qız olduğunu bilmek istəyən ağbircəklər bir oğlan sağının qucağına əriş ağacı verib deyərdilər: filankəs uşaq gözləyir, çıx eşiyyə, gör nəyi olacaq? O da ayaqlarını aşırıdı əriş ağacının üstündən və gözlərini yumub eşiyyə çıxardı. Bir neçə addım atıb, gözlərini açardı – qarşısına qız çıxsayıdı, deyərdi qızı olacaq, oğlan çıxsayıdı, deyərdi oğlu olacaq...

Azərbaycanımızda milli sərvətimiz olan xalça sənətimizin yaranması və inkişafı üçün nə lazımdırsa vardır. Əla növ yun verən qoyun-quzu sürürləri, zəngin otlaqlar və örüşlər, naxışlara əlvan rənglər götürən cürbəcür boyalı nəbatat, gülər-ciçəklər, xüsusiəl zəhmətsevər, bədii zövqə malik və ürəyi sevgi dolu qızlar-gelinlər.

Yazılı qaynaqlardan və dövrümüzdək gəlib çatan xalq sənəti nümunələrinən aydın olduğu kimi, bu sənətin kök-

ləri çox qədim zamanlara gedib çıxır. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Azərbaycanda xalçaçılıqla hələ Tunc dövründən, yəni miladdan əvvəl II minilliyyin sonu – I minilliyyin əvvəllerindən məşğul olublar. Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdən I-III yüzillərə aid sərdabə qəbirlərinən palaz və xalça qalıqları tapılmışdır. Bu gözəl və qiymətli sənətimiz zaman keçdikcə cəlalanmış, yüksəlmış və dünya mədəniyyətinə misli-bərabəri olmayan əsərlər bəxş etmişdir. Əlləri qızıl olan nənələrimizin toxuduqları ince, zerif sənət nümunələri Varşava, Drezden, Moskva, Sankt-Peterburq, Berlin, Budapeşt, Roma, London, Paris, Nyu-York muzeylərində nümayiş etdirilir.

Xalqımızın milli iftixarı, ulu sənətimizin şah əsəri sayılan “Şeyx Səfi” xalısı 1539-cu ildə Təbrizdə toxunmuşdur. Xalça Səfəvilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfinin (xalçanın adı da buradandır) Ərdəbildəki türbəsi ətrafında yaranmış dini binalar kompleksindəki məscidin içəne döşənmək üçün yaradılmışdı. 450 ildən artıq Şeyx Səfi məscid-türbəsinə bəzəyən bu xalı 1892/93-cü ildə dünyanın ən iri muzeylərinən olan Londonun “Viktoriya və Albert” muzeyinə satılmışdır. Hazırda muzeyin ən qiymətli eksponatları arasında bu xalça da var. “Şeyx Səfi” xalçası XVI yüzildə dünyada toxunmuş xalılardan ən böyüydür. Xalının sixlığı yüksəkdir, uzunluğu 10,51 metr, eni 5,34 metr, ümumi sahəsi 56,12 kvadratmetrdir. Xalçanın müstəsna rəng ahəngi, mürəkkəb kompozisiya, zəngin naxış örtüyü, sözün əsil mənasında, böyük sənət məktəbindən xəbər verir. Xalının sərməyi rəngli arasa həsinin mərkəzində 16 guşəli türünc (göl, naxış elementi) yerləşdirilmişdir. Guşələrin hər biri bədii formalı qübbələrlə tamamlanır.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsini və bir neçə digər rayonunu işğal etmiş nankor ermənilər – Ağdamı, Xocalımı, Füzulimi, Laçımı, Şuşanı, Qubadlımı, Cəbrayılı, Kəlbəcəri, digər şəhər və kəndlərimizi çalıb-çapmış, var-dövlətimizi talamiş, bir çox qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, minlərlə xalça-palazımızı – babalarımızın, nənələrimizin bu qiymətli yadigarlarını da qarət edib aparmışlar. Təkcə Kəlbəcərin işğalı zamanı 200 mindən çox xalça düşmən elinə keçmişdir. Bunun azı 80 mimi muzey əhəmiyyətli xalçalarıdır. Bu da onlara bəs deyilmiş kimi onlar qız-gelinlərimizin barmaqlarının herəratını hələ də özündə saxlamış bu el sərvətimizi xarici bazara da çıxarırlar, torpaqlarımız kimi, onları da özünükü ləşdirirək, “erməni xalçası” adı ilə satırlar.

Azərbaycanda dörd əsas xalçaçılıq məktəbi vardır: Quba-Şirvan, o cümlədən Abşeron xalçaçılıq məktəbi, Gəncə-Qazax xalçaçılıq məktəbi, Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəbi. Bunların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, necə deyərlər, hərəsinin öz gözəlliyi, öz naxışı, öz işlənmə texnologiyası vardır. Xalça tanıyanlar Quba xalçasını Gəncə və ya Qarabağ xalçasından asanlıqla ayıra bilirlər. Onlar yaxşı bilirlər ki, Qarabağ xalçalarında iri ölçülü həndəsi göllər, nəbatı, yəni bitki təsvirli göl və naxışlar üstünlük təşkil edir. Belə xalçalar şux qara, tündürməyi, qırmızı rəngli saplardan toxunur. Təbriz xalçaları da naxış üslubuna görə Qarabağ xalçalarına oxşayır. Abşeron xalçaları isə Quba-Şirvan xalçalarından çox seçilmir. Abşeronun medalyon çeşnili xalçaları Nardaran, Suraxanı, Novxanı, Fatmayı, Görədil və digər kəndlərdə toxunur.

Əl ilə toxunan xalçalar texniki xüsusiyyətlərinə görə xovlu (yəni, ilməli) olur. Daha əvvəl xovsuz xalçalar – palaz, klim, cecim, sumaq, zili, şəddə, vərnı, eləcə də xalça məməmulatları – xurcun, heybə, çuval, yəhər qaşlığı, məfrəş, çul və s. toxunmuşdur. Sonraları isə xovlu xalçalar toxumağa başladılar. Xovlu xalçalara kiçik xalçalar, iri ölçülü xalilar, uzunsov əndazəli gəbələr və s. daxildir.

Ölçücə böyük xalçaya xalı deyilir. Xalça isə nisbətən kiçik olur. Ona görə də ona xalça, yəni kiçik xalı deyirlər.

Xalçaçılıq bu gün də qayğı və məhəbbətlə qorunub saxlanılır, xalçalarımız bu gün də dekorativ vasitə kimi evlərin döşəmələrini, divarlarını bəzəyir.

XALQ TƏQVİMİ – Azərbaycanın qədim sakinlərinin təbiətə münasibətindən, baxış və görüşlərindən, səma cisimlərinin hərəkətindən – Aym, Günəşin, ulduzların fəzadakı mövqeyindən, buludların səmadakı vəziyyətindən, həmçinin zəngin təsərrüfat ənənələrindən dolğun şəkildə formalılmış təqvim. Ulularımız xalq meteorologiyası ilə, yəni bitkilərin, gül-cicəklərin təbii görünüşlərini, heyvanların davranışlarını izləmək və müşahidə etməklə də havaların dəyişməsini – yaxşılaşacağıını və ya pisləşcəyini, yağış, yaxud qar yağacağı, qasırğa və tufan baş verəcəyini, yayın isti, quraq, qışın soyuq, sərt keçəcəyini müəyyən etməyə çalışmışlar.

Xalq təqviminin meydana gəlməsində Azərbaycan ərazisinin coğrafi şərait, aranlı-dağılı relyefi, iqlimi, təbii sərvətləri də mühüm rol oynamışdır.

Ulu babalarımız əhatəsində olduğu sirli-sehrlə aləmi həssaslıqla öyrənməklə gündəlik təsərrüfat işlərini, məisət həyatını qurmağa çalışmış, zəruri maddi nemətlərin əldə

olunmasına can atmış və onlardan səmərəli şəkildə bəhrələnmək imkanlarını artırmışlar.

Qədim azərbaycanlılar ili hər biri üç aydan ibarət olmaqla dörd dövrə, dörd fəslə – yaza, yaya, payiza (əvvəllər onu kuz adlandırdılar) və qışa bölmüş, bu fəsillərin də hər birinə təbiət səciyyəsi verərək, “yaz bitirir, yay yetirir, payız götürür, qış ötürür” – demişlər. Hər fəsli, hər ayı da müxtəlif mərhələlərə bölüb, hər mərhələyə təbiət mövsümləri, təsərrüfat işləri ilə bağlı adlar yaraşdırmışlar: okin ayı, şum ayı, leysan ayı, ağlar-gülər ayı, ilin qızılıgül dövrü, köç ayı, biçin ayı, vay nənə ayı, suvarma ayı, qoradəyən ay, qorabişirən ay, quyuqdondu (quyuq doğdu), elqovan, qızıl payız, məhsul ayı, xəzan ayı, qirovdüşən ay, Böyük cillə, Kiçik cillə, alaçalpo (Boz ay; bəzi yerlərdə bu aya “çix çömbəl”, “oğlaqıran” da deyilir), döl ayı və s.

Oğuz atalar sözlərində deyilir ki, “Oğuzdan üç yüz altmış altı alp qopdu, iyirmi dörd xas bəy, otuz iki səkcək”. Burada ilin, gecə-gündüzü, ayların zamanına işarə edilir. Əski oğuzlar təqvimlə bağlı bu astronomik hadisəni insanlaşdırmış, deyim şəklində salmış və hər günü bir alp-igid saymışlar. 24 xas deməkələ gecə-gündüzün 24 saatdan ibarət olduğunu bildirmişlər. Belə anlayışlar Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır:

Babamın bir çıxası var, on iki cibi.
Cibin her birində otuz düymə,
Hər düymənin bir üzü ağ, bir üzü qara.

Nümunədəki 12 cib ilin on iki ayına, otuz düymə ayın günlərinə, hər düymənin ağ və qara üzü gündüz və gecəyə işarədir. Başqa bir örnəkdə isə deyilir: “Bir ağacım var on iki budaqlı. Hər budağın otuz yarpağı, hər yarpağın da bir üzü ağ, bir üzü qaradır”. Bu bağışmanın açması belədir: bir il 12 aydan, hər ay 30 gündən, hər günün isə yarısı qaranlıq gecədən, yarısı da işıqlı gündüzdən ibarətdir. El-obada ilin dörd fəsli ilə bağlı belə bir tapmaca da var:

Irəlidən dörd qardaş gəlir:
Birinin beli bükülü,
Birinin əli belli,
Birinin əli güllü,
Biri də dilli-felli.

Bu dörd qardaş qısa, yaza, yaya, payiza işarədi. Göründüyü kimi, fəsillərin hər birinə əlamətlərinə, kəsb etdikləri xüsusiyyətlərinə görə ad verilmişdir.

Beləliklə, qədim azərbaycanlılar əzəli-əbədi dönyanın sirlə-sehirlə məqamlarını uzun müddət müşahidə edib keçirdiyi təcrübələr əsasında xalq təqvimini yaratmışlar. Onlar ilin dörd fəslinin və aylarının hər biri ilə bağlı saysız-hesabsız inamlar, sinamalar, ayınlər, deyimlər, əfsanələr, rəvayətlər, etiqadlar yaratmış, mərasimlər, şənlik və bayramlar, oyun və əyləncələr, tamaşalar keçirmiş, xüsusiə-

baharın – yaz fəslinin gelişinə poetik nümunələr həsr etmişlər. Zaman keçidkə ulularımızın bu mənəvi mədəniyyəti folklorlaşmış, zəmanəmizdək gəlib çatmış, xalqımızın təfəkküründə, şifahi xalq yaradıcılığında əksini tapmışdır. Dəyərini heç vaxt itirməyən bu mənəvi xəzinə xalqımızın həyat tərzi, məişəti, güzəranı, arzu və istəyi, dünyagörüşü, inamı və digər zəruri məsələləri haqqında neçə-neçə böyük məna və mətləblər aşılıyır. Bu misilsiz incilər insan taleyi, cəmiyyət həyatı ilə bağlılıqladan, insanı şor işlərdən uzaqlaşdırmaq, halallığa, xeyirxahlığa, ədəb-ərkanlı davranışa səsləmək arzusundan doğub.

XANBƏZƏMƏ – ilaxır çərşənbədə icra olunan meydand tamaşası. Yeddiləvin də adlanan ilaxır çərşənbə günü sübh tezdən hamı böyük bir meydana yiğisir. Şənlik başlanır. Cəngi havaları altında zorxanalar qurulur. Pəhləvanlar üz-üzə dayanıb meydanın qızışmasını gözləyirlər. Meydanı dövrəyə almış adamlar pəhləvan güləşindən əvvəl bu nəğməni oxuyurlar:

İki iyid budur çıxıdı meydana,
İkisi də bir-birindən mərdana.
Həzrət həmzə pirimiz,
Qüvvətlidi birimiz.
Əl başda, diz yerdə,
Güləşəyim düz yerdə.
Dərələr axar,
Əqrəb tək çaxar.
Əlini yana sıxınca,
Zorba nəri yixinca,
Alta düşüncə sırma,
Çox irəlidə durma.
Dəvə fəndi qutluđu,
Nər oğullar umudluđu.
Haqqış-haqqış,
Bərk yapış.
Əldən çıxıdı,
Topuqdan yapış.
Biz deyərik maşallah,
Siz deyin bərəkallah.
Maşallah deyənin gözünə nur,
Maşallah deməyənin gözünə kül.

Güləş başlanır. Pəhləvanlar güləşib qurtarandan sonra zorxana yiğisidirlər. Bu dəfə oynaq, məzəli havalar çalınır. Meydana Kosa çıxır.

Kosa tərsinə kürk geyinmiş hazırlıq adamdı. Başında uzun motal papaq, ayağında taxta başmaq var. Boynundan zinqirov sallanır. Paltarının altından qarnına yastıq bağlayıb. Əlində bəzəkli qırmızı çömçə adamların arasında gəzir. Adamlar bir ağızdan belə oxuyurlar:

Ay Kosa-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,

Kosanı yola salsana.
Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı it quyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər.
Yığar bayram xonçası
Hər yerdə düyüñ eylər.
Novruz-novruz baharı
Güllər-güllər nübarı,
Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbüł olsun,
Bal olmasın, yağı olsun,
Evdəkilər sağ olsun.
Xanım, ayağa dursana,
Kosaya pay versənə.

Mahnı qurtaran kimi Kosa yىxılır. Guya ölüür. Bu zaman onunla belə söhbət edirlər:

- Ay Kosa, gəldiyin hardan bəridi?
- Şərurdan.
- Nə gətirdin ordan?
- Alma.
- Almani neylədin?
- Satdim.
- Pulunu neylədin?
- Öküz aldım.
- Öküzü neylədin?
- Vurdum öldü.

Kosanın başına yiğışanlar bir ağızdan deyirlər:

Başın sağ olsun, Kosa,
Ərşin uzun, bez qısa
Kəfənsiz ölməz Kosa.

Kosa üz-gözünüň əcaib hala salıb min cür hoqqa çıxardır. Çömçəsini qabağa uzadıb pay istəyir. Adamlar onu ələ salıb oxuyurlar:

Ay Kosa-Kosa, gəlmisən,
Lap vaxtında meydana sən.
Almayınca payını,
Çekilmə bir yana sən.
Beş yumurta payındı,
Əskiyin almayasan...
Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir.
Ona qulaq asanın,
Qulağı cingildəyir.
Mənim Kosam kannıdı,
Qolları mərcannıdı,
Kosama əl vurmayıñ,
Kosam iki kannıdı.
Qələm oynar qaşında,
Yüz əlli beş yaşında
Gör nə cavandı Kosam.

Həmi Kosaya pay verir. Kosa yenə gülməli oyunlar çıxarıb adamları oyləndirir. Bundan sonra ağsaqqallardan biri ortaya çıxıb, meydana yiğilnlara üzünü tutub deyir:

– Camaat, bu gün bir xan seçməliyik. Xan gərək qaşqabaqlı, sözü ötkəm adam olsun. Ona bir vəzir, bir vəkil, üç fərraş, bir də bir vəkil seçib verin.

Adamlar yer-yerdən deyirlər:

- Xanımız olsun başmaqçı Mərdan.
- Vəzirimiz də körükçü Əli olsun.
- Çayçı Mahmudu vəkil seçenek.
- Fərraşlıq Qara Xudayar yaxşıdı.
- Biri də Çavuş Ələmdar olsun.
- Qurd Bağırdan da yaxşı fərraş olar.
- Cəlladlıq elə əzəldən Qəssab Tağının boyuna biçilib.
- Olsun, olsun.

Xanı təmtəraqla meydanın yuxarı başında qurulmuş taxtda oturdurlar. Vəzir-vəkil də gəlib taxtin sağ-solunda əyləşir. Yaraqlı-yasaqlı fərraşlar xanın hüzurunda əmrə müntəzir dayanırlar. Cəllad qırmızı libas geyib, əlində balta meydanın aşağı başında gözləyir. Xan gözlənilməz əmrlər verir, adamları da onun buyruqlarını can-başa yerinə yetirirlər. Kosayla təlxək də tez-tez meydana girib xanı güldürməyə çalışır. Min bir hoqqadan sonra xanı güldürüb taxtdan endirir, aparıb suya basırlar.

Mərasimdəki Keçəl və Kosa obrazları kimi Xan obrazı və onun əlaltıları da qışın rəmzi kimi düşüñülmüşdür. Xanın sərt, qaraqabaq olması, əlaltılarının vasitəsi ilə adamları məhkəməyə çəkərək onlara cəza verməsi qışın insanılışdırılmış əlamətləridir. Adamlar qıştı təmsil edən xanı yumşaltmaq, mülayimləşdirmək üçün cürbəcür oyunlar çıxarırlar, şux zarafatlar eləyirlər.

Xanı güldürmək sərt, qaşqabaqlı qışın yerinə gülərəz, mülayim yazı getirmək istəyini ifadə edir. Mərasimin sonunda xanın güldürülüb suya basılması qışın yola salıb yazın qarşılanması anlamını daşıyır.

XƏBƏRÇİ ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən ikincisinin el-oba arasında işlədilən adlarından biri. Baharın ilk sorağını xəbər verdiyi üçün belə adlanır.

XƏLİL RZA ULUTÜRK, Xəlil Rza oğlu Xəlilov (1932-1994) – şair, tənqidçi, ədəbiyyatşunas, tərcüməçi. Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi (1986), M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatı (1991), Azərbaycanın xalq şairi (1992). Salyan rayonunun Pirəbbə kəndində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır (1949-1954). Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstитutunda oxumuşdur (1957-1959). API-də baş müəllim, Azərb. MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstитutunda aparıcı elmi işçi vəzifələrində işləmişdir (1969-1994). “Məqsud Şeyxzadənin poeziyası və Azərbaycan-özbək əlaqələrinin aktual problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatında fəal iştirakına görə 1990-cı ildə həbs olunub. Moskvada Lefortovo zindanında 22 ay saxlanılmışdır. Ölümündən sonra “İstiqlal ordəni” ilə təltif olunmuşdur (1995).

“Bahar gəlir” (1957), “Sevən gözlər” (1959), “Qollarını geniş aç” (1965), “Ucalıq” (1973), “Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı” (1981), “Hara gedir bu dünya” (1983) “Davam edir 37” (1992), “Qəhrəman Təbrizim” (1994), “Lefortovo zindanında” (1998), “İlk Allahim, son Allahim – mübarizə” (1999), “Türkün dastanı” (2000), “Seçilmiş əsərləri” (2001) və s. əsərlərin müəllifidir. Şair “Zindanda Novruz bayramı” şerini Lefortovo həbsxanasında yazmışdır.

Mənim solğun laləzərim,
gözü yaşılı novbaharım.
Cibi dolu, əli dolu,
qəlbi dolu gələn yarım.
Bir ağappaq süfrə açdı,
üstündə yar səliqəsi.
Bir az kişmiş, bir az küncüt,
bir az badam, qoz ləpəsi.
Qurdaladı çantasını,
tapdı şəffaf salofanı,
Açıdı qoydu altı-yeddi
rombşəkilli paxlavani –
Şam yandırdı, şölələri
necə parlaq, necə əziz.
Dəvət etdik, yanaşmadı
zər paqonlu keşikçimiz.
Bu il Novruz bayramımız
bir az qəmli keçdi, Xəlil.
Nuş et, ağızın şirin olsun,
sənsiz bayram heçdi, Xəlil!
Suda körpə, göy səməni –
xalan, bacın ərməğəni.
Süfrə birdən xatırlatdı
yaz nəfəsli gülüstəni.

Səmənidən ötri gəldi
doğma Milin, Muğanın da
Moskvanın qucağında
Lefortovo zindanında
Buğdanın hər dənəsindən
sənki bahar sıçrayacaq.
Gözə çıraq, qəlbə dayaq,
ovsuna bax... saçaq-saçaq...
Yolda azca sixilsa da
yamyaşıldır hələ rəngi.
Göy səməni, bar-bərəkət,
ilk baharın tər çələngi!
Keşikçi dost, qəbul eylə
barı bircə paxlavani,
Azərbaycan naxışlıdır,
bu neməti sən də tanı.
Səp göylərə bu kişişi,
dönəcək ağ ulduzlara.
At torpağa o buğdanı,
yol açacaq bəhre-bara.
Çörək verir, ürək verir
Azərbaycan dünyalara.
Yanır şamlar... göz yaşları
damla-damla, gilə-gilə.
Şam ağlayır gülə-gülə
şam yaşayır olə-olə.
Göz nurunu, can şəhdini
cahan ilə böлə-bölə.
Yanır şamlar,
Pəncərədən gör silirmi qarı, buzu?
Şüşələrdən süzülür su,
hər daması dan ulduzu.
Uçub gedir qəm kölgəsi
Məhəmmədin cöhrəsindən.
Zəif şamlar qüvvət alır
Xəlil Rza nəfəsindən.
Sil gözünü, məğrur əyləş,
mənim türkək novbaharım.
Cibi dolu, əli dolu
qəlbi dolu gələn yarım!
Sənsən mənim dünya boyda
səadətim, ilhamım da.
Mən zindanı parçalayan
gur çıraqam, bayramımda
Götirdiyin şamlar təki
müqəddəssən, pak, müqəddəs!
Sil gözünü, ey gülənfəs,
Çıraqımız haqdan yanır,
onu heç kəs söndürəmməz!

XƏTAYI ŞAH İSMAYIL (1487-1524) – görkəmli dövlət xadimi, şair, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qurucusu və ilk hökmədəri (1501-1524). Anadilli ədəbiyyatın inkişafında böyük xidmətləri olan Ş.İ.Xətayı aşiq

şeri tərzi və divan ədəbiyyatı üslubunda dəyərlı əsərlər yaratmışdır. Ana dilində “Divan” və iki məsnəvi (“Dəhnamə”, “Nəsihətnamə”) müəllifidir. Milli mədəniyyətin, sənət adamlarının himayəçisi olmuşdur. Əsərlərində xəlqi-etnoqrafik ruh, milli kolorit aparıcı mövqedədir. “Dəhnamə” poemasının “Bahariyyə” fəslinde və bir çox şerlərində Novruzun ilhamlı tərənnümü vardır.

Mövsümi-qış getdi, dövri-novbahar oldu yenə,
Məclisi-goştə əcayib ruzigar oldu yenə.

Saqiya, vəqfi tərəbdür, əldə dutgil cami-mey,
Kim bənövşə məst olub, nərgis xumar oldu yenə.

Mövsimi-gül geldi və gülşən bəzəndi bəzm üçün,
Dağrı səhra cümlə yekşər laləzar oldu yenə.

Gəldi novruzü baharı eydü dövri-dustkam,
Yar əli tek yer yüzü nəqşı nigar oldu yenə.

Əbri-nisan cuşə gəldi, tökdü rəhmət yağmurun,
Gög yüzündən yer yüzünə dür nisar oldu yenə.

Bağçaya seyrənə çıxdı gəst üçün ol gülsitan,
Gül xəcalətdən qızardı, şərməsar oldu yenə.

Qamətindən bəhs edərdi daima ol sərx-i-bağ,
Gör xəcalətdən ona mənzil kənar oldu yenə.

Gül yüzini görəli artdı fəğani quşların,
Lal iken bülbüllərin sövti həzar oldu yenə.

Ey Xətayı, şad olub, beytül-həzəndən çıx bu gün,
Bağ-u-bağça suyinə vəqt-güzər oldu yenə.

XİDIRƏLLƏZ – Anadoluda mayın 5-6-sı arasında keçirilən yaz-yaşılıq bayramı. Dirilik suyunu axtarıb tapan iki qardaşın – Xıdır (Xızır) və İlyasın xalq tələffüz tərzi ilə birləşdirilmiş şəklindən yaranmış folklorik addır. “Xıdırəlləz” bayramında Azərbaycandakı “Xıdır Nəbi” və “Novruz” mərasimlərinə bənzər şənlik keçirilir. Anadoluda gəzən rəvayətə görə, Xıdır və İlyas dirilik suyunu həmin gün tapmışlar (bax: *Xızır*).

“XİDIR NƏBİ” – türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mif və folklorunda mifik obraz, yazın gəlməsi ilə bağlı mövsüm mərasimi. Kiçik cillənin birinci ongünüyü “Xıdır Nəbi” adlanan kimi, həmin vaxt keçirilən mərasimin adı da Xıdır Nəbi mərasimidir. Qeyd olunan çağın Xıdır Nəbi adlanması və bu şərəfə icra olunan ayınlər Xıdırın yaşılıq, su hamisi də sayılan Xızırla əlaqəsindən xəbor verir. Təkcə bu faktı qeyd edək ki, folklor örnəklərində adamlar çıxılmaz, çətin vəziyyətə düşdükdə həmişə boz atlı Xızırı arzulayır və o da öz kömək əlini dara düşənlərdən əsirgəmir. Xıdırın həmişə boz atın üstündə olması “Xıdır Nəbi” nəgməsində:

Mən Xıdırın nəiyiyəm,
Boz atının çuluyam, –

şəklində öz izlərini qoruya bilmüşdir ki, elə bu, onların eyniliyini təsdiq edən dəlillərdəndir. Dediymiztək, Xıdır da qışın şaxtalı, dondurucu çağında çağırılır, bu şərəfə mərasim keçirilir. Hətta Xıdırla bağlı məşhur şərin bizə bəlli olan bir variantında açıq-aydın deyilir ki:

Xızırda Xıdır deyərlər
Yoluna çıraq qoyarlar.
Xıdırı saymayanın
Gözlərini oyarlar.

Burada sonuncu iki misrada ifadə olunan fikir belədir ki, “Xıdır Nəbi” mərasimino gərək hər ev, ailə hazırlaşın, mərasimi təntənəli şəkildə qeyd eləsin. Mərasimin hamı tərəfindən icra olunması namına əliaşığı olanlara, kasıblara kömək edilərmiş. Çünkü bayram axşamı, yəni Kiçik cillənin onuncu günü hətta bir ev belə azuqənin yoxluğu ucundan süfrə açmazmışsa, onda elə zənn edilmiş ki, guya Xıdır bunu özünün sayılmaması kimi başa düşərək küsüb gedəcək, baharın gəlməsi yubanacaq.

“Xıdır Nəbi” mərasimino, adətən, cillənin ilk günündən hazırlıq başlanır. Buğda qovrulub əl daşında (kirkirə) qovut çekilir. Qaynadılmış yumurtalar daha çox Günəşin və yazın simvolu sayılan, uyğun olaraq, qırmızı, yaşıl rənglər boyanır. İstilik gotirən xörəklər bişirmək üçün tədarük görülür. “Xıdır Nəbi”nin sonuncu gecəsi çəkilmış qovut, adətən, evin “əl dəyməmiş” künc-bucağı sayılan yük dolabının altındaki boş yera, rəfin küçünə qoyulur. Eti-qada görə, guya Xıdır gəlib qovutun üstünə əl basır və bununla evdə bolluq, bərəkət yaranır.

Burada bir xəbəri də nəzərə çatdırmağı gərəkli bilirik. Belə ki, Azərbaycanın bəzi yerlərində “Xıdır Nəbi” mərasimi keçirilen vaxtdan bir gün qabaq bağ-bağçadan uşaqlar alma çubuqları qırıb evə götürirlər. Bu çubuqların uclarına pambıq sarınıb yağı sürtülür. Həmin çubuqların hərəsi bir niyyət üçündür: yurdun abadlığı, ailənin salamatlığı, bağ-bostanda barın çoxluğu, mal-qaranın artması, toy-düyün və s.

Cubuqlar qovutun üstündə şam kimi yandırılır. Sübhəcən evdekilərdən bir kimsə qovuta toxunmamalıdır. Etiqada görə, əvvəlcə Xıdır boz atı ilə gəlib qovutdan payını götürməlidir. Belə olduqda evə bolluq gələr. Yalnız bundan sonra düşümlü sayılan bu qovutdan ailənin bütün üzvləri yeməlidir. Həmçinin, həmin axşam qaranlıq düşəndən sonra qapı-qapı dəstə ilə evləri gəzən uşaqlar da:

Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana –

deyə məhz həmin qovutdan pay istəmişlər. Uşaqlara qovutdan, boyanmış yumurtalarlardan, ərik, əncir, alma, armud, gavalı qurusundan pay verirlər. Pay verməyəni yenə də elə “Xıdır Nəbi” nəgməsi ilə yamanlayırlar.

Çatma, çatma çatmaya,
Çatma verə batmaya,
Xıdır payını kəsənin
Ayağı yerə çatmaya
Gecə evində yatmaya.

Burada olduqca incə şəkildə sezilən bir mətləb də vardır. Uşaqların ayrı vaxtda yox, məhz şər qovuşanda, göz gözü görməyəndə, daha aydın deyilsə, onların tanınması qeyri-mümkün olduğu vaxtda pay almağa gölmələri səbəbsiz deyil. İnama görə, elə Xıdır da onların arasında olur. Odur ki, hər bir ev tərəddüd etmədən uşaqların simasında guya elə Xıdırın özünə pay verir. Kiçik cillə ilə bağlı və indi də eldə yaşamaqdə olan bir xüsusiyyəti qeyd etmək istəyirik. Adamlar “Xıdır Nəbi” mərasimi süfrəsinə, adətən, yaydan məhz bu vaxt üçün saxladıqları qarpız da qoyurlar. “Cillə qarpızı” yenə də adamların soyuqdan qorxmadiqlarını və müəyyən anlamda “Kövsəc” mərasimini xatırladan əlamət kimi baxışı çəkir.

XİDIR NƏBİ AXŞAMI – Kiçik cillənin onuncu günü keçirilən mərasimin adı. Dədə-babalardan qaydadı ki, hər il qış yarı olanda Böyük cilləynən Kiçik cillə arasında “Xıdır Nəbi” bayramı keçirilir. Hesaba görə Kiçik cillənin onuncu günü axşam şər qarışandan sonra uşaqlar, cavan-comrullar bir yerə cəm olurlar. Dəstələnin “Xıdır Nəbi” nəgməsi oxuya-oxuya qapıları döyər, Xıdır adına pay yiğarlar. Hansı qapıdan içəri girsələr əvvəlcə dəstədən bir adam irəli çıxıb avazla belə deyir:

Mən Xıdırın quluyam,
Boz atının çuluyam,
Atının arpasiyam,
Ayağının nalıyam.

Bunun ardınca dəstə bir ağızdan oxuyur:

Xıdırı-Xıdır İlyas,
Özünü yetir İlyas.

Yenə bir nəfər deyir:

Xıdır goldı hayınan,
Bir balaca dayınan.
Dayça batdı palçığa
Çıxartdıq hay-hayınan.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı-Xıdır İlyas,
Özünü yetir İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Qara toyuq qanadı,
Kim vurdı, kim sanadı.
Qapı-qapı gəzməkdən
Baldırıım it daladı.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Yür (yüyür) indi, ha yür indi,
Yük dibinə sür indi.
Yük dibinə varanda
Altın, axça gör indi.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Dur indi ha, dur indi,
Qızıl xana qur indi.
Yaman dile, bəd gözə
Yeddi düyün vur indi.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Çatma-çatma çatmıya,
Çatma yerə batmıya.
Xıdırı pay verməyen,
Murazına çatmıya.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas,

Sən özünü yetircək,
Açdı çiçək, oldu yaz.

Bundan sonra hər qapıda onlara “Xıdır payı” verərlər: kimi bir çalxam yağı, kimi bir badya süd, kimi də bir torba un... həmin şeyləri gecə bir yerə yiğib saxlayırlar ki, səhər olsun, onlardan xəmir yoğurub böyük kömbələr bişirsinlər. O gecənin adı “Xıdır gecəsi”di. Özü də çox mübarək gecə sayılır. “Xıdır gecəsi”ndə, inama görə, Xıdır peyğəmbər (Xıdır Nəbi) atını minib xəlvətcə hər yəni gəzir. Onun adına ayrılmış paylara gizlincə əl toxundurur ki, həmin nemət-lərin bərəkəti artıq olsun. “Xıdır gecələri”ndə axşamdan səhər açılanə qədər külək əsər. Deyərlər ki, Xıdır Nəbidi, atını çapıb bərəkət paylaya-paylaya gedir, əsən külək də onun bədöyi atının yeldi.

Adamlar bu şərəfə nəğmələr oxuyurlar:

Qış çilləsi Xıdır İlyas gələndə
Hərlənər gərdişi, ay ellər qıj-qıj.

“Xıdır gecəsi”nin səhəri axşamdan yiğilmiş unu, südü, bir də yağı bir yerə cəm eləyib xəmir yoğurur, böyük kömbələr düzoldib hər birinin də içində bir qırmızı muncuq qoyurlar. Kömbələr bişdikdən sonra onları parça-parça cavan-çomrul arasında bölgərlər. Muncuq kimin bəxtinə çıxsa, inanırlar ki, həmən adam istəyinə catacaq.

XİDIR GECƏSİ – Xıdır peyğəmbərin boz atına minib səfərə çıxdığı və bərəkət payladıği küləkli gecə (bax: *Xıdır Nəbi axşamı*).

XİDIR PAYI – Xıdır Nəbi axşamında mərasim keçirən uşaqlara verilən pay (bax: *Xıdır Nəbi axşamı*).

XİDIR NƏBİ NƏĞMƏSİ – Kiçik çillənin onuncu günü Xıdır Nəbi mərasimi şərəfinə oxunulan nəğmə.

Xıdır, Xıdır, xid gətir,
Var dərədən od gətir.
Mən Xıdırın nəyyiyəm,
Bircə belə dayıyam,
Ayağının naliyam,
Başının torbasıyam.
Xidra Xıdır deyərlər,
Xidra çiraq qoyerlər,
Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz.
Mən Xıdırın quluyam,
Boz atının çuluyam,
Xıdır getdi hayman,
Bir qulunca dayınan.
Dayı palçığa batdı.
Xıdır yanında yatdı.
Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz.
Xanım, ayağa dursana,

Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xidarı yola salsana.
Qısa-qısa gələnin,
Qısnacağı dar olsun.
Basa-basa gələnin,
Basmacağı var olsun.
Çatma, çatma, çatmaya.
Çatma yerə batmaya.
Xıdır payın kəsənin.
Ayağı yerə çatmaya.
Geca evində yatmaya.

XİDIR NƏBİ KÜLƏYİ – inama görə, Kiçik çillənin ikinci cümə axşamının gecəsi Xıdır Nəbi özünün əfsanəvi boz atına minib çöl-düz, dağ-dərə demədən çapıb gedər. Həmin gecə külək əsər və bu küləyin onun çapıb gedən atının yeli olduğuna inanırlar. Xıdır Nəbi küləyinin özyəl uğur, xeyir-bərəkət götürdüyü güman olunur.

XİZİR GÜNÜ – bəzi bölgələrdə köhne ilin qurtarib yeni ilin – yazın başlığı ilə ilk günə verilən ad. Tədqiqatçılar görə çox qədim zamanlarda Xızır peyğəmbər həm də yaşlılıq hamisi sayılırmış. Buna görə də insanlar baharın, yazın gelişini ilə çöllərin, düzənlərin yaşışmasına Xızırı səbəbkər bilmiş və onun şərəfinə yazın ilk gününə “Xızır günü” demişlər.

XİZİR (XİDIR) – folklor və divan ədəbiyyatında sıx-sıx rast gəlinən mifoloji obraz. Dirilik suyunu tapıb içdiyi üçün ölməzlik qazanmış və bu möcüzəsinə görə “Nəbi” – peyğəmbər olaraq qəbul edilmişdir. Rəvayətə görə, Xızır və İlyas iki qardaş olmuşdur. Makedoniyalı İşkəndər Zülqorneyn bu iki qardaşla birlikdə “abi-həyatı” – dirilik suyunu tapmaq üçün qaranlıq dünyaya – zülmət aləminə səfərə yollanmış, bir müddətdən sonra zülmət

aləmində firtına qopmuş və onların hərəsi bir tərəfə düşüb dirilik suyunu ayrı-ayrlıqda axtarmalı olmuşlar. Xızır suyun üzündə, İlyas isə quruda gəzib-dolaşmışdır. Günlerin birində iki qardaş yenidən rastlaşmış, abi-həyatı birlidə axtarmağa başlamışlar. Uzun axtarışdan sonra onlar çox yorulub acır və dincəlmək üçün bir su kənarında dayanırlar. Heybədən çıxardıqları quru balığı təmizləmək üçün suya saldıqları zaman baliq canlanıb dirilir. Onlar bunun “abi-həyat” – dirilik suyu olduğunu bilir və həmin sudan doyuncu içib əbədi həyat – ölməzlilik qazanırlar. İskəndər isə nə onları, nə də dirilik suyunu tapa bilməyib zülmətdə qeyb olur.

Səfər zamanı Xızır (Xıdır) suda – dəryada, İlyas isə quruda gəzib-dolaşlığı üçün folklor təfəkküründə onun biri suyu, o biri isə qurunu himaya edən mifoloji obrazı əvvəlmişdir. Abi-həyata yetişdikləri, dirilik suyu içdikləri üçün onlar əfsanə, nağıl və dastanlarda, eləcə də klassik Şərqi ədəbiyyatında həyat bəxş edən, dardan – çətinlikdən qurtaran, yaşıllıq, xeyir-bərəket gətirən müqəddəs qüvvə sayılır. Deyilənə görə, qardaşların görüşdüyü və dirilik suyunu tapdıqları gün yazın başlanğıcı – Novruzun ilk günü olub.

XIZIR İLYAS – dirilik suyunu axtarış tapan iki qardaşın – Xızır və İlyasın adları xalq arasında çox vaxt bir yerde, “Xızır İlyas” şəklində çəkilir (bax: *Xızır*).

XIZIRZİNDƏ – Bakının doxsan kilometrliyində, Bakı-Quba yolunun sağ tərəfində, Siyəzən rayonu ərazi-sində yerləşən ocaq-ziyarətgah. “Zində” – diri demək olduğundan “Diri Xızır” anlamı daşıyır. “Abi-həyat” – dirilik suyu ilə bağlı əfsanə ilə əlaqələndirilir. Bu ziyarətgah “Beşbarmaq” və “Xıdırzində” adlarıyla da tanınır. Müşkülə, dara, çətinliyə düşənlər, xəstələr nicat, şəfa tapmaq istəyi ilə oraya ziyarətə gedirlər.

XONÇA – əsasən Novruz bayramı, eləcə də digər el şənlikləri zamanı bəzədilən milli ənənəvi hədiyyə,sovqat. Qənnadı məmələti, şirniyyat (qoğal, şəkərbura, paxlava, şəkərcörəyi, badambura, bamiyə, külçə, fəsəli, qozlu-findiqli halva, qurabiyə və s.), nöğul, nabat, cürbəcür çörəz (püstə, ləbləbi, innab, kişmiş, mövüç, badam, qoz və findiq ləpəsi, alma və armud qaxı, qovurgā, rəngbərəng yumurtalar və s.) məcməyi və ya similərə yığılır. Ətrafına hər ailə üzvü sayı qədər şam düzülür. Xonça bəzəmək ənənəsi Şərqi xalqları, eyni zamanda, azərbaycanlılar arasında hələ qədimdən geniş yayılmışdır. Adətə görə, bayramda nişanlı qızların adına oğlan evindən Novruz sovgatı – bəzəkli xonçalar gedir, sevinc payı yola salınır. Bayramda xonça göndərmək adəti bu gün də davam etməkdədir.

“XONÇA BAYRAMI” – yazın gəlişi ilə əlaqədar məktəb və uşaq bağçalarında keçirilən şənlik. İlk dəfə XX yüzilin əvvəllərində Şamaxıda yerli ziyanlıların səyi və təşəbbüsü ilə yaranan bu bayramda uşaqlar müxtəlif oyun və əyləncələr, səhnəciklər ifa edir, baharı tərənnüm edən mahnılar oxuyurdular.

XONÇALI NOVRUZ GƏLİR – Novruz bayramının – ilin ən əziz günlərinin şərəfinə söylənilən nəğmə:

Xonçalı Novruz gəlir,
Qonçalı Novruz gəlir.
Sürmə çəkin qaşına,
Noğul səpin başına.
Tonqalları oddayın,
Tüfəngləri addayın,
Xonçalı Novruz galir.
Qonçalı Novruz galir.

XORUZ DÖYÜŞDÜRMƏ – Novruz bayramı günlərində meydانlarda nümayiş etdirilən əyləncə. Keçmişdə və indi də Bakının ətraf kəndlərində uzun boylu, uzun qıçılı herati xoruzları çolpalıqdan qarğıdalı və kişmişlə bəsləyirlər. Adətən, altı aydan sonra onun qızlarındakı məmizlərini şüşə ilə yonub iynə kimi itiləyirlər ki, döyüşən zaman daha töhlükəli olsun və o biri xoruzun cinədanına batsın. Xoruz döyüşdurməni ritmik zurna sədaları müşayiət edir.

İI

İl – Yerin Günəş ətrafına dolanma dövrünə bərabər olan vaxt müddəti. Dəqiq müddəti hələ qədim Çində və Misirdə məlum idi. Qədim yunan alimi, astronomiyanın banilərindən biri olan Hippark (e.ə. 190/180 – e.ə. 125) Yerin Günəş ətrafına dolanma müddətini 365,25 gündən üç yüzdə bir gün az olduğunu müyyəyən etmişdir. Bu, həqiqi ildən yalnız 6,5 dəqiqə fərqlənir. Yerin Günəş ətrafına hərəkəti mürəkkəb olduğundan elmdə müxtəlif illər işlədiril:

Ulduz ili – göy sferasında Günəşin ulduzlara nəzərən görünən illik hərəkətinə sərf olunan vaxt.

Tropik il – Günəşin yaz gecə-gündüz bərabərliyi nöqtəsindən iki dəfə ardıcıl keçməsi arasındaki vaxt. Tropik ilin uzunluğu 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46 saniyədir. Yerdə dörd fəslin dəyişməsi üçün lazımlı olan müddətə uyğundur. Başlanğıçı orta uzunluğu 280° olduğu an qəbul edilmişdir.

Anomaliya ili – Yerin Günəş ətrafına illik hərəkəti zamanı onun perihelidən (Yer orbitinin Günəşə ən yaxın nöqtəsi) iki dəfə ardıcıl keçməsi arasındaki vaxt. 1900-cü ildə Anomaliya ili 365, 259 641 orta Günəş günü idi və 100 ildə 0,26 saniya uzanır.

Əjdaha ili – Günəşin Ay orbitinin eyni düzündən ardıcıl iki dəfə keçməsi arasında qalan vaxt. Günəşin və Ayın tutulmasını hesablaşdırıldıqda işlədirilir.

Yuli ili – tarixin hesablanması sistemi; Yuli təqviminin əsas vahidi. Yuli Sezarin təqvim islahatı nəticəsində tətbiq edilmişdir. Astronomiyada bəzən böyük vaxt intervallarını (Yuli yüzilliyi 36,625 sutkaya bərabərdir) göstərmək üçün işlədirilir.

Qriqori ili – tarixin hesablanması sistemi; Qriqori təqviminin əsas vahidi. 1582-ci ildə Roma papası XIII Qriqorinin islahati ilə həyata keçirilmişdir.

Ay ili – 12 (və yaxud 13) sinodik aya bərabər olan vaxt.

İLAXIR – ilin axırı, sonu mənasındadır. Novruzdan əvvəl tamamlanan ilin son çərşənbəsi də ilaxir adlanır. İlaxir çərşənbə yeddiləvin (yeddilöyüñ) adı altında da bayram edilir.

İLAXIR ÇƏRŞƏNBƏLƏR – xalq arasında bayram hazırlıqları qış fəslinin Boz ay adlanan müddətində başlayır və Novruza qədərki bu müddət çərşənbədən-çərşənbəyə 4 həftəyə – cilləbeçəyə bölünür və cəmlələr də adlanır. Etiqada görə bu həftələrin dörd, eləcə də Kiçik cillənin üç çərşənbəsində təbiət və cəmiyyətdə canlanması, oynaması, dirilmə prosesi gedir. Bu yeddi çərşənbədən üçünə “oğru üskü”, “oğru bug”, dördünə “doğru üskü”, “doğru bug” deyilir. Düzdür, bu çərşənbələrin hər birinin özünəməxsus ayın və mərasimləri vardır. Misal üçün, torpağa gizlice, xəlvəti toxunması düşünülən “oğru üskü”, “oğru bug”lar

İLAXIR ÇƏRŞƏNBƏ İNAMLARI

da adamlar yandırıqları tonqalın üstündən hoppanmaqla bərabər, öncədən düzəldikləri lopanı həmin odda alışdıraraq üç dəfə ev-eşiyin dövrəsinə dolandırıb:

Qaçın, qaçın, şeytanlar,
Sizi oda qalaram –

deyə-deyə ovsun edirlər. Ayində guya şər qüvvələrin qorxub qaçması, bir daha həmin evə yaxın düşə bilməyəcəyi ifadə olunub.

Boz ayda qeyd olunan dörd ilsonu çərşənbələr öz mərasim və ayinlərinin zəngin və təmtəraqlı olması ilə həmişə seçilib, elə bundan belə də seçiləcək. Sonuncu dörd çərşənbənin məxsusı adları olub. Bu adlar eləindi də var. Xalq arasında, el içində bu adlar “Əzəl çərşənbə” (“Yalançı çərşənbə”, “Müjdəçi çərşənbə” də deyilir), “Kül çərşənbə”, “Gül çərşənbə”, “İlaxir çərşənbə” şəklindədir. XX əsrin 80-ci illərinin axırlarından “abi-atəş-xaki-bad”ın təsiri ilə Boz ayın dörd çərşənbəsi “Su çərşənbəsi”, “Od çərşənbəsi”, “Kiçik çərşənbəsi”, “Yel çərşənbəsi” adıyla da tanıdılmaqdadır.

Xalqımız Boz ayın yaz soraqlı çərşənbələrinin dördünü də müqəddəsləşdirmiş və onların hər birini ayrı-ayrılıqla böyük şənliliklərle qeyd etmiş, bununla da qarşidan gelən təze ili bolluq, firavənlilik, xoşbəxtlik, əmin-amanlıq və sağlamlıq ili kimi görməyi arzulamışlar. İlk çərşənbədən Novruz bayramı axşamınadək insani yaşıdan, həyatı mənalandıran bu əbədi varlıqların hər biri ilə bağlı azərbaycanlılar özlərinin ayin, etiqad, inanc, tapınma, oyun-tamaşa və mərasimlərini yaratmışlar. Bu mərasimlər, icra olunan ayinlər, əsasən, qışın yola salınması, yazın qarşılanması ilə bağlı olub Novruz bayramına ilkin hazırlıqdır.

İLAXIR ÇƏRŞƏNBƏ İNAMLARI – ilaxir çərşənbədə icra olunan ayin nümunələrinində:

İlaxir çərşənbə gecəsinin dan qaranlığında, yəni sübhün gözü çırtdaya-çırtdamaya axar su üstünə gedilir. Suya salam verib “ağırlığım-uğurluğum tökü!” – deyə-deyə üç dəfə suyun üstündən hoppanılır. Sonra sudan bir səhəng doldurub getirir həyət-bacaya, ev-eşiyə, paltar-palaz, mal-qara üstüne səpilir. Bu ilin xoş keçməsi, ağrı-acının olmaması istəyini ifadə edir.

* * *

Axır çərşənbə gecəsi iki alma götürüb birinə xəlvətcə bir manşır qoyursan. Sonra ürəyində bir niyyət tutub evdəki ən xırda uşağı çağırırsan ki, gəlib almalardan birini götürsün. Manşır qoyduğun almanı götürsə, diləyinə çatarsan.

* * *

Axır çərşənbə gecəsinin səhəri evin damına buğda atalar ki, bərəkət artıq olsun.

* * *

Axır çərşənbədə un çuvalının ağızını açıq qoyarlar ki, bərəkət paylananda bağlı qalmasın.

Axır çərşənbə gecəsi ərgən qızlar xeyli aralıdan arxası qapıya durub ayaqlarındaki ayaqqabının bir tayını geriyə doğru atalar. İşdi, ayaqqabının burnu qapıya tərəf düşsə, demək, yaxın vaxtda əra gedəcək.

* * *

İlin axır çərşənbəsində axar suyun qabağını kəsmək olmaz, kəssən, sənə sədəmə toxunar, işlərin dolaşar.

* * *

Axır çərşənbə axşamında bir neçə parça kömürü, bir ovuc duzu, bir-iki dənə də qara pulu bir kuzəyə qoyub damdan atalar. Deyilənə görə, kömür qara günün, duz gözüşorluğun, acgözlüyün, qara pul da yoxsulluğun nişanəsidə. Onları kuzəyə yiğib damdan atmağın niyyəti qara gündən, gözüşorluqdan, yoxsulluqdan qurtulmağa bağlıdır.

* * *

Axır çərşənbə axşamında yandırılan ağac yanib axıra çatanda onun dövrəsinə dəmir şışlə üç dəfə cızıq çəkərlər. Deyirlər belə etməsən evin bərəkəti dağıllar.

* * *

Bayram axşamında, ya da bayram gündündə qalan tonqala acı tüstülü ağac atmazlar. Ancaq quru ağacı bayram tonqalında yandıralar, yaş ağacı həmən ocağa atsan, sənə sədəmə toxunar, bərəkətin çəkilər.

* * *

Bayram tonqalı yanib axıra yetəndə ocaqdakı közlərin üstünə üzərrük səpib deyərlər: "Odumuza, ocağımıza kəm baxanın gözləri bax beləcə partdasın, özü də oda düşüb çatdasın".

* * *

İlaxır çərşənbənin axşamında baltanın küpüynən meyvə ağaclarının kötüyünə bir-iki dəfə yüngülə vurub deyərlər: "Hə yatmışan, oyan, bərəkət payını götür". Deyirlər, belədə həmin il ağacların bəhəri bol olar.

* * *

İlaxırda cavan-comrullar ocaq üstündən atdana-atdana ürəklərində muraz tutub deyərlər:

Atıl-batıl çərşənbə,
Baxtım açıl çərşənbə.

Sınaçıblar ki, çərşənbə ocağı murazları hasıl elər.

* * *

Axır çərşənbə axşamının səhərisi evdə uşaqlan böyüyə, nə qədər adam varsa, hamısı gedib axar su üstündən üç dəfə atilar, sonra da həmən axar suyun əl-ayaqdan uzaq bir səmtində saxsından olan bir qab sindirib deyərlər: "Nə ki ağrı-acımız, qada-balımız varsa, hamısı bax, bu saxsınan getsin".

* * *

Axır çərşənbə axşamında yandırılan tonqalın üstündən adamlar atdanıb qurtarandan sonra mal-qaramı,

qoyun-quzunu da adladarlar ki, çillədə qalmaların. Çillə köhnə ilin ağrı-acısı, qada-balasıdı, ocaqdan adlayanda hamısı tökülib odda yansın. Adlayib keçən də çillədən çıxıb olur anadangəlmə, təzə-tər.

* * *

Axır çərşənbədə ov tūfənginə giliz qoyub boşuna atalar ki, çillədən çıxsın. Əgər həmin məqamda tūfəngi doldurub atmasan çilləyə düşüb il müdəm düz vurmaz, ovdan-quşdan yayınar.

* * *

Axır çərşənbə axşamında yandırılan tonqalın üstündən atdanıb deyəllər:

Ağırığım, uğurruğum,
Ağrim, acım,
Qadam, balam –
Hamısı tökülsün,
bu odda yansın.

* * *

Axır çərşənbədə dünyadan köçənlərin ruhu bir hovurluğa evinə, oğul-uşağına, qohum-əqrəbasına baş çəkməyə gelər. Gün axşama kimi ev-eşikdə, qapı-bacada xoş ovqatlı, üzügülər olmaq, ətirli-dadlı yeməklərdən biş-düş elemək gərəkdi ki, uluların ruhu gəlib özlərindən sonrakıların gün-güzərənini xoş görsün ki, qayidib əmin-axrayın gedə bilsin.

* * *

İlaxırda uluların adını anmaq, ruhlarını şad elemək üçün evdəki şirin-şəkərdən pay ayırıb qəbir üstünə getmək, yasin oxutdurmaq savabdı.

İlaxırda kimsəsizlərin, qəribələrin qəbrini də ziyan edib yasin oxutdurmaq, qəbir üstünə şirni qoymaq savab sayılır. Deyirlər, belədə doğmaların ruhu daha rahat, daha şad olar.

* * *

İlin axır çərşənbəsində səfərə yollanmaq olmaz. Yol-lansan, yeddi il ev-eşiyində rahatlığının otura bilməzsən. Getdiyin işdən də xeyir götürməyin çətin məsələdir. O səbəbdən də ilaxır çərşənbənin axşamında hər kəs öz evində, oğul-uşağının yanında olmalıdır.

* * *

Ötənlərdə ilaxır çərşənbədə döyüsdürməkdən ötəri ayrıca qoçlar bəslənərdi. Vədə yetəndə alını xinalayıb çıxarırdılar meydana. Gözü qızmış burmabuynuzlu qoçlar kəllə-kəlləyə geləndə deyirdin iki qayadı bir-birinə çırplır. Döyüşdə hansı qoç basılıb qaçsaydı, onu tutub kəsər, ətini kabab eləyib meydandakılara paylardılar. Çərşənbə qoçunun ətini yeyəndən sonra sümüyünü atmaz, yiğib bir yerde saxlardılar. Bərk külək əsib kəsmək bilməyəndə həmən sümüyü yandırıb küləni evin damına atardılar. El sınağına görə belədə külək yavaşıyıb kəsərdi.

* * *

İlxır çərşənbədə barlı ağac dibinə xırda dəmir pullar basdırılar, yaxud da bu pullardan torbadə ocaq, buxarı üstündən, od-alov çatmayan yerdən asarlar. Bu, bərəkət, ruzi bolluğu arzusunu ifadə edən əlamətdir.

İLİN FƏSİLLƏRİ – Yer kürəsində fəsillərin əmələ gəlməsi Yerin Günəş ətrafına dolanması, Yerin hərəkət oxunun Günəş ətrafi orbit müstəvisinə meyilli olması və bu meyilliliyin fəzada sabit qalması ilə əlaqədardır. Fəsilərdə yaz gecə-gündüz bərabərliyi – baharın başlangıcı yay Günəşduruşu – yayın başlangıcı, payız gecə-gündüz bərabərliyi – payızın başlangıcı və qış Günəşduruşu – qışın başlangıcı üçün əsas göstəricidir.

1. Yaz bərabərliyi: Martin 21-də (bəzən 20-22-si) Günəş göy ekvatorunu kəsərək, dünyanın Cənub yarımkürəsindən Şimal yarımkürəsinə keçir.

Həmin gün Yerin Şimal və Cənub yarımkürələri Günəş şüaları ilə eyni dərəcədə şüalanır. Yer kürəsinin hər yerində gecə-gündüz ilə ekvatorun kəsişdiyi nöqtə yaz bərabərliyi nöqtəsi adlanır. Bu, Yerin Şimal yarımkürəsində astronomik baharın başlangıcı deməkdir. Günəş Qoç bürcünə daxil olur.

2. Yay Günəşduruşu: İyunun 22-də günəşin günorta hündürlüyü maksimal həddə çatır. Həmin gün Yerin Şimal yarımkürəsində ən uzun gündüz, ən qısa gecə olur. Bu, astronomik yayın başlangıcıdır. Yayın bu anına yay Günəşduruşu deyilir. Günəş Əkizlər bürcündə olur.

3. Payız bərabərliyi: Sentyabrın 22-də Günəş göy ekvatorunu kəsərək Şimal yarımkürəsindən Cənub yarımkürəsinə keçir. Yenidən gecə ilə gündüz bərabərəşir. Ona görə həmin an payız bərabərliyi adlanır. Astronomik payızın başlangıcıdır. Günəş Qız bürcündə olur.

4. Qış Günəşduruşu: Dekabrin 22-də Günəşin günorta hündürlüyü minimal olur. Ən uzun gecə, ən qısa gündüz olur. Bu, astronomik qışın başlangıcıdır. Həmin an qış Günəşduruşu adlanır. Günəş Oxatan bürcündə olur.

Fəsillərin hərsi üç ay hesablanmış və əsas etibarı ilə təsərrüfatla əlaqələndirilmişdir. Azərbaycanda xalq arasında fəsillər belə səciyyələndirilir: yaz bitirər, yay yetirər, payız götürər, qış ötürər. Və yaxud: üçü bizə yağıdı (qış), üçü cənnət bağlı (yaz), üçü yiğib qətiri (yay), üçü vurub dağdı (payız).

İLBAŞI BAYRAMI – Azərbaycanın bəzi yerlərində Novruz bayramına verilən ad.

İLTƏHVİL – ilin yeniləşməsi əlaməti kimi qeyd edilən Novruz şənliyinin başlanma anı. Bu münasibətlə çoxlu sayda ailə-meşət mərasim ayınları icra olunur. Qədim təqvimə əsasən Günəşin Həməl bürcünə daxil olması vaxtı top atəşi, fişəngatma ilə qeyd edilir, bayram süfrəsi (bax: *Təqvim süfrəsi*) ətrafına toplamış ailə üzvləri oradakı səmənini qayçılıyaraq ənənəvi nəğmələr oxuyur, mərasim oyunları keçirir, şənlənirlər. Xalq arasında bu

mərasimə *ildönəndə* də deyilir (bax, həmçinin *Novruzun topu*).

İLYAS (XİDIR İLYAS) – bax: *Xızır*.

İSLAM SƏFƏRLİ, İslam Əhməd oğlu Səfərli (1923-1974) – şair, dramaturq, Əməkdar incəsənət xadimi (1979). Naxçıvanın Şəkərabad kəndində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır (1946-1951). “Şərq qapısı” qəzetində ədəbi işçi, Naxçıvan Radio Komitəsində əməkdaş, “Azərbaycan gəncləri” qəzetində xüsusi müxbir işləmişdir (1941-1945). “Ədəbiyyat qəzeti”ndə poeziya şöbəsinin müdürü olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında dramaturgiya (1951-1960), nəşr (1960-1970) üzrə məsləhətçi olmuşdur. “Mingəçevir mahnısı” (1950), “Darülfünun şeirləri” (1951), “Bahar nəğməsi” (1954), “Pıçıldığın ləpələr” (1955), “Qoşa söyüd” (1965), “Torpağın ətri” (1967), “Seçilmiş əsərləri” (1973), “Göz həkimi” (1980), “Adsız zirvə” (1986), “Seçilmiş əsərləri” (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. Şeir və poemalarında Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri tərənnüm olunur. Novruz bayramına, bahara həsr etdiyi şeirlərindən biri də “Səməni”dir:

Havada sazaq var, havada şaxta,
Mənsə düşünürəm ilk bahar haqda.
Anamın qoyduğu bir göy səməni,
Bahardan yazmağa çağırır məni.

Baxıram, baxıram göy səməniyə,
Döñür nəzərimdə yaşıl zəmiyə,
...Odur, dan sökülür, nur səpələnir,
Gözümüzdə zəmidir, hey ləpələnir...

Sevgilim toplayır əlvan gül-çiçək,
Çiçəkdən-çiçəyə qonur kəpənək.
Gülür kol dibindən bənövşə, nərgiz,
Baharla qol-qola yeriyirik biz.

Deyirəm, bizimlə gül, göz, baharım!..
Baxıb xumarlanır gülgöz baharım...
Bu vaxt sərt küləyin boz qanadları
Geniş pəncərəmə sovurur qarı –
Duyuram, xəyalmış aparan məni,
Qarşısında bir kağız, bir göy səməni.

İTBÖĞÜŞDURMA – Novruz bayramı günlərində meydandarda nümayiş etdirilən əyləncə. Bunun üçün ən yaxşı cins sayılan qoyun itlərindən istifadə edilir. Adətən itboğuşdurma əyləncəsi müəyyən bir mərcələ olur.

İYNƏ FALI – Novruz bayramının ilxır çərşənbəsində su ilə dolu kasaya uclarına pambıq sarılmış iki iynə salırlar. Əgər suda üzən iynələr ulduz tərəfdən bir-birinə yaxınlaşsa, ürəyində niyyət tutan istəyinə çatacağına inanır.

Kk

KAŞĞARLI MAHMUD – XI əsrin böyük türk alimi. Kaşqar və Bağdad mədrəsələrində təhsil almış, türk xalqlarının yaşadığı yerləri gözmiş, onların dillərini, ədəbiyyatını, tarixini, adət və ənənələrini öyrənmişdir. Məşhur “Divani-lüğət-it-türk” (1072–1074) əsərinin müəllifidir. Əsərdə türk dillərinin fonetika və morfolojiyası, dialekt xüsusiyyətləri haqqında qıymətli məlumat verilmişdir. Lügətə türk dillərinin zənginliyini əks etdirən misallar, xalq şəri nümunələri, atalar sözü və məsəllər, el adətləri, oyun-əyləncələr və s. də daxil edilmişdir. Müəllif əsərdə ilk dəfə Novruz bayramının “Yeni gün” şəklində qeyd edildiyini göstərir. Türk dillərində ulduz bürclərinin adları əsasında illərin dövri adlarını (siçan, öküz, pələng, dovsan, timsah, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it, donuz) da ilk dəfə Kaşgarlı Mahmud vermişdir. “Divani-lüğət-it-türk”də verilmiş çoxsaylı qədim türk şeirlərinin bir qismi də baharin təsvir-tərənnümüne həsr edilmişdir.

Qaqlar qamuq gölərdi,
Taqlar başı ilərdi.
Azun tini yıldırı,
Tütü çəçək cərgəsür.
(Quru yerlər gölləndi,
Dağlar başı göründü,
Yerin canı isindi,
Ətirlər çiçək cərgələnir.)

Yağmur yağub saçuldu,
Türlik çəçək suçuldu.
Yunçü qabı açıldı,
Çindan yipar yuğrusur.
(Yağmur yağıb saçıldı,
Dürlü çiçək açıldı.
İnci qabı açıldı,
Səndəl müşğə qarışır).

Tümən çəçək tizildi,
Bükündən ol yazıldı.
Öküş yatıb üzəldi,
Yerdə qopa azrışur.
(Saysız çiçək düzüldü,
Bükükən (qönçədən) açıldı,
Çoxlu yatıb üzüldü,
Yerdə qopub aralaşır).

Qurt-quş qamuğ tırıldı,
Ərkək-dişi törildi,
Ükür alıp tarıldı,
Yinqa yana kirdisüz.
(Qurd-quş tamam dirildi,

Erkək-dişi yığıldı.
Dölün alib dağıldı,
Yuvasına girən deyil).

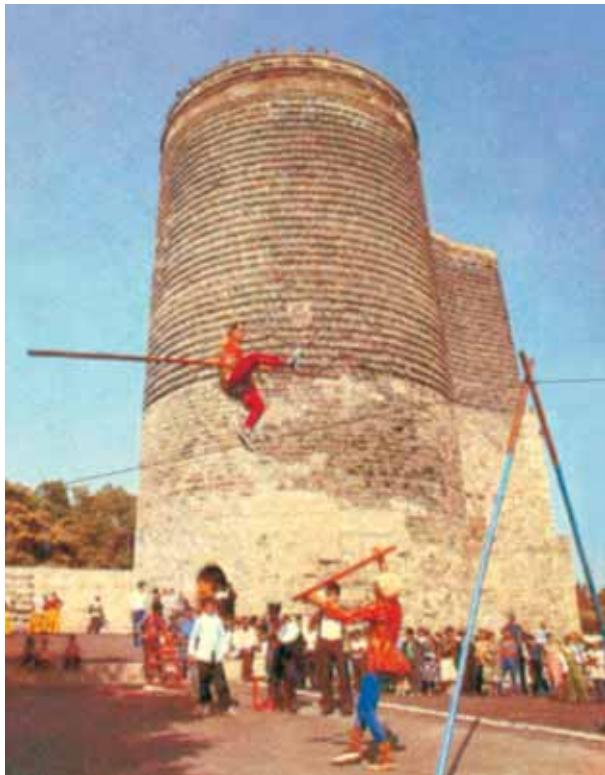
Alın töpü yaşardı,
Urut otin yaşırdı.
Gölnin suvin güşərdi,
Sığır buğa tünrəşür.
(Təpə üstü gəyərdi,
Quru otu gizlədi.
Gölnün suyu çoxaldı,
Sığır, buğa böyrüşür).

KEÇƏL – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramında göstərilən “Kosa-Kosa” meydan tamaşasının personajlarından biri. Başına qurudulmuş qoyun qarnı keçirməklə, özünü keçəl şəklinə salmış şəxs, əvvəlcə Kosanı adamların toplaşduğu tamaşa meydanına gətirir. Cürbəcür neğmələr oxuyub Kosadan özü üçün pay yiğməyi tələb edir. Adamaların Kosaya pay vermədiyini görən Keçəl onu yuxuya verəndən sonra Keçini meydana gətirir. Keçi pay toplayır. Beləliklə, Keçəl, Kosa, Keçinin iştirakı ilə maraqlı meydan tamaşası göstərilir.

KEÇƏPAPAQ – kəndirbazlıq meydan tamaşasında kəndirbazın köməkçisi (yalançı pəhləvan). Bəzən o, “kəndirbazın kosası” da adlanır. Başında keçədən hazırlanmış papaq, əynində tərsinə çevrilmiş kürk, boynundan, qollarından zinqirovlar asılmış, üzündə dəridən üzlük (maska) olan Keçəpapaq kəndirbazdan əvvəl meydana çıxıb pəhləvanlar kimi əl-qolunu ölçü-ölçə güləməli hərəkətlər, oyunlar göstərib toplaşanları yamsılayır, sonra kəndirbazı meydana çəkərək kəndir üstə çıxıb oyun-tamaşa göstərməyə çağırır.

KEÇİ – Novruz bayramı günlərində göstərilən “Kosa-Kosa” meydan tamaşasının keçi şəklinə salınmış personajlarından biri. Keçəlin müşayiəti ilə meydana çıxan Kosa cürbəcür güləməli hərəkətlər etsə də, oyunlar göstərsə də, tamaşaçılar ona pay vermir. Keçəl Keçini meydana gətirir. Bu, başına keçi buynuzları bağlamış, keçi dərisinə bürünmüş şəxsdir. Tamaşaşa toplaşanlar Keçini

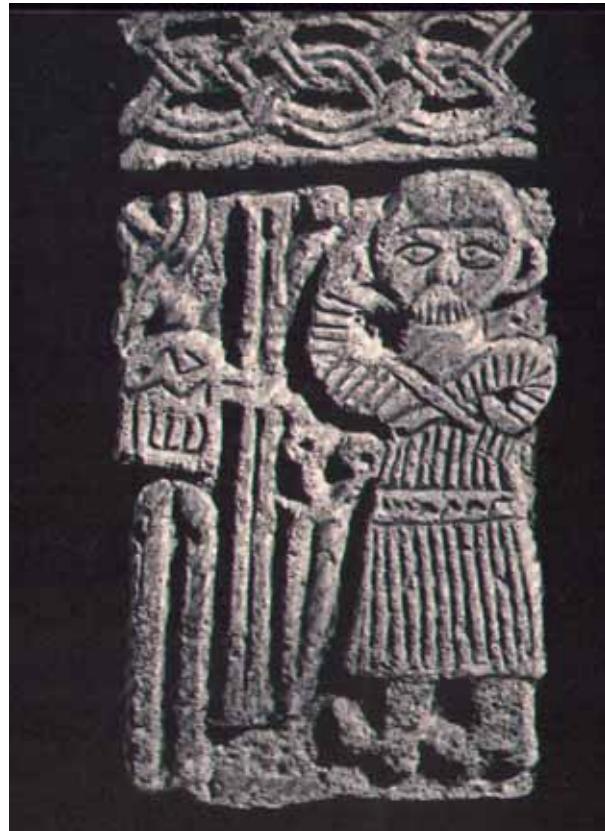
alqışla karşılaşırlar. Ona çoxlu pay verirlər. Amma Kosa Keçinin yiğdiqlarını alıb, özünü də meydandan qovur. Səfərə hazırlaşan Kosa dincəlmək üçün uzanır və onu yuxu aparır. Bu vaxt Keçi gəlib Kosanı buynuzlayaraq öldürür. Beləliklə, Keçi gəlisi və qələbəsi ilə yazı, yeni ili, ölmüş Kosa isə qış, köhnə ili simvollaşdırır.

KƏNDİRBAZ – kəndirbazlıq meydan oyun tamaşaşının əsas icraçısı. Kəndirbaz qollarına rəngli parçalar tikilmiş, üstündə gözmuncuları, həmailler asılmış çuxa, ayaq tərəfdən büzməli qısa məxmər şalvar geyir, başına şiş, yaxud motal papaq qoyur. O, kəndir üstə müvazinətini saxlamaq üçün əlinə uzun bir ağac – ləngər alır. Musiqiçilərin – zurnaçıların və nağaraçlarının müşayiəti ilə kəndirin üstündə o baş-bu başa qaçır, atılıb-düşür, rəqs hərəkətləri göstərir, tamaşaçıları əyləndirir.

KƏNDİRBAZLIQ – daha çox Novruz bayramı günlərində, elcə də digər bayram və el şənliklerində nümayiş etdirilən meydan oyun tamaşasının adı. Tamaşanın icra qaydası belədir: böyük və açıq meydançalarda bir-birindən müəyyən məsafəli çapraz dayaqlar qurulur. Dayaqlara tarım çəkilmiş möhkəm davamlı kəndir birləşdirilir. Meydana əvvəlcə kəndirbazın köməkçisi – keçəpapaq (yalançı pəhləvan) çıxır. Çevik və məzəli hərəketləri, atmacaçı deyimləri ilə toplaşan tamaşaçıları əyləndirir.

KƏTƏ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Maya ilə yoğrulmuş yağı xəmire şəkər, yağı və undan hazırlanmış içlik qoymaqla bişirilir. Bişirməzdən əvvəl üzərinə yumurta sarısı sürtür və naxış vururlar.

KƏYUMƏRS – əfsanəvi İran şahı. Əfsanəyə görə dünyada ilk hökmədar sayılan Kəyumərs Günəşin Qoç bürçünün birinci dəqiqəsinə səhər daxil olduğu günü müəyyən etmiş, mobidləri (kahinləri) çağırıb, ili həmin andan başlaması buyurmuşdur. Sonralar Novruz bayramı əfsanəvi İran

şahı Cəmşidin adına bağlanmışdır. Bu bayramın hökmədlərlərə aid edilməsi bilavasitə “ədalətli şah” problemindən irəli gələn bir məsələdir. Tarixdə Kəyumərs insanlara azuqə götəren kimi tanınmışdır. Lakin bu, əfsanədir, tarixi həqiqətə uyğun deyildir.

KİÇİK CİLLƏ – qış fəslinin cillələrindən birinin adı. Xalq təqvimində fevral ayının əvvəlindən başlayaraq iyirmi gün davam edən Kiçik cille soyuqluğu, tufanı ilə özündən əvvəlki və sonrakı cillələrdən seçilir. Kiçik cillənin ömrü, göründüyü kimi, o qədər də çox deyil. Amma o, qış fəslinin on sərt, çovğunlu, dondurucu çağrı sayılır.

Kiçik cillədə qış çox hırslı gələr. Bir əlində qılinc kimi şaxta, bir əlində çovğun, boran, div nərəli külək. “Kiçik qardaş hovlu olar” məsəli də, çox güman ki, Kiçik cillə üçün deyilib. Çox sərt, şaxtalı keçməsinə görə bu müddətə “qışın oğlan çağrı”, “qışın zəla-zəla vaxtı”, “girəvəli qış” da deyirlər:

Kiçik cillənin soyuğu,
Təndirə təpər toyuğu.

Qışın dondurun, sümük üzüdən şaxtaları ki başladı, “qış qulun (at balası) salır” – deyərlər. Yəni qış elə soyuq, elə sərt keçər ki, at bala salar.

Kiçik cillənin “Xıdır Nəbi” adlanan ilk ongönlüyü, ümumiyyətlə, bütövlükdə fəslin ən sərt, çovğunlu, dondurucu çağrı sayılır. Elə buna görə də deyirlər:

Xıdır girdi –
qış girdi,
Xıdır çıxdı –
qış çıxdı...

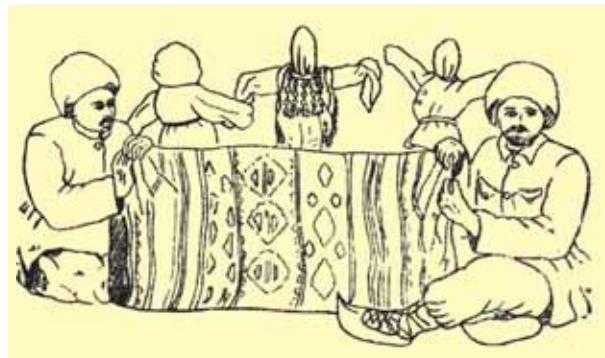
Kiçik cillənin onuncu günü “Xıdır Nəbi” mərasimi keçirilir.

Gəlinlərin əlini sənək qulpunda dondurmaq iddiasında olan Kiçik cillə axırında lap tufan qopardar. Bu müddət sovuşanda hamı sevinər. Çünkü onun soyuğu, şaxtası, cılıv-suz dəli küləkləri çox üzlü olur. Qışın özündən bir ay sonra da getmir. Necə ki, bununla bağlı el-oba arasında gəzən belə bir söyləmə var:

Kiçik cillə Böyük cilləyə deyib ki, – əgər sənin ömrün məndə olsayıdı, sən gələndə mən gəlsəydim, gəlinlərin əlin xəmir təknəsində, un çuvalında dondurardım. Bir də deyib ki, sənin yerinə mən olsayıdım, atların balasın qarınlarında dondurardım. Amma neynim ömrüm azdır, qabağım yazdır...

“KİLİMARASI” – el şənliklərində, eləcə də Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən meydan tamaşası. Tamaşa başlanmadan öncə meydana toplaşanların qarşısında çalğıçı dəstələri çıxış edir. Mahnı, rəqs, aşiq ifaları ilə tamaşaçılar əyləndirilir. Əllərinə və dizlərinə gəlinciklər bağlanmış bir kimsə, kilimin, bu olmadıqda xalçanın ortasında uzanır. Kilimin, yaxud xalçanın kənar uclarını yerdə oturmuş iki nəfər qatlayıb tutur. Kilimin arasında uzanmış kimsə əllərinə, dizlərinə bağladığı gəlincikləri tamaşaçıların görə biləcəyi səviyyədə yuxarı qaldırır və onlarla fərqli-fərqli rəqsleri nümayiş etdirir.

“Kilimarasi” tamaşada ər-arvad münasibətlərini ifadə edən məzhəkəçi ər rolunda çıxış edən müqəvvvanın hərəkətlərini nümayiş etdirir. Ər musiqi sədaları altında

rəqs edir, müxtəlif oyunlar göstərir və yatmağa yollanır. Kişinin arvadı rolunda çıxış edən gəlincik rəqsə başlayır, ərinin yatmasından istifadə edib başqa bir kişi – müqəvvva ilə sevib-sevişdiyini nümayiş etdirir. Bu vaxt birdən qadının əri oyanır. O, şahidi olduğu mənzərədən qeyzlenir, əlində xəncər onların üstünə atılır. Bu vaxt kişinin qızı – gəlincik də ortaya çıxır və yad adamı qovurlar. Tamaşa beləcə davam edir. Tamaşa çoxvariantlıdır. Ayri-ayrı bölgələrimizdə bu oyun-tamaşa müxtəlif şəkildə nümayiş etdirilir.

KİŞMİŞ – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri; tumsuz ağ və qara kişişi üzümün qurusu. Müxtəlif çeşiddə hazırlanır. Tumsuz ağ üzüm növlərində biganə, soyaçı, səbzə, toxumsuz qara üzümdən şahanə kimi kişişi növləri hazırlanır. Tumlu üzümlərin qurusu mövüc adlanır. Kişişi, əsasən, Günəş altında qurudulur. Tərkibində 76-78%-ə qədər şəkər var. 100 qram kişişin qidalığı 270 kkal-dır. Bəzi plov növləri üçün xuruş hazırlanmasında və şirniyyat məmələtində işlədirilir. Xalq təbabətində (qanazlığı, sarılıq, ümumi zəiflik və s.) istifadə olunur.

KİŞVƏRİ NEMƏTULLAH – XV əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi. Ağqoyunu Sultan Yaqubun sarayında yaşamış, sultan öldürülükdən sonra özbək sultanının əmiri Əlisir Nəvayıyə pənah aparmışdır. Bu səbəbdən şeirlərində Nəvayı təsiri duyulmaqdadır. Azərbaycan və fars dillərində “Divan” yaratmışdır.

Bahar olduvi açıldı çəmən göçəklərin bağı,
Qucaqlaşdı gülü sünbüll, dodaqlaşdı meyü sağı.

Gəl ey saqi, qədəh vergil, bu söhbətin qənimət bil,
Ki, bəlliidür nə qalubdur bu fani ömürdən bağı.

Nə xülqi-hüsնür yarəb ki, ol ayə xuda vermiş,
Pəridən hüsni artuqdur, mələkdən qalib əxlaqi.

Vətəndən ey diriğa kim, məni avvarə qıldılar,
Siyəh çəşmani-Kəşməri, güləndaməni-Qıpçağı.

Qızardı Kişişinin yüzü xuni-dil bilə, leykin,
Qara xalın xəyalında qarardı gözləri ağı.

KOSA – Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən kütlevi xalq meydan tamaşasının personajlarından biri. Tamaşada Kosa rolunda çıxış etməli olan şəxsə tərsinə çevrilmiş kürk geydirilir. Üz-gözünə un sürtülür. Başına şış papaq qoyulur. Boynundan zinqirov asılır. Geyiminin altından qarnına yastıqça sarınır. Əlində qırmızı rəngli parça, saprlarla bəzədilmiş çömçə, çiyində boş xurcun olan Kosa məzəli yerişlə adamların tamaşaya baxmaq üçün toplaşdıığı açıq meydana nağaranın, zurnanın sədaları altında Keçəlin müşayiəti ilə daxil olur, cürbəcür oyunlar göstərməklə toplaşanları güldürür. Tamaşadakı Kosa yola salınmaqdə olan qışın simvoludur. “Kosa” sözü bir çox türk dillərində “təkə”, “keçi” anlamını ifadə edir. “Kosalar”, “Kosali” yer-tayfa adları da bu mənada “təkəli” kimi anlaşılmışdır.

KOSABAŞI – ilaxır çərşənbələrdə, Novruz günlərində, eləcə də ayrı-ayrı el şənliklərində göstərilən oyun tamaşalarda dəstəbaşısına verilən adlardan biri. Bəzən ümumi şəkildə oyun-tamaşanı idarə edənə də kosabaşı deyilir.

“KOS-KOSA” – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz günlərində oynanılan meydan tamaşası. “Kosa-Kosa” çoxvariantlı tamaşadır. Ayrı-ayrı bölgələrimizdə şəraitə

uyğun olaraq bu tamaşa göstərilir. Bəzilərini burada verməyi məqsədli saydıq.

Bayram günlərində cavanların və uşaqların ən sevdiyi və çox yayılmış oyunlardan biri də “Kos-Kosa”dır. Cavanlar bir yerə toplaşırlar. Bir nəfər zirək və hazırlıocab oğlana tərsinə kürk geyindirirlər, üzünü möhkəm-möhkəm unluyur, başına bir şış, yaxud malə papaq qoyur, ayaqlarının altına ayaq formasında ağaç sariyırlar. Boynuna zinqirov asır, paltarının altından qarnına yastıqça bağlayır, bir çömçəni qırmızı bəzəyib əlinə verir və qapı-qapı gəzdirib oynadaraq pay toplayırlar. Kosanı gəzdirənlər bu mahnını oxuyurlar.

Ay Kos-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.
Ay uyuğu-uyruğu,
Saqqalı it quyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xoncasın,
Hər yerdə düyüñ eylər.
Novruz-novruz bahara,
Güllər-güllər nübara,
Bağcanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım dursun ayağı,
Kosaya pay versin ağa.

Mərmər hovuzun dörd qıraqında,
Bülbüller oxur şax budağında,
Hər nə istəsən xudadan allam,
Dəllək dükənin yadına sallam,
Dəllək dükəni tamam çıraqban,
Nağara çalıb kəsərik qurban.

Qurbanın olum, yaşıł çuxalı,
Dərbəndli isən, yoxsa buralı?
Bağcanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım, ayağa dursana,
Kosaya pay versonə.

Mahnı qurtaran kimi Kosa “Kosa öldü” – deyib yerə yixılır. Bu zaman ona aşağıdakı kimi suallar verib cavab alırlar:

- Kosa, hardan gəlirsən?
- Dərbənddən.
- Nə gətirmisən?
- Alma.

- Almani neylədin?
- Satdırı.
- Pulunu neylədin?
- Öküz aldım.
- Öküzü neylədin?
- Vurdum öldü.

Kosanın bu sözündən sonra yoldaşları birlikdə bu mahını oxuyurlar:

Başın sağ olsun, Kosa,
Ərşin uzun, bez qısa,
Kəfənsiz ölməz Kosa.

Bundan sonra da Kosaya çoxlu suallar verib cavab alırlar və mahnı oxuyurlar:

Bazarda həsir, Məliksalmani,
Göydə yel əsir, Məliksalmani,
Kosam tələsir, Məliksalmani,
Bazarda üzüm, Məliksalmani,
Nimçəyə düzüm, Məliksalmani,
Bir ala gözüm, Məliksalmani,
Kosanı tez yola sal,
Onun ürəyini al,
Qoy desin salamat qal!

Ev yiyesi yerindən gec dursa, oyunçular ağız-ağıza verib deyirlər:

Ay Kos-Kosa gəlmisən,
Gəlmisən meydana sən,
Almayınca payını
Çəkilmə bir yana sən.
Beş yumurta payındı,
Olmaya almayasan.
Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir,
Ona qulaq asanın
Qulağı cingildəyir.

Mənim Kosam canlıdı,
Qolları mərcanlıdı,
Kosama əl vurmayıñ,
Kosam iki canlıdı.
Əmiri börk başında,
Qələm oynar qaşında
Yüz əlli beş yaşında,
Lap, lap cavandı Kosam!

Mahnıdan sonra Kosaya pay verirlər. Oyunçular Kosanı o biri evə aparırlar. Belə-bələ bütün evləri gəzir, yiğdiqları şeyləri şortləşdikləri evə gətirir, şənlilik keçirirlər.

Sonra iki nəfər Kosa olur. Hərosinin qarnına bir yaslıqça bağlayırlar. Əllərinə isə yekə ağac verirlər. Keçi görkəminə salınmış bir adamı ortaya çıxarırlar. Keçinin yanında bir adam da olur. Kosalardan biri bu adama deyir:

- Qardaş, bu keçini satırsanmı?
- Satıram.
- Neçəyə verirsən?
- Yayda lopuğa, qışda topuğa.
- Yaxşı, razıyıq, yayda gəlib lopuğunu alarsan, qışda da topuğunu.

Kisi keçini kosalara verib gedir. Kosalardan biri deyir:

- Keçi mənimdi.
- O biri deyir:
- Yox, mənimdi.

Bunların davası düşür, bir-birinin qarnına ağaclarla buda-mağ'a başlayırlar. Hansı Kosanın qarnına ağaç dəyirə, o yerə yixılıb yenə ayağa qalxır. Başları çarpışmağa qarışanda keçi qaçırlar. Kosalar birdən baxıb keçini görmürlər. Ondan-bundan keçini soruşurlar, gördüm deyən olmur. Yerə oturub ağız-gözlərini gülməli şəklə salıb ağlayırlar (oyun burada gülüşmə içinde sona çatır).

KOSA-KOSA – ilin axır çərşənbəsində və Novruz bayramı günlərində Azərbaycanın bütün bölgələrində oynanılan qədim meydan tamaşası. "Kosa-Kosa" yaz və qış fəsillərinin qarşılışmasının, mübarizəsinin rəmzi təsvirini nümayiş etdirən bir oyun – mərasimdir. Sonralar xalq dramı şəklini almışdır. Mərasimin ayin və nəğmələri çox-çəşidlidir. Mərasimdə bir kimsəyə tərsinə çevrilmiş kürk geyindirilir, üz-gözünə un, kömür sürtülür, başına şış papaq qoyulur, geyiminin altından qarnına yastıqça sarınır. Əlinə qırmızı bəzədilmiş çömçə verib boynundan zinqirov asılır. Köməkçi (keçəl) ortalığa – meydana çıxıb:

Ay uyruğu, uyruğu,
Saqqalı it quyuğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xonçasın
Hər yerdə düyüñ eylər –

kimi nəğmələr oxuyur, sonra da:

A Kosa-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə, –

deyib Kosanı meydana çağırır. Çiyində boş xurcun olan və Kosa adlandırılın bu kimsə məzəli yerişlə adamların toplaşlığı meydana daxil olur və nağaranın, zurnanın oynaq sədalarıyla avazla oxuyur. Kosa görününce o:

Qorxmayın, Kosa gəldi,
Əlində hasa gəldi –

söyləyir. Köməkçinin işaret və göstərişləri ilə Kosa cürbəcür güləmli oyunlarla yiğisanları əyləndirir. Bundan sonra köməkçi Kosa üçün pay istəyir:

Xanim, ayağa dursana,
Çömcəni doldursana,
Kosanı yola salsana.
Verənə oğul versin,
Verməyənə qız versin.

O sıradan Kosanı da başa salır ki:

Ay Kosa-Kosa, gəlmisən,
Gəlmisən meydana sən.
Almayıncə payını,
Çəkilmə bir yana sən.

Səfərə çıxacaq Kosaya kimsə pay vermək istəmir. Köməkçi çox yaxşı bilir ki, insanlar arasında keçinin ulu hörməti vardır. Gedib onu götürür ki, Kosaya pay yiğsin. Bu da keçi görkəmə salmış bir kimsədir. Keçi sevincə qarşılanır. Ona istədiyindən də çox pay verirlər. Kosa keçinin özü üçün də yiğdiqlarını əlindən alır. Keçini məclisden qovub çıxarır. Varlanmış Kosa sevincindən atılıb düşür, hoqqa bəzəyir. Köməkçi isə oxuyur:

Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir.
Ona qulaq asanın
Qulağı cingildəyir.

Mənim Kosam canlıdır,
Qolları mərcanlıdır,
Kosama əl vurmayıñ
Kosam ikicanlıdır.

Kosa uzanıb yuxuya gedir. Bu zaman Keçi gəlir, Kosanı buynuzlayıb öldürür və qaçır.

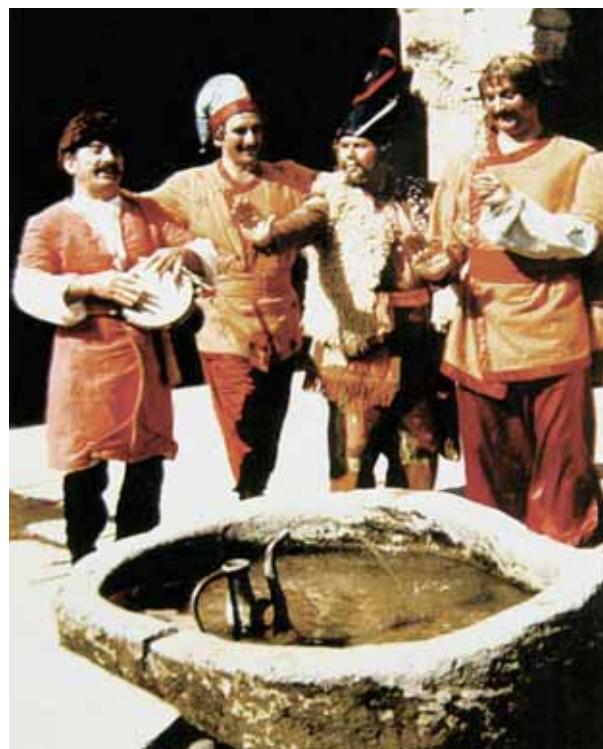
Arşın uzun, bez qısa,
Kəfənsiz öldürdü Kosa –

deyə köməkçi guya ağlayır. Tamaşaçılar gülüşürler. Balaları ilə birləşdə qayıdan Keçi sevincə qarşılanır. Tamaşaçılar toplaşanlar elliklə baharın gəlişi eşqinə oxuyurlar:

Novruz, novruz bahara,
Güllər, güllər nübara,
Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun.
Bahar gəldi, bahar gəldi, xoş gəldi.
Xəstə könül onu görçək dirçəldi.

Buradakı Kosa geyimi, görkəmi ilə qışın antropomorf, Keçi isə bir sıra əski xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda da baharın, yazın zoomorf simvoludur.

KOSA-KOSA – ilin son çərşənbəsində və Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən meydan tamaşası. “Kosa-Kosa” meydan tamaşası və onun nəğmələri çoxvariştirdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bu tamaşa və onun nəğmələri yerli şəraitə uyğun olaraq icra, ifa olunur. Burada onlardan bəziləri nümunə olaraq verilir. Kosa əyninə keçi dərisi geyinmiş uzundraz bir adamdır.

Başında motalpapaq, ayağında şışburun, iri çarıq var. Papağının üstü iki tərəfdən keçi buynuzuna oxşar şəkildə çıxıntılarıdır. Boynundan zinqirov sallanır. Paltarının altından qarnına yastıqça bağlayıb. Əlində bəzəkli qırmızı çömcə tutub, ciyindən boş xurcun sallanır. Məzəli yerişlə meydana daxil olub, zurna və nağarada çalınan oynaq musiqi sədaları altında avazla belə deyir:

Novruz, novruz bahara,
Çillə bata qübara.
Güllər-güllər nübara,
Kim yıga, kim apara.

Bağçanızda gül ola,
Gül ola, bülbül ola,
Mən gəlmışəm kef görüm,
Zurna görüm, dəf görüm.

Müxtəlif yaşılı, milli geyimli, bayram əhvali-ruhiyyəli adamlar Kosanı dövrəyə alıb bir ağızdan deyirlər:

A Kos-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə.
Çömçəni doldursana,
Bizləri güldürsənə.

Tərifli sözlər eşidən Kosa başlayır özünü dartmağa. Dövrəsindəki adamlardan biri məzhəkəli tərzdə üz-gözünü oynada-oynada oxuyur:

Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı at quyruğu.
Gör necə erkən gəlib,
Belində örökən gəlib.

Sonra o geri çəkilir. Həmin adamlardan ayrı birisi irəli çıxıb məzəli-məzəli deyir:

Bu Kosa hardan gəlib? –
Qurtarıb dardan gəlib.
Yağ verin yağlaşın,
Bal verin ballasın.
Çoxsa bilib allansın.

Birdən Kosa durduğu yerdə səndirləyir, kimin üstünə tərəf gedirsə, o itələyib qarşı tərəfin üstünə salır. Axır ki, Kosa məqam tapıb yixılır. Guya ölürlər. Üzünə bir dolça su atırlar, diksinib oyanır. Diz üstə dikəlib özünü toxtatmağa çalışır. Bu zaman dövrəsindəkilər onu sorğu-suala tuturlar:

- A Kosa, gəldiyin hardan bəridir?
- Şərurdan.
- Nə gətirdin ordan?

– Alma.
– Almani neylədin?
– Satdım.
– Pulunu neylədin?
– Öküz aldım.
– Öküzü neylədin?
– Saqqalının yeli yargandan uçurdu.
Belə deyib Kosa ağlamsınır. Adamlar gülüşüb bir səslə:

Bu dərd səni yandırır,
Bu dərd səni öldürür.
Düşmənləri üstünə
Güldürür, ay güldürür...

Belə deyib Kosa bir də yixilib bayılır. Yenə üzünə su atıb bir ağızdan oxuyurlar:

Başın sağ olsun, Kosa,
Canın sağ olsun, Kosa.
Arşın uzun, bez qısa,
Kəfənsiz ölməz, Kosa.

Kosaaya qalxb üz-gözünü əcaib hala sala-sala oynayır. Oyun boyu çomçəsini qabağa uzadıb pay istəyir:

Qurbanın olum, yaşıl çuxalı,
Qonaq gəlirəm cillə çıxalı,
Nabat, noğul, badam ver golsin,
Yeyim dizlərimə kar gəlsin.

Adamlar Kosanın ətrafında dövrə vura-vura ona atmaca atırlar.

A Kos-Kosa, gəlmisən,
Vaxtında meydana sən.
Almayıncı payını
Çekilmə bir yana sən.

K o s a : – Getmərəm, ağa, getmərəm.

Yenə dövrəsindəkilər:

Beş yumurta payındı
Əskiyin almayısan.
Xurcunu yaxşı doldur,
Əl boşda qalmayasan.

K o s a : – Qalmaram, ağa, qalmaram.

Bundan sonra yenə də Kosa: "Kosanın payın verin, balın verin, yağıñ verin" – deyə-deyə xurcununu irəli tutub əyləncəli tərzdə oynayır. Dövrəsindəkilər əl çala-çala növbəylə oxuyurlar:

Birinci adam:

Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir.
Ona qulaq asanın,
Qulağı cingildəyir.

İkinci adam:

Mənim Kosam canlıdı,
Qolları mərcanlıdı,
Qarnına əl vurmayıñ,
Kosam ikicanlıdı.

Üçüncü adam:

Köhnə motal başında,
Qələm oynar qaşında.
Yüz əlli beş yaşında,
Gör nə cavandı Kosam.

Yer-yerdən Kosaya pay verib xurcununu doldururlar. Yığıdıgi payların çoxluğunu görəndən sonra Kosanın kefi lap kökəlir. Başlayır çirtiq çalıb oynamaga. O, oynadıqda dövrəsindəkilər bir ağızdan deyirlər:

Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram düyüsün,
Payızda toyun eylər.

Kosa oynaya-oynaya oxuyur:

Azani, ay azani,
Doldur gətir qazanı.
Payını artıq verin,
Yola salın Kosanı.

Kosa qabaqda, arxasınca da dövrəsindəkilər oxuya-oxuya, oynaya-oynaya meydandan çıxırlar:

Ay Kos-Kosa, Kos-Kosa,
Saqqalı yoldurma göl,
Xurcunu doldurma göl,
Xonça-nabatın bizdə –
Novruz oldu, durma göl...

KOSA-KOSA – Lənkəran variantı

Qorxmayın Kosa geldi,
Əlində hasa geldi.
Kosa gedər Mərəndə,
Tamaşadı gələndə.
Kosam min oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər.

Yığar talış düyüsün,
Mahmudun toyun eylər.

Mərmər hovuzun dörd qıraqında,
Bülbüller oxur şax budağında,
Hər nə istəsəm xudadan allam,
Dəllək dükənin yadına sallam,
Dəllək dükəni tamam çiraqban,
Məscidə gedər əlində Quran.
Qurbanın olum, yaşıł cuxalı,
Dərbəndlisiən sən, yoxsa buralı?!
Şiş papaq başında,
Qələm oynar qaşında.
Kosam on beş yaşında,
Vay Kosamın halına,
Palan qoyun dalına.
Kosam gedib Meşkinə,
Vədə verib beş günə,
Gəlməyib on beş günə,
Kosamı öldürdülər,
Atdılalar xan köşküne.

KOSA-KOSA MƏRASİM NƏĞMƏSİ – Cənubi Azərbaycan variantı

Kosa-Kosa handan gələr,
Yolu qoyer, damdan gələr.
Biçarə qaldı Kosa,
Kəfənsiz öldü Kosa.
Aftafa dəlik, su durmaz,
Qazan dəlik, yağ durmaz.
Biçarə qaldı Kosa,
Kəfənsiz öldü Kosa.
Kosam ölməkdədi,
Gözləri çölməkdədi,
Bir qarıyanan, bir qoca
Malını bölməkdədi.

KOSA-KOSA NƏĞMƏSİ – əksər bölgələrimizdə “Kosa-Kosa” meydan tamaşasında daha çox bu nəğmə-dən istifadə edilir.

Ay Kosa-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.

Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı it quyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xonçasın,
Hər yerdə düyün eylər.

Novruz-novruz bahara,
Güllər-güller nübara,
Bağçamızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağı olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım dursun ayağa,
Kosaya pay versin ağa.
Mərmər hovuzun dörd qırağında,
Bülbüller oxur şax budağında,
Hər nə istəsəm xudadan allam,
Dəllək dükanın yadına sallam,
Dəllək dükanı tamam çiraqban,
Nağara çalıb kəsirik qurban.

- Kosa, hardan gəlirsən?
- Dərbənddən.
- Nə gətirmisən?
- Alma.
- Almani neylədin?
- Satdım.
- Pulunu neylədin?
- Öküz aldım.
- Öküzü neylədin?
- Vurdum öldü.

Kosanın başına yiğışanlar bir ağızdan deyirlər:

Başın sağ olsun, Kosa,
Ərşin uzun, bez qısa
Kəfənsiz ölməz Kosa.

Ay Kosa-Kosa, gəlsənə,
Gəlmisən meydana sən,
Almayınca payını
Çəkilmə bir yana sən.
Beş yumurta payındı,
Olmaya almayasan.
Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir,
Ona qulaq asanın.
Qulağı cingildəyir.
Mənim Kosam canlıdı,

Qolları mərcanlıdı,
Kosama el vurmayıñ,
Kosam ikicanlıdı.
Əmiri börk başında,
Qələm oynar qaşında,
Yüz əlli beş yaşında,
Lap, lap cavandı Kosam!

KÖKƏ – çörək növü, qoğal. Adətən Novruz bayramı günlərində uşaqlar üçün bişirilir. Kökənin üz tərəfinə yumurta sarısı, zəfəran çəkilir və xaş-xaş səpilir. Əsasən süd və şəkər (yaxud da cızdaq) qatılmış xəmirdən bişirilir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində qoz kökəsi bişirilir.

KÖŞKİ BALABAN OYUNU – daha çox ilaxır çərşənbələrdə və Novruz günlərində icra olunan həsrət oyununun adı. İstər Şimalı, istərsə də Cənubi Azərbaycanın Araz çayı sahillərində yaşayınlar bu oyunu icra etmişlər. Oyunun qaydası belədir: Dəstə-dəstə toplaşan cavanlardan 5-7 nəfər birinci sıranı düzəldib, əllərini bir-birlərinin çıynına qoyaraq dururlar. İkinci sıradə duran 3-5 nəfər birinci sıradakıların çıynına qalxıb dururlar. Üçüncü sıradakı 2-3 nəfər də birinci sıradakıların çıynına qalxmış ikincilərin çıyinləri üstünə qalxırlar. Onlar birlikdə dairəvi dolana-dolana köşkü balaban oyunu nəğməsini oxuyurlar:

Köşki balaban Araza baxar,
Arazın suyu gözlərdən axar.
Ay Araz, quru, axma bir zaman,
Ay bizi odlara yandırıb-yaxan.
Köşki balaban Araza baxar,
Ay canım Araz, ay gözüm Araz,
Sən dayanmasan, mən odlanaram.
Gün batan zaman qəlbim daralır,
Bağrim olur qan, rəngim saralır
Baxıram sənə hava qaralır.
Köşki balaban Araza baxar.
Ay canım Araz, ay gözüm Araz.
Sən dayanmasan mən odlanaram.

Sonra ya həmin dəstədəkilər yerlərini dəyişməklə, ya da yeni-yeni dəstələrin iştirakı ilə oyun davam etdirilir.

KÖVSƏC – noyabrda (qirovdüşən ayda) qısa qarşı keçirilən mərasimin adı. Əski çağlardan azərbaycanlılar qışı – “yağını” saymadıqlarını, ondan qorxmadiqlarını, çovğunı, boranı, tufanı veclərinə almadiqlarını nümayiş etdirmək məqsədilə xüsusi bir mərasim keçirəmişlər. “Kövsəc” adlanan bu mərasimlə qışın qada-balasını özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışmışlar. Özünü gülməli kökə salmış, pal-paltarının cir-cindiri tökülen bir nəfər təlxək geyimində qatıra minib meydana çıxar və əlində “tükü tökülmüş qarğı” tutarmış. Yan-yörədəkilər onun üstünə su səpər, qar atar, ətrafında məzəli oyun və əyləncələr göstərərdilər. O isə bir əlində tükü yolunmuş qarğı, o biri əlində isə yelpik tutub yellədər, saymazvana “istidir, istidir, heç vecimə deyil” – deyə-deyə hay-küy salarmış.

Bu mərasimin bilavasitə qışla bağlılığı ayində istifadə olunan vasitələrdən də bilinir. Burada üst-başı cin-cindirlər şəxs əbəs yerə əlində “tükü tökülmüş qarğı” tutmur. El arasında qarğanın “qarr-qarr” oxuması qarı, qış çağırmak kimi yozulur. Bundan savayı, qış ilin barsız-bəhərsiz fəslini sayıldığı üçün doğub-törəməyən, nəsil artırımayan qatırın onun rəmzi, simvolu kimi alınması da təbii təsir bağışlayır.

KUZƏ FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər-vermə ayını. İlaxır çərşənbə gecəsində yalnız gəlinlər və oğul-uşaq böyütmüş qadınlar bir evə toplaşırlar. Aralığa üzük, oymaqlı, düymə və s. nəsnələrini kuzənin içində atırlar. Bir nəfər kuzəni bulaqlı, çaylı, göl suyu ilə doldurub evə gətirir və kuzənin ağızına güzgü qoyurlar. İlaxır çərşənbənin gecəsi qurtarib sabah açıldıqdan sonra nişan sahibləri kuzə olan evə gəlirlər. Balaca bir qız sağa əlini kuzənin içində salır. Oradan əlinə keçən nişanı çıxarırlar. İştirakçılarından çoxlu nəğmə bilən qadın uşağın çıxardığı nişana baxmadan “Vəsvi-hal” nəğməsinə oxşayan sözlər – daha çox bayatılar söyləyir. Nişan sahibi bu sözləri ürəyində tutduğu niyyətə uyğun yozur.

KÜFDİBİ – Novruz bayramı şənliklərində ağaç budagından kəndirlə asılan yelləncək. Bu mərasim oyununda, əsasən, gənc oğlan və qızlar iştirak edirlər. İştirakçılar

bir-bir yelləncəyə minib yellənir. Digər iştirakçılar isə halay, yalı məzmunlu oyunlar ifa edirlər (ba x, həmçinin Yelləncək oyunu).

KÜL ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən ikincisinin el arasında adlarından biri. İlk çərşənbədə havaya bu gün, istiliyin gəldiyini bilən təsərrüfatını indi daha çox bağ-bostanı, əkin-biçini düşündürür. Bunların da qış yuxusundan oyanmasını istəyir. Bunun üçün axşam yandırılmış çərşənbə tonqalının külünü isti-isti bağ-bostana, əkiləcək yerlərə de səpir. İstiliyin bu şəkildə simvolunu yaratmaqla üstlərinə kül səpdiklərinin də tezliklə oyanması, canlanması istəyi ifadə edilir. Bu küldən evin dörd küçü də azaciq tozlandırılır. İnama görə, belə etdikdə həm bərkət artar, həm də şər qüvvələr qorxub qaçarlar.

KÜLÇƏ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri; kətəyə oxşar şirin çörək. Un və yağdan iç hazırlanır, şirin xəmirin içində doldurulub bişirilir. Külcə daha çox Şirvan, Şəki, Quba, Lənkəran bölgələrində hazırlanır.

KÜLƏK OYADAN ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birincisinin el-oba arasında deyilən adalarından biri. Əski inamlara görə, bu çərşənbədə yel ayılır, havaya toxunmaqla onu qızdırır, istiləşdirir. Bu istilik isə çayların, göllərin buzunu eritməyə, torpağın donunu açmağa başlayır.

KÜRÇAYLI ƏLİAĞA, Əliağa Həsənağa oğlu Vəliyev (1928-1980) – şair, tərcüməçi. Salyan rayonunun Kürqaraqası kəndində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsini bitirmişdir (1954). “Kommunist”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan gəncləri” qəzetlərində ədəbi işçi, şöbə müdürü (1953-1965), “Azərbaycan”, “Literaturni Azerbaydjan” jurnallarında məsul katib, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında redaktor (1965-1967) işləmişdir. 1978-ci ildən ömrünün sonuna qədər “Yazıcı” nəşriyyatının baş redaktoru olmuşdur. “Arifin bacısı” (1953), “Salam gələcək illər” (1954), “Səfərə çıxıram” (1956), “Gözəllik” (1958), “Cavabsız məktublar” (1960), “Nargindən əsən külək” (1961), “Şeirlər” (1963), “Əsmər və Zəfər” (1964), “Durnalar cənuba uçur” (1967), “Seçilmiş əsərləri” (1969), “Yollarda axtar məni” (1970), “Həyatın dolayları” (1973), “Dünya ovcumdadır” (1976), “Qəlbin sıxılısa əgər...” (1987) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Gəl, baharım, gəl!” şərində güllü-çiçəkli bahar fəslini, Novruz bayramı ənənələri poetik şəkildə təsvir olunmuşdur:

Gəl, baharım,
Çöllərimə
Sarı güllü yonca gətir!
Çiçəklərin yaxasına
Düymələnmiş qönçə gətir!
Gəl, baharım,
Ulduzların noğul olsun!
Səma tabaq,

Gəl, səninlə məclis quraq,
Ülfət tapaq.
Süfrə edək intəhasız göy çəməni.
Nimçələrdə göy səməni.
Əllərində qövsi-qüzəh örtüyüylə
Qızıl şamlı xonça gətir!
Dədə-baba adətiylə
Qapılara qurşaq ataq.
Al günəşi əlimizlə
Göydən alaq, tonqal çataq.
Qalxan zaman güclü alov
Dilim-dilim, buğum-buğum,
Gəl atlaq üzərindən,
Deyək: "Tonqal, sənə getsin
Ağırlığım, uğurluğum!"
Sən yer-yemiş gətir
Əlvan boyalarla,
Çoban qardaş ney səsiylə,
Sayaçılar sayalarla.
Deyir: – Bahar, sən bunları
Əllərin tutunca gətir!
Çap atını eldən-elə süvaritək,
Yaz xonçandan müjdə dağıt ətək-ətək.
Gəl, özünlə birgə gətir
Təzə günü, təzə ili,

dodağında nəğmə olsun sübhün yeli.
Elə gal ki, gəlişini
Dağlar, daşlar duya bilsin.
Gətirdiyin hər neməti
El süfrəyə qoya bilsin.
"Kosa-Kosa" oyununda
Sən taqqıldat qapıları,
Gəl, özünü gətir bizə –
Gətir bizə ilk baharı
Gəl, yubanma bunca, gətir!

KÜSÜLÜLƏRİ BARIŞDIRAN BAYRAM – Novruz bayramına el arasında "küsülüləri barışdırın bayram" da deyilir.

Ordan axan arxdımı,
Üzündə duvaqdımı?!
Novruz gəlib yetişdi,
Ayrı duran vaxtdımı?!

KÜŞTİ – Novruz bayramı və digər el şənliklərində keçirilən qurşaqyapışma yarışı. Zorxana idman oyunlarından güləşmə yarışının ən qədim ənənəvi adı (bax: *Qurşaq-tutma*).

Qq

QAX – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri, meyvə qurusu. Alma, armud, ərik, şaftalı və s.-dən hazırlanır. Günəş altında (bu üsul Azərbaycanın bütün meyvəçilik rayonlarında yayılmışdır), bəzi yerlərdə isə təndirdə qurudulur. Təndirdə meyvə qurutmaq üçün onu əvvəlcədən qızdırılmış təndirə yiğir, bir gün saxladıqdan sonra götürürərlər. Təndirde meyvə təzə halda, yaxud bişirilib qurudulur.

QAPIPUSMA – İlaxır çərşənbə axşamında icra olunan niyyət fali. İlaxır çərşənbə axşamında niyyət tutub qonşu evlərin qapısına gedilir. Evdə damışilan söhbətin eşitdiyi ilk sözünü qapıpusan öz niyyətinə uyğunlaşdırır. Niyyətdə tutulanla eşidilən söz arasında əlaqə olduqda niyyət sahibi istəyinə qovuşacağına düşünür. Buna görə də, çərşənbə axşamında evlərdə xoş, könülaçan söhbətlər edilir ki, qapıpusmaya gələn naümid qayıtması.

QARA BAYRAM – yas düşən ailələrdə ölenin qırxından sonraya düşən hər hansı bayramdan (Novruz, Ramazan və ya Qurban) iki-üç gün öncə onun xatiresini yad etmək, ruhunu şad etmək məqsədi ilə keçirilən mərasim. Qara bayramda ölenin məzarı ziyarət edilir, Quran oxudulur və ehsan verilir.

QARADİNİMƏZ – vəfsi-hal mərasimi üçün qaranlıqda axar su götürməyə yollanan qız. İlaxır çərşənbədə qızlar, gəlinlər bir evə toplaşıb vəfsi-hal mərasimi keçirməyə hazırlaşırlar. Təyin olunmuş başçı iştirakçı qızlardan birini qaradınməz seçib qaranlıq düşəndə axar sudan bir qab doldurub getirməyi tapşırır. Qaradınməz axar sudan götürməyə gedib-qayıdana qədər danişmamalıdır. Əgər o danişsara, götürdiyi su pak sayılmaz və bu suya iynə, üzük, oymaq, sirğa və s. nəsnələr salıb fala baxmaq olmaz. Qaradınməz axar sudan doldurub götürdiyi qabı başçının qarşısına qoyduqdan sonra qaradınməzlikdən azad olur. Axar sudan götürməyə gedən qız qaranlıqda qorxmasın deyə, varsa nişanlısı, ya da ki, qohum-qardaşları tərefindən müşəyi olunur.

QARAGÖZ – Novruz bayramında nümayiş etdirilən məzəli oyunun adı. Bəzən bu ad telxək mənasında da işlənilir.

QARAVƏLLİ – Novruz bayramı günlərində uşaqların bir yerə toplaşıb göstərdikləri oyun-tamaşa. Həmin oyun-tamaşalarından biri belə adlanır: "Hadı, Hudu, Kor oğlu Kosa, bir də mən – Lələş".

Hadiydi, Huduydu, Kor oğlu Kosa idi, bir də mən – Lələş. Ova çıxmışdıq. Qabağıımızdan bir dovşan qaçırdı.

Hadiya dedim:

– Tüfəngin var?

Huduya dedim:

– Tüfəngin var?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Tüfəngin var?

Heç kimin tüfəngi olmadı. Özüm çaxmağıyox tüfəngi ciyinimdən aşirdim. Hadiya dedim:

– Ata bilərsən?

Huduya dedim:

– Ata bilərsən?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Ata bilərsən?

Heç biri ata bilmədi. Özüm çaxmağıyox tüfənglə dovşanı yerə sərdim. Hadiya dedim:

– Dovşanı soy!

Huduya dedim:

– Dovşanı soy!

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Dovşanı soy!

Heç biri soymadı. Soymaq üçün bıçaq gərək idi.

Hadiya dedim:

– Bıçağın var?

Huduya dedim:

– Bıçağın var?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Bıçağın var?

Heç birində bıçaq olmadı. Özüm tiyəsi yox bıçağın sapını cibimdən çıxardım, dovşanı soydum, Hadiya dedim:

– Qazanın var?

Huduya dedim:

– Qazanın var?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Qazanın var?

Heç birinin qazanı olmadı. Özüm altiyox bir qazan tapdim. Hadiya dedim:

– Bişirə bilərsən?
 Huduya dedim:
 – Bişirə bilərsən?
 Kor oğlu Kosaya dedim:
 – Bişirə bilərsən?
 Heç biri bişirə bilmədi. Özüm altiyox qazanda dovşanın ətini qovurdum. Hamımız yedik, doyduq, hələ artıq da qaldı. Artığını da bağladıq qurşağımıza, bir xoruz əmələ gəldi. Bu xoruzu mindik, yola düzəldik, qabağımıza bir çay çıxdı. Çaydan tapdılq bir palan. Palanı sökdük. İçindən bir kitab çıxdı. Oxuduq, gördük hamısı yalan.

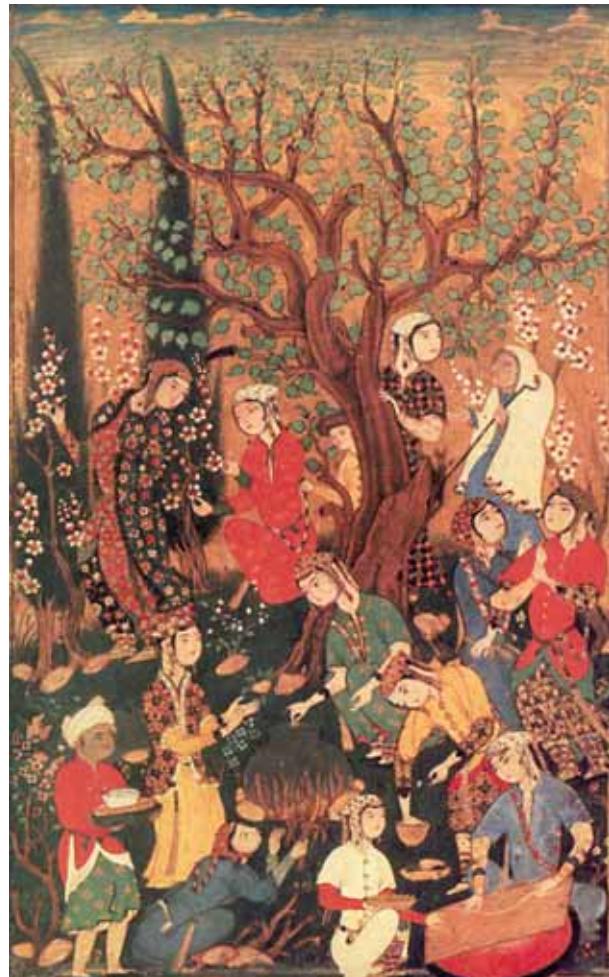
Sizə hardan deyim

Sizə hardan deyim
 Az danışanlardan,
 Qaradınməzlərdən,
 Yerə baxanlardan,
 Su kimi lal axanlardan,
 Hürməyən itlərdən,
 Ulamayan çäqqallardan,
 Dəymədüşərlərdən,
 Küsənlərdən,
 Oğrularдан,
 Yalançılardan,
 Vəfəsizlərdən,
 Böhtançılardan,
 Uğursuzlardan,
 Dönənlərdən,
 Büzmənib çay keçənlərdən,
 Xoruz belində bostan əkənlərdən.
 Lənət quyuqlu yalana,
 Rəhmət quyuqsuz düzə.

Hadı idi, Hudu idi

(Cənubi Azərbaycan variantı)

Hadı idi, Hudu idi bir də məndim,
 Getdik şikara
 Bir dənə şikar vurduq.
 Dedim: – Hadı, bıçağın var?

Dedi: – Yox.

Dedim: – Böyrübə vurdum ox.

Əlimi saldım cibimə,

Gördüm bir bıçaq var;

Sapi var, tiyəsi yox.

Sapılıq başın kəsdim

Üç-dörd dağ aşandan sonra

Dedim: – Bunu harda yuyum?

Gördüm üç arx var

İkisi quru,

Birinin də suyu yox.

Suyu yoxda şikarın başın yudum.

Dedim: – Bunu harda bişirək?

Getdim gördüm üç dənə xaraba var.

İkisi ucuq,

birinin də üstü yox.

Üstü yoxda gördüm üç nəfər adam,

İkisi ölü,

Birinin də canı yox.

Dedim: – Ey canı yox qardaş, bardağın var?

Dedi: – Üç bardağım var,

İkisi siniq

Birinin də altı yox.
 Altı yoxda şikarı bişirdim,
 Sümüyü bişdi, əti yox.
 Şikarı yeyəndən sonra,
 Yavan əlimizi yavan başmağa çəkdik.
 Hamımız yağlı əlimizi yağlı başmağa,
 Yağlı başmaqlar yavan başmaqları,
 Qabaqlarına qatdı qovdu.
 Savalana çıxdım, görmədim,
 Girdoğa çıxdım, görmədim.
 Yaxamda bir dənə iynə vardı
 Sancıdım yerə, çıxdım üstünə
 Gördüm cütçünün yanında gedirlər.
 Dedi: – Cütçü qardaş, başmaqların qabağını saxla,
 Cütçü qardaş başmaqların qabağını saxladı.
 Gördüm cütçü qardaşın gözü başmaqlarimdadır.
 Dedi: – Başmaqları mənə sat.
 Dedi: – Neçəye?
 Dedi: – Bir dəriya, darının yarısına.
 Bu darını, dari parasını xarala,
 Çuvala atdım tutmadı.
 Yaxamda bir birə tapdım,
 Başın üzdüm.
 Uzaqdan gördüm bir yekə zəmi dari bitib,
 Biçinçiləri çağırdım.
 Getdik,
 Biçdik,
 Qaladıq xıramana.
 Göydən üç alma düşdü
 Biri nağıl deyənin,
 Biri də özümüz.
 Qabığı xəlvəti nağıl eşidənin.

Sübə kimi ağlamışam

Gecələr sübə kimi ağlamışam,
 Atımı çöl, dərədə bağlamışam
 Atıma arpa gərək, kişnəməsin,
 Qatıra yonca gərək, əsnəməsin,
 İtimə sümük gərək, dişləməsin.
 Altına keçə salmaq, su keçməsin.
 Üstünə çadır gərək, gün düşməsin.
 Dövrəsinə çəpər gərək, yel dəyməsin.
 Çul oldu, palan itdi,
 Düşməmiz burda bitdi.

QARAVƏLLİ TAMAŞASI – Novruz bayramı günlərində oynanılan kütləvi meydan tamaşası.

Tamaşada iştirak edirlər:

Mən
 Hadı
 Hudu
 Meydanın ətrafında tamaşaçılar dövrə durublar.

Mən (səhnədə – meydanın ortasında tək tamaşaçılara üz tutur):

– Sizə hardan deyim,
 Az danışanlardan,
 Qaradınməzlərdən,
 Yerə baxanlardan
 Su kimi lal axanlardan.
 Hürməyən itlərdən,
 Ulamayan çəqqallardan.
 Dəymədüşərlərdən,
 Küsəyənlərdən,
 Yalançılardan,
 Böhtançılardan.
 Büzmələnib çay keçənlərdən.
 Kəfgirlə dovğa içənlərdən,
 Xoruz belində bostan əkənlərdən,
 Torla quyudan su çekənlərdən.
 Hə, indi size kimdən deyim, kimdən deyim...
T a m a ş a c ı l a r . Əliyən, Pirvəlidən.
Mən. Bildim, bildim. Siz yəqin bunu deyirsiz:
 Əli, Vəli, Pirvəli,
 Üçü ondan irəli;
 Pambıq atan,
 Qoz satan,
 Rəhmətlik sənin atan
 Bir də bu köndələn yatan.

Əli ilə meydanın kənarında köndələn uzanmış bir nəfəri göstərir.

Yox. Hadıdan, Hududan, bir də ki, elbəttə, özümdən. Ədə, harda qaldınız, ay Hadi, ay Hudu, tez olun buraya gəlin.

Hadi ilə Hudu gəlir. Meydanın ortasında bardaş otururlar.

Mən (üzünü tamaşaçılara tutur). Hə, əzizlərim, bir gün bax bu Hadıydı (*əli ilə göstərir*), bu Huduydu (*əli ilə göstərir*), bir də Mən. Gördünüz bu lələşiniz. Ova çıxmışdıq. Elə bir addım qabağa, bir addım dala getmişdik ki, birdən hax babam qabağımıza bir dovşan çıxdı. Dovşan, nə dovşan. Daha dayanmaq olardı. Dedim (*Hadiya müraciətlə*): Ədə, Hadi, tüfəngin var?

H adı . Yoox. (*Əli ilə də yox işarəsi göstərir*.)

Mən. Yox. Ala, böyrüb vurdum ox. (*Yumruqla Hadının böyrünə bir dürtmək vurur, sonra da Huduya müraciətlə*) Ay canı yanmış Hudu, sənin necə, tüfəngin var?

H u d u . Yox, hardan? (“Lırc” deyib başını geri atmaqla yox işarəsi göstərir.)

Mən (tamaşaçılara müraciət edir). Görürsünüz də. İndi bunlar da adlarını ovçu qoyublar. Daha nə etmək olar?! Bunların heç birində tüfəng yox. Özüm tez çaxmağıyox tüfəngimi sol, yox e, sağ ciyinimdən (*ciyinlərini göstərir*) aşındım. Atdım bax bu Hadının üstünə. (*Əli ilə Hadını göstərir*) Dedim vur.

H adı (Mənə müraciətlə). Buna bax e. Özünə nə olub? Bu yekəlikdə dovşanı vura bilmirsən?

Mən . Hi-hi-hi, yoox!
 Hadı . Hi-hiyinə bax. Qara ox!
 Mən (*Huduya müraciətlə*). Hudu, bir qeyrətə gəl. Sən necə, bu dovşanı vura bilərsən, ya yox?
 Hudu . Məndən ötdü, oldu vaz. (*Əlləri ilə də o tərəf-bu tərəf işarəsi verir.*)
 Mən (*Huduya müraciətlə*). Məndən vaz, məndən vaz! Görüm başın olsun daz! (*Hudunun başına astaca bir qapaz vurur, Hudunun başındaki papağı düşür gözlərinin üstünə.*) Daha nə etmək olardı. Çaxmağıyox tüsəngimin sıniq qundağını dayadım sağ döşümə. Sol gözümlə nişan aldım dovşanı, nə nişan aldım. Part bir gülə. Dovşan tirtap sərildi yerə. Tez dovşanı qamarayıb atdım Hudunun üstünə. Dedim, ədə, Hudu, bu dovşanı soy.

Hudu gah bu, gah o biri cibinə əlini salıb guya biçaq axtarır.
 Tapa bilməyib başını bulayır. Hadiya müraciətlə.

Hudu . Hadı, biçağın var?
 Hadı . Yox!
 Hudu . Yox, yox! Belə hər böyrübə dəysin bir ucu iti, bir ucu küt ox! (*Davam edir. Mənə müraciətlə*.) Sənin necə, biçağın var?

Mən . Hih, hardan?
 Hudu . Hardan, hardan? Nahardan. Neyləyim indi? (*Yenə başlayır ciblərini axtarmağa. Birdən sevincək.*) Aha tapdim. Budur e biçaq. Ay-hay. Bunun da sapi var, amma hayif ki, tiyəsi yoxdu. İnanım, öz canımı demirəm, bax bu Hadinin canına and olsun (*əli ilə vurur Hadının sinəsinə, sonra tamaşaçıları süzüb onlara*), lap elə sizin o üstündə əsdiyiniz əziz-girami canınıza and olsun, tiyəsiz biçağın sapıyanın dovşanın dərisini elə soydum, elə soydum, pəh-pəh. Dəri, nə dəri. Motal elə, içiñə pendir doldur (*Mənə müraciətlə*) Bax gör necə soymuşam, indi sən də dovşanın ətinə temiz-təmiz yu!

Mən . Əyə, bəs mən indi bu şoğərib dovşanı harada yuyum. Ora baxdım, bura baxdım. Gördüm nə, üç arx var. İkişi quru, birinin də heç yerli-dibli suyu yox. Qollarımı çırmaladım. (*Əlləri ilə qollarını çırmalayan tək göstərir*). Yerli-dibli suyu olmayan arxda dovşanı tər-təmiz yudum. Elədim gül parçası. (*Hadiya vermiş kimi.*) Hadı, al, indi sən də bunu bişir.

Hadı . Bunu harada bişirim? Baxdım, gördüm yanımızda üç ev var. İkişi ucuq, birinin də üstü yox. Tez özümü yetirdim üstü yox evə. Gördüm ki, iki nəfor var (*əli ilə Hudu ilə Məni göstərir*). Biri ölü, birinin də canı yox. (*Huduya müraciətlə*). Ay canı yox qardaş, qazanın var?

Hudu . Var, üç qazan. Amma ikisi sıniqdı, birinin də altı yox.

Hadı . Daha nə etmək olar?! Altı yox qazanda dovşanı bişirdim. Sümüyü bişdi, əti yox. Bişmiş sümüyü yedik, nə yedik. Ah, belə ləzzətli yeməkmi olar?! Doyduq, hələ artıq da qaldı. Artığını daha çöldə qoymayacaqdıq ki?.. Dedim, bəs bunu nə edək?

Mən . Gəlin bağlayaq qurşağımiza. Elə belə demişdim ki, sümükler qalxıb bir xoruz oldu, başlaşı qaçmağa. Dedim, Hadı, tut! Hudu, tut! Onlar xoruzu tutdular. Üçümüz də mindik xoruzun belinə. (*Ayağa qalxıb bir-birinin pencəyinin arxasından tutmaqla özlərini xoruza minmiş kimi göstərirlər.*) Yola düzəldik. Birdən qabağımıza bir çay çıxdı. Hop deyib çayın üstündən tullandıq. (*Üçü də guya çayın üstündən hoppanır.*) Burda gördük bir palan. Sök-dük palanı, içindən çıxdı bir kitab. Oxuduq, oxumadıq. Nə gördük? Palan, palan, dediklərimizin (*üçü də bir yerdə*) hamısı yalan, yalan!

Tamaşaçılara baş əyib, səhnəni – meydani tərk edirlər.

QARAVƏLLİ CİXARTMAQ – qaravəlli tamaşası göstərmək mənasında işlədilən elarası ifadə. Bəzən gül-məli, məzhəkəli hərəkətləri ilə diqqət çəkən adamın komik davranışına da “qaravəlli çıxardır” – deyirlər. Xalq arasında güləməli sözə “qaravəlli” söz, qəribə, güləməli hərəkət və ya ehvalata “qaravəlli iş” deyilməsi də çox yayındır.

QARAYAZ – yaz fəslinin əvvəlinin xalq arasında deyilən adı. Yaz girəndə aprel ayının ortalarınadək davam edir. Bu müddətdə havalar tez-tez dəyişir, bəzən boran olur, günəşsiz günlərin sayı çoxalır, tutqun keçir, isti gündüzdən sonra soyuq gecə gəlir. Çox yərlərdə isti-quru qara yel əsir. Martin hamısı aprelin yarısı, – deyimi də, görünür, bununla əlaqədar yaranıbdır.

Bu vaxt elə bir dövrə təsadüf edir ki, keçən ildən tədrük olunan ərzaq və yem ehtiyatı tükənir, maldarlar qarayazın əvvəllerindən çox ehtiyatlı olurlar. El arasında deyilir ki, “taxçada saxla, boxçada saxla, qarayaza bir pəncə ot saxla”. Çünkü ilin bu vaxtında havalar tez-tez dəyişdiyindən kənd təsərrüfatı işlərinə başlamaq da çətinləşir, yəqin ki, həmin dövrün qarayaz adlanmasının bir səbəbi də budur.

Qarayaz keçmişdə kəndlilərin, xüsusilə elat camaatının həyatında ağır, çətin dövr sayılırdı. Ehtimal ki, “Novruz günü yaz olar, 40 kötük də az olar”, – el sözü də bununla əlaqədar meydana gəlib. Bayramdan sonra 40 kötük yanar – deyiblər. Çünkü yazın başlanmasına baxmayaraq, hələ soyuqlar, qış müvəqqəti də olsa geri qayıda bilər. Buna görə də qarayaz ayı çıxmamış sobaları yiğisidirməzler. Bu müddətdə çobanın ot ehtiyatı tükənməsin gərek. Bunu nəzərə alan elat oğlaqları çölə çıxarmazdı, ot-saman, un-çuval ehtiyatını, ərzaq ehtiyatını qoruyub saxlayırdı. Burada “Qarayaz hirsənsə, 40 şələ odun və 40 çuval saman lazımdır”, – deyimi yada düşür.

QARDƏLƏN – Azərbaycanın bəzi bölgələrində və Anadoluda novruzgülünə verilən adlardan biri.

QARI BORCU – mart ayının son üç gününün adı. Deyilənə görə, mart iyirmi səkkiz gün imiş. Ayın tamaşında bir qarının samanlıqdakı otu-ələfi qurtarır. O, havalaların da qızmağa başladığını görüb oğlaqlarını tövlədən bayırı buraxır və marta üz tutub deyir:

Mart, gözünə barmağım,
Yaza çıxdı oğlağım.

Mart qarının dediklərindən qəzəblənib yaza yalvarır ki, ona o biri aylarından üç gün borc versin. Yaz da apreldən bu günləri alıb marta verir. Ona görə də aprel kəm-kəsirli ay olur. Mart borc aldığı bu günlərdə güclü çovğun, tufan qoparır və qarının oğlaqlarını qırır. El arasında martin son üç günü “Qarı borcu” adlanır.

“Martda mərək, dolu gərək”, “Martin otuzuna lənət, aprelin on beşinə kimi” el deyimlərində də “Qarı borcu” məsələsinə işarə edilir.

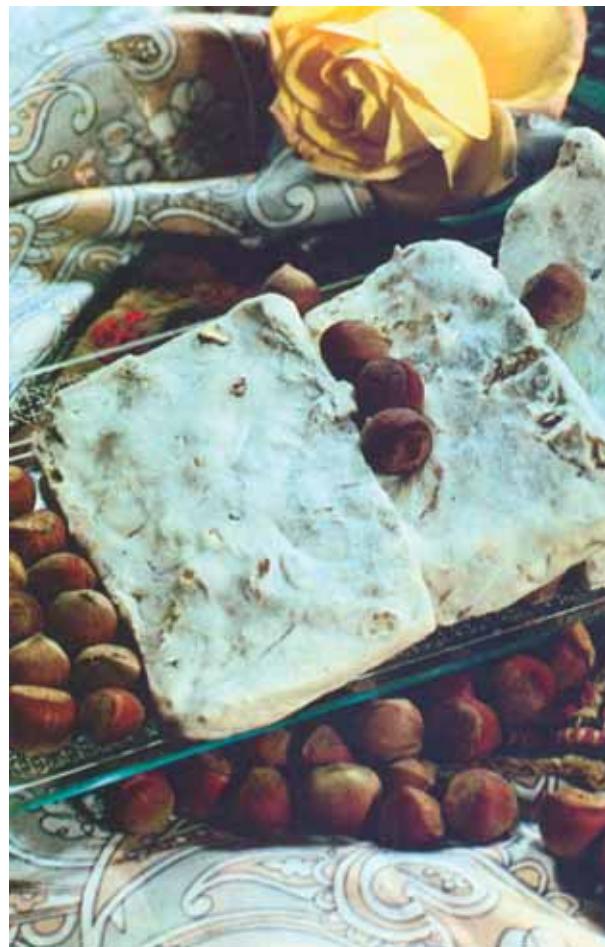
QAŞIQ OYUNU – Novruz bayramı günlərində də icra olunan oyunun adı. Meydانا toplaşan tamaşaçılardan qarşısında çıxış edən oyunçu hər iki əlindəki qoşa qaşığı ritmik şəkildə biri-birinə vurmaqla və bir neçə taxta qaşığı havada atıb-tutmaqla maraqlı bir əyləncə göstərir.

QAYSAVA – qaysı qurusundan hazırlanan yemək. Cox vaxt qaysiya kişmiş də qatıb yağıda qovururlar. Novruz bayramı süfrəsinin əsas xörekklərdən sayılan plovun xuruşlarındandır. Qaysavani bəzən düyü ilə birlikdə də bişirirlər.

“QƏLƏNDƏR, AY QƏLƏNDƏR” – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramı günlərində də uşaqların, yeniyetmə cavanların oynadıqları oyun. Oyunçular bir yerə toplaşıb püşkə başçı seçirlər. Başçı oyunçuları sıraya düzür və başda durana bir turna verir. Özü dəstədən azca aralı durub bir quşu, yaxud bir heyvanın nişanələrini əl-ayaq hərəkətləri ilə göstərir, o biriləri isə bir yerdə “qələndər, ay qələndər” deyir:

Başçı: – Bir quşum var buxartana,
Dəste: – Qələndər, ay qələndər.
Başçı: – Dimdiyi var buxartana,
Dəste: – Qələndər, ay qələndər.
Başçı: – Su içər buxartana,
Dəste: – Qələndər, ay qələndər.
Başçı: – Gözləri var buxartana,
Dəste: – Qələndər, ay qələndər.
Başçı: – Qanadları buxartana,
Dəste: – Qələndər, ay qələndər.
Başçı: – Başı mənim, ayağı sizin,
Axtarın tapın,
Siz də deyin adın düzün.

Dəstədəkilər növbə ilə cavab verirlər. Hər kəs ağlına gələn quşun adını deyir. Kim düz desə, başçı “palan” söyləyir. Adı tapan turnanı alıb, o birilərini vurur. Başçının “yalan” deməsi eşidilincə dəstədəkilər əlində turna olanı qovub tutmağa çalışırlar. Turnaçı özünü başçının yanına yetirəndə oyunun dövrəsi qurtarır və təkrar başlanır. Oyunun Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif adları (“Quşum-quşum”, “Durna-durna”, “Səməndər, ay Səməndər”, “Yalan-palan”, “Bir quşum var bu boyda” və s.) və rəngarəng variantları məlumdur.

QƏNDAB – sərinləşdirici və iştahartıcı içki, şərbət. Novruz bayramı süfrəsinin ləzzətli nemətlərindən biri. Ətirli bitkilərdən (boymadərən, kəklikotu, nanə və s.) çəkilən şirənin içərisinə qənd və ya bal şərbəti qatışdırmaqla hazırlanır. Ətirli olmaqdan ötrü qəndaba bir qədər də güləb əlavə olunur.

QƏPƏQ – orta əsrlərdə, xüsusilə, Səfəvilər dövründə geniş yayılmış atüstü oyun. Novruz bayramında, digər el şənliliklərində daha çox icra olunub. Bu oyunun rəsm təsvirlərinə Səfəvilərin Qəzvin şəhərindəki “Qırx sütün” sarayıının daxili divarında rast gəlinmişdir. XVI əsr İran şairi Əbdi bəy Şirazi “Çiçəklər bağlı” əsərində həmin rəsmdən bəhs etmişdir. Məlumatə görə, Qəpəq oyununda 6-8 nəfər iştirak edirmiş. Meydanın ortasında basdırılmış hündür dirəyin – “qəpəq” ağacının ucuna içi gümüş pulla dolu kiçik bardaq və qızıl bir cam – piyalə qoyulur. El-oba şənliliklərində, təntənəli günlərdə keçirilən oyunlarda bardaq qızıl sikkələrlə doldurulmuş. Oyunçular atlarını çaparaq müəyyən məsafədən tək-tək hədəfə ox atırlar. Hədəfi vuran qalib sayılır və bardağdan tökülen sikkələr ona çatır.

QIFIL FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbərvermə ayını. Novruz bayramının ilaxır çərşənbəsində axşam yanar lampanın altına bağlı qıfil qoyulur və niyyət

tutulur. Qapıdan evə birinci kim girsə, onun dediyi ilk sözü tutulmuş niyyətə calayırlar. Əgər sözlə niyyət düz gəlirsə, deməli, istək hasil olacaq.

QIRXAÇAR CAM – Novruz bayramının ilaxır çərşənbəsində cilləkəsdi mərasimində istifadə olunan qab. Qabın kənarına on iki zodiak bürcün təsviri həkk olunur. Üstündə hərəsi bir məchul müşkülün rəmzi açarı hesab olunan 40 xırda mis lövhəcik olur. Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində, habelə Azərbaycanda falcılar qırxaçar camla guya taleyi qabaqcadan xəbər verir, yuxunu yozur, həmçinin, ara həkimləri xəstə və övladsız qadınların başlarına həmin qabla su (hər ciyinə 20 dəfə) çiləməklə “müalicə” edirlər.

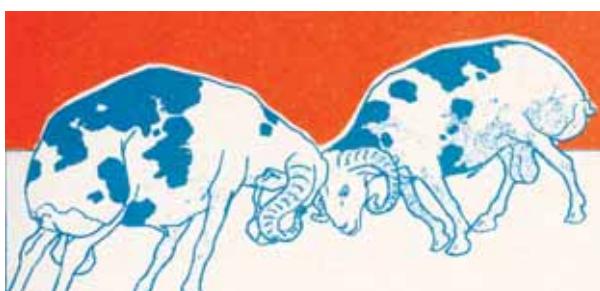
QIRMABADAM – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyat növlərindən biri. Düyü unu, şəkər və badamdan (yaxud qoz, findiq ləpəsindən) hazırlanan halva. Ətirli olmaqdan ötrü ədviyyat da qatılır. Bişirdikdən sonra məcməyilərə tökürlər və sərin yerdə saxlayırlar. Soyuduqdan sonra dördkünc, yaxud rombvari şəkildə doğrayır, üstünə düyü unu səpirlər.

“QIRQOVULU” – Novruz bayramında, eləcə də digər el şənliklərində icra olunan yallıyaoxşar oyunun adı.

QIŞAĞZI – Büyük cillənin ərefəsi olan beş-on günlük müddətin el arasında adı.

QIŞ ARATI – Büyük cillədə əkin yerlərinə və bağbağata verilən suvarma suyunun adı. Qış aratı torpağın qurd-quşdan, ziyanvericilərdən təmizlənməsi və alt qatlarda lazımı rütubətin təmin olunması məqsədi ilə həyata keçirilir (bax: *Arat suyu*).

QOÇDÖYÜŞÜ – Novruz bayramı günlərində keçirilən əyləncə oyunu. Adətən birillik (biryaşar), ikiillik (ikiyaşar) və üçillik (üçyaşar) qoçlar döyüsdürülür. Bu məqsədlə alınına xına qoyulmuş, boynundan muncuq asılmış, çevik və xüsusi bəslənmiş qoçlar meydana buraxılır, qoçdöyüşü başlanır. Qoçların boynundan xırda zinqirovlar da asılır. Bu,

tamaşanı daha da rövnəqləndirir. Meydandan qaçan qoç möglüb hesab edilir. Ən yaxşı qoç sahibinə hədiyyələr verilir.

QODUQ QIRXDI – Novruza qədərki müddətdə dörd həftənin ilk çərşənbəsinə el-oba arasında verilən zarafatıyanı ad. Həmin gün qışda doğulmuş ev heyvanlarının (buzov, dayça, balaq, köşək, qoduq və s.) tükü qırxılır. Xalq inamına görə köhnə ildən qalan tükün qırxılması bolluq, bərəkət götürir.

QODU-QODU, H o d u - h o d u , D o d u - d o d u Güdü, Güdu-güdu, Güdül və s. – Günəş tanrısunın adı. Yağışın, dolunun kəsilməsi, dumanın, buludun qaçırılması, daha doğrusu, bilavasitə Günəşçi çağırmaqla bağlı icra olunan ən məşhur mərasim. Kənd cavənləri və uşaqlar üzərinə qırmızı şılə çəkilmiş bir dairəni, yaxud gölincik kimi bəzədilmiş çömçəni Günəş rəmzi kimi götürüb qapı-qapı gəzir və belə bir nəğmə oxuyurlar:

B a ş ç 1 :

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə,
Qırmızı gün gördünmü?

D ə s t e x o r l a :

Yağ verin yağlamağa
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

B a ş ç 1 :

Qoduya qaymaq gərək,
Qablara yaymaq gərək,
Qodu gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq gərək.

D ə s t e x o r l a :

Yağ verin yağlamağa,
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

B a ş ç 1 :

Getmişdim Göyçəliyə,
Yoldaşım endi çeliyə,
Baldırın it daladı,
Hönkür-hönkür ağladı.

D ə s t e x o r l a :

Yağ verin yağlamağa,
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Mərasim barədəki başqa bir qaynaqda deyilir: “Keçən ayın uzun sürən yağılı gününlərinin birində mən öz mənzili-min həyətindən gələn qəribə səslər eşitdim. Həyətə çıxdım və belə bir mənzərə gördüm. Yerli müsəlman oğlan uşaq-larından bir neçəsi əllərindəki ağacları yerə döyə-döyə nə isə oxuyurdular. Oxuyub qurtardıqdan sonra onlardan biri mənim yanımı boynuna kəhrəba boyunbağı salmış bir kukla götirdi. Kukla heç şübhəsiz qadın şəklində idi. Mən uşaqdan bunun nə olduğunu soruşdum.

Uşaq: – Qodudur, – dedi.

Mən: – Qodu nadir? – deyə soruşdum.

– Gün, Ay, – deyə uşaq, yəqin ki, layənşür cavab verdi. Mən uşaqdan oxuduqları sözləri mənə deməsini xahiş etdim. Uşaq aşağıdakı nəğməni oxudu:

Qodu-qodu hay, qodu-qodu,
Qodu salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə
Qırmızı gün gördünmü?
Qara toyuq qanadı,
Kim vurdub, kim sanadı,
Göyçəliyə getmişdim,
İt baldırımdaladı.
Yağ verin yağlamağa
İp verin bağlamağa,
Verənin oğlu olsun,
Verməyənin bir kor qızı olsun.
O da çatlaşın ölsün.

Bu sözləri mən Büyük Vedi məktəbinin müəllimi Vəzirov cənablarına göstərdim. Məlum oldu ki, bu nəğmənin belə bir variantı ona bəlli imiş:

Dodu-dodunu gördünmü?
Dodu salam verdinmi?
Dodu gedəndən bəri
Heç gün üzü gördünmü? və i.a.

Vəzirovun variantında “Qodu” yerinə “Dodu” deyilir. Aydın məsələdir ki, “Dodu”, yaxud “Qodu” müəyyən bir ilahədir. Həmin kukla isə onun suretidir. “Dodu”, yaxud “Qodu”nın Günsələ əlaqəsi ayındır. “Dodu” yox olunca Günsə də batır”.

“Qodu”nın dairəvi şəkildə düzəldilməsi, alnına Günsə simvolu güzgü bağlanması, boynuna kəhrəba boyunbağı salınması, nəhayət, bütün bərbəzəyi ilə qadına oxşadılması onun Günsəti təmsil edən vasitə olmasını söyləməyə imkan verir. “Qodu”nın hamı olması elə nəğmənin ayrı-ayrı misralarından da görünməkdədir.

Qodu-qodunu gördünmü?
Qodu salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə
Qırmızı gün gördünmü?

Deməli, “kırmızı gün”ü görmək üçün mütləq “Qodu”-nun özünü görmək, ona salam verib ehtiramını saxlamaq lazımdır.

Azərbaycan kəndlərində axşamlar sağılmış südü, adətən, testlərə töküb səhər onun qaymağını yiğirlər. Çok güman, bunun özü də bir zaman Günsətin şərəfinə edilibmiş.

Qoduqa qaymaq gərək,
Qablara yaymaq gərək –

misralarında da, deyəsən, elə bu cəhət öz əksini tapıbdır.

Yağ verin yağlamağa,
İp verin bağlamağa –

misraları “Qodu”ya verilən “qurban” adətində bütün elin iştirak etdiyini göstərirsə,

Qodu gülmək istəyir
Qoymayıñ ağlamağa –

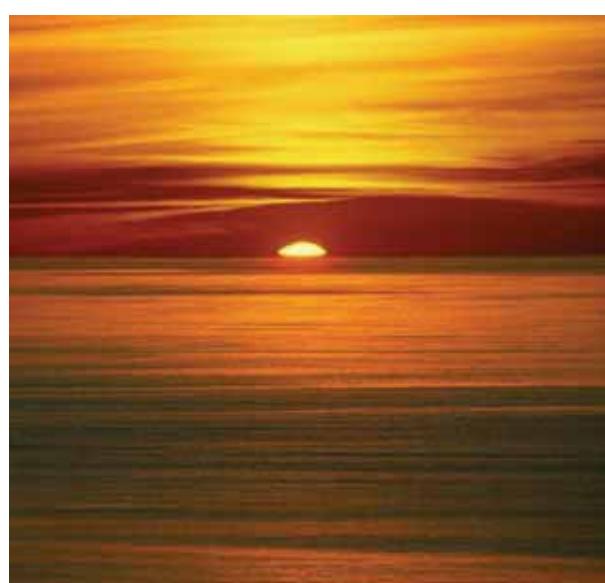
misralarında Günsənin və yağışın bədii təsviri verilmişdir. Bu misralarda çox sadə və poetik şəkildə Günsənin çıxması, təbiətin, həyatın gülməsi, rəmzi ifadə edilmişdir.

Bütün bu deyilənlər “Qodu”nun doğrudan da, Günsənin timsali olduğunu və istər ümumiyətlə mərasimin, istərsə də nəğmənin müəyyən sehr aktı olmasına göstərir.

QORABIŞİRƏN AY – yayın ən isti, qızmar ayı sayılan avqustun el arasında adı. Üzümün kal dənəsi olan “qora”nın bişib yetişməyə başlaması bu təqvim çəgili üçün əsas fərqləndirici əlamət kimi qəbul edilmişdir.

QOĞAL – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Un, süd və ya su, yağ, ədvayıyyat və s.-dən hazırlanan kiçik girdə çörək, kökə. Qoğalın xəmirinə maya qatılır. Üzərinə zəfəran və yaxud yumurta sarısı sürtülür. Geniş yayılmış növü şor və şirin qoğaldır. Şorqoğalın hazırlanmasında un, yumurta, yağ, duz, darçın, istiot və s.-dən istifadə edilir, üstünə xəş-xaş səpilir. Şirin qoğalın xəmirinə şəkər qatılır.

QOVURĞA – İlaxır çörənbə və Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri, yemək. Əsasən, bugadan, həmçinin qarğıdalı, noxud, düyü və daridan hazırlanır. Bunun

üçün sacda qovrulmuş buğdaya küncüd, çətənə tumu (qovrulmuş halda), qoz, yaxud findiq ləpəsi, kişmiş və s. qatılır. İlaxır çərşənbə və Novruz axşamlarında bacallardan qurşaq sallayan uşaqlara da bu qovurğadan pay verirlər.

QOVURĞA FALI – Xıdır Nəbi bayramında qovut üçün qovrulan qovurğa ilə açılan fal. Xıdır Nəbi bayramında buğda sacda qovrulkən subay qızlar tale fali icra edirlər. Niyyet tutub sadəcə buğda dənəsinin birini bəxt rəmzi kimi seçirlər. Qovurğadan hansı qızın nişanlaşdırığı ilk olaraq sadan havaya sıçrasa qarşısındaki ildə onun da xeyir işi olacağına inanırlar.

QOVUT – Novruz bayramı və digər el şənlikləri süfrəsinin çərəzlərindən biri. Sacda qovrulmuş buğda kirkirədən (əldəyirməndən) keçirilir (bəzən çətənə tumu ilə birlikdə üyüdürlür). Alınan qovuta içərisinə şərbət (bəzən güləb) töküb yeyilir. Qovuta bəkməz (*bəhməz*), süd, həmçinin süzmə də qatılır. Qovut quru halda da yeyilir. Qovutdan Kiçik çillənin onuncu günü qeyd olunan Xıdır Nəbi bayramında daha geniş istifadə olunur. Bayramda qovutdan bir qaba doldurub yük altına, yaxud rəf künçünə qoyulur. İnama görə Xıdır Nəbi gəlib bu qovutun üstünə əl basır və bununla evin bərəkəti artır. Xıdır Nəbi axşamında qapıları gəzib Xıdır payı istəyənlər də bu qovutdan verilir. Xıdır Nəbi süfrəsinə də qovut qoyulur və süfrə başında oturanların hamısı bu qovutdan dad malıdır.

QOVUT FALI – Qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbərvermə ayını. Kiçik çillənin onuncu günü qeyd olunan Xıdır Nəbi mərasimində icra olunan fal. Qovrulmuş buğda kirkirədə (əldəyirməni) üyüdürlüb qovut çekilir. Bu qovutdan bir qab doldurur, üstünə bağ-bağçadan kəsilib gətirilmiş, uclarına pambıq sarınır yaq sürtülmüş alma çubuqları sancılır. Yandırılan çubuqların hərəsi bir niyyət üçündür: bağ-bostanda barın artması, ev-eşiyin abadlığı, mal-qaranın salamatlığı, əkin-biçin bolluğu və s.

QÖVSI-QÜZEH – daha çox yazın, baharın başlanğıcında gələn yeddirəngli zolaq. Gök qurşağı, Fatma nənənin hanası, Fatma nənənin örknəni də adlanan Qövsi-qüzeх əslində optik atmosfer hadisəsidir. Qövsi-qüzeх yalnız onda görmək mümkündür ki, adamın qarşı tərəfindən yaqış yağışın, arxa tərəfindən isə Günəş öz parlaq, ağ işıq şüalarının bu yaqış damlalarının üzərinə salsın. Şüaların sinması nəticəsində Qövsi-qüzeх adlanan yeddirəngli zolaq yaranır. Buradakı rənglərdən birinin o birindən tünd görünməsi, seçilməsi Günəş şüalarının sinmasından və daha əsaslısı isə yaqış damlalarının iri-xirdalığından asılıdır.

Əski çağlarda ulu babalarımız Qövsi-qüzeхdəki yeddi rənglə qarşısındaki ilin necəliyini, baş verəcək hadisəleri təyin etməyə çalışmışlar. Onlar belə zənn etmişlər ki, Qövsi-qüzeхdəki yaşıl rəngin daha tünd görünməsi ilin yaşıl, yəni məhsulun bol olacağına, sarı rəngin tündlüyü ilin quraqlıq, bununla da qıtlığın olacağına işarədir. Qövsi-qüzeхdəki qırmızı rəngin üstünlüyü də dünyani bürüyəcək dava-dalaşın, müharibənin əlaməti kimi də baxmışlar.

Ulu əcdadlarımız belə bir etiqadda da olmuşlar ki, əgər Qövsi-qüzeх – Fatma nənənin hanası yağışdan sonra göyün lap hündürlüyündə görünəsə, özü də çox dairəvi olsa, havalar il boyu yaxşı keçər, vaxtılvaxtında yaqış yağar, gün çıxar, məhsul bol olar. Yox əgər, aşağıda görünəsə, az meyilli olsa, onda havalar tez-tez dəyişir, aramsız külək əsər, yaqış yağar və bu da əkinçinin zəhmətini çətinləşdirir. Məhsula ziyan gətirir.

Azərbaycan əkinçisi Fatma nənənin hanası adlandırdığı Qövsi-qüzeхdən ovsun vasıtası kimi də istifadə etmişdir. O, Qövsi-qüzeхdəki sarı rəngin tündlüyünü görünce, onun felakət törədəcəyini zənn etmiş, bunun qarşısını almaq üçün torpaq üstündə tez iki “zəmi” təsviri çizmiş bunlardan birini özüñkü, o birisini isə Qövsi-qüzeхin – Fatma nənənin saymışdır. Sonra Qövsi-qüzeхə müraciətə:

Fatma nənə, Fatma nənə,
Sarısı sizin zəmiyə.
Yaşılı bizim zəmiyə!

Fatma nənə, yaşılın mənim olsun,
Sarınsa sənə qalsın –

deyərək əli ilə həmin “zəmi”lərə işarə edərək ovsun nəğməsi oxumuşdur.

QULAĞAGETMƏ – cavan oğlan və qızların niyyətlərini, bəxtlərini sinamaq məqsədi güdən ayın. Novruzda – Yeni ildə pusduğu evdən xeyirxahlıq ifadə edən xoş sözlər eşitmək mənasını daşımışdır. Qulağagetmə fəlində dayanan eşitdiyi birinci cümləni fikrində olan arzu ilə tutuşdurur və onun məqsədinə uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirir. Bununla əlaqədar ulularımız deyərdi: “Ay uşaqlıq, xoş söz danışın, qapını pusan olar, qəlbinə dəyərik” (ba x, həmçinin *Qulaq fali*).

QULAQ FALI – niyyətli, bəxti sinamaq məqsədi ilə icra olunan ayın. Novruz bayramının ilaxır çərşənbəsində hava qaralandan sonra qulaq falına çıxırlar. Ürəyində niyyət tutan kimsə özü ilə bir qab su, güzgü, achar götürüb qonşu qapılarına gedir. Xəlvətcə içəridə danışılan söz-söhbətə qulaq asır. Eşitdiyi ilk sözləri ürəyində tutduğu niyyətə yaraşdırır. Əgər sözlə niyyət arasında uyğunluq varsa, deməli, arzu, istək də həyata keçəcək. Xoxdursa, onda yenə dözməli olacaq. Odur ki, ilaxır çərşənbə axşamında evlərdə xoşa gələn, könül açan söz-söhbət danışılır ki, qulaq falına gələn də eşitdiyi sözdən sevinsin, diləyinin hasil olacağına inansın.

Qulaq falına gedənin özü ilə apardığı su uğurlu yol, güzgü işqli həyat, achar isə niyyətin açımı deməkdir. Xalq arasında “*Qulağagetmə*”, “*Qapıpusma*” ayını də adlanır.

QULAQPUSMA – Novruz bayramı axşamı icra olunan ayın. Xalq arasında *qulağagetmə* də adlanır. Adətə görə, qulağa gedən şəxs pusduğu evdən könül açan xoş bir söz eşitdikdə, şad olar, niyyətinin yerinə yetəcəyinə arxayınlaşır. Odur ki, hamı həmin axşam yalnız yaxşı şeylər barədə danışmağa çalışır, könül açan xoş söhbətlər edir. Evlərdən ulu babalarımızın, nənələrimizin öyünd-nəsihəti, iibrətamız sözləri eşidilər. Bu adətin poetik təsvirini S. Vurğun belə təsvir edir:

Xəyalət başını bir an tərk edir,
Xeyirxah bir xəbər eşitmək üçün
Qonşu qapısını pusmağa gedir.
Qayda belədir ki, birinci kərə
Xeyir söz eşitsə şad olacaqdır;
Yaman söz eşitsə, yenə qəmlərə
Qərq olub, içində qovrulacaqdır...

QURABIYƏ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən olan qənnadi məməmulatı. Hazırlanmasında un, süd, yumurta, şəkər tozu, ədvayıyyat (darçın, zəncəfil, hil və s.) işlədilir. Əsas etibarilə gül şəklində, habelə girdə, uzunsov və s. formalarda olur. Bişməmişdən əvvəl üstünə badam ovuntusu səpilir.

QURBANOV Şixəli Qurban oğlu (1925–1967) – ədəbiyyatşunas, nasir, şair, dramaturq, ictimai xadim, filologiya elmləri doktoru (1964), Ü.Hacıbəyli adına Dövlət mükafatı laureatı (1967).

Şixəli Qurbanov Bakı şəhərində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. Orta təhsilini başa vurduğu vaxt alman-rus müharibəsinin başlığındığı zamana düşmüşdür. O, 1941-ci ilin iyulunda könüllü cəbhəyə getmişdir. Müharibədən sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstytutunda ali təhsil almış (1950) və orada aspirantura bitirmiş, rus ədəbiyyatı müəllimi olmuşdur. 1956-cı ildə “A.S.Puşkin və Azərbaycan poeziyası” mövzusunda namizədlik, 1964-cü ildə isə “XIX əsr Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir. 1961–1966-cı illərdə Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstytutunun ədəbi əlaqələr şöbəsinin müdürü işləmişdir. Lirik şeir, poemə, hekayə, tənqidi məqalələrlə mətbuatda çıxış etmiş, bir neçə səhnə əsəri – “Rəis məşğuldur” (1958), “Əcəb işə düşdü” (1962), “Özümüz bilərik” (1963), “Olmadı elə, oldu belə” (1964), “Milyonçunun dilənçi oğlu” (1966) komediyalarını və “Sənsiz” (1967) pyesini yazmışdır.

Ş.Qurbanov həmçinin partiya və dövlət xadimi olmuşdur. Azərbaycan KP Bakı Komitəsi Təbliğat və təşviqat şöbəsinin müdürü (1954–1955), Bakı şəhəri indiki Səbail

Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi (1955-1957) Azərbaycan KP MK təbliğat və təşviqat şöbəsinin müdürü (1957-1961), Azərbaycan KP MK katibi və büro üzvü (1966-ci ildən ömrünün sonuna kimi – 1967) seçilmişdir. Azərbaycan Ali Sovetinin (V və VII çağırış) deputati olmuşdur.

Şixəli Qurbanov Azərbaycan KP MK-nin katibi olarkən (1966-1967) onu düşündürən ən vacib məsələlərdən biri və ən başlıcası unudulmuş, yaxud sovet rejiminin yasaq etdiyi adət-ənənələrimiz, mərasim-bayramlarımız olmuşdur. Rejimin hegemonluğuna, milli şürurun kütləşdirilməsi siyasetinə baxmayaraq, Ş.Qurbanov 1967-ci ildə Novruz bayramının ümumxalq bayramı olmaqla dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış edib və öz ideyasını həyata keçirmək yolunda hər cür çətinliklərə qarşı mübarizədən geri çəkilmir. Düşünülülmüş şökilde tərtib olunmuş Novruz bayramı şənlikləri Azərbaycanın bütün bölgələrində, xüsusilə Bakı şəhərində ümumxalq şənliyi səviyyəsinə qaldırıldı. Möhtəşəm Qız qalasının ətrafi Novruz bayramının qeydolunma mərkəzinə çevrildi. Axın-axın insanların toplaşlığı Qız qalası qarşısında xalq oyun-tamaşaları böyük rəğbət hissi ilə qarşılandı. Həmin ilin (1967) Novruz bayramına Azərbaycan mətbuatı da xüsusi səhifələr ayırdı. O vaxt yalnız yegane olan Azərbaycan Dövlət televiziyası və radiosu verilişlərini bilavasitə Novruz bayramına həsr etdi. Vertolyotlardan “Yaz – Novruz bayramınız mübarək!” yazılmış vərəqələr Bakının küçə-meydanlarına səpələndi. Ağpaltarlı Bahar qızı keçidiyi yerlərdə hamı tərəfindən gül-çiçeklə qarşılandı. Denizkənarı bulvarda, şəhər meydanlarında bayram yarmarkaları təşkil olundu. Bakı şəhəri əhalisi Şix ćimərliyində Novruz bayramı – ağacəkmə bayramı iməciliyi keçirdi.

Azərbaycana – Şixəli Qurbanovun adına Novruz bayramının belə təntənəli keçirilməsi münasibəti ilə Özbəkistandan, Qırğızistandan, hətta uzaq İraqdan təbrik teleqramları gəlirdi... Təbii olaraq sonrakı illərdə sovet rejimi Novruz bayramının, eləcə də digər xalq ayın, mərasimlərinin qarşısına öz keçilməz sıpərini çəkdi. Bununla belə, Şixəli Qurbanovun təşəbbüsü, milli cəsarəti ilə 1967-ci ildə böyük təntənə ilə qeyd olunmuş Novruz bayramı ürəklərdə kövrək iz qoydu...

QURŞAQ SALLAMA, qurşaqtadı – Novruz bayramı axşamı icra olunan ayın. Qədim vaxtlarda evlər indiki kimi şiferli, kirəmitli olmamışdır. Evlərin üstü hamar və damın ortasında baca olmuşdur. Uşaqlar şal, yaylıq, tənzif-dən hazırlanmış örپək sallayıb Novruz payı alırlar. (Bax, həmçinin *baca-baca*).

QURŞAQ TUTMA, qurşaq yapışma – milli güləş növünün ən qədim adalarından biri. Tamaşa ünsürləri ilə zəngin olan bu güləş növündə yarış, adətən Novruz bayramı və digər el şənliklərində keçirilir. Pəhləvanlar qoşa zurnanın cəsarət, güc, döyüşkənlik aşılıyan zil səsi, zərb alətlərinin gur sədasi altında meydana gəlir, igid cavanları güləşə çağırırlar:

Mənəm nərlərin nəri,
Ay oğlan.
Mənəm ərlərin əri,
Ay oğlan.
Əl-qolunu çatdadaram,
Ay oğlan.
Bağrını partladıram,
Ay oğlan.

Pəhləvanların ənənəvi salamlaşması və özlərini təqdim etməsi mərasimindən sonra “Cəngi” sədaları altında yarış başlanır. Pəhləvanlar beldən aşağı müxtəlif fəndlər işlədib bir-birinin qurşağından yapışır, biri digərini yixmağa çalışır. Qalibə Novruz hədiyyəsi verilir.

L

LALDİN MƏZ – Novruz bayramı günlərində və digər el şönliliklərində uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar oyunu idarə etmək üçün özlərinə püşkla başçı seçirlər. Oyunçular cərgəyə düzülür. Burada danişmamaq əsas şərtidir. Gülüb-danişan və səs çıxaran uduzmuş olur. Uşaqları danişdırmaq və güldürmək üçün başçı hər vasitəyə əl atır. Çubuğunu yerə vurub deyir:

– Bu yer qoruqdur, qoruqdur. Heç kəsin bura gəlməyə ixtiyarı yoxdur.

Heç kəs dinmir. Başçı bir az dayanır. Gülməli, məzəli hərəkətlər edir. Meymun kimi mayallaq aşır, ağız-gözünü büzür. Uşaqlardan biri özünü saxlaya bilməyib gülür. Səs çıxaran uşağı yamsılayan başçı çubuqla onu astaca vurur. Başqa uşaqlar da başçının sözünü təkrar edib, danişan və ya güləni çubuqla vururlar. Uşaqlardan biri necə səs çıxarsa, yaxud hansı sözü ağızından qaçırsa, başçı da eynən təkrar edib onu vuracaq. Qalan oyunçular da bunu təkrar etməlidir. Susub bitərəf dayanan olsa, onu da araya çəkib döyürlər. Başqa bir uşaq danişanda əvvəl döyüleni azad edib, onu döyməyə başlayırlar. Bu qayda ilə oyun çox fəal və şən keçir.

LEYSAN AYI – yaz fəslinin aprel ayı. Leysan ərəbcə nisan, neysan (aprel) sözünün dəyişdirilmiş şəklidir. Bu müddətdə yağan yağışa leysan yağışı deyirlər. Yaz yağışının hər daması bərkət gətirir, bolluq gətirir elobaya. “Yaz yağışı sel olur, sel çoxalır göl olur”, “Göy ağlamayınca yer gülməz”, – deyiblər. Uşaqlar da üst-başlarını, üz-gözlərini yağış altda isladır, nəgmə oxuyurlar:

Göy guruldayır, şimşək çaxır,
Yağış gəlir, yağış gəlir.
Çaylarımızdan sellər axır,
Yağış gəlir, yağış gəlir.

Xalq arasında yayılmış inama görə, haçaquruq qaranşular aşağıdan uçanda ilk leysan yağışını gözləyirlər.

Sağsağanlar öz yuvalarını ağacın qalın yerində tikir; deməli, bahar yağışlı olacaq; yuva ağacın başında qurulur: yeqin, bahar quraqlıq keçəcək. Yazın əvvəllərində ilk yağan leysana abi-leysan da deyilir. İnama görə, abi-leysan müqəddəs su olub, şəfaverici xassəyə malikdir. Buna görə də abi-leysan suyunu ləyənlərə yiğib saxlayırlar, qab-qacağı onunla yuyurlar ki, evin bərkəti üzülməsin. Deyirlər ki, ilanların udduğu leysan yağışı damllarından zəhər, balıqların uddığından isə mirvari əmələ gelir.

Cox şiddətli leysan yağışına *gürşad* deyilir. Gürşad şimşək gələr, ildirimla gedər. Bu zaman dağ çaylarının suları aşib-daşır. Gürşad kənd təsərrüfatı işləri üçün təhlükəlidir. El-oba onu qəflətən baş verən bir bədbəxtlik sayır. Bununla əlaqədar xalq arasında deyərlər:

Oturduğum yerdə oyuna düşdüm,
Güldüyüm yerdə gürşada.

Bu müddətdə yağış yağında əksər hallarda göyün bir yanı buludsuz olur. Göyün açıq yerindən gün düşür və yağış damcıları oradan saçan Günəş şüalarında par-par parıldayırlar. Qısa müddət yağan iri dənəli bu seyrək yağışa *ağ yağış* deyirlər. Ağ yağış çox yerdərə *gündülgən* yağış da adlanır. Yağış başladığı kimi də qəfil səngiyrir. M.P.Vaqif iri şəffaf göz yaşlarını ağ yağışa bənzətmışdır:

Kimdir indi bu dövrədə ol adəm,
Pərisi yanından heç olmaya kəm.
Qaralırsan bulud kimi dəmadəm,
Ağ yağış tək yaşın yağar, ağlarsan.

LƏBLƏBİ – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Ləbləbi hazırlamaq üçün noxudu bir müddət süddə isladıb sacda və ya tavada qovururlar. Cox vaxt kişmişlə birlikdə yeyilir. Yaxın və Orta Şərqi xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında geniş yayılmışdır.

Mm

MARALOYUNU – Novruz şənliklərində göstərilən oyun-tamaşalarından biri. Burada maral başını əks etdirən fiqurun və xüsusi örtüyün arxasında maskalanaraq maralı təmsil edən bir oyunçu musiqinin müşayiəti ilə heyvanın hərəkətlərini yamsılayır. Ən diqqətçəkici məqam maralın doğuş prosesinin lal hərəkətlərlə təsvir-təqdim olunmasıdır. Maralın bala doğması motivi yazın gəlişini, həyatın yeniləşməsini simvollaşdırır.

MARTIN DOQQUZU – əski təqvimlə Novruz bayramının qeyd olunduğu gün. Yeni miladi təqvim əskidən 12-13 gün fərqli olduğu üçün Novruzun hazırlığı təqvim günü (21 mart) ilə əski təqvim günü (9 mart) ayrı-ayrı tarixlərə təsadüf edir.

Gəldi martin doqquzu,
Bayram etdiq Novruzu –

misralarındaki “martın doqquzu” ifadəsi Novruzun əski təqvimdəki yerini əks etdirir.

MASKA – mərasim və oyun-tamaşalarda oyunçuların, bəzən də iştirakçıların tanınmamaq üçün üzlərini və ya bütünlükdə vücudlarını gizlətmək üçün istifadə etdikləri rəmzi-məcazi mənaya malik xüsusi qiyafə. Heyvan və quş maskalarından istifadə edilməsi daha çox yayılmışdır. Maskalanma, daha dəqiqi, cildəgirmə arxaik-ibtidai çağlara məxsus mifoloji dünyagörüş və təsəvvür-lərlə sıx şəkildə bağlıdır. Novruz bayramının əsas atribut və personajlarından olan Kosanın obrazını canlandıran oyunçu Keçi – təkəni simvollaşdırın maska-qiyafə (keçi buynuzunu xatırladan sış papaq, zinqirov, keçi dərisindən gödəkəcə və s.) geyinir ki, bu da mərasimin tərkibində şamanist təsəvvürlərin mühüm yer aldığı göstərməkdədir.

MƏDİNƏ GÜLGÜN, Mədinə Nurulla qızı Ələkbərzadə (1926-1991) – şairə. Bakıda doğulmuş, 1938-ci ildə ailəsilə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərinə köçmüştür. 1947-ci ildən ömrünün sonuna qədər Bakıda yaşamışdır. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkatın (1941-1946) fəal iştirakçısı olmuşdur. Cənubi Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin, sülh və xalqlar dostluğunun tərənnümü “Təbrizin baharı” (1950), “Təbriz qızı” (1956), “Çinar olaydı” (1968), “Xatirələrimin nəğməsi” (1969), “Arzu da bir ömürdür” (1976), “Ömrə yelkən ümidiyər” (1981) və s. əsərlərinin əsas mövzularıdır. Əsərləri xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. “Yağdı yaz yağışı...” M.Gülgünün bahar mövzusunda yazdığı şeirlərindəndir.

Yağdı yaz yağışı, oyandi torpaq,
Çəməni danişdır, çölü danişdır,
Ağırırdı sükutla ömrü yaşamaq,
Qır sükut buzunu, gölü danişdır.

Əriyib dağların, düzlərin qarı,
Görünür səmada durna qatarı.
Qalmayıb şaxtanın, qarın tutarı,
Gəl indi yoxusu, yolu danişdır.

Lalələr köksündə saxlayıb gözü,
Gülür ulduz-ulduz göylərin üzü.
Dindir, dilə gəlsin könlümün sazi,
O sazda köklənən teli danişdır.

Yaşıl tarlalarda bir ayaq saxla,
Bu uca dağlarla sıx ülfət bağla.
İlham şərbətini iç, sən də çağla,
Kükreib çağlayan seli danişdır.

Körpə sünbülləri oxşa əlinlə,
Qızıl zəmilərin səsini dinlə.
Sən də vida eylə dumanla, çənlo,
Ömre yazla gələn ili danişdır.

Pənbə qar altından çıxıbdı nərgiz,
Şehlərdən həməyil taxıbdı nərgiz.
Yollar həsrətlə baxıbdı nərgiz,
O bəyaz köynəklə gülü danişdır.

Yollar oba-oba, yorul yollarda,
Ellərə həmsəfər sən ol yollarda.
Yaşa dol, təzədən doğul yollarda,
Yurd salan qabarlı əli danişdır,
El sinədəftərdir, eli danişdır.

MƏLİK ŞAH – Səlcuqlu dövlətinin ən qüdrətli hökmardarlarından biri (1052-1092) olmuşdur. Elm və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, istedadlı alimləri və sənət adamlarını himayə etmişdir. O, tarixdə həm də Novruz bayramı gününün astronomik təyinatını müəyyənləşdirmək üçün şair və astronom Ömər Xəyyama verdiyi göstərişlə məşhurdur. Onun yaratdığı imkan və şərait əsasında Ömər Xəyyam beş il Səmərqənd rəsədxanasında ulduzları müşahidə edərək çalışıqdan sonra 1074-cü ildə məşhur astronomik təqvimini hazırlanmışdır. Məlik şahın şərəfinə Ömər Xəyyam bu təqvimini “Məlik şah cədvəli”, “Sultan təqvimi”, “Təqvimi-cəlaliyyə” adları ilə qeyd etmişdir (bax: *Ömər Xəyyam*).

MƏLİK ŞAH TƏQVİMİ – XI yüzillikdə Məlik şah Səlcuqun (1052-1092) hazırlatdığı, “Sultan təqvimi”, “Cəlali təqvimi”, “Məlik şah cədvəli” de adlanan təqvim.

İranda təqvim islahati aparmaq məqsədi ilə Məlik şah Səlcuq hakimiyyətinin üçüncü ilində (1075) dövrünün böyük alimi və münəccimi Ömər Xəyyamı (bax: Ö. Xəyyam) saraya çağırır. O bu böyük alimin rəhbərliyi ilə bir heyət yaradır. Və heyətin qarşısına belə bir məsuliyyətli tələb qoyur: Təqvim elə hazırlanmalıdır ki, ilin başlangıç günü yaz bərabərliyi günü ilə, yəni Novruz bayramı ilə üst-üstə düşsün.

O.Xəyyamın rəhbərliyi ilə işə başlayan heyət gərgin zəhmət sayəsində üç ilə (1078) Məlik şahın tələb etdiyi təqvimi hazırlayırlar.

Dünyada Məlik şahın adı ile tanınan bu təqvimdə ilin uzunluğu $365,24242 = 365 \times 8/33$ gün hesab olunmuşdur. Yəni hər 33 illik dövrə 8 dəfə uzun il qəbul olunmalıdır. Buradakı 33 illik dövr qərinə sayılmalıdır. Beləliklə, Məlik şah təqvimini dəqiqliyi ilə özündən əvvəl mövcud olan bütün təqvimləri üstələyir. Və o elə müasir təqvimlər üçün də nümunəviyyi ilə seçilir. Bu təqvimdə göstərilən rəqəm müasir tropik ilinin uzunluğundan (365,24220 gün) cəmisi 0,00022 gün artıqdır. Bu da hər 4500 ildə yalnız bir gün xətaya yol vermək deməkdir.

Məlik şah təqvimində ilin aylara bölünməsi də maraq doğurur. Belə ki, ilin ilk yarısının (ilin yaz bərabərliyindən payız bərabərliyinə qədər) ayları 31 gün, ikinci yarısının (payız bərabərliyindən yaz bərabərliyinə qədər) ayları isə 30 gündür. Bircə 12-ci ay ilin uzun, yaxud qısa olması ilə bağlı olaraq 29, yaxud 30 gün hesablanıb. İlin ayları Günəşin illik zahiri hərəkət yolu (ekliptika) boyunca yerləşmiş Zodiak adlanan 12 bircə uyğun olaraq düzülmüşdür.

Bu da onu göstərir ki, Ö.Xəyyamın başçılığı ilə işləyən heyət Günəşin ekliptika boyunca illik hərəkətinin müntəzəm olmadığını, yəni dairəvi deyil, ellips boyunca olmasını mükəmməl bilirmişlər. Belə ki, Günəş bu ellipsisin birinci yarısını 186 günü, ikinci yarısını isə 179 günü keçir. Hərəkət zamanı Günəş hər ayda Zodiak bürcərindən birində olur. Bu üzdən də ilin başlanğıçı yazın ilk günü – Novruz bayramı gündündən, yəni Günəşin Qoç bürcünə daxil olduğu gündən hesablanmağa başlanmışdır.

MƏMMƏD ARAZ, Məmməd İnfil oğlu İbrahimov (1933-2004) – Azərbaycanın xalq şairi (1990), əməkdar incəsənət xadimi (1984), Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatı laureati (1988). Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirmişdir (1961). Vətənə məhəbbət, doğma torpağa bağlılıq, vətəndaşlıq hissələrinin və nəciblik duyğularının tərənnümü əsərlərinin başlıca mövzularıdır. Əsərləri bir sıra dillərə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının “İstiqlal” ordeni ilə təltif olunmuşdur. Adına “Məmməd Araz” ədəbi mükafatı təsis edilmişdir. “Bahar” şeri M.Arazın yazın, baharin başlanmasına aid çoxsaylı şeirlərindəndir.

Bahar gəlib yurdumuza.
Sular dilli,
Çöllər güləş
Göylər qızıl.
Təbiətin
nur xonçalı
gül qonçalı
Gəlin qızı
Bahar gəlib.
Duyğulara səhər yeli
Bahar gəlib.
Zirvələrin ağ donunun
Saplarını çökən bahar.
Buludların ətəyini
Üfüqlərin dağ çıynınə
tikən bahar.

Quzulamış ömürləri
Mehvərindən sökən bahar.
Yer üzünə yaşıł toxum
əkən bahar.
Elə bil ki, qəlbimizdə
Fikirlərdə,
Sevinclərdə,
Gülüşlərdə yaşıł donlu,
Yaşıł ağaç yanındakı,
Yaşıł yamac yanındakı,
Açıq,
Gizli
Görüşlərdə yaşıł donlu.
Budaqlarda topa quşlar yaxınlarda,
uzaqlarda topa quşlar
Uçan neğmə topaları
Dərələrin boğazında
Bir-birini
Quçan neğmə topaları.
Bahar gəlib...
Yer üzünүн
Hələ gizli sazağı var.

MƏMMƏD ARİF, Məmməd Arif Məhərrəm oğlu Dadaşəzadə (1904-1975) – tənqidçi, ədəbiyyatşunas, tərcüməçi, pedaqoq, nasir. Azərbaycan Yaziçılar Birliyinin üzvü (1936), filologiya elmləri doktoru (1955), professor (1955). Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1958), əməkdar elm xadimi (1960), Azərbaycan Respublikası Dövlət Mükafatı laureati (1974).

Bakı şəhərində anadan olmuşdur. ADU-nun şərqsünaslıq fakültəsini bitirmiş (1930), sonra Moskvada Sovet Şərqi Xalqları Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur (1930-1931). Azərbaycan Maarif Komissarının müavini, eyni zamanda, API və ADU-da müəllim, kafedra müdürü olmuşdur (1932-1938). Azərbaycan EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru (1939-1950; 1957-1959). Azərbaycan EA-nın ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi (1959), vitse-prezidenti vəzifələrində işləmişdir (1960-1975). Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (6-cı çağırış) deputati və sədri olmuşdur. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur. “Vladimir Mayakovski” (1940), “C.Cabbarlının yaradıcılıq yolu” (1952), “S.Vurğunun dramaturgiyası” (1964), “Seçilmiş əsərləri”, üç cilddə (1967-1970), “Sənətkar qocalmır” (1980) və s. əsərlərin müəllifidir. M.Arif “Azərbaycan xalq teatri” məqaləsində Novruz bayramı haqqında da dəyərli fikirlər söyləmişdir:

“...Novruz adətlərinin Azərbaycan xalqı içərisində uzun zamandan bəri davam edib gəlməsinin səbəbi, hər şeydən əvvəl, onun xalq təsərrüfatı ilə, xalqın əmək və mösiəti ilə bağlı olmasıdır. Əsas etibarı ilə maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan Azərbaycan xalqının həyatında təbiət hadisələrinin rolü böyük olmuşdur. Baharin gəlməsi, təbiətin oyanması, taxılın göyərməsi, mal-qaranın çölə çıxmazı, döл tutması və bunlar kimi insanların isteyindən asılı olmayan təbii hadisələr qədim insanlar üçün

bolluq və bərəkət gətirən müqəddəs hadisələrdi. Bu hadisələr insanları bu və ya başqa cür hərəkət etməyə, aran- dan dağa, dağdan arana köçməyə məcbur edirdi. Bütün bunlar, şübhəsiz ki, eyni zamanda Azərbaycan kəndlisi- nin mənəvi aləminə də müyyəyən dərəcədə təsir edirdi.

...Qədim Azərbaycanda yeni il də baharın ilk günündən başlayırdı. Mart ayına müvafiq olan fərvərdin ayının birinci gününə Novruz (yeni gün) deyirdilər ki, bu da baharın ilk günü idi.

Novruz xalqın həyata nikbinliklə baxmasının, təbiətin qələbəsilə sevinməsinin bayramıdır. İndiyə qədər öz qüvvətli təsirini saxlayan bu ənənəvi bayram məişətlə bağlı külək bir xalq bayramıdır”.

MƏMMƏD ASLAN, Məmməd Muxtar oğlu Aslanov (1939) – şair, publisist. Kəlbəcər rayonunun Laçın kəndində anadan olmuşdur. API-nin filologiya fakültəsini bitirmiş (1962), Kəlbəcərdə müəllim, “Yenilikçi” qəzeti- tində məsul katib işləmişdir. 1970-ci ildə Bakıya köçmüştər, “Ulduz”, “Azərbaycan təbəti” jurnallarında, “Azərbaycan gəncləri”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti redaksiyalarında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. “Dağ ürəyi” (1969), “Böyürtkən böyrü tikan” (1972), “Səhəri kim açır” (1972), “Səsime səs ver” (1978), “Bizdən sonra nə qalır” (1979), “Ürək möhələt verəydi” (1980), “Dəvə niyə gövşəyir” (1980), “Durnalar lələk salır” (1982), “Ərzurumun gədiyinə varanda” (1985), “Ömrün yarı yanında” (1986), “Saxla izimi, dünya” (1989) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Nəfəsimiz ətirləndi” şerî baharın gəlişinə həsr olunmuşdur.

Yenə geldi yaz görüşə,
Bələdçisi – qız bənövşə.
Çətir-çətir qalxdı meşə,
Sanki dünya çətirləndi.
Coşdu sellər, elə coşdu...
Yerlər, göylər elə xoşdu!
Səcdəsinə el axışdı,
Buz bulaqlar xətirləndi.
Ay bu bağın gülü şuxdu!
Elə bil hər gül uşaqdı!
Çəmənlərə gülüş axdı,
Nəfəsimiz ətirləndi.
Bir bax gülün butasına!
Az qalır ki, budaq sına.
İlk baharın ədasına
Sinəmdə söz sətirləndi.

MƏMMƏDQULUZADƏ CƏLİL (1869-1932) - görkəmlili yazıçı, dramaturq, publisist. İlk təhsilini Naxçıvan şəhərində almış, daha sonra isə Qori Müəllimlər Seminariyasında (1882-1887) oxumuşdur. 1887-1897-ci illərdə Naxçıvanın Nehrəm kəndində müəllimlik etmişdir. “Çay dəstgahı” (1889) mənzum alleqorik əsəri ilə yaradıcılığa başlamışdır. Az sonra “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894) povesti kimi mükəmməl nəşr əsərini ortaya çıxarmışdır. İlk mətbü əsəri olan məşhur “Poçt qutusu”

hekayəsi “Şərqi-rus” qəzetində (1903) çap edilmişdir. 1906-ci ildə Şərqdə ilk satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddin” i təsis etmiş, Tiflis (1906-1918), Təbriz (1921) və Bakı (1922-1931) şəhərlərində jurnalın nəşrini həyata keçirmişdir. Yumoristik ruhlu lakonik hekayələri və satirik felyetonları ilə ədəbi-mədəni həyata güclü təsir göstərmiş, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbini yaratmışdır.

Dramaturgiya sahəsindəki fəaliyyəti də miqyas genişliyi və zənginliyilə seçilir. “Ölüler”, “Deli yığıncağı”, “Anamın kitabı”, “Kamança” və başqa dram əsərləri Azərbaycan dramaturgiyasının qızıl səhifələrini təşkil edir.

Görkəmlili ədəbin “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1921-ci il 21 mart tarixli 3-cü sayında çap etdirildiyi “Mübarək olsun” başlıqlı məqaləsi Novruz bayramına həsr olunmuşdur.

Mübarək olsun

“Adət eləmişik bayramda sevinmək, şad olmaq və biri- birimizi təbrik etməyə. Uşaqlar da adət edib bayramda sevinmək, şad olmaq və biri-birini təbrik etməyə.

Bəs təfavüt nədir? Uşaqlarla bizim təfavütümüz hardadır? Uşaqlar da şad olub, biz böyükler də şad olmuşuq. Uşaqlar sevinib təzə paltar və qırmızı yumurtaya, biz böyükler də elə haman şeyə sevinmişik. Amma lazımdır ki, biz böyüklərə kiçiklərin təfavüdü ola idi. Təfavüt də burada ola bilər ki, bayram günü biz təzə geyinmiş, cibləri dolu uşaqlarımıza baxanda sahibsiz, ac uşaqları da yada salayıq ki, bayram günü bizim uşaqlarımız plov yeyəndə yetim uşaqlar bəlkə yavan çörək də tapmayacaqlar.

Bir kəs ki, bu mətləbi düşünmədi, onun uşaqqan bir fərqi yoxdur, çünkü uşaq tayfası belə hissələrdən uzaq olar. Amma həqiqi bayram o kəslər üçündür ki, bayram günü onun cismindən savayı ruhu da şad ola, ruhun sağlığı o surətdə ola bilər ki, insanlar insanlıq vəzifəsini yerinə yetirə. Mübarək olsun səidi-novruz o şəxslərə ki, bayram münasibətilə sahibsiz bir uşağı yada salıb onu şad edəcək. Mübarək olsun firuzi-novruz o qardaşlara ki, onun hümməti nəticəsində digər bir möhtac qardaşımız da bayram günü özü və uşağı tox görüb, övladını bir qırmızı yumurta ilə sevindirə biləcəkdir”.

“Molla Nəsrəddin”,
20 mart 1921

MƏRƏKÖCDÜ – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunu iki və ya dörd uşaq oynayır. Dairə şəklində hər uşaq üç mərə (çala) düzəldirlər. Hərə 21 balaca daş götürür, daşları iki-iiki saymaqla mərə-mərə paylayıb yiğir. Say belədir: – Dana, dana, qır dana, iki öküz, bir dana.

Hər məreyyə yeddi daş yiğirlər. Qürro (püşk) atıb oyuna başlayırlar. Püşk düşən uşaq daşlardan mərənin içində birini saxlayır. Qalanlarını mərələrə paylayır. Adamın sayına görə daş udmaq olar. Müqabil tərəfin mərələrində bir və ya üç daş varsa, oyununun paylayan daşı da

bir və ya üç daşlı mərələrdə qurtarır, deməli, daşlar cütləşirsə o, həmin daşları udmuş olur. İlk udulmuş daşa metrik deyirlər. Hansı uşaq başqa bir uşaqdan yeddi və ya çox daş udsə, daşlar onun olur, o birinin məresi və daşları azalır. Belə-bələ hər kəsin bütün mərələri boşaldıqda o, səradan çıxır.

MƏŞƏDİ AZƏR, Məşədi Hacı Məcid oğlu İmamliyev (1870-1951) – şair. Bakının Buzovna kəndində tacir ailəsində doğulmuş, mədrəsə tehsili almış, ərob və fars dillərini dərinlənən bilmüş, divan ədəbiyyatının, Şərq və türk mədəniyyət tarixinin incəliklərindən xəbərdar olmuşdur. Gənc yaşılarından “Azər” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, “Məcmə üş-süəra” ədəbi məclisinin ən nüfuzlu nümayəndəsi kimi tanınmış, Əlağa Vahid onu özünə ustad saymışdır. Onun zəngin poetik ırsinin az bir qismi sağlığında işiq üzü görmüşdür. “Oğuznamə”, “Çingiznamə” kimi dərin milli ruha malik əsərləri yalnız son dövrlərdə ayrıca kitab halında (Məşədi Azər. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Boz Oğuz” nəşriyyatı, 1996) buraxılmışdır. Görkəmli söz ustadının 1925-ci ildə qələmə aldığı “Oğuznamə” əsərinin bir bölümündə Novruzdan da bəhs edilir.

...Bir çoq illər yaşadılar orda şad,
İrginəqun verdilər o yere ad.

Çoqaldılar, sayagəlməz oldular,
İrginəqun ölkəsinə doldular.

Yol vermezdi dağlar çıqıb bayıra,
Seyr etməgə gözəl çəmən-çayıra.

Bilməzdilər arqasında dağların
Olduğuunu nəşə verən bağları.

Dağ aşmağa hünərləri yoq idi
Başqa yerdən xəbərləri yoq idi.

Günlərin bir günü qoçaq bir kişi –
Adı Bozqurt, dəmirçilik də işi.

Kim bilir nə üçün gedirmiş hara,
Görər tilisimli böyük mağara.

İrginəqunludan hələ bir nəfər
O məkana eyləməmişdi güzər.

Mağarada görmüş çəkic, ürs, ocağı,
Dəmirçilik aləti, etmiş marağ.

Bu şeylərdən marağ artmış qoçağı,
Dayanmadan atəş vurmuş ocağı,

Qabağına qabaqlığın bağlamış,
Dəmirçi tek yengini çırmاقlaşmış.

Görən kibi dəmirçilik alətin
Xəyalına salmış əski sənətin.

Bir dəməri alıb qoymuş atəşə.
Dəmirçilər kibi başlamış işə.

Oddan almış qızartdığı dəməri,
Qiğılçımla doldurmağa hər yeri.

Çəkic ilə urcək atəş saçılar,
Mağaradan dışarı bir yol açılar.

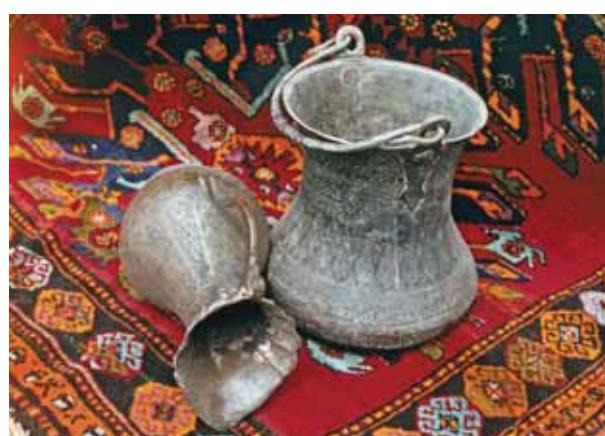
Bozqurt görər böylə tühəf bir hali,
Əhaliyə verər xəbər əhvalı.

Dağ sırtında bir mağara tapdığın,
Atəş yağıb hər necə iş yapdığını.

Dəmirindən dögərkən od saçılmaq,
Bilinməyən dünyaya yol açılmaq.

Bu müjdədən xəbər tutan cəmaət
Dağa qoşdu bulmaq üçün səadət.

Bu kəsrətlə qoşmaq dağın sırtına
Aşkar etdi gizli yurdda firtına.

Bu kəsrətlə dağa qoşan əhali
Məsrur oldu görən kib əhvalı.

Bildilər ki, başqa yerlər də varmış,
O yerlərə görə bu yer məzarmış.

Çünki Bozqurt sindirmişdi tilsimi,
Qurtarıcı qaldı onun isimi.

Buna görə edib ona ehtiram
Bu qərara gəldi türklər bittəmam.

Məmnun etmək üçün Bozqurt yoldaşı
Qayırdılar altından bir qurt başı.

Tələb etdi bunu türklərin çوغу –
Qurt başıyla bəzənsin dövlət tuğu.

Bəzədilər tuğlarının başını,
Zəhərləyib düşmənlərin aşını.

Gün tehəvvül edən zaman Həmələ
Bu işlərin götirdilər əmələ.

Çün dünyaya türklər bu gün yayıldı,
Onun üçün ilin başı sayıldı.

İrginəqun dörd yüz ildən ziyada
Məskən oldu onlar üçün dünyada.

Dörd yüz ildən sonra çıqıb dünyaya
Arta-arta, gəlməz oldular saya.

Qurtuluş günləri çünki bu gündür,
Türklər üçün bu gün toydur, dügündür.

Əcəmlər də buna “novruz” dedilər,
Onlarda da bu gün bayram edilər...

MƏZAR ÜSTƏ GETMƏ – ilaxır çərşənbə və bəzən Novruz günlərində ölenlərin qəbirlərini ziyarət etmə adəti. Novruz bayramı üçün hazırlanmış nemətlərdən xonça tutulub qəbiristanlıq gedilir və bu xonça ölenin qəbri üzərinə qoyulur. Şam yandırılır. Quran və yasin oxudulur. Qəbirin ətrafi tömizlənir. Sonra hər kəs öz evinə qaydır. Bu mərasim mərhumun xatirəsinə hörmət və ehtiram bəsləmək, onu yad etmək məqsədi daşıdığı üçün vacib sayılır. Etnoqrafik məlumatlardan və ədəbiyyat materiallarından məlum olur ki, hələ lap qədim Azərbaycanda “Ata-baba günü” adı ilə məzar üstə getmə adəti olmuşdur.

Qədim azərbaycanlılarda belə bir etiqad vardı ki, atababa ruhları bu dünyaya gəlib öz yurdlarının, kəndlərinin, ailələrinin həyatı ilə maraqlanır, onlar üçün qayğılaşlı göstərir. Bu eyni ilə axır çərşənbə bayramı etiqadları içərisində görünür. Etiqada görə, axır çərşənbə gecəsi “ölülər... bacaya gələr, öz ailələrinin dolanışından, bayramı nəcür keçirmələrindən xəbər tutarlar” (Bax: *Ata-baba günü*).

MİLADI TARİXİN HİCRI-QƏMƏRİ (AY) TARİXƏ ÇEVİRİLMƏSİ ÜSULU

Fikirləşirik ki, görəsən, miladi tarixinin 2008-ci ili hicri-qəməri (Ay) tarixinin hansı ilidir?

Götürdüyümüz, yaxud hər hansı başqa ildən hicrətdə də istifadə olunan 621 çıxılır.

2008-621=1387

Burada da bu 1387 hicri-şəms (Günəş) ilidir. Əgər hicri-qəməri (Ay) təqvimini hər 33 ildə bir il miladını qabaqlayırdısa, şəms (Günəş) təqvimini ilə bu bir il – 32 il dövretmədə olur. Odur ki, hesablamada alınmış şəms (Günəş) ili 32-yə bölünür.

1387:32=43,3 (qalıq)

Bu əməliyyatda alınmış 43 tam rəqəmi yenidən həmin şəms (Günəş) ilinin üstünə hesablanır:

1387+43=1430

Deməli, miladi 2008-ci il hicri-qəməri (Ay) tarixi ilə 1430-cu ildir.

MİRZƏ İBRAHİMOV, Mirzə Əjdər oğlu İbrahimov (1911-1993) – nasir, dramaturq, ədəbiyyatşunas, publisist, tərcüməçi, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq yazıçısı (1961), əməkdar incəsənət xadimi (1941), Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1945), SSRİ və Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatları laureati (1950, 1965), Beynəlxalq Cəvahirləl Nehru mükafatı laureati (1979), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1981).

1911-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhəri yaxınlığında Eva kəndində anadan olmuşdur. 1918-ci ildə atası və böyük qardaşı ilə Bakıya gəlmişdir. Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunda (1931-1932), SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunda təhsil almışdır (1935-1937). Azərbaycan SSR Xalq Maarif komissarı (1942-1946), Azərbaycan Yaziçilər İttifaqı idarə Heyətinin sədri (1946-1954), birinci katibi (1965-1975), Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini (1946-1950), Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri (1954-1958), 1977-ci ildən Asiya və Afrika Ölkələri ilə Sovet Həmrəylik Komitəsinin sədri və s. məsul vəzifələrde işləmişdir. Dəfələrlə SSRİ və Azərbaycan SSR Ali Sovetlərinin deputati seçilmişdir. Orden və medallarla təltif olunmuşdur.

M.İbrahimovun “Novruza layiq hədiyyə” məqaləsi ixtisarla verilir:

“...Xalqların lap qədimlərdən gələn çox gözəl və maraqlı bayramları vardır. Bu bayramlarda insanlar həmişə həyatın çətinliklərini, dərd-qəmini unutmağə çalışıblar. Çalışıblar ki, bayramı ruh yüksəkliyi ilə və əməyə məhəbbətli qeyd etsinlər.

Bayram, təbii olaraq, hər xalqın tarixən formalşmasına ... vəziyyəti ilə bağlı olur. İqlimin təkrarolunmaz və gözlənilməz hadisələri də bayramlara öz təsirini göstər-

mişdir. Bayramın necə keçirilməsi və mənalandırılmasında insanların mənəvi-psixoloji aləmi, əxlaqi, dünya və kosmik aləm barədəki təsəvvürləri də az rol oynamır. Bütün buların təsirini ən qədim bayrlardan tutmuş bizim əsrimizdə yaranan bayramların da keçirilməsindəki model-lərdə, geyim və əyləncə vasitələrinin müxtəlifliyində, zənginliyində, xüsusi milli forma rəngarəngliyində görmək və hiss etmək mümkündür.

Azərbaycanda Novruz ən qədim bayrlardan biridir. Novruz bayramı xalqın həm də bir çox mifoloji təsəvvürləri ilə bağlıdır. Uşaqlıqda anam Zəhradan eşitdiyim bir rəvayət yadimdən çıxmayıb. Bu rəvayət Novruzun gəlməsi ilə əlaqədər idi. Axi, günəş yeri daha artıq qızdırmağa başladığı yaz günlərində hələ qışın rütubəti çəkilməmiş torpağın qoynundan yamyəşil tərəvətlə otlarla yanaşı, Azərbaycan klassik və xalq poeziyasında əsrlər uzunu tərənnüm olunmuş bənövşə də baş qaldırmağa başlar və bu zaman torpaq nəfəs alılmış kimi buglanardı. Anam bu mənzərəni görəndə qəribə bir həsrət və sevincə deyirdi:

— Kərəm Nərgiz xanıma izn verib, gəlib anası ilə görüşsün.

— Ana, danış da, de görek Nərgiz xanım kimdir. Kərəm kimdir? — deyə biz maraqla soruşardıq. Anam bizim başımızı siğallayıb həzin səslə danışardı:

— Kərəm yeraltı dünyasının Allahıdır, ölürlər padşahıdır. Nərgizi oğurlayıb ora aparıb, ancaq söz verib ki, hər yaz onu anasının görününə buraxacaq. Budur, o gəlir, torpaq da onun nəfəsilə isinir, nəfəs alır, buglanır...

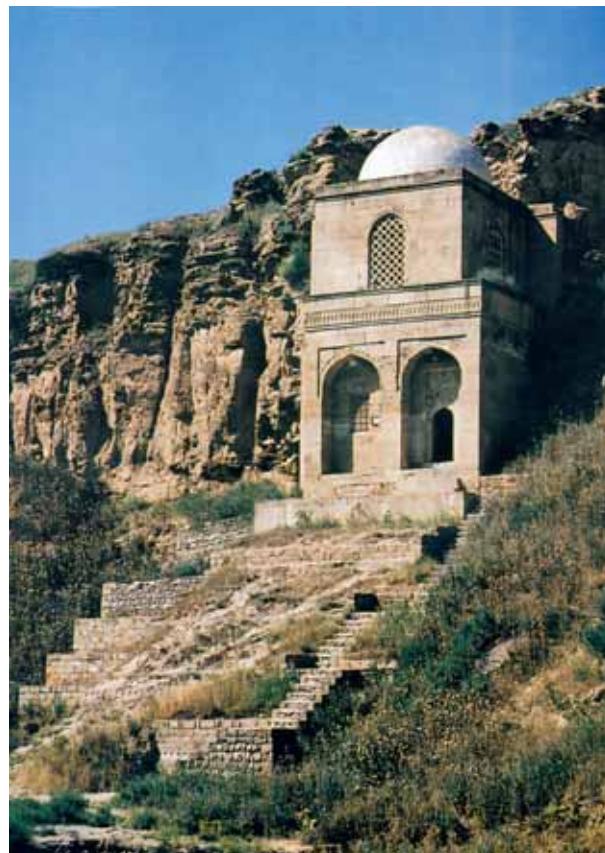
Novruz bayramı öz-özlüyündə çoxlu bu kimi rəvayət və miflər doğurmusdur. Bu bayram qədimlərdən xalq arasında kütlevi el şənliyi kimi qeyd edilmişdir.

İyirminci illərin axırlarında Sovet Azərbaycanında ifrat solculuq təsirləri nəticəsində yenə Novruz bayramına dini damğa basılmış və o, demək olar ki, rəsmən qadağan olunmuşdu. Buna baxmayaraq, o vaxtdan bu günə kimi xalq onu evlərində bayram etmiş, çərşənbələri, bayram günlerini səməni, şəkərbura, paxlava, noğul-badam, bəzəkli xonçalar, renglənmiş-boyanmış yumurtalarla keçirmişlər. Bu faktın özü Novruz bayramının həyatımıza nə qədər dərin işləmiş olduğunu nümayiş etdirir...

...Bütün qadağalara baxmayaraq, xalq Novruzla əla-qədar bir-birindən zəngin, rəngarəng nəğmələrini, adətlərini, oyun və tamaşalarını yaşada bilməşdir..."

MİYANPUR — Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Əsasən, ərik və şafatlı qaxından hazırlanır. Quru-dulmuş meyvələrin çeyirdəyi çıxırlaraq arasına qoz və ya badam ləpəsi qoyulur, sonra onlar sapa düzülür. Əsasən Naxçıvan bölgəsində, xüsusiilə, Ordubadda geniş yayılmışdır. Xalq arasında miyanpurdan qanazlığının, başgicəllənmənin, ümumi zəifliyin karşısını almaq üçün müalicə vasiti kimi də istifadə edilir. Cənubi Azərbaycanda əncirdən də miyanpur hazırlarlar.

MOZU-MOZU — Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyununda üç nəfər iştirak edir. Uşaqların bir yumru, bir yasti daşı olur. Onlar bir-bir yasti daşla yumru daşı vururlar. Yumru daş vurulanda nə

qədər gedərsə o məsafləni addımla ölçürələr. Şərt qoyulan məsafləyə kim qabaqça daşı vurub apararsa o, oyunda qalib sayılır.

MÖVÜC — Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Tumlu üzüm qurusu (bax: *kişmiş*).

MUŞTULUQÇU ÇƏRŞƏNBƏ — Boz ayın dörd çərşənbəsindən ikincisinin el-oba arasında işlədilən adlarından biri.

MÜJDƏCİ ÇƏRŞƏNBƏ — Boz ayın dörd çərşənbəsinin ikincisinin el-oba arasında işlədilən adlarından biri. Baharın — Novruzun ilk sorağını xəbər verdiyi üçün ikinci çərşənbə belə də adlanır. Xalq arasında Xəbərçi çərşənbə kimi də tanınır.

MÜRVƏT TOYU (mərhəmet, şəfqət, insaniyyət anلامında işlənən ərəbcə "mürvət" sözündəndir) — azərbay-canlılar arasında Novruzla bağlı həyata keçirilən xeyirxah adət. Bu adətin məzmunu belədir: el-oba Novruz günü yüksəlib, kəndin kimsəsizlərinə, xüsusiilə ailə qurmaq imkanı olmayan oğlan və qızlarına toy edirlər. Ağsaqqalların, ağbirçəklərin təşəbbüsü ilə keçirilən Mürvət toyunda hərə öz imkanı müqabilində iştirak edir, ətlik qoyun, mal, düyü, yağ və başqa ərzaq məhsullarını təmənnasız bağışlayır. Bir sözlə, el-obanın köməyi və iştirakı ilə imkansız oğlan və qızın toyu edilir. Xalq təzə ailə həyatı quranlara öz xeyir-duasını verir, nəticə etibarı ilə yeni bir ailənin əsası qoyulur. Çok zaman evi olmayan belə ailələr üçün əvvəlcədən el gücü ilə hətta ev-eşik də tikilir.

MÜTƏLLİMOV Tofiq Mütəllim oğlu (1929-1992) – şair, tərcüməçi, publisist. Azerbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi (1989). Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmışdır (1963). “Pioner” jurnalında məsul katib, Azərbaycan komsomolunun Mərkəzi Komitəsində telimatçı, bölmə müdürü, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində baş redaktor, “Azərbaycan gəncləri” qəzetiində şöbə müdürü işləmişdir. 150-dən artıq şərinə mahni bəstələnmişdir. “Cüçələrim” mahnisinin sözləri dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. “Bəxtəvər uşaqlar” (1953), “İşıq” (1955), “Görüş” (1960), “Mehriban baxışlar” (1965), “Kəkkiliklər oxuyanda” (1965), “Sevənlərçin” (1967), “Ləpələrin nəgməsi” (1968), “Gözəllikdən doymur ürək” (1973), “Danışan çıçəklər” (1975), “Sənin xətrinə” (1976), “Durnaların qanadında” (1992) və s. Əsərlərin müəllifidir. “Yaz nəgməsi” şairin bahara həsr olunmuş şeirlərindəndir.

Günəşin şəfəqiyə
Parçalandı sinəsi
Şaxtanın da, qarın da.
Bahar gəldi ellərə
Qaranquş dimdiyindo,
Maralın buynuzunda,
Durnanın qatarında.
Qişın yolunu kəsdi
Lalələr yol boyunca
Qırmızı işıq kimi.
Zirvelər vəcdə gəldi,
Şələlə sazlarını
Çaldılar aşiq kimi.
Bulaqlar kamançaya,

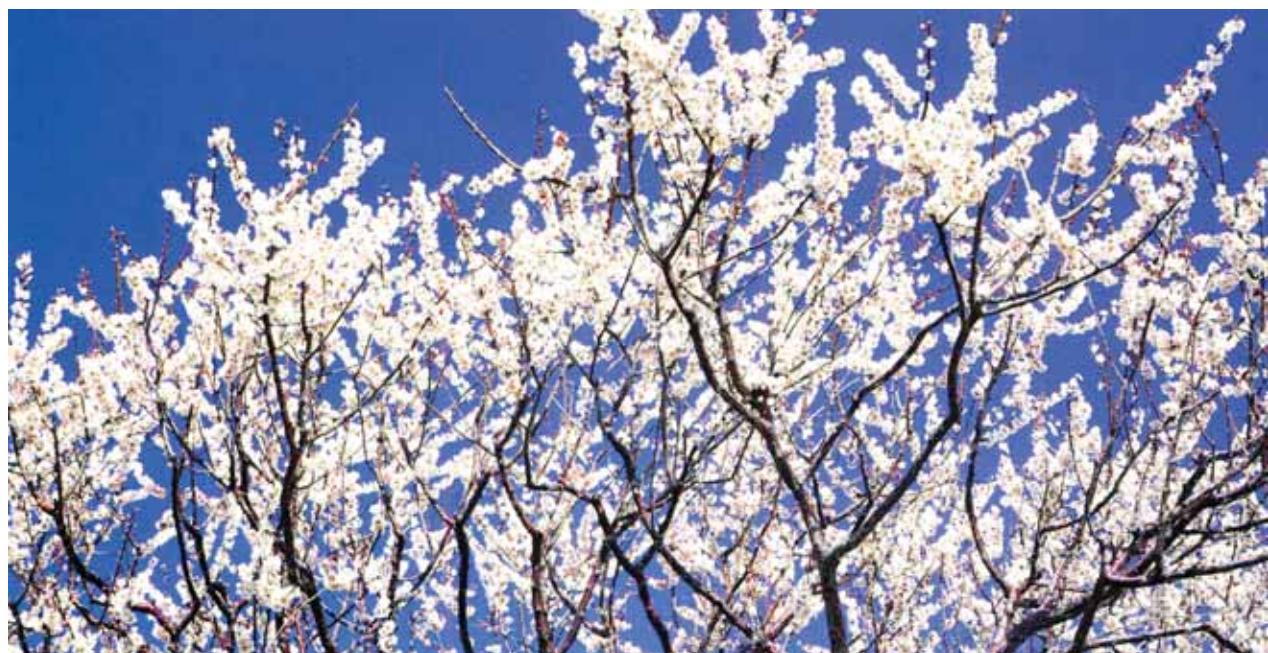
Çaylar tara döndülər,
Düzlər aşib-dasdılardı,
Qızlar, nişanlı qızlar,
Bir az durnalaşdılar,
Bir az ceyranlaşdılar,

Ana torpaq yaratdı
Bahar simfoniyasını
Çiçək notları üstə.
Zümrüd donlu baharı
Salamladı təbiət
Köhlən atları üstə.

Bahar yaşıl lent oldu
Vüqarlı ağacların
Pərişan saçlarında.
Döndü ağ çıçəklərə
İydə ağaclarında,
Badam ağaclarında.

Bir yaşıl kitab kimi
Vərəqləndi, ən şirin
Arzuya döndü bahar.
Dağ başında qartala,
Qayalarda kəkliyə,
Yamyasıl yamaclarda,
Quzuya döndü bahar.

Nəhəng bir orkestrə
Döndü Ana təbiət,
Dirijoru bahardı.
Küləklər hər tərəfə
Bu torpağın qələbə
Müjdəsini apardı.

Nn

NABAT – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Ağ sap üzərində kristallaşdırılmış iri şəkər parçalarından ibarətdir. Düzgün olmayan piramida şəklində və xüsusi formalarda, şəffaf bozumtul, çəhrayı və sarı rəngdə hazırlanır. Qədim zamanlardan Azərbaycanda mərasim şirniyyatı kimi işlədirilir. El adətinə görə, nişan və toy mərasimlərində şirinlik möqsədi ilə qız evinə xonçalarda nabat da göndərilir.

NAR – Azərbaycan torpağının ən qədim nemətlərindən biri. Narda həm həyat şirəsi, həm də günəş qaynarlığı var. Ona görə də xalq təbabətində nari min bir dərdin məlhəmi hesab edib, şəfa mənbəyi adlandırıblar. Narın müalicəvi xassəsi qədim zamanlardan misirlilərə, assuriyalılara, yunanlırlara və romalılara məlum idi. Hələ 4 min il bundan əvvəl Çin təbəbləri nar qabığını qurd dərmən kimi işləmişlər.

Azərbaycan ərazisində onun öz vətəni, yurdu var. Qarabağda, Ağdamın yaxınlığında Şelli kəndi, Şirvan torpağında isə Göyçay. Arxeoloji qazıntılar zamani Mingoçevirdən və Gəncəçay ərazisindən miladdan önce VI-V minilliliklərə aid nar ağacının qabığı aşkar olunmuşdur.

Narin, ümumiyyətlə, 300-dən çox növü məlumdur. Bunlardan da 200-ə qədəri yalnız Azərbaycanda becərilir. Narın növündən asılı olaraq meyvələri şirin-turs və turşasın olur. İndi respublikamızda gülöşə, balamürsəl, vələs, qırmızıqabiq, nazikqabiq, şahnar, qırmızı mələz, şelli mələzi, şirin və s. nar növləri yetişdirilir.

Nar qidanın yaxşı həzm olunmasını təmin edir, iştahani artırır. Zəifə qüvvət, qan, şəfa, gözə işiq verən nar xalq arasında “can məlhəmi” adlanır.

Hələ qədim zamanlardan Novruz bayramında, el şənliklərində nar meyvəsindən şorbot, narşərab adlanan qatı nar şirəsi hazırlayırlar. Bunun üçün kəmşirin nar meyvəsi-

nin dənələrini ayırib götürür və onu şəkər şerbətində qay纳dır. Azərbaycan milli mətbəxi üçün səciyyəvi olan narşərabdan plov, tikə kabab, lüləkabab, balıq kababı yeməklərində iştaha artıran və tamverici kimi istifadə edirlər.

NATƏVAN Xurşidbanu Mehdiqulu xan qızı (1832-1897) – şairə. Şuşada doğulmuşdur. Bibisi Gövhər xanım tərbiyə edib böyütmüş, ona musiqini, şeri, rəsmi sevdirmiştir. Şərq dillərini öyrənmiş, Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai, Füzuli və b. klassiklərin əsərlərini oxumışdır. 1858-ci ildə Bakıda A. Döma (ata) ilə görüşmüştər, öz əl işlərini ona hədiyyə vermişdir. 1872-ci ildə Şuşada “Məclisi-üns” ədəbi məclisini təşkil etmişdir. Əsərləri dərin səmimiyyəti, ince lirizmi ilə seçilir. Şairin “Bənövşə”si ince bahar çiçəyi haqqında yazdığı qiymətli şeirdir:

Fələk rənginə bənzər bu bənövşə,
Tutub səhraları hər su, bənövşə.

Neçün gülşənlərin tərkin qılıbsan,
Düşübsən çöllərə dilcu, bənövşə?

Belə qəddin bükülmüş pirlərtək,
Deyirsən sübhü-şam: "yahu!" – bənövşə

Səni şövqi-bahar aşuftə qılmış,
Çəkər aşiq olan qayğu, bənövşə.

Dilər ətrin könül, badi-səbadan,
O zülfü yartək xoşbu, bənövşə.

NƏBİ XƏZRİ, Nəbi Ələkbər oğlu Babayev (1924-2007) – şair, dramaturq, publisist, tərcüməçi, Azərbaycanın xalq şairi (1984), SSRİ və Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatları laureati (1973, 1982), əməkdar incəsənət xadimi (1979).

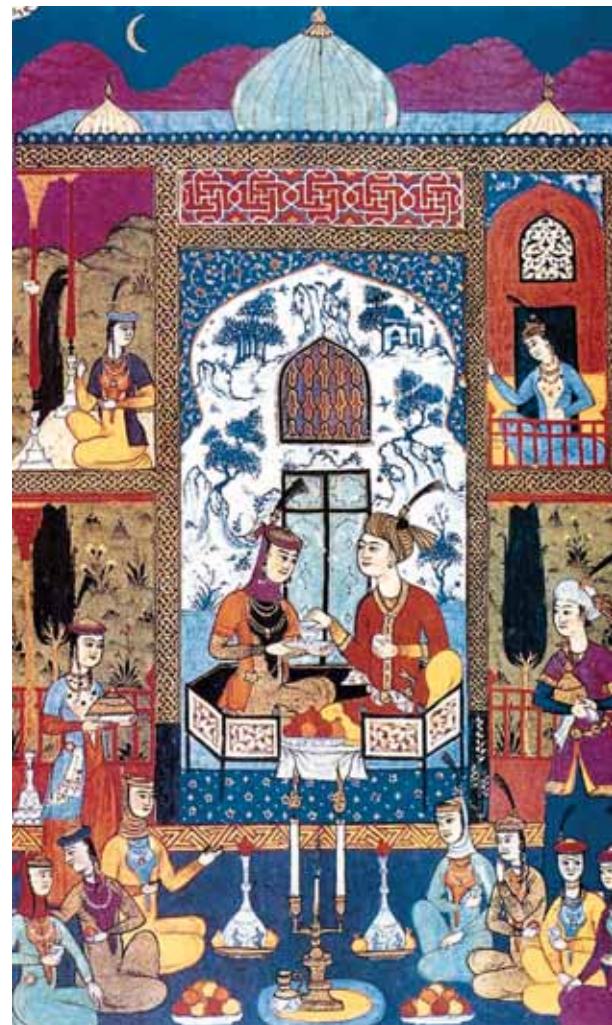
Bakı şəhəri yaxınlığında Xirdalan kəndində anadan olub. ADU-da, Leningrad Dövlət Universitetində (1947-1949), M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstytutunda (1949-1952) təhsil almışdır.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının katibi (1958-1965), Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin sədr müavini (1965-1971), Azərbaycan mədəniyyət nazirinin müavini (1971-1974), Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqə Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin sədri (1974-1992) vəzifələrində işləmişdir. SSRİ, Azərbaycan və xarici ölkələrin orden və medalları ilə təltif olunmuşdur. "Çiçəklənən arzular" (1950), "Bakinin səhəri" (1954), "Salxım söyüdlər" (1957), "Vətən və qürbət" (1958), "Seçilmiş əsərləri" iki cilddə (1973-1974), "Seçilmiş əsərləri", dööd cilddə (1983-1984), "Nəsillər-əsrlər" (1985), "Torpaq, sənə and içirəm" (1989), "Qəm dəftəri" (1991), "Əsrin qanlı laləsi" (1996) və s. əsərlərin müəllifidir. "Yaz günü – Novruz günü" şairin bahara, Novruz bayramının başlanmasına həsr olunmuş şeridir.

Bu gün, yaşıd olur gündüzlər gecə,
Dağa duman çöküb, çən yeridikcə,
Dərin dərələrdə sel daşan gündür
Uca zirvələrde
Qar əridikcə.

Damlalar dəryaya qarışan gündür,
Bu gün yerin, göyün öz sevinci var.
Gözünü açdıqca günəşli bahar,
Sözlər şəfəqlərdən qamaşan gündür.
Uzaq üfüqdəki soyuq ulduzlar
Bu gün isti-isti sayısan gündür.
Gəlin, salamlayaq doğma baharı
Ana yurdumuzun
Ana qolları
Baharin boynuna sarışan gündür.
Odlar torpağının gur tonqalları
Yerin ürəyitək alışan gündür.

Çaylar arzu kimi aşib-dasanda,
Həsrətli torpaqla yaz qovuşanda
Yer göyə
Göy yerə
Yaraşan gündür.
Təbiət sevgidən söhbət açanda,
Küsmüş sevgililər barışan gündür.
Durnalar vətənə dönər qurbətdən.
Üfüqlərin donu mavi xələtdən.
Köksündə günəş
Zər nişan gündür.
Bu gündən, sabahdan, əbədiyyətdən
Mehriban-mehriban danışan gündür.

NİZAMI GƏNCƏVİ, İlyas oğlu Nizami (1141-1209) – dahi Azərbaycan şairi. Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Nizami Gəncəvi tarix, fəlsəfə, məntiq, poetika, astronomiya, həndəsə, coğrafiya elmlərinə dərin-dən bələd olub. O, memarlıq, musiqişünaslıq, rəssamlıq kimi sənət növlərindən də xəbərdar imiş. Azərbaycan, fars, ərəb, pəhləvi dillərini mükəmməl bilməsi ona

qədim dünya və orta əsrlərdə yaranmış bütün elmi və ədəbi mənbələrlə tanış olmaq imkanı vermişdir.

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixində ilk "Xəmse" ("Beşlik") yaradan sənətkardır. Şairin "Xəmsə"-sinə daxil olan poemalar bunlardır: "Sirlər xəzinəsi" (1174-1175), "Xosrov və Şirin" (1181), "Leyli və Məcnun" (1188), "Yeddi gözəl" (1197), "İskəndərnamə" (1203-1205). Nizami Gəncəvi 1209-cu ildə Gəncədə vəfat etmişdir. Şairin "Yaz" şeri ilin gül-ciçək fəsli bahara həsr olunmuşdur.

Səfali bir gündə, bahar çağında,
Əylənmək gözəldir ellər başında.
Bənövşə gətirə bahardan soraq,
Nərgiz əllərində qaldıra çiraq.
Güllər büsət qura çaylar boyunca,
Şirindil bülbüllər öte doyunca.
Çöllərdə ceyranlar başlaya rəqsə,
Ceyran balaları verə səs-səsə.
Çiçəklər açıla, güllər boy ata,
Düzləri maralın səsi oyada.

NİZAMÜLMÜLK – XI yüz ilin məşhur səlcuq vəziri. Səlcuq sultanlarından Alp Arslan və Məlik şahın vəziri olmuş, Səlcuqlar dövlətinin genişlənilər məhkəmlənməsində, ölkənin iqtisadi və hərbi qüdrətinin artırılmasında, elm və mədəniyyətin yüksəlməsində çox böyük işlər görmüşdür.

Nizamülmülk Səlcuq dövlətinin vəziri olduğu dövrədə Azərbaycan da həmin dövlətin tərkibinə daxil edilmişdi. Buna görə də "Siyasətnamə" XI əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində müümən mənbə sayılır. Müəllif özünün "Siyasətnamə" əsərində verdiyi maraqlı məlumatla xalqın mənəvi həyatında xüsusi yeri və çəkisi olan Novruzun dövlət idarəciliyində də az rol oynamadığını təsdiq edir. Əsərdən bəlli olur ki, bayrama bir neçə gün qalmış carçılard şəhərləri, obaları, bazarları gəzərək, şah sarayının xalq üzünə açıq olduğunu elan edərmişlər. Bayram günü camaat saray meydanına toplaşar və hökmardan kimin nə şikayəti varsa çəkinmədən söyləyərmiş. Bu vaxt padşah taxtdan düşüb baş məbudun qarşısında diz çökərək deyərmiş: "Mənim şəxsiyyətimə əhəmiyyət verməyərək, bitərəfanə bu adamın mənə qarşı elődiyi şikayətə bax və hökm ver". Bundan sonra məhkəmə qurular və şikayətə baxılarmış. Şikayətə gölənlərin dördlərinə əlac edilər, heç bir cəza tətbiq olunmaz, kimsənin xətrinə dəyilməzmiş. Göründüyü kimi, tarixin qədim dövrlərində ən qəddar hökmardarlar belə Novruz bayramı ərəfəsində öz zülmünü azaltmağa məcbur edilərmiş.

NƏBATI, Seyid Əbülgasim Nəbatı (1800-1873) – XIX yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış şairi S.Ə.Nəbatı təxminən 1800-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalının Üştibin kəndində anadan olmuşdur. Şeirlərini "Nəbatı", "Məcnun", "Məcnunşah", "Xançoban" təxəllüsleri ilə yazmışdır. Təsəvvüf ədəbiyyatının da görkəmli nümayəndəsi kimi tanınır. S.Ə.Nəbatı 1873-cü

ildə vəfat etmiş və Üştibində dəfn olunmuşdur. Şairin gəraylı və qoşmalarında baharın təsviri də xüsusi yer tutur. "Yenə gəldi bahar fəsli" misrası ilə başlanan gəraylısının birinci üç bəndi də bahar təravətlidir.

Yenə gəldi bahar fəsli,
Bülbül gəldi dadə, dadə.
Əhməri güllər açıldı,
Saqi, gətir bade, bade.

Yenə səbzə oldu çəmənlər,
Güldən bəzəndi gülşənlər,
Çıxmış seyra gülbədənlər,
Hamı üzü sadə, sadə.

Vəh, vəh, güldür bu, ya lalə,
Gül üzünə qonub jalə,
Saqi, dur, ver bir piyalə.
Dəli Fərhadə, Fərhadə...

NƏSİMİ İMADƏDDİN, Seyyid Əli Seyyid Məhəmməd oğlu Nəsimi (1369-1417) – şair, mütefəkkir; anadilli şerimizin ən böyük nümayəndələrindən biri. Nəsimi Şamaxıda anadan olmuşdur. Atasının adı Seyyid Məhəmməd, öz əsil adı isə Seyyid Əlidir. "Dinin dirəyi" mənasında olan İmadəddin isə xalqın hörmət əlaməti olaraq şairə verdiyi addır. Ailə mühitində təlim-tərbiyə, təhsil alan İ.Nəsimi ərəb, fars dillərini şeir yaza biləcək səviyyədə mükəmməl bilmüşdür. Hürufilik təriqətinin başçısı Fəzlullah Nəiminin adına uyğun olaraq şeirlərini "Nəsimi" (zərif, xəzif əsən yel, meh) toxəllüsü ilə yazıb.

Hürufilik təriqətinin təbliğatçılarından olan İ.Nəsimi Hələb şəhərində tutulur və diri-dirisi soyulmaqla öldürülür. Şairin "Mövsimi-novruzü neysan..." şeri bahara – Novruza həsr olunmuşdur.

Mövsimi-novruzü neysan aşkar oldu yenə,
Şəhərimiz şeyxi bu gün xoş badəxar oldu yenə.

Qönçədən gül baş çıxardı, aldı üzündən niqab,
Bülbülü-şeyda xətibi-laləzar oldu yenə.

Əski dünya yengi xələt geydi bu mövsümə uş,
Çöhrəmiz dörtlü bu gün nəqş-i-nigar oldu yenə.

Nərgisi gör, cam əlində mey sunar arıflərə,
Cümləsin məst eylədi, kəndi xumar oldu yenə.

Badə içmək rövzədə gər sən dilərsən hur ilə,
Yar əlin tut, bağçaya gir, novbahar oldu yenə.

Saqiya, cami gətir kim, mən uzatdım tövbəmi,
Əski təqvimim mənim bietibar oldu yenə.

Sən Nəsimi razını, ey dan yeli, yarə yetir:
Sənsizsin halım pərişan, biqərar oldu yenə.

NOĞUL – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Sirkə cövhəri əlavə edilməklə bişirilən qatı şəkər şərbəti, keşniş toxumu və düyü unundan hazırlanır.

Forması yumru, səthi kələ-kötür, rəngi ağ, bəzən çəhrayı və sarı olur. Qədim zamanlardan el bayramları, möşət şənlikləri və digər mərasim məclislerinin ziyaflət süfrələrində çərez (xuşgəbar) kimi işlənmişdir. Tarixən yaranmış və ənənə halında zəmanəmizdək çatmış el adətinə görə xalq bayramları, xeyir işlərlə (nişan, toy və s.) əlaqədar çay dəstgahı, nişan və bayramlıq xonçası və s. tədbirlərdə noğuldandan geniş istifadə edilir.

“NOXUD ÇUXURU” – Novruz bayramı və digər el şənliklərində uşaqlar tərəfindən oynanılan oyunlardan biri. Bu maraqlı oyun ev şəraitində keçirilir. Böyük bir sini təmiz və narın qumla doldurulub, üzəri hamarlanır. Sininin dövrəsi boyunca bir-birinin yanında, qumun üstündə kiçik çuxurlar qazılır... Hər çuxura yeddi ədəd noxud salınır. Oyuncular cüt-cüt noxudları çuxurlara salarkən belə bir şeir deyirlər:

Tay cütüm (birinci cüt)
Taylar cütüm (ikinci cüt)
Alaca mətək (üçüncü cüt)
Dalinca kötək (bir tək)

Oyunda üç və üçdən artıq oyuncu iştirak edə bilər. Oyunculardan biri payına düşən çuxurlardan birinin noxudlarını saat əqrəbi istiqaməti üzrə qonşu çuxurlara bir-bir salır. Növbə ilə ikinci və üçüncü oyuncu da bunu təkrar edir. Kimin axırıcı noxudu oyuncuların çuxurundakı tək sayda (1, 3, 5) olan noxudların üzərinə düşərsə, o oyunu udmuş hesab olur. Bu qayda ilə oyun davam edir.

NOVRUZ – ilin yeni, başlangıç günü. Güneş təqviminə əsaslanan astronomik yazın-baharın yetişdiyi ilk gün. Dini və dünyəvi baxışlarından, dünyagörüşündən asılı olmayaq, dünyanın bir çox xalqı Novruzu yeni həyatın canlandığı ilk gün kimi qeyd edir. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına (1813, 1828) qədər ölkəmizdə təzə il martın 21-dən başlanırmış. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) zamanında da yeni ilin Novruz bayramından başlanması haqqında qərar verilmişdi. 1920-ci il bolşevik Rusiyası işğalı yeni ilin Novruz bayramından başlanması yasaq etmişdi.

NOVRUZ – bəhar, yaz bayramının şərəfinə söylənilən qədim nəğmələrdən biri:

Xonçaya qoydum balığı,
Al boyadım ortalığı,
Gərdişə sal calmalığı,
Çünki gəlibdi Firuz,
Xoş keçəcəkdi Novruz.

Taxçaya qoydum çıraqı,
Rövşən eyləsin bucağı,
İşıqlandırsın otağı,
Çünki gəlibdi Firuz,
Xoş keçəcəkdi Novruz.

Ateşə səp üzərliyi,
Qarnıyarıq bəzərliyi,
Süxt eləsin əyərliyi,
Çünki gəlibdi Firuz,
Xoş keçəcəkdi Novruz.

NOVRUZ BALIĞI – Novruz bayramı süfrəsinin ənənəvi nemətlərindən biri. Novruz bayramında süfrəyə bütün şəkildə balıq bişirib qoymaq qədim el adəti kimi bu gün də bir çox bölgələrimizdə qalmaqdadır. Balığın ağızna qızıl üzük də qoyulur. Xalq bunu evə xeyir-bərəkət götərən uğurlu rəmzi əlamət sayıır. Balığın yeni gün – Novruz atributları arasında yer alması Xıdır və İlyas qardaşlarının dirilik suyunu – “abi-çavidan” tapmaları ilə bağlı mifoloji rəvayətlə əlaqədardır. Rəvayətə görə, zülmət dünyasında yorulub əldən düşmüş qardaşlar dincəlmək üçün təsadüfən yanında oturduqları çeşmənin suyunda əllərinə kuru balığı yumaq istədikləri zaman balıq canlanıb dirilmiş və beləliklə də Xıdır və İlyas dirilik suyunu tapıb içərək əbədi həyat, ölümsüzlük qazanmışlar. Novruz süfrəsindəki balıq da bu mənada yeni həyat, dirilik rəmzi kimi düşülmüşdür. Suya balıq salınması yolu ilə ilin təhvil olunmasının dəqiqləşdirilməsi sınağı da eyni mifoloji rəvayətlə birbaşa bağlıdır.

NOVRUZ-BAYATI – yeni Şərq xalqları klassik musiqisindəki 12 mügam və altı avazatdan əlavə qeydə alınmış 24 şöbədən biri.

NOVRUZ BAYATILARI – bayati xalq şerinin əski nümunəsidir. Örnəklərdə Novruz bayramı və onun ənənələri öz əksini tapmışdır.

Ordan axan arxdımı?
Üzündə duvaxdım?
Novruz gəlib yetişdi,
Ayrı duran vaxtdımı?!

Mən aşiqəm ayazdı,
Qiş dərəldidi, nasazdı,
Onu bu dərdə salan
Qarşidan gələn yazdı.

Qış çökilər, yaza bax,
Göydə süzən qaza bax.
Baxdı, ağlim apardı,
Gedən sərvinaza bax!

İl dolandı, geldi yaz,
Bülbül satdı gülə naz.
Ağlim başımdan aldı
Burdan gedən sərvinaz.

Mən aşiqəm az oldu,
İşvə, qəmzə, naz oldu,
Şükür pərvərdigara,
Qış qurtardı, yaz oldu.

Qış yolunu yaz kəsdi,
Qararı bəyaz kəsdi.
Gecə durdum qapıda,
Əllərim ayaz kəsdi.

Atam-anam bağdadlı,
Bağça dadlı, bağ dadlı.
Qış günündə yar qoynu,
Yaz günündə bağ dadlı.

Mən aşiq səsdi, haydı,
Bu coşub gələn çaydı,
Ötən ilə son qoyan,
Bahar sözlü Boz aydı.

Düzənim var, çölüm var,
Dənizim var, gölüm var,
Bahar özün yetirib
Soyuq qışa ölüm var.

Mən aşiq ahar oldu,
Səhər yox, nahar oldu,
Qışın əhdini kəsən
Çiçəkli bahar oldu.

Bu şeirdi, qəzəldi;
Solub düşən xəzəldi.
Çərşənbələrin ilki
Yalançıdı, Əzəldi.

Pərdə aldım, tül oldu,
Taxılım sünbül oldu.
İkinci çərşənbənin
Eldə adı “Kül oldu”.

Əzizim, bülbüləm mən,
Boy atmış sünbüləm mən,
Çərşənbələr içinde
Üçüncüyəm, Güləm mən.

Sürü deyil, naxırkı,
Qazan dibi paxırkı.
Sonuncu çərşənbənin,
Öz adı İlaxırkı.

Günəş nurun saçıbdı,
Soyuq qorxub qaçıbdı.
Meşələrdə, bağlarda
Novruzgülü açıbdı.

Üzdə telə əs dedim,
Söz-söhbətə bəs dedim.
İlaxır çərşənbədə
Çillə qarpız kəs dedim.

Yorular süstə gələr,
Əlində püstə gələr,
Novruzda hər yeni il
Bir heyvan üstə gələr.

Dəyirmando dən oldu,
Kef-damağı şən oldu,
Novruz bayramı gəldi,
Gecə-gündüz tən oldu.

Mən aşiq xoşa gəldi,
Oxudu coşa gəldi.
Sevimli bahar fəslə
Novruzla qoşa gəldi.

İp yumağın səridi,
Təri zəhmət təridi,
Havaya isti gəldi,
Suyun buzu əridi.

Səsləndi xoruz bəni,
Açıldı sübhün dəni,
İlin yaz fəslə gəldi,
Qızdı torpağın canı.

Gün adı Qodu oldu,
Bir adı Dodu oldu,
Novruzda çərşənbənin
Tonqalı, odu oldu.

Beldən aćdim qəməni,
Suladım bağ-çəməni,
Novruzun nişanəsi
Səmənidı, səməni.

Mən aşiqəm alışar,
Zəhmət çökər, çalışar.
Novruz günü gələndə
Küsülülər barışar.

Mən aşiqəm deyərlər,
Badam, püstə yeyərlər,
Novruz günü adamlar
Təzə paltar geyərlər.

Mən aşiqəm üzülər,
Qara gözlər süzülər,
Novruzun süfrəsinə
Yeddi nemət düzülər.

Atı çapdım cilovla,
Balıq tutdum tilovla,
Aćdim Novruz süfrəsin,
Bayram keçdi plovla.

Uca dağın qaşı var,
Ətəyində daşı var.
Novruzun süfrəsində
Zəfəranlı aşı var.

Mən aşiqəm oyular,
Həm doğranar, soyular.
Novruzun süfrəsinə
Mütləq balıq qoyular.

Mən aşiqəm hali var,
Dəymisi var, kahı var.
Novruzda gənc qızların
Axşam qulaq fali var.

Bulaq olub axaram,
Üzük, sırga taxaram.
Vəsfə-hal gecəsində
Taleyimə baxaram.

Mən aşiqəm oyarlar,
Deyib, gülüb doyarlar,
Novruz bayramı üçün,
Yumurtalar boyarlar.

Mən aşiqəm hay gedər,
Sular daşar, çay gedər.
Novruzda nişanlıya
Xonçar dolu pay gedər.

Ağac qalxar dallanar,
Üstə meyvə allanar,
Novruzda bacalardan
Pay qurşağı sallanar.

Mən aşiqəm çökərlər,
Sındırıllar, sökərlər.
Novruzda ağırlığı
Tonqal üstə tökərlər.

Sözü-söhbəti azdı,
Çığrısan ördək, qazdı.
Novruzun “Kosa”ında
Keçəlin başı dazdı.

Mən aşiqəm çəpərlər,
Torpağa şum təpərlər.
Novruzda yatan kəsin,
Üstünə su səpərlər.

Baş söhbətə qatarlar
Günü-günə çatarlar,
İlin son gecəsində
Ağaclar da yatarlar.

Bağ-bostanı əkərlər,
Atı minib sekərlər.
“Xıdır Nəbi” günündə
Evdə qovut çəkərlər.

Mən aşiqəm damı var,
Arzusu var, kamı var.
Novruzun xonçasında
Hər adamın şamı var.

Çətin yollar yaran quş,
Sığallanıb daran quş.
Baharın müjdəcisi
Şanapipik, qaranquş.

Vari qoyun-quzudu,
Çörəyidi, duzudu.
Təbiətin bayramı
Bahar, yaz Novruzdu.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ HÖKUMƏT MƏMURLARINA MÜAVİNƏTİ-NƏQDİYYƏ VERİLMƏSİ HAQQINDA QANUN – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə Novruz bayramının yüksək seviyyədə keçirilməsini təmin edən hüquqi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən 1919-cu il martın 19-da qəbul edilmişdir. Rusiya əsərəti dövründə Novruz bayramı rəsmən qeyd olunmurdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Novruz bayramının keçirilməsinə xüsusi önem verərək, bu məqsədlə 1919-cu il fevralın 18-də bayram münasibətə müavinət verilməsi barədə Parlamentə qanun layihəsi təqdim etdi. Qanun layihəsi Parlamentin 17 mart tarixli iclasında müzakirə olundu. Müzakirədə Əhməd bəy Pepinov, Ağa Aşurov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mustafa Vəkilov çıxış etdilər. Layihə səs çoxluğu ilə qəbul olundu. Qanuna əsasən, hökumət məmurları əmək haqqına görə üç kateqoriyaya bölünərək, onlara məvacib-

lərinin 40-70%-i qədər müavinət verilməsi qərara alındı. Hökumətin 1919-cu il 19 mart tarixli qərarı ilə nazirlər, onların müavinləri və hökumətin işlər idarələri rəislərinin mart ayı üçün maaşı iki dəfə artırıldı.

NOVRUZ BAYRAMININ KİNO TƏCƏSSÜMÜ

– Azərbaycan kino ekranı tarixində Novruz mövzusuna müraciət olunması altmışinci illerin sonlarından başlanılmışdır. O dövrdən etibarən “Azərbaycan Telefilm” Yaradıcılıq Birliyində, “Azərbaycan kinostudiyası”nın sənədli-xronikal və elmi-kütləvi filmlər redaksiyalarında “Novruz”, “Səməni, saxla məni”, “Gəl-gəl, a yaz günləri”, “Yaz bayramı – saz bayramı” kimi onlarla film çəkilmişdir. Bu filmlərdə Novruz bayramına məxsus adət-ənənələri əks etdirən etnoqrafik lövhələr və bayramın ayrı-ayrı bölgələrimizdə yaşayan tarixi özünəməxsusluğunu lent yaddaşına köçürülmüşdür.

“Azərbaycanfilm” kinostudiyasında istehsal olunan bədii filmlərdə də Novruzla bağlı epizodlara müraciət edilmişdir. “Dəli Kür” (ssenari müəllifi İ.Şixlı, rejissoru H.Seyidzadə) filmində Novruz bayramı filmin dramaturji modelində özünə möhkəm yer tutmaqla filmin strukturunda mükəmməl epizoda çevrilmişdir. Burada Novruz mərasiminin xalq tərəfindən böyük coşqunluqla qeyd olunmasını əks etdirən kütləvi səhnələr və ön planda verilən bir neçə fərdi etnoqrafik lövhə (güləş səhnəsi, yumurta döyüsdürülməsi, bacadan şal sallamaq, üzük-salma mərasimi və s.) milli koloritin inikası baxımından olduqca diqqətçəkicidir. “Yeddi oğul istərəm” (ssenari müəllifi Y.Səmədoğlu, rejissoru T.Tağızadə) filminde isə Novruzun əkinlə bağlı motivlərindən ustalıqla istifadə edilmişdir.

NOVRUZ İNAMLARI – yüzilliklərin müşahidəsi, gözqoyması, sınaması nəticəsində yaranmış inam nümunələri:

* * *

Novruz bayramı gecəsi həm də sevgi, istək gecəsi sayılır. Cavan oğlanlar sevdikləri qızlar olan evin bacasından salladıqları qurşaqların ucuna bir dəsmal bağlayırlar. Qız və qızın valideynləri o saat mətləbi başa düşürlər. Əgər bu işə razılıq varsa, dəsmalı qurşaqdan açıb qızın qoluna bağlayırlar. Yox, əgər razı deyillərsə, dəsmala bayram nemətlərindən qoyub geri qaytarırlar.

* * *

Novruz bayramı şəninə açılmış süfrənin künc tərəflərində kimse oturmaz. İnama görə, ruhlar da bu axşam gəlib künc tərəfdən yaxınlaşaraq süfrədəki nemətlərdən dadırlar. Süfrənin künc tərəflərində oturmaqla ruhların qarşısı kəsilmiş olur. Bundan inciyərək küsüb gedən ruhlar evə ziyanlıq getirə bilərlər.

* * *

Novruz bayramı axşamında yandırılmış tonqal sənənə yaxın üzərrik səpib deyərlər: "Ocağımiza əyri baxanın gözləri partdasın, özü yanib çatdasın".

* * *

Novruz bayramı tonqalına yaş ağaç atmazlar. Yaş ağaçın qarğışı tutar, – deyərlər.

* * *

Novruz bayramı üçün göyərdilmiş səməni saralıb-solanda axar suya axıdılars; arxasınca da şirni atılar. Belə etdikdə, deyərlər ki, evdə xeyir-bərəkət artar.

* * *

Novruz bayramı axşam yandırılan tonqaldan xeyir-bərəkət istənilər.

* * *

Novruz bayramı axşamı qonşular təziyeli, yaşılı adamların həyətlərində tonqal yandırıb onları "qara bayram"dan çıxarırlar.

* * *

Novruz bayramında oğlan evindən nişanlı qız üçün göndərilən bayram payına acılıq gətirən nəsnələr qoyulmaz. Belə etməsən, deyərlər ki, qız gəlin gələndən sonra acidil olar.

* * *

Novruz bayramında bağdakı ağacların quru budaqların kəsməsən, ağaç küsər, bar verməz.

* * *

Novruz bayramı axşamı yandırılan tonqalda üzərrik alışdırıb tüstüsünü ev-eşiyə, mal-qaraya verərlər ki, salamatlıq olsun.

* * *

Novruz bayramında evində olmayan, deyərlər, yeddi il evində bayram süfrəsi görməz.

* * *

Novruz bayramı üçün göyərdilən səməni tez cücərib düz qalxarsa, deyərlər ki, həmin il məhsul bol olar.

* * *

Novruz bayramı süfrəsinə su dolu qab qoyub içində xırda balıq buraxırlar. Balıq qabın dibindən düz şaquli qalxıb suyun üzünə burun vurunca ilin təhvil olduğu bilinirmiş.

* * *

Novruz bayramında bir-birlərini təbrikə gedənlər getdikləri evin ailə üzvləri sayı qədər bişmiş və qırmızı rönglə boyanmış yumurta aparırlar. Bu həmin ailəyə cansağlığı, xoşbəxtlik arzulamaq nişanəsidir.

* * *

Novruz bayramı tonqalında köhnə həyət süpürgəsini yandırıb havaya tullarlar ki, abadlıq olsun.

NOVRUZİYƏ – a) orta yüzilliklərdə Osmanlı və Səfəvi saraylarında hökimbaşının xüsusi tolimat və resepti əsasında içində müşk, ənbər, baharatlar və bəzi gizli tutulan ədvayıyələr qatılaraq hazırlanan məxsusi məcun və ya şirni. Novruziyə (osmanlılıarda "nevruziyə") hökimbaşının şəxsən özü tərəfindən Günəş Qoç bürcünə daxil olarkən – il təhvildə hökmədara təqdim olunur və həmin məqamda yeyilirdi;

b) folklor və divan ədəbiyyatında Novruz bayramını, yazın gəlisiyi tərənnüm edən şeirlərə verilən ad. "Baharriyyə" adı ilə də tanınır (bax: "Bahariyyə").

NOVRUZ-BÜZÜRG – muğam şöbələrindən biri.

NOVRUZ-ƏCƏM – Humayun dəstgahının zabul ilə bəhrnur arasında yerləşən şöbə.

NOVRUZ-ƏRƏB – Yaxın Şərq xalqları klassik musiqisində 12 muğam və 6 avazatdan əlavə olan 24 şöbədən biri. Həmçinin Humayun dəstgahında rəvəndidən sonra gələn şöbə.

NOVRUZ-KİÇİK – muğam şöbələrindən biri.

NOVRUZ-RƏVƏND – Rast dəstgahında müqəddimə əvəzi.

NOVRUZ-SƏBA – Yaxın Şərq xalqları klassik musiqisində 12 muğam və 6 avazatdan əlavə olan 24 şöbədən biri.

NOVRUZ-XARA – Yaxın Şərq xalqları klassik musiqisindəki 12 muğam və 6 avazatdan əlavə olan 24 şöbədən biri.

“NOVRUZGÜLÜ” – Azərbaycan milli ornament növü. Şuşada toxunan uzunsov formalı Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə mənsub Novbahar adlı xalçaların arasahə bəzəyində yerləşən naxış elementi.

NOVRUZGÜLÜ, novruzçıçıyi – Baharın Novruzun gelişini müjdəleyən, gözoxşayan, könülaçan, qəlboxşayan incə bir gül. Yana əyilmiş aq, zərif çiçəkləri uzun saplaqda tək-tək yerləşir.

NOVRUZNAMƏ – a) Novruz bayramını vəsf edən şeirlərə verilən ad. “Novruziyə” və “Bahariyyə” adları ilə də tanınır; b) Novruz bayramının tarixçəsini nəzmə çəkən əsərlərə verilən ad. Məsələn, Ömr Xəyyaminin “Novruzname” əsərində Novruz bayramının yaranması və tarixdə kimlərin adı ilə bağlı olması nəzmə çəkilmişdir (bax: *Ömr Xəyyam*).

NOVRUZXAN – Novruz bayramını vəsf edən mahni və şeirləri xüsusi şövq və məhərətlə ifa edənlərə verilən xüsusi ad. Xalqımızın söz-saz, nəzmə bayramı, insana məhəbbət bayramı olan Novruzda ifa olunan oxumaların məzmunu bayram ilə sıx bağlı olub, onun vəsfinə həsr edildirdi. Bu məzmunlu mahnilər oxuyan el içinde Novruzxan adı ilə tanınıb.

NOVRUZ XONÇASI – Novruz bayramı günlərində yoxsullara, kimsəsizlərə, xəstələrə, imkansızlara kömək əlini uzatmaq, yetim-yesirə arxa durmaq, onlara qayğı və diqqət göstərmək həmişə müqəddəs sayılıb. Bu məqsədlə bayramda “Novruz xonçası” hazırlanır və həmin adamlar arasında paylanılır. Bu Novruz sovqatı – sevinc payı ilə köməksizləri şadlandırır, onların kövrək qəlbini ovundururlar ki, gözü yolda qalmasın. Bayramı şirinlik içinde keçirsin, gözü-könlü tox olsunlar.

NOVRUZ SÜFRƏSİ – Novruzun – yeni ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış açılan bayram süfrəsi (bax: *Təhvıl süfrəsi*).

NOVRUZ TAMAŞASI – Novruz bayramı gününün axşamında göstərilən halay meydan tamaşası. Tamaşada ağsaqqal (halay başçısı), ağbirçək (halay ayaqcısı), on və daha çox sayıda olan oğlanlar, qızlar, zurnaçılar, sazəndələr dəstəsi, aşıqlar, müğənnilər, kosa, pəhləvan, kəndirbazlar.

Axşamüstü meydanın ortasında yandırılmış tonqalın çevrəsinə halayçılar, tamaşaçılar toplaşır. Zurna səsi halay-tamaşanın başlandığını xəbər verir. Sonra zurnaçılar dəstəsini sazəndələr əvəz eləyir. Halay gedən oğlan və qızlar üz-üzə dayanıb müğənninin oxuduğu mahnının sözlərini xorla təkrarlayırlar. Zurnada “Yallı” havası çalınır. Halayçılar tonqalın çevrəsində dövrə vururlar və hər bir kəs növbə ilə tonqalın üstündən hoppanır.

Sazəndələr oynaq ritmlə hava çalışırlar. Ağbirçək – ayaqcının oxuduğu nəğmənin hər misrasını halayçılar xorla təkrar edirlər. Sazəndələr melodiyani dəyişir. Ağbirçək – ayaqcı, müğənni, xor növbə ilə oxuyurlar. Mahni qurtarınca zurnada “Çobanlar” rəqsi çalınır. Oğlanlar ortalığa çıxıb oynayırlar. Melodiya dəyişir. Bir əlində nəlbəkidə şam, o biri əlində boşqabda səməni tutmuş qızlar meydana daxil olub halayçılara qoşulurlar. Yallı davam edir.

Ağsaqqal – yallıbaşı dumbulun ritmilə meydana girib buradakı Kosa və xorla yanaşı oxuyur. Bu vaxt “Cəngi” havası çalınır, pəhləvan meydanın ortasında ikipudluq daşları atıb-tutmaqla, sinəsini daşların qabağına verməklə qüvvəsini, gücünü nümayiş etdirir. Bundan sonra meydanda gözbağlıca oyunu göstərilir.

Zurna çalınır. Meydana kəndirbaz, keçəpapaq, Kosa, keçi balaları ilə daxil olurlar. Məzhəkəçi dumbul çala-çala üzünü Kosaya çevirərək nəğmə oxuyur. Keçəpapaq hoqqa çıxarır, cürbəcür oyunlar göstərir, tamaşaçılardan pay isteyir. Onlar isə payı keçəpapağa yox, boynu zinqirovlu keçiyo verirlər.

Kəndirbaz zurnanın sədaları altında kəndir üstə oyun göstərir. Tamaşaçıların Keçi və onun balalarına pay verdiyini görən Kosa əlindəki alabəzək ağaclla onları vura-vura meydandan qovmağa çalışır. Birdən Keçi dönüb Kosanı buynuzlayıb yerə yixir. Hamı əl çalır. Tamaşanın sona çatmasını bildirmək üçün aşiq meydana girib "Duvaqqapma" oxuyur. Halayçılar "Müxəmməs" saz havası ilə oynayırlar. Tamaşa zurnaçıların "Marş" sədaları altında sona çatır.

NOVRUZ TAPMACALARI – tapmaca xalq ədəbiy-yatının ən əski janrlarındandır. Tapmacalarda Novruz bayramı atributları da öz əksini tapmışdır.

Qar altında yatmışam,
Dərdə-qəmə batmışam.
Qaranquşlar gəlməmiş,
Torpaqdan boy atmışam.

(Novruzgülü)

Kəmərim qırmızı,
Yaşıl köynəyəm.
Novruz bayramında,
Hər bir evdəyəm.
(Səməni)

Harayçıyam, hayçıyam,
Bahar sözlü payçıyam,
Sinəm ağ, belim qara
Quyruqdan da qayçıyam.
(Qaranquş)

Qab-qacağım, yarağım,
Başimdə da darağım.
Uzaq yerlərdən uçub,
Mən özümü yetirrəm.
Baharin xəbərini,
Elə müjdə gətirrəm.
(Şanapipik)

Alov deyil, fanaram,
Ayı, günü sanaram.
Novruzun xonçasında,
Hər bir ada yanaram.
(Şam)

Özüm isti, rəngim al,
Ağrı-dərdi məndə sal.
(Tongal)

Qapısız günbəzəm,
Üzüm ağ, içim sarı.
Novruzda bəzənərəm,
Qırmızı, yaşıl, sarı.
(Yumurta)

Papağı qara,
Köynəyi ağdı.
Novruz süfrəsində,
Təpədi, dağdı.
(Plov)

Ağzı bağlı, bizə tanış,
Ayparadı, üstü naxış.
(Şəkərbura)

Dəyirmi, tağalağam,
Qat-qat paltar geyərəm.
(Qoğal)

Yayma, baca,
Barmaqladım,
Atdım saca.
(Fəsəli)

Taxta təndir gələr xoşa,
Cörəyi bişirər qoşa.
(Qoz)

Hər yanı taxta,
Yumru bəy otaqda.
(Findiq)

Atılır, düşür, oynayır,
Sacda qırmızı boyanır.
(Qovurğşa)

Ağ qesirin içində
Köynəyi yaşıl yatıb.
(Püstə)

NOVRUZI – orta əsrlərdə Azərbaycanda və bir sırə qonşu müsəlman ölkələrdə əhalidən Novruz bayramı münasibətlə dövlət məmurlarının və feodalların xeyrinə möcburi yiğilan illik verginin adı. Həcmi qeyri-müəyyən olub. XV-XVI əsrlərə aid fərمانlarda adı çökilir. Verginin yiğılma vaxtı məhz Novruz bayramı gününə təyin edildiyi üçün o, “Novruzi” adlandırılmışdır.

“NOVRUZU” – xalq rəqs havası. Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan “Novruz-novruz bahara, güllər-güllər nübara...” deyib, onun şərəfinə mahnilər qoşur, onu əzizləyir. Şur muğamı əsasında yaranmış “Novruzu” adlı Azərbaycan xalq havası da məhz bu ovqatın rəmzi ifadəsi kimi möşətə daxil olub.

NOVRUZUN İLK MÜJDƏÇİLƏRİ – baharın gəlişini xəbər verən quşlar.

Uzun illər boyu xalqımıza, digər türk xalqlarına yaz fəslinin, Novruzun yaxınlaşmasını quşlar da xəbər vermiş, onların gəlişi baharın gəlişi kimi düşünülmüşdür. Müddət boyu müşahidələrə əsasən, yazın ilk əlaməti ilk olaraq hacileyləklərin qayıtmışından bilinir. Hacileyləklər, əsasən, Kiçik cillənin sonu – Çilləbecənin (Boz ayın) əvvəllərində gəlirlər. Bundan sonra havalar bir neçə günlüyü soyuyur, soyuq küləklər əsir. Buna “leylək boranı” deyilir. Xalq arasında deyirlər ki, gərək leylək yumurtasının üstünə qar yağı. Üümən leyləklər erkən qayıtlarıdan öz köhnə yuvalarına dönür, Novruzu yuvalarında keçirirlər. Bu vaxtlar ağacları, damları quş yuvaları bəzəyir. Evlərin taxtapuşunda, eyvanında baharın ilk müjdəçiləri sayılan şanapipiyin, qaranquşun, alacəhrənin cəh-cəhi, civiltisi-nəgməsi eşidilir.

Baharın soraqcısı hacileylək inamı xalq arasında maraqlı əhvalatla mənalandırılıb. Yazqabağı ilk dəfə hacileyləyi görən uşaqlar evə qaçıb dövran sürənlərdən müştuluq alardılar. Deyərdilər ki, hacileyləklər yazın müştuluq-çusudur. Baba-nənələri müştuluqlayan kimi soruştırlar:

“De görək hacileyleyin dimdiyində nə var id?” Deyərdilər ki, sünbü'l. Bu bolluq, bərəkət rəmzi deməkdir.

NOVRUZUN TOPU – Novruz bayramında il təhvıl olan vaxt atılan top. Keçmişdə hər bir hakimin qüdrətin-dən asılı olaraq onun yanında olan münəccimlər müəyyən hesablamalarla köhnə ilin qurtarmasını, yeni ilin başlanmasına, yəni ilin təhvilini xəbər verirdilər. Bu münasibətlə toplardan yaylm atəsi açardılar. Nağaralar gumbur-gumbur gurlayalar, şeypur, тебil səsləri yüksələrək yeni ilin göldiyi xəbərini yayardılar. Atəsfəşanlıq başlanardı. Buna görə də “Novruzun topu atılan” vaxta “il təhvıl oldu” – deyərdilər. Yusif Vəzir Çəmənzəminli “İki od arasında” (1936-1937) romanında yazır: Qazı il təhvılə beş dəqiqə qaldığını elan etdi. Hami özünü şad göstərməyə çalışdı. Xalq adətincə, yeni il hansı bir əhval-ruhiyyə ilə qarşılansayıdı, guya eyni əhval-ruhiyyə ilin sonuna qədər davam edərdi. Odur ki, üzlər gülümsəyir, qəmi-dərdi unutmağa çalışırdılar, gözlər süfrəyə, bolluğa və gül-ciçəyə dikiildi. Xan üçün incə oymalı səndəl üstündə ceyran derisində yazılmış qədim bir Quran qoyulmuşdu, xan və ətrafindakılar yeni ili Quran ayəsinə baxaraq qarşılıqla isteyirdilər. Bir-iki dəqiqə davam edən dərin sükütu top atışları pozdu: il dəyişildi.

1637-ci ildə Şamaxıda olmuş alman səyyahi *Adam Oleari* da yeni ilin təhvili mərasimini – Novruz topunun atılmasını təsvir etmişdir.

NÜNNÜNÜ, Nünnügetmə – Azərbaycanın bəzi bölgələrində ilaxır çərşənbədə və Novruz bayramında “Qurşaqşallama”, “Papaqatdı” əvəzində deyilən söz. Ayının icrası ənənəvi *qurşaqşallama*, *papaqatdı* ilə eynidir. Fərqli budur ki, evin dam bacasından qurşaq sallayan kəs özünü tanıtmaq üçün burnunu şəhadət və baş barmağı ilə sıxıb-açır, həm də bu zaman tez-tez “nünnünü, nünnünü” deyir. Nünnünü gəzənləri evlərdən heç vaxt qabıbos qaytarmazlar.

Oo

OD ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsinin sonuncusuna – ilaxır çərşənbəyə verilən adlardan biri. Buna xalq arasında üskü çərşənbə, üskü gecəsi də deyilir. Od yaşamaq, yaşıatmaq rəmzidir. Od-ocaq işıqlı sabahdır, xeyir-bərəkətdir. Həyatda hər şeyi od təmizləyir, od insana sağlamlıq, paklıq və gözəllik gətirir. Od qüdrət, qüvvət, işiq. Günəş, azadlıq, ucalıq rəmzidir.

Od çərşənbəsi əski görüşlərlə bağlı olub, Günəşə, oda, odu qoruyub saxlamaq inamına tapınma ilə əlaqədar yanmışdır. Qədim azərbaycanlılar Günəş, odu-ocağı həyat verən tanrı sayıblar, ona sitayış ediblər. Od dünyanın xeyirxah qüvvələrinin başlanğıcı, himayəcisi kimi də təsəvvürə gəlir.

Bu çərşənbədə tonqalçatma mərasimi o biri çərşənbələrə nisbətən olduqca canlı və maraqlı keçir. Çünkü bu çərşənbədə təbiət və cəmiyyətdəki dirilmə, oyanma başa çatır. Tonqal hər tərəfdən görünən hündür bir yerdə, adətən, təpədə yandırılır. Odunlar çatılı ilə yandıqədə odun-ocağın şərfinə nəğmələr, alqışlar, andlar, müdrik sözlər deyirlər. Odun müqəddəsliyi təremmüm edilir. Bu çərşənbənin təbiətinə uyğun mərasimlər keçirir, tonqalın ətrafında müxtəlif oyunlarla əylənlərlər. Böyükdən kiçiyədək hamı yeddi dəfə tonqalın alovu üstündən tullanır. “Ağrim-uğrum, azarım-bezarım üstümdən burada qalsın” – deyirlər. Alov səngiyəndə aqsaqqal babalar da, ağbirçək nənələr də odun üstündən keçir. Bələkdə olan körpəni də tonqalın üstündən keçirirlər ki, cillədə qalmasın.

Bu çərşənbə axşamında bütün aləm nura, od-alova qərq olur, qonşular təziyeli olanların həyətlərində də tonqal yandırıb həmin ailəni yasdan çıxarırlar, evlərdə aile üzvlərinin sayına görə şam yandırırlar. Azərbaycanlılar oda-ocağa azarı-bezarı məhv edən, şor ruhları qovan, il boyu yığılıb qalmış suçlardan, ağırlıqlardan təmizləyən, çətinlikləri azaldan qüvvə kimi də inanırlar:

Ağırlığımı yer götürsün,
Ruzumu göy yetirsin...

Od çərşənbəsində sübh tezdən Günəşə qurban aparıblar. Qədim etiqadlara görə, insan odu-ocağı, Günəşə nə qədər əzizləsəydi, təbiət bir o qədər tez isinər, canlanar, torpaq oyanar, sular qızar, buzlar əriyər, küləyə iliq nəfəs gələr. İstiliyin bu mühüm mənəbəyi adamlara böyük sevinc, xoşbəxtlik, bayram gətirir.

Babalarımızın ən qədim andı Günəş idi, od-ocaq idi. And içəndə deyirlər: “Günəş haqqı”, “Od haqqı”, “Bu Günəşə kor baxım”, “Ocağın sönməsin”, “O işığa, o ocağa and olsun!” sözləri azərbaycanlıların ən böyük alqışı, andı, xeyir-duasıdır. Alqış eləyəndə deyirlər: “Ağ gün görəsən!”, “İşıqlığa çıxasan!”, “Üstünə nur çilənsin!”, “Üzünüze yaz günəşti doğsun!” və s.

Ulularımız od-ocaq qarşısında səcdəyə durmuşlar, əyilib ocaqdan od almışlar, ətrafında ayınlar, oyun və əyləncələr icra etmişlər. Qobustan qayaüstü rəsmləri arasında aşkar olunmuş “Yallı” rəqsinin od ətrafında ifa edilməsi buna misaldır.

Od, insanı yaşadığı yerə-yurda, el-obaya bağlayıb. Babalarımız da insanların məskən saldığı yerə “ocaq” deyib. Azərbaycanın qədim sakininin özü də, əsil-nəsəbi də, yurd-yuvası da həmin ocaqla, od duyğusu ilə tanınır.

Odsevər əcdadlarımız ta qədim zamanlardan bütün el şənliklərini, toy və bayram büsətlərini alovla-tonqalla rövnəqləndirmişlər. Küçələrdə, meydanda tonqallar, evlərdə, eyvanlarda şamlar, cırqlar yandırılır. Xalqımızın uzaq keçmişindən yadigar qalan bu adət və ənənələr bugün də yaşayır.

OĞLAQQIRAN – Novruzda, baharın əvvəllerində qəfildən başlanan küləkli, soyuq günlərə verilen ad. Martin son günlərinə aid edilən “Qarı borcu” ilə də dolayı əlaqəyə malikdir (bax: *Qarı borcu*). Bu müddətdə qışdan zəif çıxan heyvanlar, ilk növbədə, oğlaqlar – keçiçəpiş, qoyun-quzu soyuğa davam gətirməyib tələf olduğundan həmin vaxt oğlaqqıran adlanır. Bu müddət bir

çox yerlərdə “danaqıran” adı ilə də tanınır. Elat camaati bu dövr üçün “davar doymaz, yatar durmaz, gedər gəlməz” – deyir. Odur ki, bu müddət üçün mərəkde (samanlıqda) yem ehtiyatı saxlanılır.

ORDUBADI, Məmməd Səid Hacağa oğlu Ordubadi (1872-1950) – yazıçı, şair, dramaturq, ictimai xadim. Ədəbi yaradıcılığı 15 yaşından başlamış, ilk seri “Şərqi-Rus” qəzetində dərc olunmuşdur. 1906-cı ildən “Molla Nəsrəddin” jurnalında daimi əməkdaşlıq etmişdir. “Qanlı sənədlər” (1908) əsərində müəllif 1905-1906-ci illərdə daşnak erməni quldurlarının Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Qarabağda, Zəngəzurda, Göygəçə ətrafında, Mehridə Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı real faktlar və sənədlər əsasında qələmə almışdır.

Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrıının banisidir. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuş dördecdilik “Dumanlı Təbriz” (1933-1948) epopeyasının, Nizami Gəncəvi dövründə bəhs edən “Qılinc və qələm” (1946-1948), inqilabi mövzuda “Döyüşən şəhər” (1938), “Gizli Bakı” (1940) romanlarının və s. əsərlərin müəllifidir. Əsərlərində zəngin tarixi-ethnoqrafik materiallar var.

Ədəbin “Bahar haqqında” məqaləsində Novruz bayramından, onun tarixi köklərindən, bayramla bağlı adət-ənənələrindən bəhs olunur. Məqalə azacıq ixtisarla verilir:

“Şərq məmləkətləri içərisində dörd fəsli bir-birindən aydın ayrılan məmləkətlərdən birisi də bizim yaşadığımız Azərbaycan ölkəsidir. Xüsusən Araz çayı ilə Kür çayının arasına düşən Arran ölkəsi əsrlərlə bundan əvvəl, məşhur yunan tarixçisi Herodotun və amasiyalı Strabonun nəzərlərini özünə cəlb etmişdi.

Bu ölkədə qış fəsli çıxan kimi təbiət birdən-birə dəyişir, müləyim və iliq küləklər əsir, havalar isinir.

Burada bahar gelincə təbiətin pərdənişin gəlinləri bəzənərkən bahar səhnəsinə çıxar, novruzgülünün yanağın-dan şadlıq tərləri damcılar, torpağın beşiyində yatan körpə otlar yuxulu gözərini açıb təzə göldiyi yeni dönyanın möcüzəkar təbiətinə baxaraq şirin-şirin gülümsər, meşələrdə, çaylarda, bulaqların və hovuzların kənarında, yaşıl köynəkli təpələrin döşündə lalələr, yabanı qərənfillər tumurcuqlanar.

Bahar gələn kimi Azərbaycan dağları, çölləri, bağları, düzəlli Tovuz quşunun qanadları kimi bəzənər, zanbaq güləri nazik dodaqlarını açaraq, Azərbaycan təbiətinə həsr etdiyi qəsidiələrini oxuyar, bu zaman bahar şəbnəmlərində çıxmən yasəmənlər də saçlarını yaşıl budaqların üzərinə sərib qurutmağa başlar.

Elə bil ki, insan quşların nəğmələrində bu sözləri eşidər:

– Doğrudan da baharın bu dilruba və təntənəli gününü bayram etməmək qabilmidir?

Bu zaman bütün kainatda bir hərəkət başlar. İnsanlarda, quşlarda, hətta aciz qarıncaarda belə bir təlaş və bir həyəcan hiss edilməyə başlar. Ev qadınları evinin şeylərini eşiye

tökər, otaqları ağardar, qışın kəsif və ağır havasını evdən təmizlər, baharın birinci gününü temiz vücut və təmiz libaslarla qarşılırlar.

Quşlar dəxi yuvasını təmizlər, təzə yuva tikmək üçün çalışır, qarınclar yuvasındaki toxum töküntülərini bayırı çıxarıb, təzə toxum tədarükü üçün anbarlarını düzəldər, cütçülər ziraət alətlərini sahmana salar, işə çıxməq üçün mal-qarasını hazırlar.

Buna baxmayaraq, Bahar bayramının mövzusu və mündərəcəsi üzərində bir çox fikirlər mövcuddur. Bəziləri buna dini bir rəng verməyə çalışırlar. Məsələn, iranlılar ilk Bahar bayramını dövlət bayramı – deyə, isbat etməyə çalışırlar.

Lakin etnoqrafiya (elmi-əqvam) alımlarından fransalı Jerando və din elmləri mütəxəssislərindən məşhur Spenser xalqlarda mövcud olan Bahar bayramını tamamilə dini mahiyyətdən uzaq bir hadisə kimi qiymətləndirirlər.

Bahar bayramını din və dövlətlə əlaqədar etmək uğrunda yürüdülən fikirlərin hamısı müvəffəqiyyət qazana bilmə-yərok, bir əfsanə halında qalmışdır.

Əksinə, fransız tədqiqçisi Jerando və din tənqidçilərindən Spenserin Bahar bayramının iqtisadi və ictimai amillərin möhsulu olduğu barəsində bir çox qeydləri vardır. Onlar Bahar bayramını, hər şeydən əvvəl, bir əkinçilik bayramı olduğu ehtimalını irəli sürürələr. Bahar bayramının üzərinə hökumət bayramı damğası vurmaq istəyənlər boş bir əllə meydana çıxmışlar. Onlar bu günü Cəmşidin tac-güzarlıq gününə tətbiq etməyə çalışırlar. Lakin bu iddianı heç bir tarixi vəsiqə ilə isbat edə bilmirlər.

...İlk Bahar bayramının nə islam dini, nə də islamiyyətdən əvvəl mövcud olan dinlərlə əlaqədar olmadığı bu bayramın ayrı-ayrı xalqlar arasında çox qədim zamanda mövcud olduğu ilə sübut olunur. İndi artıq demək lazımdır ki, bu bayram Azərbaycan xalqının milli və ənənəvi bayramıdır.

Azərbaycanlılar islamiyyəti qəbuldan əvvəl Zərdüşt dininə inanmış, oda sitayış etmişlər. Zərdüştün məzhibi zamanı-zührurundan indiyə qədər bir çox deyişikliklərə uğramış və bir çox şöbələre ayrılmışdır. Buna baxmayaraq, onun bütün şöbələrində Məzdəkizmin mühüm ənənələri öz orijinallığını itirməmişdir. Məzdəkizmdən ayrılmış olan xalqların içərisində bu günə qədər tarixi ənənələr davam etdirilməkdədir.

Qədim azərbaycanlılar içərisində torpağa hörmət və təzə tarlalar yaratmağa olan sevgi o qədər yüksək və o qədər müqəddəs sayılırdı ki, onlar baharın ilk gününü bir tarla bayramı və bir təsərrüfat bayramı kimi həmişə şadlıqla qarşılıyırırdılar.

Baharın ilk günü gecə ilə gündüz bərabərləşir. Günəş Həməl bürcünə daxil olduğu üçün dağların qarlarını əridir. Çaylar, şəlalələr, buludlar coşur, torpağın və ziraətin bərəkətinə imkan yaradır – deyə, azərbaycanlılar baharın ilk gününü milli və ənənəvi bir bayram olaraq davam etdirirlər.

Baharın ilk gününü bayram etmek adəti yalnız Azərbaycan xalqına məxsus bir adət deyil, bu bayram əski romalılarda dəxi eyni şəkil və eyni halda davam eləmişdir. Əski Romada bugünkü Azərbaycanda olduğu kimi, baharın birinci gününü bayram etmək üçün vaxtkən hazırlıq aparılırdı. Adamlar yuyunub təmizlənir, təzə paltarlarını geyinir, damlarda, həyətlərdə tonqal çatıb üzərində hoppanır və bayram günü meşələrdə, tarlalarda toplanıb, çalıb oynamayırlılar.

Novruz bayramını eyni şəkildə bayram eləmək Azərbaycanda dəxi bir adətdir.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, xalqlarda mövcud olan Bahar bayramı eyni və bir mövzunun müxtəlif şəkillərindən başqa bir şey deyildir. Əlbəttə, bu bayram zaman və məkana görə, yaxud mühit və tarixi dövrlərlə əlaqədar olaraq, xalqın zövq və istedadına tabe olmaqdə müxtəlif və cürbəcür şəkillərdə icra olunur və bəzən də yerini Romada və s. ölkələrdə olduğu kimi başqa bayrlamalar təslim edir.

Lakin Azərbaycanda saxlanılan Bahar bayramının iqtisadi və ənənəvi əhəmiyyətindən əlavə bir də ictimai qiyməti vardır.

Bahar bayramında bütün bir ili görüşməyənlər görüşür. Xalq bir-birinin əlini dost kimi sixir. Bir-birinin kefini soruşur və bir-birlərinin vəziyyətləri ilə tanış olurlar.

Bayram günü... təziyəlilər matəmdən çıxır, onlar matəm qarasını çıxarıb, təzə və əlvan paltarlar geyinərək kütlələrə qoşulurlar.

...Bütün bunları nəzərə alaraq demək ki, Bahar bayramı ictimai həyatın təzahüratına xidmət üçün yaradılmış ən gözəl bir vasitədir.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. İnsanlara şadlıq və azadlıqverici bayrlamlar hansı bir xalqın tərəfindən vücuda gəlirsə gəlsin, o, get-gedə beynəlmilə bir hüquq qazanır və bütün xalqların bayramı olmaq səlahiyyətini kəsb edir. Burada 1 May bayramı bizim üçün canlı bir misaldır.

Zəhmətkeşlərin azadlıq bayramı olan 1 May bayramı, elə də zəhmətkeş qadınlara azadlıq verən 8 Mart bayramı hazırda bütün Yer üzündə beynəlmilə bir bayram hesab edilir, çünki xalqlar öz ehtiyac və arzularının ifadəsini həmin bayrlamalarda görürler.

Bu nöqtəyi-nəzərdən ilk bahar bayramının qonşumuz olan İranda "Novruz" bayramı adlanması təəccübə səbəb olacaq bir hadisə deyildir. Onlar "Novruz" bayramını dini və dövləti bir bayram hesab etsələr də, əsas mövzudan ayrılmayaraq, onun ictimai qiymətini inkar etmirlər. Azərbaycanda da bu bayram Novruz adlanır. Lakin başqa dini bayrlardan fərqli olaraq, bu bayramda hər şey – adət-ənənə və bayram qaydaları bu əziz günün xalq arasında doğduğunu və geniş kütlələr bayramı olduğunu göstərir.

Biz ilk Bahar bayramının təzə zəhmət səhnəsinə şad bir ürəklə atılmaq üçün tekanverici bir ilham vasitəsi olduğunu təkrar edib, bir-birimizi təbrik edirik.

Mart, 1946-ci il."

OVŞALA – Azərbaycanda geniş yayılmış şərbət, içki növü. Adətən ziyafət möclislərində, Novruz bayramı süfrəsində plov yanında istifadə olunur. Ovşala hazırlanmaqdan ötrü alça, zoğal, albalı və heyva şirəsinə bir qədər şeker əlavə edilib qaynadılır. Soyuyub durulduqdan sonra süfrəyə verilir. Turşməzə dada və xoş ətərə malikdir; iştahaaçdır. Rənginə, dadına və ətrinə görə ovşalaya zəfəran (çox vaxt güləb – gül suyu) da əlavə olunur.

OYUN – xalq arasında uşaq əyləncəsi, aktyor yaradıcılığı, tamaşa, rəqs, idman və pantomima kimi sənətləri əhatə edib birləşdirən sinkretik anlayış və deyim. Zəngin mənəvi mədəniyyət irsi nümunələrinən olan oyun xalqımızın heyat və möişətində (xüsusilə Novruz bayramında, toy və el şənliklərində) mühüm yer tutur. Oyun və əyləncələr öz məzmunu etibarı ilə olduqca geniş və rəngarəng olub, maddi və mənəvi yaradıcılığın bütün sahələrini əhatə edir. Xalq mənəvi sərvətlərinin digər formaları kimi, oyun və əyləncələr də bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə daxildir. İnsan təfəkkürünün hələ gəreyinçə formalaslaşmadığı çağlarda meydana gəlmiş "oyun və əyləncələr insanı da, insan cəmiyyətini də beşikdən başlayaraq müşayiət edir".

"Oyun" anlayışının lügəvi mənası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir fikrə görə bu deyim "qədim şamanın digər bir adı", digər fikrə görə isə "ayın" sözünün dövrümüzədək gəlib çatmış və dəyişmiş formasıdır. Tədqiqatçılarla görə, "oyun" sözünün kökü "oy"dur. Türk xalqları arasında "oy"un ağıl, zəka, hikmət mənalarında işlədilməsi də məlumudur. Ağıl və zəka sahibi sayılan şamanın işinə, fəaliyyətinə "oyun" ad-termini verilmişdir.

Əski türklərdə tanrıçılıq sistemi, göy, tanrı səviyyəsində olsa da, qədim mədəniyyət, ədəbiyyat və tariximizin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada şamançılıq elementləri olmasın. Zaman-zaman türklər şamançılıqla bağlı inamları Uzaq Şərqə, Azərbaycana, Anadoluya, Qara dəniz sahillərinə yaymışlar. Şamançılıq dünyagörüşündən doğan Tanrı adları, inamlar, ayınlar-oyunlar da bu qaydada yayılmışdır.

“Oyun” haqqında başqa bir şərhdə bu məfhumun türklərin “oynamaq” söz kökü ilə bağlı yarandığı göstərilir. İnsanın rəqsetmə qabiliyyəti, davranışçı və s. hərəkətlərinin bədən oynaqları ilə bağlılığını da bilavasitə “oynaq” sözü ilə əlaqələndirirlər.

Azərbaycan xalq oyun və əyləncələrinin kökləri çox qədimdir. Folklor, xalq musiqisi, rəqsler kimi, oyun və əyləncələr də xalqımızın hayat tərzini, təsərrüfat fealiyyətini, adət-ənənələrini, milli inkişaf səviyyəsini, arzu, istək və düşüncəsini, estetik amalını, bir sözlə mənəvi dünəyasını müəyyən edir. Oyun və əyləncələr, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının soykökü və təşəkkülü probleminin,

etnik tarixin, etnogenetik əlaqələrin araşdırılmasına kömək göstərən müüm qaynaqlardandır.

OYUNBAZ – Novruz bayramı günlərində də öz oyunu, çevikliyi, hazırlıq mövzusunu, məzəli hərəkətləri, him-cimlə dənişmaq qabiliyyəti, rəqs etməyi, mahni oxumağı, yüksək aktyorluq məharəti ilə ətrafdakları məşğul edib əyləndirən məzhəkəçilərə verilən ad.

Öö

ÖLÜ ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən üçüncüsünün el arasındaki adlarından biri. İnama görə dünyasını dəyişənlərin ruhları bu çərşənbədə gözləri yolda olur. İstəyirlər ki, gəlib onları başa çıxınlar. Ölənin qohum-əqrəbaları bayram üçün hazırlanmış nemətlərdən də qəbir üstə aparır, burada şam yandırırlar. Azərbaycanın bəzi bölgələrində qəbir üstə getmək, ölənləri yad etmək ilaxır çərşənbə, Novruz bayramı axşamı günlərində olur.

Xalq arasında həm də “Ata-baba günü” adlandırılan bu mərasim elementi “Atalar kultu”nın folklor mədəniyyətində yaşayış arxaik bir qalıntısıdır (bax: *Ata-baba günü*).

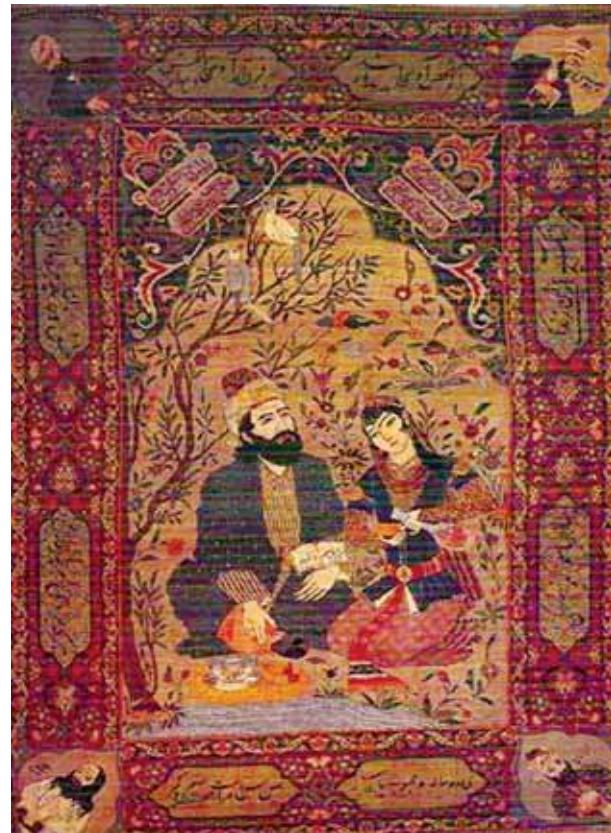
ÖMƏR XƏYYAM, Qiyasəddin Əbdüllətif ibn İbrahim (1048-1131) – fars-tacik şairi, ensiklopedik bilik və təfəkkürə malik alim, riyaziyyatçı, astronom, filosof. “Varlıq və labüdüllük haqqında risalə”, “Üç suala cavab”, “Mövcudluq haqqında risalə”, “Mövcudluğun ümumiliyi haqqında risalə”, “Cəbr və əl-müqabilə məsələlərinin həllina dair risalə”, “Paralellərin həqiqi mənası və məlum şübhələr haqqında”, “Nisbətlər haqqında tənasüblər və onların həqiqi mənası”, “Nisbətlərin tərtibi haqqında və onların tədqiqi”, “Evkilidin çətin postulatlarının şərhinə aid risalə”, “Hikmətlər tərzisi” kimi felsefə və riyaziyyata aid fundamental əsərlərin müəllifi olan Ö.Xəyyam, həmçinin həyat eşqini, insani hissələri yüksək sənətkarlıqla təcəssüm etdirən, sadəliyi, səlisliyi ilə seçilən çoxlu rübabılər yazmışdır.

Səlcuq sultanı Məlik şahın (1052-1092) dəvəti ilə İsfahana gələn (1074) Ö.Xəyyam burada rəsədxanaya başçılıq etmişdir. Onun burada tortib etdiyi Günəş təqvimini (1079) öz dəqiqliyi ilə o dövrün bütün təqvimlərindən üstün olmuşdur. Ö.Xəyyam böyük astronom olaraq “Məlik şah cədvəli”ndə 100 tərpənməz ulduzun kata-loquunu vermişdir.

Ö.Xəyyam “Novruznamə” əsərini bilavasitə təbiətdə fəsil dəyişməyə, yazın-baharın başlanması ilə keçirilən Novruz bayramına həsr etmişdir. Məsələyə daha geniş mövqedən yanaşan Ö.Xəyyam yazar: “Novruz bayramının keçirilməsinə səbəb budur ki, bəlli olduğu kimi, Günəşin iki dövrü vardır. Birinci belədir ki, 365 gün və sutkanın bir çərəyi keçidkə Gənəş Qoç bürcünün ilk dəqiqlərinə qayıdır, həm də günün hansı vaxtında çıxıbsa, düz həmin vaxtda da qayıdır. Bu dövr ildən-ilə qısalır”.

Bu, doğrudan da belədir. Əgər Ö.Xəyyamın dövründə yazın ilk günü, gecə-gündüz bərabərliyi mart ayının 14-16-na düşürmüssə, indi bu tarix mart ayının 20-22-dir.

Ö.Xəyyamın qonaqtınə görə, insanlar bu tarixin, günün mənə, mahiyyətini, müşahidələri əsasında, başa düşdük-ləri üçün həmin günü “Yeni gün” saymış və “Novruz” adlandırmışlar.

Ö.Xəyyam “Novruznamə”da Günəşin birinci dövrünü illik dövr saymış, ikinci dövrü isə Günəşin sutkalıq dövrü hesab etmişdir. O, Günəşin illik dövrü deyəndə, sözsüz ki, Günəşin göy qubbəsinin böyük dairəsi, yəni ekliptika boyunca sıralanan on iki Zodiak bürcün hər birini bir ay müddətində keçməsini nəzərdə tutmuşdur.

Ö.Xəyyam Novruz bayramının keçirilməsində əfsanəvi şahların əli olduğunu qeyd etmiş və burada insanlara mədəniyyət, nemət götürən, “Avesta”da ilk insan, ilk hökmədar bilinən Kəyumərsə üstünlük vermişdir. O, “Novruznamə”də deyir ki, Kəyumərs “Günəşin Qoç bürcünün birinci dəqiqliğinə səhər daxil olduğu günü müəyyən etmiş, İran möbidlərini (kahinlərini) çağırıb, ilin tarixini bu andan başlamağı buyurmuşdur. Kim Novruz günü bayram edir, şənlənirsə, gələn Novruza qədər kefi kök, damağı çağ yaşa-yacaq”.

ÖZÜLDAS, b ü n ö v r ö d a ş – tikiləcək evin bünövrəsinə qoyulan daş. Ta əski çäglardan üzü bizə sarı Novruz bayramı günlərində ev tikintisine başlamağa xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. İnama görə bu günlərdə himi açılan, bünövrəsi qoyulan ev, sahibinə xoşbəxtlik götürən, düşümlü olar.

Evin bünövrəsinə ilk özül daşını el-obanın, yer-yurdun sayılıb-seçilən ağsaqqalı qoyur. Bu özül daşı əbədi binə, ocaq salmaq rəmzi sayılır. Özül daşının qoyulması münasibəti ilə qohumlar, qonşular hədiyyələrlə ağsaqqalı və ev tikdirəni təbrükə gölirlər.

Pp

PAXLAVA – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Paxlava buğda unu, süd, əridilmiş kərə yağı, qoz (yaxud badam, findiq) ləpəsi, şəkər (yaxud bal), zəfəran və yumurtadan hazırlanır. Paxlava hazırlamaq üçün mayalı, bəzən mayasız yoğurulmuş xəmiri yuxa kimi nazik yayıl sini (yaxud tava) içərisinə qoyur, üzərinə yağ sürütlür, sonra üyüdülmüş qoz, badam və yaxud findiq ləpəsi ilə şəkər tozundan hazırlanmış iç (ətirli olmaqdan ötrü hil də qatılır) səpirlər. Bu qayda təkrar olunmaqla 10-12, bəzən 16-18 yuxa layından ibarət kütlə alınır. O, romb şəklində doğranır, üzərinə zəfəranla qarışq yumurta sarısı sürtür, hər rombun üstünə findiq və ya püstə ləpəsi (bəzən kişmiş) basılır, tendirdə (xüsusi qaydada), qaz sobasında bişirilir. Sonra üzərinə yağ və şirə (fasilə ilə) gəzdirilir, yenidən bişirirlər. Azərbaycanda paxlavanın məhəlli xüsusiyyət daşıyan müxtəlif çeşidi (Bakı paxlavası, Gəncə paxlavası, Şəki paxlavası, Şuşa paxlavası, Naxçıvan paxlavası, Quba paxlavası və s.) yayılmışdır. Paxlava için növünə və texnologiyi xüsusiyyətlərinə görə də (badam paxlavası, qoz paxlavası, laylı paxlava, qatlamlı paxlava) fərqlənir.

PAPAQATDI – Novruz bayramı axşamı icra olunan ayin. “Şalsallama”, “Qurşaqatdi”, “Qurşaqşallama” ayinlerinin eynidir. Hazırda binalar qədimdəki kimi üstü hamar, birmərtəbəli deyil. Hündürmərtəbəli binalarda evlərin yalnız qapılardan Novruz payı almaq olur. Odur ki, uşaqlar şal, yaylıq əvəzine papaqlarını ya açıq qapılardan içəri atır, ya da papağı qapı ağızına qoyub, qapını döyməklə evdəkilərdən pay alırlar. Papaqatdiya gələnlər özləri gizlənlərlə ki, kimlikləri tanınmasın. Papaqatdını xalq şairi S.Vurğun belə təsvir edir:

Gələndə hər bahar Novruz bayramı,
Hərənin başında bir keçə papaq,
Düşüb qapılara gəzərdi hamı,
Hər çıxan tüstüdən bir pay umaraq.

PAPAQQAPDI – ilaxır çərşənbə və Novruz günlərində uşaqların və yeniyetmələrin oynadıqları oyun. Oyunçuların

hamisının başında papaq olmaqla çəkilmiş dairənin içərisində dairəvi otururlar. Püşkə seçilmiş başçı əlində çubuq dairənin ortasında dayanır. O, papaqsız olur. Başçı çubuğu yerə vurub oturan oyunçuları qorxudur. Onlar da əl çala-çala:

Tağı-tağı tağbatağ
Başında yoxdu papaq –

sözlərini beş dəfə təkrar deyirlər. Bu vaxt başçı qəfildən əl atıb oyunçuların birinin papağını qaparaq öz başına qoyur. Papağı götürülmüş oyunçu da sağ tərəfində oturan yoldaşının papağını qapıb öz başına qoyur. Belə-bələ papaq-qapma dövrə sona çatana qədər davam edir. Oyun bu yolla dörd-beş dəfə təkrar olunur. Papaşsız qalan ayağa qalxıb başını əvəz eləyir. İndi o, dairənin içində hərlənib oyunçularlardan kiminsə papağını qapmağa çalışır. Oyunçular da yenə:

Tağı-tağı tağbatağ
Başında yoxdu papaq –

deyib onu ələ salırlar. Bu sözər papaqsızın papaq qapmasına qədər təkrar olunur. Oyun beləcə davam edir. Oyunçuların dəyirman daşının hərlənməsi istiqamətdə papaq qapıb oyunu davam etdiridləri üçün bəzi yerlərdə bu oyuna “Dəyirman oyunu” adı da verilib.

PİŞROV – ilaxır çərşənbələr, Novruz günləri gecələrində, eləcə də digər vaxtlarda dinleyiciləri cəlb etmək üçün nağılıının nağılı başlamazdan əvvəl dediyi sözlərə verilmiş ümumi ad. Şirvan ifaçılıq məktəbində həm də saz havasıdır. Hərfi mənası “giriş vermək”, “ayaq qoymaq” olan pişrov bəzən “nağılbaşı” da adlanır. Pişrova aid bir nümunə: “Badi-badi giriftar, hamam-hamam içinde, xəlbir saman içinde, dəvə dəlləklik edər, köhnə hamam içinde. Hamamçının taşı yox, baltaçının baltası, burdan bir tazi keçdi, onun da xaltası yox. Qarışqa şillaq atdı, dəvənin budu batdı. Milçək mindik, çay keçdik, yabayan dovgə içdik. Günlerin bir gündə, Məmməd Nəşir tinində, biri varmış, biri yoxmuş...”

PIYALƏ VƏ OX – Novruz bayramı və digər el şənliklərində təşkil edilmiş atüstü oyun. Orta əsrlərdə geniş yayılmış bu oyun klassik ədəbiyyatımızın nümunələrindən də bəllidir. Məlumata görə, oyunda bir neçə nəfər iştirak edmiş. Meydanın ortasında basdırılmış hündür dirəyin başına içi sikkə ilə dolu piyalə qoyulur. Süvarilər hər dəfə çaparaq dirəyin yanından keçərkən, eyni yerdə yana çevriləib ox atıldılar. Oxlar qızılı ilə piyalənin yanından ötüb-keçir. Sərrast nişan alıb bu qiyəmtli mükafatı vurub salan qalib sayılır və piyalədən tökülen sikkələr ona çatır (bax: *Qəpəq*).

PLOV – düyüdən hazırlanan milli xörək növü. Novruz bayramı süfrəsinin də əsas rəmzlərindən biri. Azərbaycanın bəzi yerlərində – daha çox Abşeron kəndlərində plova a ş da deyilir. Plov “süzmə” və “daşma” olmaqla iki üsulla hazırlanır. “Süzmə” çilovlar üçün, bir qayda olaraq, artımlı və yaxşı dəm alan düyü növlərindən – sədri, ənbərbu, aqlıqlıq və s. istifadə olunur. Bu düyülər bişiriləndə artımlı olur və o qədər də yağ aparmır. Həm də plovu yumşaq və dadlı olur. Elə düyü növləri də var ki, bişiriləndən sonra on dördünü baş-باşa düzürlər, bir qanadlı qarışa boy gəlir.

“Daşma” çilovlar akulə, çiləyi və s. düyü növlərində bişirilir. Süzmə plovun düüsünə bəzən paxla (paxlaplov), lobya, mərci (mərciplov), əriştə (əriştəplov), yarma (yar-maplov), şüyd (şüyüplov), kişmiş (kişmişplov), kartof (kartofplov), boranı (boranıplov) qatılır. Plov hazırlamaq üçün bir müddət duzlu suda saxlanılan düyü suda qaynağıldıqdan sonra aşşuzəndə süzülür, un, yumurta, qatıq və yağıdan hazırlanmış xəmir yayılıraq qazmaq üçün qazanın dibinə salınır (bəzən plovun qazmağı süzülmüş düyüyə qatıq, yumurta əlavə edilməklə də hazırlanır). Bu zaman düyünün üstünə yağ və dəmlənmiş zəfəran tökürlür. Plovun qazmağı və qarası (xuruşu) süfrəyə ya ayrıca verilir, ya da plovun üstünə qoyulur. Plovun qaraları növünə görə, əsəsən, qoyun, quş eti, balıq, yağı, yumurta, albuxara, qaysava, şabalıd, qoz, soğan, tərəvez və s.-dən hazırlanır. Qaraların hazırlanması xüsusiyyətinə görə, plovun müxtəlif növləri (qovurmaplov, çıçırtmaplov, cüçəplov, toyuqplov, çobanasi, balıq döşəməsi, boranıplov, südlüplov, döşəməplov,

fisincanplov, səbziplov, qiyənplov, küküplov, müsəmməplov, döymə-döşəməplov, mütəncəmplov və s.) yaranmışdır.

PÜSTƏ – Novruz bayramının çoxsaylı çərəzlərindən biri. Ağ, şəffaf rəngli bərk qabığı, yaşıl rəngli ləpəsi olur. Şairlər gözəlin dodaqlarını, ağızını da çox vaxt püstəyə bənzədirirlər: “Ey yanağı lalə, ləbləri *püstə*; Ağzı nabat, şəkkərzəban bəri *bax!*” (M.P.Vaqif). “Mən demədim sənə: “Ay ağızı *püstə!* Havadır oylağın, yerdir vətənin” (S.Vurğun).

PÜSK, qürrə – Novruz bayramı günlərində də oynanılan oyunlarda başçı və oyunçuları təyin etmək vəsiti. Püşk üçün çöp, dəmir pul, aşiq və s. nəsnələrdən, eləcə də sözdən istifadə olunur. Sözlə bağlı bir püşk nümunəsi:

Uşaqlar məhəllə, həyət meydançalarına toplaşırlar. Müəyyən bir oyun, misal üçün, gizlənqəç oyunu oynamاق isteyirlər. Bəs kim gözlərini yummali, gizlənənləri kim tapmalıdır? Bunun üçün çoxsaylı nümunələrdən oxumaqla həmin oyunçunu müəyyənləşdirirlər:

Motal-motal,
Tərsə motal.
Yağ atar,
Qaymaq tutar.
Ağ quşum,
Ağ arçinim.
Göy quşum,
Göyərçinim.
Qarğı qara,
Durna hara...
Çilmə çilik,
Bircə əmlik.
Qəmbər çarıq,
Biz də variq.
Əmrəqulu
Yoxdu pulu.
Vur nağara,
Çix qirağa.

Oyunçuların sayı qədər bu püşkatma söyləməsi deyilir. “Çix qirağa” hansı oyunçuya deyilirsə, o, gizlənənlər sırasına keçir. Sona qalan gözlərini yumub təyin olunmuş mərədə durur.

Rr

RƏSUL RZA, Rəsul İbrahim oğlu Rzayev (1910-1981) – şair, dramaturq, tərcüməçi, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq şairi (1960), əməkdar incəsənət xadimi (1945), SSRİ Dövlət mükafatı laureati (1951), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1980).

Rəsul Rza Azərbaycanın Göyçay şəhərində anadan olmuşdur. Tiflisdəki Zaqafqaziya Kommunist Universitetində (1926-1927), Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında (1931-1933), Moskvadakı Millətlər İnstitutunda ve Ümumittifaq Dövlət Kinematoqrafiya İnstitutunda (1934-1937) təhsil almışdır. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının müdürü (1938), Azərbaycan Yəzicilər İttifaqının sədri (1938-1939), Bakı kinostudiyasının müdürü (1942-1944), Azərbaycan Kinematoqrafiya naziri (1945-1948), Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaktoru (1966-1975) və s. vəzifələrdə işləmişdir. Bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur. "Qanadlar" (1935), "Vətən" (1942), "Bəxtiyar" (1942), "Leytenant Bayramın gündəliyindən" (1943), "Seçilmiş əsərləri", iki cilddə (1955-1956), "Pəncərəmə düşən işıq" (1962), "Duyğular, düşüncələr" (1964), "Dözüm" (1965), "Mənim fikrimcə" (1967), "Seçilmiş əsərləri", dörd cilddə (1967-1974), "Üzü küləyə" (1978), "Seçilmiş əsərləri", beş cilddə (1980-1983), "Mən torpağam" (1988), "Seçilmiş əsərləri", beş cilddə (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. R.Rzanın "Novruzgülü" şeri ilin ən gözəl fəsli baharın gəlməsindən xəbər verən incə, zərif çiçəyə həsr olunmuşdur.

Ot, quzu qırımı!
Novruzgülü səpələnib hər yana;
yaşıl məxmər üstüne tökülmüş,
mirvari danələri kimi.
Elə bil, ağ buluddan
damla-damla tökülib.
Hər yanda novruzgülü!
Novruzgülü!
Bəlkə də, sabah
bir şaxta yandıracaq onu?
Yandırsın!
O xəbər verdi
baharın yaxın olduğunu.
Şaxtadan məhv olsa da,
zalim bir hökmər yanına gəlmış
xoş xəbərli elçi kimi,
bu ölüm məhzun etməsə də heç kimi,
novruzgülü
nə gileyənər, nə küsər.
Yetər ki, o,

çöllərə, çəmənlərə
bahardan verdi xəbər.
Novruzgülü
nə gileyənər, nə küsər.

RUZİ YAĞINTISI – qışın qurtarib yazın başlandığı vaxtda yağan qara, yağışa verilmiş ad. İlaxır çörşənbələrin yerə dəyən istiliyi torpağı oyadır. Donu açılmış torpaq yumşalar. Bu vaxt yağan qar, yağış rahat-rahat torpağın canına hopur, əkinəcəyin məhsuldarlığını qat-qat artırır. Buna görə də, deyilən vaxtda yağan qar, yağış ruzi yağıntısı adlanır.

Ss

SABİR, Mirzə Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadə (1862-1911) – böyük Azərbaycan şairi. Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Təhsilini məşhur şair Seyid Əzim Şirvaninin üsuli-cədidi məktəbinde almışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk illərində F.Köçərli, A.Səhhət, S.M.Qənizadə və başqaları ilə dostluğu, qabaqcıl ictimai ideyaların təsiri onun yaradıcılıq inkişafına kömək etmişdir. O zamandan M.Ə.Sabir “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “Irşad”, “Zənbur”, “Dəbistan”, “Həqiqət” və s. mətbuat orqanlarında şeir və məqalələr çap etdirmişdir. M.Ə.Sabirin mübariz, döyüşkən şair kimi şöhret qazanması bilavasitə C.Məmmədquluzadənin 1906-cı il aprelin 7-dən başlayaraq nəşr etdiirdiyi “Molla Nəsreddin” jurnalı ilə bağlıdır. Yaradıcılığı türkdilli və farsdilli xalqlar ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərmüşdür. M.Ə.Sabir şeirlərini, əsasən, “Hophop” imzası ilə çap etdirmişdir. Əsərləri ilk dəfə (1912) və sonralar dəfələrlə “Hophopnamə” adı ilə nəşr olunmuşdur. Şairin “Yaz günləri” və “Bahar töhfəsi” şeirləri baharın gəlişinə, Novruz bayramına həsr olunmuşdur.

Gəl, gəl, a yaz günləri!
İlin əziz günləri
Dağda ərit qarları,
Bağda ərit qarları.
Çaylar daşib sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.
Ağaclar açsim çiçək
Yarpağı ləçək-ləçək.

* * *

Ey tökən mollaların kamına sərvət, Novruz!
Əğniyalarla quran məclisi-işrət, Novruz!
Səndə hər kəs sevinir, bəs niyə ancaq füqəra
Çəkir övladını gördükdə xəcalət, Novruz?!

“SALAM ƏLİK SAY BƏYLƏR” – Novruz bayramı günlərində də oynanılan “Sayaçı” meydan tamaşası.

İştirakçılar:

Baş çoban – yapincılı, əli dəyənəkli, köpəyi də (maskalı aktyor) yanında
Soytarı – tamaşanın aparıcısı
Baş çobanın köməkçiləri – cavan, igid çobanlar; birinci, ikinci, üçüncü
Təkə oynadan – ikinci soytarı, komik
Yalançı pəhləvanlar – qalib, möğlub, komiklər
Rəqqaslar – baş rəqqasə, köməkçi rəqqasələr, tərəkəmə geyimli oğlan və qızlar
Yeniyetmələr – dəstəbaşı, rəqs edənlər

Bənək – yeniyetmələrin köpəyi – (maskalı aktyor), rəqqas

Qoyunlar – maskalı rəqqas aktyorlar; birinci, ikinci, üçüncü

Kəçi – maskalı rəqqas, aktyor

Təkə – maskalı rəqqas, aktyor

Çəpişlər – maskalı üç uşaq, rəqqas

Kütləvi səhnə iştirakçıları

Geniş meydança. Uşaqlar, gənclər, qızlar, gəlinlər, qocalar, qarilar yarımdairə vurub tamaşa səhnəsinə tərəf əyləşmişlər. “Sayaçı” dəstəsinin gəlişini gözləyirlər. Musiqi çalınır. Bir dəstə yeniyetmə qız meydançanın ortasında “Sayaçı” mərasim rəqsini ifa edir. Ortada rəqs edən baş rəqqas oxuyur:

Qara qaş, qara gözlər,
Çoban qatığı üzlər,
Əli xinalı qızlar,
Əllərində çanaqlar,
Bərənin yolun gözlər,
Qoyunun yolun gözlər,
Çobanın yolun gözlər.

Rəqs edən qızlardan biri baş rəqqasın ifa etdiyi nəgməni davam etdirir:

Sürünü döndər çoban,
Qulançardan dər, çoban!
Özün topla, özün ye,
Bizə də göndər çoban!

Başqa birisi:

Yapıncına gir, çoban,
Könlümü dindir, çoban,
Özün çal, özün çağır,
Dağlar sənindir, çoban!

Üçüncüüsü:

Güller deyər: dər məni,
Yamaclara sər məni,
Çoban qağam sən oxu,
Qananlar sevər məni!

Baş rəqqas ifasını davam etdirir:

Ağ biləkli gəlinlər,
“Sağım-sağım” desinlər,
Ağ birçəkli qarilar,
Bölüm, bölüm etsinlər.

Bu oğlumun deyəsi,
Bu qızımın deyəsi,
Sarı suyu qalandı,
Boz köpəyə tökəsi.

Rəqs edən başqa bir qız (zarafatla)

Ucu yanlıq kösöv ilə
Boz köpəyi döyəsi.
Yekə başlı boz köpək
Qoyuna “yeri!” deyəsi (*şən gülüş*).

Baş rəqqas:

Qoyun həyətə dolsun,
Altına qab qoyulsun,
Yığından pay verilsin.

Rəqs bitir. Qızlar şən əhvalı-ruhiyyə ilə keçib dövrə vuran tamaşaçıların arasında əyleşirlər. Sonra çevik, ritmik oyun havası çalınır. Bir dəstə yeniyetmə meydancaya çıxıb rəqs etməyə başlayır. Onların ardınca meydancaya Bənek - çoban iti maskasıda rəqqas aktyor atılır. Onlarla oynamaq istoyir. Yeniyetmələr Bənəyi dövrəye alır, yeni musiqinin müşayiəti ilə oxuyaraq onu oynadırlar.

Dəstəbaşı:

Haramı geldi,
Qoyunu basdı.

Bənək ifa edilən ritmə uyğun olaraq rəqs etməyə başlayır.

Yeniyetmələr isə xorlu bu bəndi təkrarlayırlar.

Xor:

Bənək ha, a Bənək ha,
Bənək ha, a Bənək ha!

Dəstəbaşı:

Səhər ertə yel əsdi,
O yel səbrimi kəsdi.

Xor:

Bənək ha, a Bənək ha,
Bənək ha, a Bənək ha!

Dəstəbaşı:

Suyun bulaqda qaldı,
Yalın yalaqda qaldı.

Xor:

Bənək ha, a Bənək ha,
Bənək ha, a Bənək ha!

Dəstəbaşı:

Ellər arana köcdü,
Harayladı gəlmədin.
Çoban yaylaqda qaldı.

Xor:

Bənək ha, a Bənək ha,
Bənək ha, a Bənək ha!

Oyun bitir. Yeniyetmələr, Bənək meydançamı tərk edirlər. Bu vaxt diringi (güləş) havası çalınır. İki yalançı pəhləvan hay-küyle meydançaya daxil olur. Onlar əvvəlcə pəhləvanlar kimi meydan sulayıb sonra qurşaq tuturlar. Bayağı yeniyetmələr irəli çıxıb öz səs-küyləri ilə onları güləşə qızışdırırlar. Çox çəkmir ki, yalançı pəhləvanlardan biri qalib gəlir. Qalib gələn yalançı pəhləvan özünü öyür. Rəqibini ələ salır. Ona gülür. Sinosını şisirdir.

Qalib yalançı pəhləvan. Sən heç bilirsən kimiy-nən qurşaq tutursan?

Məğlub yalançı pəhləvan (onun ağızını yamsı-layaraq). Kimiy-nən qurşaq tuturam?

Qalib yalançı pəhləvan (onun üstünə qırṛələ-nərək). Sən canavarlarla tutuşan qorxmaz çobanla güləşirsən.

Məğlub yalançı pəhləvan (kinayə ilə). Sən canın.

Qalib yalançı pəhləvan. Başın haqqı.

Məğlub yalançı pəhləvan (guya ondan qor-xur). Vay dədə vay! Mən heç bilməmişəm. Bir gör ha! Canavarla necə qurşaq tutubsan? Bir danış görək?

Qalib yalançı pəhləvan (əzilib-bützülərək). Deyirsen yəni şücaətimdən danışım, hə? (*Tamaşaçılar arasında gülüş*).

Məğlub yalançı pəhləvan (onu arxadan irəli itələyərək). Utanma, keç ortalığa, başına gələn qəzani danış. (*Arxadan səslər*). Danış, danış!

Qalib yalançı pəhləvan. Danış deyirsiniz, danışım da.

O, meydançanın ortasında bardaş vurub əyləşir.

Məğlub yalançı pəhləvan və
onları bayadandan əhatə etmiş yeniyetmələr də əyləşirlər.

Qalib yalançı pəhləvan (qorxulu bir əhvalat danışmış kimi). Hə günlərin bir günü idi. Boz köpək idi, sürüünün ağsaqqalı Kosa təkə idi. Mən idim. Bir axşam-çağı üçümüz də qaya üstündə oturub sürüünü otarırdıq. (*Burada o səsini dəyişir və heyrlətə*.) Bir də nə görsək yaxşıdır?

Dinləyicilərdən biri (zarafatla). – Yəqin daş altından çıxıb qorxusundan götürülən dovşan!

Başqa dinləyici. Yox canım, yəqin tülükü!

Qalib yalançı pəhləvan (hər ikisinə hirslənərək). Yox canım... bəlkə uzunquyruqlu sıçovul, dəvə qığı boyda bir sıçan! Kəsin səsinizi, axmağın biri axmaqlar. (*Hər ikisi-nin başına qapaz vurur*). Nə dovşan, nə tülükü, (*onlara işarə ilə*) siz boyda zırkı bir canavar?!

Məğlub yalançı pəhləvan (heyrlətə). Vay dədə vay! Bəs sən ona neylədin?

Qalib yalançı pəhləvan (ona). Məgər sən pəhləvan lələşini tanımirsan? Yanımda mürgüləyən boz köpəyə üz tutub dedim: – Ayə, ay boz köpək, tez ol dur, o canavarı qat qabağına qovala, qaçıb getsin.

Məğlub yalançı pəhləvan (sevincək). Köpək də durdu qovaladı, him...m?!

Qalib yalançı pəhləvan. Xeyr! Nə durdu, nə də canavarı qovaladı.

Məğlub yalançı pəhləvan. Bəs onda neylədin?

Qalib yalançı pəhləvan (soyuqqanlılıqla). Ney-ləyəcəyəm, heç nə. Üzümü yanımdakı Kosa təkəyə tutub dedim: – Təkə, ay təkə, sən dur, sürüünü sal dalına qaç, qoy canavar görsün ki, qaçırsınız, o da çıxıb getsin.

Məğlub yalançı pəhləvan (yenə sevincək). Təkə də durub sürüünü salıb dalına qaçı, himi?!

Qalib yalançı pəhləvan (saymazyana). Xeyr, canım, heç gözünü də qırpmadı.

Məğlub yalançı pəhləvan (məyus). Sən canın?

Qalib yalançı pəhləvan (onun başına vurur). Başın haqqı.

Məğlub yalançı pəhləvan. Bəs onda neylədin?

Qalib yalançı pəhləvan. Rəhmətliyin oğlu ney-ləyəcəyəm, heç nə. Naəlac qalib özüm durdum ayağa.

(Ayağa durur. Hami onun nə edəcəyini, nə deyəcəyini həyəcanla gözləyir.) Əl atdim çomağıma ki, götürüb tulazlayım, gözlərini üstümə bərəltdi. (O, canavar kimi dişlərini qıçayıb gözlərini bərəldir.)

Məğlub yalançı pəhləvan (ona). Əyə, sən canin elə eləmə, mən qorxuram.

Qalib yalançı pəhləvan (sözünə davam edir). Başın haqqı, çomağımı da tapmadın. Əl atdim belimdəki (əllərini bel qurşağında gəzdirir, guya belindəki tiyəni axtarır) tiyəyə, çıxarıb cumam canavarın üstünə, gördüm, üstümdə tiyə nə gəzir.

Məğlub yalançı pəhləvan (ona). Sən canin.

Qalib yalançı pəhləvan (ona). Başın haqqı! (Sonra nə fikirləşirsə açıqlanır, məğlub yalançı pəhləvanın başına bir qapaz endirir.) Kiri, axmağın biri, axmaq! Qoy ağızımızda sözümüzü deyək də! (Sakitləşir, əvvəlki həyəcanlı vəziyyəti alıb, sözünə davam edir.) Hə, cin vurdur beynimə. Dönüb oldum yekə bir pələng (indi də pələng kimi nərildəməyə başlayır), nərildəyib hücum etmək istədim kafirin üstünə ki, tutum quş boğazı kimi (alləri ilə göstərir) boğazını üzüm atım yerə. Tez özümə toxraqlıq verdim. Dedim lənət şeytana! Yazıqdır. Qoy yerdən daş götürüb tulazlayım qabırğasına, qaçsin.

Yerə əyilir ki, daş götürüb canavarı necə vurduğunu göstərsin. Bu əsnada məğlub yalançı pəhləvan üstündə gizlətdiyi canavar maskasını çıxarıb üzünə taxır, onun qabağında dayanıb canavar kimi mırıldamağa başlayır. Düzələn qalib yalançı pəhləvan qarşısında canavar durduğunu görüb özünü itirir, qorxudan əsməyə başlayır. “Vay dədə!” deyib bağırrı, əlin-dəki daşı yerə atıb qaçırl. Məğlub yalançı pəhləvan da onu qovurmuş kimi meydancanı tərk edir. Bu hərəket tamaşaçılarda da şən gülüşə səbəb olur.

Bu arada yenidən musiqi sədasi eşidilir.

Yeniyetmələrdən biri (yoldaşlarına). Gəlin çoban tapmacası oyunu oynayaq.

Yeniyetmələr (bir ağızdan). Gəlin çoban tapmacası oyunu oynayaq.

Başqa birisi. Oynayaq, oynayaq.

Səslər. Birinci tapmacanın mən deyəcəyəm.

Həmin yeniyetmə. De.

Səslər.

O nədir:
Qarğı qamış,
Ağıza yapış,
Üstü deşik,
Gerisi beşik, hə?

Yeniyetmələr (bir ağızdan). Tütək.

Başqa yeniyetmə. Çəkil o tərəfə. (Onu yana itələyir, yerinə keçir.)

Başqa qoca. O nədir ki, (əli ilə göstərir) ağ saqqalam, bəyirrəm (Keçi kimi bəyirir).

Yeniyetmələr “Keçi!”, “Keçi!” – deyərək gerisini deməyə onu qoymurlar.

Başqa yeniyetmə. Dayanın mən eləsini deyim ki, yüz il qala cavabını tapmayasınız. O nədir ki, (əli ilə də göstərir) ağızı qara, boz bəylər, vursan ağzin əyilər.

Yeniyetmələr arasında bir anlığa pauza.

Hə, di indi tapın görün, necə tapırsınız. (Tapmaca deyən qürərlənir, lakin bu qürərlənmə uzun sürmür.)

Yeniyetmələrdən biri. Aha, mən tapdım.

Səslər. De!

Səslər. Canavar.

Yeniyetmə. Düzdür! Düzdür!

Cavab tapılan kimi qürələnən yeniyetmə port olur.

Yoldaşları ona gütlərlər. Bu arada tamaşaçılardan içərisindən bir qocanın səsi eşidilir.

Qoca. Ay uşaq, gəlsəniz bir tapmaca da mən deyim.

Səslər. De, de.

Qoca. O nədir ki, gecə gəzər aylı xan,

Gündüzü də yaylı xan,

Göy otların başında,

Düymə düzər aylı xan.

Yeniyetmələr arasında bir anlığa süküt çökür. Hami düşünür.

Lakin bu süküt da uzun çəkmir.

Yenə də tamaşaçılardan başqa bir qoca gelir.

Başqa qoca. Ay uşaq, qoyun o tapmacanın da cavabını mən qoca deyim. Razınız?

Səslər. Razıyıq, razıyıq.

Həmin qoca. Bu tapmacanın cavabı dağ döşünə səpələnib otlayan qoyun-quzu sürüsüdür.

Cavab hamını sevindirir. Yerlərdən “sağ ol, ay qoca!” niğası ucalır. Bu vaxt nağara ilə qarazurna çalınır. Meydança boşalır. Ortaya Sotyari daxil olur, tamaşaçılara üz tutur.

Sotyari.

Salam əlik say bəylər!

(baş əyir)

Bir-birindən yey bəylər!

Saya goldi, gördünüz?

Salam verdi, aldnız?

Bir qoyunla bir keçi,

Sayaçıya verdiniz?

Sotyari sözünü bitirər-bitirməz səhnə arxasından, uzaqdan qoyun-quzu mələşməsi və çoban tütyinin həzin səsi eşidilir.

Sotyari (tamaşaçılara). Bayrama day nə qaldı?

Nə qaldı, nə qalmadı?

Yerdən səs. Bir əllicə gün qaldı.

Sotyari.

Əlli günü say ötür,
Qarmala quzu götür.
Əlli günü-gecəsi,
Sağmal subay seçəsi,
Sayan yağış yağası,
Sarmaşıq, ot bitəsi.
Quzu təlkə tutası,
Çəpiş irmək atası.

Səhnə arxasından səs bu dəfə yaxından eşidilir.

Soytarı (*tamaşaçılara*).

Siz sayadan qorxmursuz?
Səfa yurda qonmursuz?
Səfa olsun yurdunuz?
Ulamasın qurdunuz!
Ac getsin avanınız!
Tox gəlsin çobanınız!

Səhnə arxasındaki səs daha da gurlaşır. Çok keçmir ki, meydançada Baş çoban öz dəstəsi ilə görünür. Soytarı onları görən kimi tamaşaçılara göstərir və onlara müraciətə deyir:

Soytarı.

Bu saya yaxşı saya,
Həm çeşməyə, həm çaya,
Həm ülkərə, həm Aya,
Həm yoxsula, həm baya!
(*pauza*)
Saya yaxşı sayadır,
Yeri-yurdu qayadır,
Onun gözəl sözləri,
Yatanları oyadır.

Musiqi dəyişir. Aşağıdakı mətnə uyğun yeni musiqi çalınır. Baş çobanla gələnlər: köməkçilər, boz köpək, canavar, keçi, təkə, qoyun-quzu və çəpişlər hər biri özünməxsus, meydanda qarışq rəqs etməyə başlayırlar.

Baş çoban.

Uzun saçlı yarım var,
Ona etibarım var.
Dağlar öz oylağımızdır,
Qaynar bulaqlarım var.

Xor.

Dağlar öz oylağımızdır,
Qaynar bulaqlarım var!

Baş çoban (*uca səslə*)

Göydəki göy buludlar,

Meydançada rəqs edənlər (*xorla*)

Yorğanıdır çobanın.

Baş çoban

Yasti-yasti təpələr.

Rəqs edənlər

Yastiğdır çobanın.

Baş çoban

Yumuru-yumuru qayalar,

Rəqs edənlər

Yumruğudur çobanın.

Baş çoban

Əlindəki dəyənək.

Rəqs edənlər

Qalxanıdır çobanın.

Baş çoban

Yanındakı boz köpək.

Rəqs edənlər

Yoldaşıdır çobanın.

Baş çoban

Ağzı qara canavar.

Rəqs edənlər

Düşmənidir çobanın.

Baş çoban (*tamaşaçılara*)

Bu saya kimdən qalib?

Tamaşaçılar.

Adəm atadan qalib.

Baş çoban

Adəm ata gələndə,
Musa çoban olanda,
Qızıl öküz duranda,
Qızıl buğda bitəndə,
Dünya bünyad tapanda.
Şişliyimiz öyəcdi,
Onun dördü uludu,
Aşıqlığı qurudu,
Paçası qiymətlidi,
Qabırğası dadlıdı.
Qabırğa içi pərdə,
Pərdə iki rəngdə,
Altmış arşın bağırsaq,
Bir-birinə ulqaşaq,
Əzəl atasın deyim,
Sonra anasın deyim.
Yeriyir, yeriyir, gərnəşir.
Buynuzuyla döyüşür.
Buynuzu burma-burma,
Zinhar qoyunu vurma,
Qoyunsuz yerdə durma.
Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulu yaya bənzər,
Qoyunsuz evlər gördüm,
Qurumuş çaya bənzər.
Qoyun var kərə gəzər,
Qoyun var küre gəzər,
Gedər dağları gəzər,
Gələr evləri bəzər.
Canım qoyunun ağı,
Gedib dolanar dağı,
Otlar qara qıyağı,
İçəri sərin bulağı
Ağ olar dirnağı,
Şirin olar qaymağı,
Qarilar dutar yağı,
Gəlin payız dayağı,
Gəlin yeyir qaymağı.
Qızlara cehiz olar.
Çobana çariq bağlı,
Uşağa bilək bağlı.
Sizin canınız sağ olsun,
Payız buğda, yağı olsun.
Hamınız elliyincə
Damağınız çağ olsun.

Baş çoban sözünü bitirir. Yenidən musiqi çalınır. Baş çoban, boz köpək, canavar, keçi, təkə, quzu və çəpişlər (bunlar maska taxmış aktyorlardır) keçib onlar üçün ayrılmış yerdə (sal qaya üstündə) əyləşirlər. Cavan köməkçi çobanlar öz qoyunları ilə musiqi sədasi altında rəqs etməyə başlayırlar və ayrı-ayrılıqla onları öyürlər.

Birinci köməkçi

Qoyun baxar dağlara,
Sel tək axar dağlara,
Arandan dönən sürü,
Yayda çıxar dağlara.

İkinci köməkçi

Kərəsini qoyunun,
Kürəsini qoyunun,
Aclıqdan biz gəzərik,
Dürəsini qoyunun.

Üçüncü köməkçi

Sözümüzün gözü qoyun,
Dolan gəl düzü qoyun,
İldə bir əkiz gətir,
Sevindir bizi, qoyun.

Birinci köməkçi

Dağları endi qoyun,
Dolaşdı bəndi qoyun.
Süd, qaymağı bol elə,
Sevindir kəndi, qoyun.

İkinci köməkçi

Nənəm a şışek qoyun,
Yunu bir döşək qoyun,
Bulamanı bol elə
Qırıldı uşaq, qoyun.

Üçüncü köməkçi

Nənəm qumral tat qoyun,
İldən-ilə art qoyun,
Balalar ölməkdədir,
Olma gəl namərd, qoyun.

Birinci köməkçi

Nənəm qoyunun qarası,
Qırxılığı polad parası,
Yaz günü dələməsi,
Yay günü kürəməsi,
Qiş günü qovurması.

İkinci köməkçi

Nənəm a ağ baş qoyun,
Qarlı dağlar aş, qoyun.
Yağından plov olar,
Quyruğundan aş, qoyun.

Üçüncü köməkçi

Nənəm a qızıl qoyun,
Yollara düzül, qoyun,
Kəsilməsin damazlıq,
Ömr elə yüz il, qoyun.

Birinci köməkçi

Nənəm a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun,
Pendiri dilim-dilim,
Qatığı üzlü qoyun.

İkinci köməkçi

Canım a kürdü qoyun,
Otladı durdu qoyun,
Ay qaranlıq gecədə,
Görübdü qurdı qoyun.

Üçüncü köməkçi

Canım a saçaq qoyun,
Bərədən qaçaq, qoyun,
Sənə yaman baxanın,
Gözünə biçaq, qoyun.

Birinci köməkçi

Canım a xallı qoyun,
Məməsi ballı qoyun,
Sürü dağdan enəndə,
Tutarıq yallı, qoyun.

İkinci köməkçi

Nənəm a göycə qoyun,
Gedirsən öycə qoyun,
Yiyən sənin sayana,
Dolanır bəycə, qoyun.

Üçüncü köməkçi

Canım a yelin qoyun,
Qovzana telin qoyun,
Yiyən sənin ucundan,
Gətirib gəlin, qoyun.

Qoyun öyməsi bitir. Cavan köməkçilər meydani tərk edirlər. Yeni musiqi çalınır. Bu dəfə meydancaya rəqs edə-edə təkəynadan (o da başqa Soy-taridir) çıxır. Onun arxasında meydancaya Keçi, Təkə və Çəpişlər daxil olur.

Təkə oynadan
(*meydana girən Keçi, Təkə və Çəpişlərə*)

Qoyunun ucu gəldi,
Dolandı köçü gəldi,
Sürünün qabağında,
Bir ala Keçi gəldi.

Keçi, Təkə və Çəpişlər təkəynadana qoşulub rəqs etməyə başlayırlar.

Təkə oynadan (*Keçiyə*)

Nənəm a qatar Keçi,
Qayada yatar Keçi,
Qiş soyuğu gələndə,
Balanı atar Keçi.

Sonra üzünü çəpişlərə tutur.

Nənəm bala çəpişlər,
Yovşan başını dişlər,
Gedər yaylağı gəzər,
Gələr aranda qışlar.

Üzünü təkəyə tutur.

Bu təkə axta təkə,
Boynunda noxta təkə,
Yayda qul tək satılar,
Qiş çıxar taxta təkə.

Bu təkə yarış təkə,
Boynu bir qarış təkə,
Keçi ilə küsmüşdün,
Çəpişlə barış təkə.

Bu təkə nəzər təkə,
Qapılar gəzər təkə,
Gəzəyən arvadların
Qabını əzər təkə.

Tamaşaçılar arasında şən gülüş.

Təkəm, ay axta təkəm,
Boynunda noxta təkəm,
Tükləri biz-biz durub,
Görübdür şaxta təkəm.

Təkəm getdi xanlığa,
Üz qoydu yamanlığa,
Təkəmi öldürdülər,
Atdılar samanlığa.

Təkəynadan bu yerde özünü hönkürüb ağlayan kimi göstərir. Tamaşaçılar arasında gülüş. Təkəynadan ağlamağını kəsir. Bu dəfə şən əhval-ruhiyyə ilə:

Təkəm getdi Mərəndə,
Tamaşadır gələndə.
Yaxşı adam çox yaşar,
Vay pisədir öləndə.
Kül təkənin başına,
Qaynanası öləndə!

Təkəoynanan təkəyə əl boğması göstərir. Tamaşaçılar arasında gülüş. Müsiqi dəyişir. Təkəoynanan təkənin noxtasından tutub tamaşaçılara qarşısına götürir. Keçi və çəpişlər də ardınca.

Təkəoynanan

Saya, saya sayadan,
Təkəmə arxalıq ver,
Xanım evin avadan.

Keçi, çəpişlər, təkə tamaşaçılardan pay yiğmağa başlayırlar.

Təkəoynanan sözünü davam edir:

Bu təkə arıq təkə,
Dabanı yarıq təkə,
Təkəmə bir pay götür,
Tüklərini say götür,
Təkəmi tez yola sal,
Özünə bir pay götür.

Payyığma bitir, onlar yenidən meydançanın ortasına qayıdırular.

Rəqs edirlər. Təkəoynanan:

Təkəm, təkəm naz eylər,

Təkə nəzədici hərəkətlər göstərir və tamaşaçılar arasında
gülüş doğurur. Təkəoynanan sözünü davam edir:

Çobana avaz eylər,
Yığar qoyun-quzunu,
Bayramı pişvaz eylər.

Təkə oyunu bitir. Təkəoynanan öz dəstəsi ilə meydançadan çıxır. Yenidən qarazuma və nağara səsi eşidilir. Aparıcı soyutarı meydançaya daxil olur.

Onun arxasında “Sayaçı” dəstəsi meydançaya daxil olur.

S o y t a rı (tamaşaçılara)
Saya, saya say bəylər!
Bir-birindən yey bəylər.
Saya göldi gördünüz,
(dəstəni göstərir)
Sayaya salam verdiniz,
Saya sizdən razıdı.

Son musiqi akkordu vurulur. Sayaçı dəstəsi bir ağızdan.

Səfa olsun yurdunuz,
Ulamasın qurdunuz,
Ac getsin avanınız,
Tox gəlsin çobanınız.

Musiqinin sədaları altında oyun-tamaşa bitir.

SARABSKI HÜSEYNQULU, Hüseynqulu Məlik oğlu Rza yev (1879-1945) – aktyor, müğənni, rejissor, pedaqqoq, teatr xadimi. Azərbaycan peşəkar musiqili teatrının banilərindən biri, Azərbaycanın xalq artisti (1932).

Azərbaycan operasının yaranması və inkişafında Sarabskinin böyük xidməti var. O, 1908-ci ildən “Nicat” cəmiyyəti nəzdindəki opera truppasının solisti olmuş, həmin il ilk Azərbaycan operası “Leyli və Məcnun”da Məcnun partiyasını müvəffəqiyyətlə oxumuşdur (bu partiyada o, dörd yüz dəfədən artıq çıxış etmişdir). Sarabski “Müsəlman opera truppası”, “Müsəlman dram truppası”nın yaradıcılardan biri idi. 1910-cu ildən Sarabski, həmçinin, rejissor kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

H.Sarabski ədəbi yaradıcılıq sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Onun “Cəhalət”, “Axtaran tapar”, “Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşıqına” dram əsərləri tamaşa yoxulmuşdur. H.Sarabski “Azərbaycan milli kostyumu”, “Azərbaycan teatr sənətinin öcherkləri” və s. əsərlərin müəllifidir. Etnoqrafik materiallар əsasında yazdığı “Köhnə Bakı” əsərində Bakının həyat və mösət tarixinin bəzi məsələləri öz əksini tapmışdır. O bu kitabında Novruz bayramının XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində necə keçirildiyini də qələmə almışdır ki, burada ixtisarla verilir:

“...Novruza iki həftə, on gün qalmış hər kəs öz halına görə hazırlıq görərdi. Qapı-bacanı əhənglə ağartmaq, evlərin bayır-bacasını süpürmək, palaz-xalçanı çırpıb təmizləmək, evi, otağı səliqəye salmaq, yeni ili bir təmizlik içərisində qarşılıqla ümumi bir adət idi.

Varlı tacir və alverçilərin hazırlığı daha təntənəli olardı. Onlar bayrama xüsusi şəkərçörəyi, badamçörəyi, paxlavaya və sair bu kimi şirniyyat bişirib hazırlardılar. Belə şirniyyat bişirməyə imkanı olmayanlar bayramı sadəcə xuşgəbarla keçirərdilər.

Bir həftə əvvəldən, istər Aşağıbazaarda, istərsə də Yuxarıbazaarda bir canlanma müşahidə edilirdi. Baqqallar dükanlarını güzgülərlə, Firdovsinin “Şahnamə”sindən alınaraq ağ parça üstündə çəkilmiş cürbəcür şəkillər, kağız fanuslarla bəzərdilər. Hər dükançı qapısından böyük bir zəng asardı. Onu çalaraq qışqırıb malını təriflədiyi kimi, yola saldığı müştərisinin arxasında da o zəngi təkrar çalardı...

Bayram axşamları arvadlar əlvən xonçalarla qəbiristanlığa gedərdilər. Qəbiristanda hər kəs öz xoncasını ölüsünün qəbri üstüne düzərdi... Qəbir üstündə qadınların ürək yanğırı oxşama səsləri, mollaların Quran və yasin oxumaları

ölgün şüalar saçan günəşin dağlar arxasında gizlənməsinə qədər davam edərdi. Sonra hər kəs öz evinə qayırdı.

Bayram axşamının gecesi bütün ailə evə toplaşardı. Qələmkar süfrə ortalığa döşənərdi. Evin yuxarı başında uşaqların atası üçün xüsusi döşəkcə salinardı. Süfrə üstə hazırlanmış xonçaya əl uzatmağa kimsənin ixtiyarı yox idi. Kiçik yaşılı uşaqlardan birisi ara-sıra xına ilə boyanmış əlini yemiş götürmək üçün qorxa-qorxa xonçaya uzatdıqda, böyük bacısı onun əli üstə vurub yavaş səsle “çok əlini, ağa döyər” – deyib onu qorxudardı. Evin kişisi icazə verməyinən heç kəsin ixtiyarı yoxdu ki, əlini xonçaya uzatsın.

Kişi isə hələ məşğuldur. O, bir bucaqda salınmış qələmkar canamaz üstə qiraətlə namaz qılır... Namazını bitirdikdən sonra “Həvvil haləna ila əhsənül hal” duasını oxuyur. Bu halda 18 yaşlı böyük oğul tələsik evə daxil olub, küçələrdə tüfəng atıldığını, beləliklə, ilin təhvil olduğunu xəbər verir. Ata qoltuğundan üstü güləbətin çəkili saat qabını çıxarıır, gümüş saatının qapağını açıb saatə baxır, ilin təhvil olmasına hələ bir neçə dəqiqə qaldığını bildirir, canamazı bükbüb yiğisidir. İrəli gəlib süfrə başında salınmış döşəkcə üstə oturaraq, arxasına qoyulmuş nazbalışa söyklər. Hami xonçanın başına toplaşdıqdan sonra bir qədər bayram yemişindən yeyir, anaları südlüpləv qazanını yerə qoyur, hər uşağın payını öz boşqabına tökərək verir. Südlüpləv yeyildikdən sonra süfrə yiğilir.

Sübh açıla-açılmaya məscidlərin minarələrindən sübh azanının səsi eşidilərdi...”

SARIVƏLLİ OSMAN, Osman Abdulla oğlu Qurbanov (1905-1990) – şair, Azərbaycanın xalq şairi (1977). Qazax rayonunun II Şixli (Sarivəlli) kəndində anadan olmuşdur. Qazax Müəllimlər Seminariyasında təhsil alıqdan sonra bir müddət müəllimlik etmişdir (1926-1929). İkinci Moskva Dövlət Universitetinin filologiya

fakültəsində oxumuşdur (1929-1932), Bakı Pedaqoji Texnikumunda müəllim (1932-1935), Bakı Teatr Texnikumunda müdər (1939-1940) və s. vəzifələrdə işləmişdir. Xalq yaradıcılığının təbliğçi, aşıqların əsərlərinin tərtibi və tədqiqi sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Tərcüməçiliklə də müntəzəm məşğul olmuşdur.

“Dəmir sətirlərim” (1934), “Bənövşə” (1940), “Gətir, oğlum, gətir” (1943), “Bahar çıçəkləri” (1949), “Seçilmiş əsərləri”, üç cilddə (1971-1975), “Hər kim yüz il yaşaması” (1976), “Mən sabaha gedirəm” (1979), “Seçilmiş əsərləri”, iki cilddə (1986-1987), “Kür qırağında” (1987), “Seçilmiş əsərləri” (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. “Bahar nəğməsi” şairin ilin gözəl fəsli bahara aid yazdığı şeirlərindəndir:

Doğdu Günəş, əridi qar,
Bahar gəldi, bahar gəldi.
Xəbər verdi qaranquşlar:
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Səhər çağı hava xoşdu,
Könüller qaynadı, coşdu.
Uşaqların yaxın dostu,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Çaylar daşdı, köpükləndi,
Dağların döşündən endi...
Ağ geyib ellər bəzəndi,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Kötük dən uçdu arılar,
Qarışqalar qatar-qatar.
Kol dibindən yol saldılar;
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Budaqlarda gülə-gülə,
Bülbül nəğmə deyir gülə.
Al şəfəqli bir günəşlə,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Aşıqlar qurşandı saza,
Şairlər söz qoşdu yaza.
Bizim güllü bağçamıza,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Göy çəməndə səhər-səhər
Mahni deyir şən körpələr.
Yaxasında bənövşələr
Bahar gəldi, bahar gəldi.

SAY SAYMAQ – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar oyuna başçı seçilir. Başçı uşaqları cərgəyə düzür, müəyyən say rəqəmi seçilir.

Əsasən, 15, 25, 35, 45, 55, 65, 75, 85, 95 rəqəmlərini götürürlər. Uşaqlardan bir-bir bu rəqəmləri tez-tez söyləmək tələb edilir. Çəşana hamı bir yerdə: "Maymaq, a maymaq" – deyir, onu utandırırlar.

SAYA(ÇI) – Azərbaycanda, Anadolunun (Türkiyə) çeşidli bölgələrində, eləcə də Qərbi Trakiyada yayılan oyuna əsasən, türklərin ənənəvi dünyagörüşündə bir ruh adı. "Saya" heyvandarlıqla məşğul olanları himayə edər. Əski mifoloji kultla bağlılığı şübhə doğurmayan bu oyun özünün ritual simvolikasına görə Balkanlarda oynanan Cəməl mərasimi ilə də yaxından bağlıdır. Hətta bu oyunu aparanlardan biri "Sayaçıbaşı", Türkiyənin bir sıra bölgələrində isə həmin mərasim-oyunun özü sadəcə olaraq "Saya" da adlanır. "Saya" oyununun türk etnik-mədəni sisteminə daxil bir sıra yerli ənənələrdə "sayaçı Kosa" adlanması faktı da diqqəti çekir.

Qoyunlar quzulamağa başladığı zaman çoban paltarı geymiş adamlar kənd-kənd gəzib "Sayaçı sözleri", "Sayaçı türküsü" və ya "Saya gəzməsi" adlanan bu mərasimi – "Sayaçı" mərasimini icra edərdilər. Sayaçı şənliyinin keçirildiyi gün quzuların ana qarnında canlandıqları gün olaraq qəbul edilirdi. "Qodu-qodu" mərasim oyununun eyni olan "Saya gəzisi" Azərbaycanın bəzi yerlərində "Kosa-Kosa" da adlanırdı. Sayaçılar qoyun-keçi dərisinə girib saçaklı çoban papağı qoyar, üzlük taxar, gülməli oyunlar çıxarardılar. Çobanlar da özləriyle bir neçə qoyun-quzu, bir az da ağarti götürüb sayalar oxumağa başlardılar. Xalq inanışlarında bir "şaman duası" dəyəri daşıyan (görünür, bu üzdən də Sayanı şamanla, ozanla eyniləşdiriblər) və "Saya gəzdirmə" adı ilə uşaq ədəbiyyatına belə keçən sayaçı türkülərinə görə el arasında yüksək mövqeyi olan Sayaçı özünü Adəm Ata soyundan sayır, Həzrət Musanı müqəddəs pir bilir.

Əsasən mənzum olan sayalarda təbiətin oyanması, qoyunların quzulaması, məhsulun bolluğu vəsf olunurdu. Beləcə, "Sayaçı" mərasimi bərəkətli təbiətin məhsulunun bollugunu rəmzləndirirdi. Bu mərasim qaynaqlı oyun özündə çox sayıda arxaik elementləri qorumuşdur. Rəqsə zəngin arxaik tipli bu oyun, "canavar", "qoyun", "keçi", "bənək", "təkə" kimi üzlük geymiş oyunçuların ifalarından da göründüyü kimi, təbiət başlangıcına xas cizgiləri aydın şəkildə özündə saxlayıbdır. Buradakı bol gülüş də, yanlış olaraq yozulduğu kimi, komizm və sadəcə şux zərafat deyil, artımı, bolluğu-bərəkəti simvolizə edən gülüş olub, torpağa təsir edərək ondan bolluq-bərəkət istəmək, yəni məhsuldarlıq ideyası ilə bağlıdır.

Tərəkəmələr arasında çox yayılan bu oyunda bütün kök əqli elliklə iştirak edərdi. Yəni oyuna tamaşa edənlər oyunun gedisində həm də onun iştirakmasına çevirilir, bu yolla bir bütövlük havası yaranırkı ki, bu zaman da bir kimse özünü başqa kimsədən ayırmırı. Bunlar isə arxaik ritual elementi olub, oyunun dirilik, bolluq və artım ideyasını simvolizə elədiyini göstərir.

Sayaçı oyununu idarə edən ənənənin özüydü. Ənənə oyundakı şeir parçalarını dəyişdirməyi yolverilməz sayırdı. Burada oyunçunun öz bacarığını göstərməsi yalnız və yalnız mərasim oyunun qaydaları içərisində baş verə bilərdi. Oyunda təbiətin özündən gələn güclü bir ritm var. Həmin ritm tərəkəmənin yaşayış tərzində də bu yaşayışı təbiətlə nizam içində saxlayan bir qüvvət kimi mövcuddur.

SAYA GƏZİSİ – Novruz bayramı ərefəsində axşamçağı çobansayağı geyinmiş uşaq və gənclər tərəfindən icra olunan mərasim ayını. Qəribə geyimli iştirakçılar dəf çala-çala əllərində bir, yaxud iki müqəvvə – təkə və qoç başlarını əks etdirən fiqurlar ev-ev, qapı-qapı gəzir, baca-baca oyunu və müxtəlif məzəlli rəqsərlər ev sakinlərini qış fəslinin bitməsi, yazın gəlişi münasibətilə təbrük edirlər. Müqəvvəmə bəzən iştirakçılarından biri maskataxma – cildəgirmə üsulu ilə təsvir edirdi. Xeyir-bərəkət gətirən hamı-ruhları dəvət anlamı verən bu ayın şamanist təsəvvürlərlə bağlıdır.

SƏBZƏ – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri, tumsuz ağ üzüm sortlarından hazırlanan kırmış növü. Səbzə hazırlamaq üçün iki üsuldan istifadə olunur:

1) əvvəl üzüm zəif qaynayan əhəng suyuna anı tökülb götürülməkələ pörtülür. Su ilə yuyulur və günəş altında qurudulur;

2) birinci üsuldakı kimi əvvəl üzüm pörtüldükdən sonra tüstüyə verilir və kölgədə qurudulur. Kölgədə qurudulmuş səbzənin keyfiyyəti günəş altında qurulmuş səbzənin keyfiyyətindən daha yaxşı olur (bax: *Kışmış*).

SƏBZİQOVURMA – Novruz bayramında da bişirilən xörək növü, aş – plov qarası. Xırda tikələrə doğranmış qoyun əti qovrular, üstünə qızardılmış soğan əlavə edilir. Çox hissə kəvər, həmçinin şüyüd, nanə, keşniş, göy soğan, tərxun, ispanaq və turşəng doğranıb qızarmış ətə qarışdırılıraq bişirilir. Bişənə yaxın üstünə abqora (yaxud limon turşusu) töküür. Plov yanında verilir. Ayrıca xörək kimi, sarımsaqlı qatıqla da yeyilir.

SƏDDƏ BAYRAMI – çox qədim zamanlarda Novruza düz əlli günün qaldığını bildirmək üçün Azərbaycanda keçirilən bayramın adı. Bayramın əsas əlaməti camaatin toplaşacağı meydanda böyük tonqal yandırmaq, atəşfəsanlıq keçirmək, qış yola salmaq mərasimi olmuşdur. Xalqımız Səddə bayramını yanvarın son günü, iki çille arasındaki sərhəddə, Böyük çilləni əvəzleyən Kiçik çillənin sərt şaxtalının qarşısını almaqdan ötrü çəkilən böyük manə, odlu-əlovlu bənd, yaxud “sədd” kimi mənalandırıb. Buraya axın-axın gələn insanlar el-ələ tutub tonqalın ətrafında hərlənərək, “Əlli gün Novruza qədər, yüz əlli gün biçinə kimi” sözləri ilə başlanan nəğma oxuyur, şənlilik keçirir, rəqs edib tamaşalar göstərirler. Sayaçı nəğməsindəki:

Novruza nə qaldı,
Nə qalmadı, nə qaldı,
Əllicə gün ötür,
Qarmala quzu götür –

misralarında da həmin güne işarə olunur.

Nizami Gəncəvi “İskəndərnəmə” poemasında Novruzla bərabər Səddə bayramını belə təsvir etmişdir:

Novruz ilə Səddə bayramlarında,
Ayınlər yenidən olurdu bərpa.
Ər üzü görməmiş növrəstə qızlar,
Evindən sevinclə dışarı çıxar.
Əllər al xinalı, üzlər bəzəkli,
Hər yandan golirdi coşqun ürəkli...
...Hər bir qıvrımsaçlı, gəlişi gözəl,
Ayaq yerə döyər, şappıldadar əl.
Hərə bir sərv idi, əldə güldəstə,
Sərv əndamlı bənzər çiçəkpərəstə.
Hər il qızlar bu gün axır hər yandan,
Ürək arzusuna açılır meydan...

X-XI yüzilliliklərdə yaşamış Xarəzm alimi Əbu Reyhan Biruni odlu-əlovlu bayramın mənşəyini bu cür izah edir: “Belə deyirlər ki, Səddə günü qış cəhənnəmdəki zağasını tərk edib, bu dünyaya qədəm qoyur. İnsanlar qışın üz verə biləcək xəta-bəlasını özlərindən uzaqlaşdırmaqdən ötrü tonqal çatıb, od-əlov yaxır, ətirli ot və ağaç yandırır, bu günün gecəsini “gicitikən gecəsi”, yaxud “sancan gecə” adlandırırırdı, çünkü doğrudan da bu gecə həddindən soyuq bir gecədir”.

SƏMƏD VURĞUN, Səməd Yusif oğlu Vəkilov (1906-1956) – şair, dramaturq, tərcüməçi, tənqidçi, ədəbiyatşunas, publisist, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq şairi (1956), iki dəfə SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1941, 1942), Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü (1945), əməkdar incəsənət xadimi (1943).

Səməd Vurğun 1906-ci ildə Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Qazax Müəllimlər Seminarıyasını bitirdikdən sonra Qazax, Quba və Gəncədə müəllim işləmişdir (1924-1929). İkinci Moskva Dövlət Universitetində (1929-1931) təhsil almış, Azərbaycan Pedaqoji İnstytutunu bitirmişdir. Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstytutunun aspiranti olmuşdur. 1934-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının məsul katibi, Ümumittifaq Sovet Yazıçılarının I qurultayında Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin üzvü (1934), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin sədri olmuşdur. 1954-cü ildə Azərbaycan EA vitsn-prezidenti seçilmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (I, II, III, IV çağırış), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (I çağırış) deputati olmuşdur. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur. Yüksək xəlqilik və şəriyyət, həyat həqiqəti ilə şairin romantik arzularının üzvi vəhdəti Səməd Vurğunun poetik əslubunun başlıca xüsusiyyətləridir. Onun yaradıcılığı müasir Azərbaycan şerinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. “Şairin andı” (1930), “Fanar” (1932), “Azad ilham” (1939), “Qəhrəmanlıq dastanları” (1941), “Ayın əfsanəsi” (1945), “İştiqbal təranəsi” (1947), “Muğan” (1949), “Dram əsərləri” (1950), “Zamanın bayraqdarı” (1954), “Seçilmiş əsərləri”, üç cilddə (1954-1955), “Aygün” (1956), “Komsomol poeması” (1958), Əsərləri, altı cilddə (1966-1972), “Seçilmiş dram əsərləri və poemaları” (1974), “Seçilmiş əsərləri”, iki cilddə (1976), “Seçilmiş əsərləri”, beş cilddə (2004) və s. əsərlərin müəllifidir. S.Vurğun yaradıcılığında bahar, Novruz bayramı və onun mövzusu mühüm yer tutur. “Novruz bayramında” şerindən bir parça:

Axır çərşənbədir... İl tamam olur...
Bu il kənd içində danişir hamı, –
At üstə gelmişdir Novruz bayramı –
Qulunlu at üstə... Bu bir muraddır.
Qocalar deyir ki, bolluq keçəcək,
Torpaq su yerinə şərbət içəcək.
Odur ki, hamının ürəyi şaddır,
Hamının arzusu, ümidi gülür

Üzündən, gözündən nurlar tökülr.
Baxın, hər qapıda bir tonqal yanır,
Uşaqlar hoppanır od-əlov üstdən;
Göyə şöle düşür, yer işıqlanır,
Od da yandırmayıb heç kəsi qəsdən.

Od da mehribandır bu gün insana,
Elə bil odun da ürəyi vardır.
Ele bil onun da qəlbində yanan
Müqəddəs əməllər, xoş arzulardır.
Bu gün nə şaxsey var, nə də ki, vaxsey, –
Nə zəncirvuran var, nə də başyaran;
Ötür hər ürəkdə sevdalı bir ney,
Baharın eşqilə xoşbəxtdir insan.

Kosanın başında bir keçə papaq,
Zinqirov da asıb lap kəlləsindən.
Onun çıxardığı oyunlara bax,
Nə üzdən tanınır, nə də səsindən.

Gah odur mələyir qoyunsayağı,
Gah da bir at olub kişnəyir Kosa,
Yüz qapiya dəyir onun ayağı
Yüz evdən pay alır o, heç olmasa.

O, xəsis görəndə “əzrayıl” olur,
Bacadan sallanıb “qılinc” da çəkir.
Elə ki, torbası şirnilə dolur,

Kosa əllərini bığına çekir.
O, göyçək qızların qolundan bəzən
Ağrılı-ağrısız çımdik də alır.
Heç kəs tanımayırlar, seçməyir onu,
Hər kimin qolundan çımdık löyirsə,
Yalnız o qız bilir kim olduğunu.

Bu vaxt evdəkilər gülüşür bir az,
Kosanın kefinə toxunmaq olmaz!..
Qızsa üzəvari qaşqabaq tökür,
Hələ ağlayır da o hönkür-höñkür.
Ancaq ürəyində deyir ki, Kosa
Bircə də gəlsəydi ev basa-basa...

Bəzənin-düzənin gəlinlər, qızlar
Xına da qoyurlar öz əllərinə.
Gecələr göz qırır göydə ulduzlar,
Bizim kənd yerinin gözəllərinə...

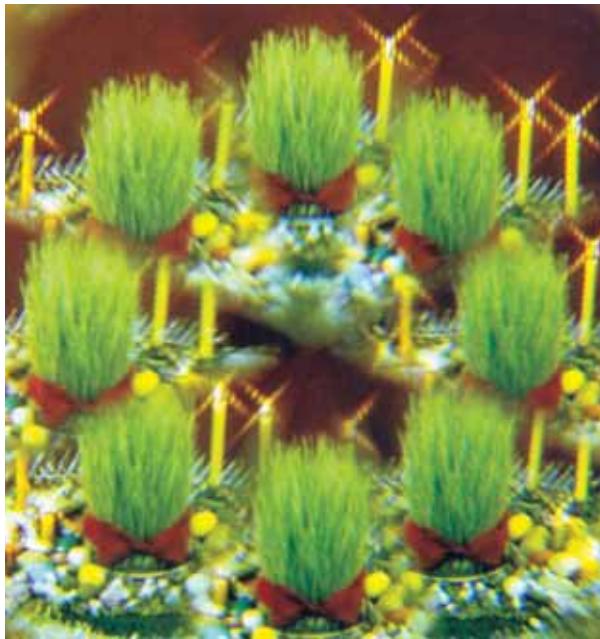
Bahar şərqi (körpələrə)

Günəş doğdu, yayıldı,
Yatan ellər ayıldı.
Açıdı çıçəkli güllər,
Dilə gəldi bülbüllər.
Qar, çovğun gözədən itdi,
Dağlardada lala bitdi.
Qanadlandı buludlar;
Yerdəki əlvan otlar
Cücərib boy atdlar,
Aləmə naz satdlar.
Artdı suların səsi
Sevindirdi hər kəsi.

SƏMƏNİ – Novruz bayramının əsas atributlarından biri. Adətən, Novruz bayramı ərefəsində bütün evlərdə göyərdilən bərəkət nişanəsi, taxıl-səməni. Bu məqsədə bugda, arpa, noxud, mərci və digər dənli bitki məhsullarını islağa qoyub cürcərdəndən sonra sini, məcməyi, yaxud boş-qaba barmaq qalınlığında sərir (üstü dəsmal və ya tənziflə örtülür), üzərinə su çiləmkələ cürcərdirlər. Yazın gəlməsi, torpağın oyanması, təbiətin canlanması, yaşlılıq rəmzi sayılan səməni Novruz süfrəsində ən görkəmlı yeri tutur. Qohum-qonşular bir-birinə səməni yollayır. Təzə-tər səmənin şərəfinə alqışlar söylənilir, qədim mahnılar oxunur.

Əkinin, məhsul bolluğunun rəmzi olan səməni qoymaq çox-çox qədimlərdən adət olub. Ona görə ki, səməni taxıldır, çörəkdir, xeyir-bərəkətdir. Taxıl, bərəkət isə həyatın, dolanacağıñ rəhnidir, insanların yaşaması üçün vacib olan maddi bolluğun ən mühüm şərtidir.

Yazlıq əkin qabağı səməni cürcərtmək ənənəsi xalqın çörəyə, qüdsiyyətə ehtiramı, səcdəsi kimi rəmzi mahiyyət

daşımış, azərbaycanlıların şifahi poeziyasında bolluq, səadət arzusunu ifadə etmişdir.

Yunan filosofu, yaziçi ve tarixçi Plutarx (bizim eranın təxminən 46-127-ci illər) göstərmışdır ki, qədim Azərbaycanda (Midiyada) taxılı müqəddəs bitki saymaq adəti geniş yayılmışdı. Bu adət hər dəfə ilin başlanğıcında (yazda) icra edilərdi. Çox maraqlıdır ki, bu adət səməni göyərtmək şəklində bizim günlərə qədər gəlib çıxmışdır.

Səməninin varlığı, həyatverici gücü, mənası taxıldır, torpağa tapınmaqdır. Səməni göyərtməklə ümidiyi, arzusunu, ruzusunu göyərtmiş əkinçi babalarımız:

Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Sən gələndə yaz olur
Yaz olur, avaz olur.
Xoşdur Dədənin sazi,
Yazda ötkəm avazı.
Səməni, can səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Səndən mən can istərəm
Damara qan istərəm.
Qanım temiz gərək,
Dosta sanım gərək.
Sənsiz qanım olmaz.
Cansız sanım olmaz.
İllətimin loğmanı,
Yamanlığın amanı,
Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Yazda könül şad olur,
Damağında dad olur,
Qada, illət yad olur,

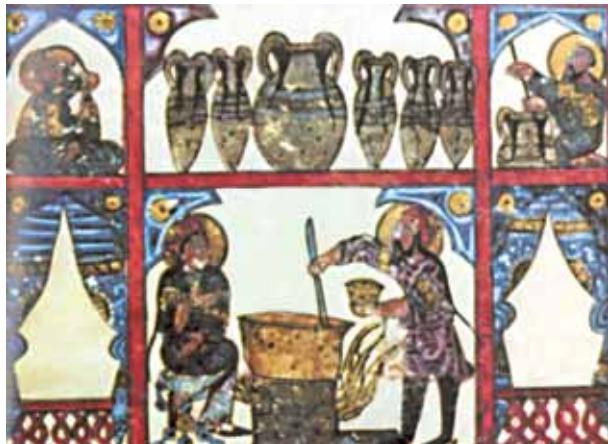
Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Başım, dişim ağrımاسın
Ağrılarıم yarımasın,
Düşmənlərim qarimasın.
Cancıgazım üzülməsin,
Gözlərimə süzülməsin.
Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm, mən səni.
Səməni, can səməni,
Gözlərimə işiq ver,
İşiq ver, yaraşıq ver.
Dizimə taqət gəlsin,
Qoluma qüvvət gəlsin.

Səməni, ay səməni,
Sən gələndə yaz olur,
Saz olur, avaz olur.
Səməni, saxla məni
Səməni, can səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Səməni, al məni,
Hər yazda,
Sən yada sal məni.
Səməni, saxla məni,
Göyərdərəm mən səni.

məşhur el nəğmələrində həzin bir yalvarışla: "Səməni, saxla məni..." – oxuyaraq onları saxlamasını, hifz etməsini istəyirlər. "İldə göyərdərəm səni" – deyə vəd edərək səmənini hər il göyərdəcəklərinə, başqa sözə, əkinbecərmə işlərinə hazırlaşacaqlarına, torpağa qayğı və nəvazış göstərəcəklərinə, bolluq yaratacaqlarına söz verirlər.

"SƏMƏNİ" – Azərbaycanda halay səciyyəli qədim mahnı, rəqs. Yazın elçisi, Novruzun ən müqəddəs atributu

səməninin adı ilə əlaqədardır. Adətən, bu rəqs cavan qız və gəlinlər tərəfindən mahnı oxumaq və əl çalmaqla müşayiət olunur. Bu mərasimin bəzi səhnələri və nəğmələri dövrümüzədək gəlib çatmış, Azərbaycan xalqının şifahi poeziyasında bolluq, səadət arzusunu ifadə etmişdir. Hazırda Azərbaycan xalq musiqisində "Səməni" adlı iki melodiya mövcuddur.

SƏMƏNİ HALVASI – qənnadi məmulatı. Səməni halvası bişirmək üçün təqribən bir santimetr hündürlüyündə göyərdilmiş buğda-səməni taxta çanaq, yaxud tabaqda daşla döyülib suyu sıxılır. Həmin suda yeddi evdən alınmış buğda unundan adı xəmirə nisbətən bir qədər sıyıq xəmir yoğrular və onu iki-üç pudluq mis tavada ocaq üstə bişirirlər. Halva bişirilməyə başlarkən onu qarışdırmaq üçün uzun dəstəkli taxta ərsindən istifadə edilir. Qatlaşmış səməni qaynayanda findiq boyda pulcuqlar atır, ona səməninin "findiq atması" deyirlər.

Halva bişənə yaxın onun içine badam, qoz ləpəsi, olmadıqda isə findiq ləpəsi salınır. Elə əsil mərasim də bu zamandan başlanır. Qadınlar dəstə ilə səməni tavasının başına dolanıb yallı gedir və səs-səsə verib neğmə oxuyurlar:

Səməni, saxla məni,
İldə göyərdərəm səni.
Səməniyə saldım badam,
Qoymular bir barmaq dadam,
Səməni, bezana gəlmışəm,
Uzana-uzana gəlmışəm.

Burada "uzana-uzana gəlmışəm" – deyən insan qışın əlindən bezana gəlmışəm, "məni saxla", başqa sözlə desək, "məni ölməyə qoyma" deyir.

Halva hasilə göldikdən sonra daha çox bədənə istilik verən, bununla da soyuqdan, qışdan qorxmamaq təsəvvürü yaradan qara istiot, darçın, mixək, razyanə, quluncan, badyan, qulsakəmər, zəncəfil, ceviz, hil kimi ədviyatları döyüb ələkdən keçirir və ona qatırlar. Bundan sonra halvanı doşabda qarışdırır və qoğal, kündə şəklində yumrulayıb evlərə paylayırlar. Çalışırlar ki, hər bir payda halvaya salılmış badamdan da, qoz ləpəsindən də olsun.

Çünki xalq buna evə xeyir-bərəkət gətirən bir amil kimi baxır.

SƏMƏNİ XONÇASI – hüzrlü olanlara, bayram keçirə bilməyənlərə ilaxır çərşənbə və Novruz axşamı göndərilən sovqat. Xonçada bayram üçün hazırlanmış nemətlər də olur. Xonçanın ortasında qoyulmuş səməni nimçəsinin ətrafına şam düzülür. Xonçanı gətirən şamları hüzrlünün evində yandırmaqla ailəni hüzndən, yasdan çıxarırlar.

SƏMƏNİ NƏZİRİ – arzu və istəyin həyata keçməsi, yaxud çətinliklərdən, bəlalardan qurtarmaq üçün boyun olunmuş nəzir. Səməni nəziri hazırlamaq üçün böyük tabaqlara buğda töküb isladırlar. Buğda göyərib rişələri bir-birinə qarışır, sonra onu parça-parça doğrayıb əzir, sixib şirəsini qablara yiğir, bir qədər də su əlavə edirlər. Həyətdə ocaq qurub, böyük iki pud, üç pud bişirən mis qazanlarda iki-üç gecə qaynadırlar. Bişənə yaxın rəngi yavaş-yavaş qızarır. Onun içine qoz, findiq ləpəsi tökürlər. Qonum-qonşu arvadlar hərə bir bəzəkli xonça düzəldib aparır və "Allah qəbul eləsin", – deyib həyətə düzürlər. Qaydaya görə, həyətə düzülən xonçalar evə qoyulmaz. Gecə hamı oturub gözlər ki, görsün filankəsin səmənisi qəbul olacaq, ya olmayıacaq. Əgər səməni şirin çıxsa, deməli, qəbul olunmuşdur.

SƏMƏNİ OVSUNU – övladı olmayan qadının uşaq istəyi arzusu ilə icra olunan ayin. Uşağı olmayan qadın çilləyə düşmüş bilinir. Onu çillədən çıxarmaq üçün "səməni ovsunu" icra edilir. Ayının qaydası belədir: Oğul-qız böyütmüş qadın göyərdilmiş səmənini ilaxır çərşənbə günü uşağı olmayan qadının başı üstə saxlayır. O, bulaqdan, çaydan gətirilmiş "çərşənbə suyu"ndan bu səməninin üstündən çilləlinin üstünü axıdır. Yenə də oğul-uşaq böyütmüş başqa bir qadın çilləlinin üstünə axıdılan bu suyu əlinə aldığı qayçı ilə doğraya-doğraya: "Ay səmənini göyərdən, bu gəlini də göyərt", – deyir və yaxud:

Arpa, buğda dənidi,
Göyərən səmənididi,

Kəsdim, gəlin, cilləni
Övlad vermək dəmədi.

ovsun sözləri deyir. Bu ayin göyərdilmiş buğdaya (səməniyə) nəsiltörətmə, nəsilartırma rəmzi kimi baxılmadan irəli golir.

SEYİDOV MİRƏLİ (1918-1992) – folklorçu, ədəbiyyatşunas, filologiya elmləri doktoru, professor. əməkdar elm xadimi (1983). Ədəbi əlaqələr, mifologiya və folklor üzrə tanınmış mütəxəssis. İrəvan şəhərində doğulmuş, orada orta və ali təhsil almışdır. Bir müddət matbuat sahəsində çalışıqdan sonra Azərbaycan EA Ədəbiyyat Muzeyində (1945-1953) və Nizami adına Ədəbiyyat İnstytutunda (1953-cü ildən ömrünün sonuna dek) müxtəlif elmi vezifələrdə işləmişdir. “Qövsi Təbrizi” (1963), “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” (1983), “Qızıl döyüşü”nın taleyi” (1984), “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” (1989), “Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış” (1994) və başqa dəyərli monoqrafiyalar elmi ictimaiyyət arasında rəğbətlə qarşılıqlıdır. Alimin “Yaz bayramı” (1990) kitabında Novruz mərasiminin tarixi-mifoloji kökləri araşdırılmışdır. Əsərdə “Kosa-Kosa” ilə bağlı bölüm də diqqətçəkicidir:

“...Türk xalqları və onların soykökündə duran soybirloşmələri, qəbiləbirləşmələri ilin başlanğıcını günəşlə bağlamış və onuyla ilişgeli törənlər, nağıllar yaratmışlar. Belə törənlərdən biri də “Kosa-Kosa”dır. “Kosa-Kosa” törəni deyildiyi kimi yazda, yaz bayramında keçirilir. Bu törənin keçirilməsini bir çox alımlar ilk teatra da bağlaşmışlar. Bu bilicilərin fikirləri doğrudur. Ancaq “Kosa-Kosa” ilk növbəd qışla yazın növbələnməsi törəni ilə bağlıdır. Bu törən azca dəyışikliklərə Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində də keçirilir, törən yazın gəlməsi, qışın getməsi kimi təbii hadisəyə, təbii vuruşa həsr olunmuşdur. Törənin kökündə yazın bəlgəsi Keçi uzun ağ paltar geydirilməsi ilə onun qışı təmsil etdiyini nəzərə çarpdırmaq istəmişlər. Bəllidir ki, qışda təbiet çılpaq, ağaclar yarpaqsız olur, bir sözlə, kosaya oxşayır. Törəndə bir yerə diqqət yetirək. Kosanın yalançı pəhləvani yeri qazır, guya buraya qızıl basdırıblar. Kosa gəlib oranı eşələyir, özünü elə göstərir ki, qızılı tapıbdır. Bize, bu hadisənin törənə daxil olması təsadüfi deyildir. “Kosa-Kosa”dan yananlar buna diqqət yetirməmişlər. Deyəsən, torpaqdan qızıl axtarmaq və tapmaq yazda torpağın məhsul verməsinə işarədir, qızıl axtarmaq hadisəsi ilə torpağı əkinə hazırlamağı yada salırmışlar. Törənin gedişində ac Kosa ağlayır ki, artıq onun həyatı ağır keçir, hörməti də qalmayıbdır. Kosa uzun səfərə çıxmak üçün pul yiğməq istəyir. Ona hörmət edilmədiyindən heç kəs pul vermir. Yalançı pəhləvan Kosaya deyir ki, burada keçinin hörməti var, qoy gedim getirim pulu o yiğsin. Məclisə Keçinin balaları (yaz ayları) girir. Kosa ilə Keçi savaşır. Keçi Kosanı öldürür (yaz qışı əvəz edir), törənə toplaşanlar

Keçini uğurlu vuruşuna görə alqışlayırlar. Araşdırıcıların dediyi kimi, Kosa qışın, Keçi yazın bəlgəsidir. Kosanı camaat sevmir, o, insanlara əziyyət verdiyindən hörməti yoxdur. O, səfərə gedir, başqa sözlə desək, yerini yaza verir. Kosa “öləməlidir” ki, yaz “dirilsin”, hakimiyətə keçsin. Bu törən də açıqdan-açıqa yaz bayramı, təqvimlə ilişgəlidir. Burada əski insan təbietin əksliklərini təmsil edən qışla yazın “vuruşunu” verməkdən başqa, təbətdəki dəyışikliyi Günəşlə bağlıdır. Bu, əski insanların təqvim anlayışının ilk quruluşu, ilk skeletidir. Belə törənlər və onun təqvimlə bağlılığı dönyanın bir çox xalqlarında olmuşdur. Fransızlar soyuğun qurtarmasına (qışın çıxmاسına) – “Qarının qovulmasına” həsr edilmiş maskarad keçirirmişlər. Fransızlar soyuğun (qışın) qurtarmasını uduq Aqat günü ilə ilişgələndirirlər. Burada Qarı (bizdə Kosa) soyuğu təmsil edir. Qarı uzunqulaqda oturur, əlində boş torba sədəqə dileyir (Azərbaycan “Kosa-Kosa”sında Kosa pul istəyir), uşaqlar onu dəyənəklə vururlar. Bu maskarad (törən), adətən, fevral ayında, hərdən martın sonunda və həttə may ayında da keçirilir. Maskaradda ölümü (qışı) dirilmə (yaz) əvəz edir. Bu əvəzlənmə çağın çərxiinin bəlgəsidir. İtalyanlar martın 14-də Romada “Mamuralia” adlı törən keçirirlər. Həmin gün dəridən paltar geymiş Mamurlus Beturnus adlı adamı döyüb şəhərdən qovurlar. Mamurlusun qovulması qışın və keçmiş ilin qovulmasını təmsil edirdi. Avropa xalqları ilə türk xalqlarının törənində təqvimlə ilişgəli yaxınlıq göstərir ki, vaxtilə onların həyat tərzindəki yaxınlıq təfəkkürdə tipoloji yaxınlıq yaratmalıdır. Burada təsirdən daha çox təfəkkür biçimləndirən yaşayışın oxşarlığı olmuşdur.

Təqvim və yaz törəni “Kosa-Kosa” yaranışı gündündən ilkin dram sənəti ilə ilişgəli olmuşdur. Dramın yaranması təbietin fəsillərinin bir-birini əvəz etməsi, təbii vuruşu ilə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə desək, qışın (Kosa-Kosanın) yazılı (Keçi) əvəzlənməsi törəni ilkin dramın yaranmasının özülünü qoymuşdur. Yazın gəlişi əkinçiliyin, maldarlığın dirçəlməsi demək idi. Deməli, Keçi həm də aqrar təsərrüfatla bağlıdır.

Nəhayət, deməliyik ki, təqvim anlayışı, yaz bayramı, onun yaranması, biçimlənməsi, təbietin bir-birini əvəz-ləyən fəsilləri və həyat tərzi ilə, ovçuluqla, maldarlıqla, əkinçiliklə ilişgəli yaranmışdır. Təqvim anlayışını, yaz törənini, həyatın, yaşayışın tələbi doğmuşdur, çäqlər keçidkə onu tekmilləşdirmiş və biçimləndirmişdir. Yaz, onunla ilişgəli törən deyildiyi kimi, başlıca olaraq maldarlıqla, əkinçiliklə, bir sözlə, aqrar təsərrüfatla bağlı yaranmış və xalqı gələcək məhsulun uğurlu olması üçün zəhmətə, çalışmalara, - fəaliyyətə çağırılmışdır. Yaz törəni eləcə də xalq təqvimini ilə ilişgəlidir. Yaz törəni təfəkkürdə ilkin ictimai-siyasi bütövlüyü yaranmasına, biçimlənməsinə təkan verən amillərdən biri olmuşdur”.

SİCAN-PIŞİK – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar dairəvi əl-ələ tuturlar. Başçı oyunçuların birini pişik, birini də siçan adlandırır. Siçan

qaçıır, pişik qovur. Əl-ələ tutanlar siçana imkan vermirler ki, içəri girsin. Pişiyə isə yollar açıqdır. Siçan uşaqların qollarının arasından soxulub içəri girir, yenə bayira çıxır. Nəhayət, pişik siçanı tutur. İndi də digər iki uşaqın biri siçan, digəri pişik olur. Oyun davam edir.

Bu oyunun başqa variantında uşaqlar siçanı dövrənin içərisinə buraxmamalıdır. Siçan hansı uşaqın qolunun altından dövrənin içərisinə girə bilsə, o siçan olur. Pişik isə başçı tərəfindən deyişdirilir. Bu variantda cəza siçan olmaqdır.

SINAMA – gözqoyma, müşahidə əsasında formallaşan el inamlarının folklor janrına çevrilmiş adı. Sınamaların mövzu çevrəsi genişdir. Burada yalnız hava, iqlimlə bağlı nümunələr verilir. Çünkü təsərrüfatçı azərbaycanlı havalarmı necə keçəcəyi həmişə düşündürmüştür. Və elin miniliklər boyu müşahidələri əsasında yaradıb-yaşatdığı sınamalar bu təsərrüfatçı üçün bir örnek, söykənəcək qaynağına çevrilmişdir:

Ağacların yarpaqları saralandan sonra gec tökülməyə başlasa, deməli, qış müləyim keçəcək.

* * *

Ağ buludlar küləyin əksinə olan istiqamətdə keçsə, deməli, yağış yağacaq.

* * *

Axşamüstü topa-topa bulud keçsə, deməli, sabah hava aydın və müləyim olacaq.

* * *

Arılar pətəyin dövrəsində uçusub şirə toplamağa getmirlərsə, deməli, yağış yağacaq.

* * *

Ay halələnsə, deməli, sabah hava çiskinli, dumanlı olacaq.

* * *

Bacalardan tüstü düz qalxmayıb ətrafa yayılarsa, deməli, yağış yağacaq.

* * *

Buludlar sürətlə keçsə, yağış yağar.

* * *

Deyilənə görə, dəvə oynasa qar yağar.

* * *

Evin ilk uşağı yeddi dolu dənəsini dişləsə, dolu kəsilər.

* * *

Gecə sağ qulağın qaşınsa, deməli, sabah hava aydın, günəşli olar.

* * *

Günəş çıxanda üfüq qırmızı olarsa, deməli, xoş hava gözləmə.

* * *

Günəşli gündə yağış yağmaşa başlasa, deyərlər canavar balalayır.

* * *

Xoruzlar ağız-ağıza verib banlasalar, deməli, yağış yağacaq.

* * *

İt ağnayanda yağış yağar.

* * *

Qaranquşlar alçaqdan uçsalar, yağış yağar.

* * *

Qaranquşlar çayın üstü ilə uçuşsalar, deməli, hava aydın olacaq.

* * *

Qarışqalar yuvaları ağızında torpaq topası qursalar, deməli, qış sərt keçər, çoxlu qar yağar.

* * *

Quraqlıqda eşsəyi çaya salıb islatsan, yağış yağar.

* * *

Qurbağalar qara rəngə çalsalar, yağış yağar.

* * *

Quşlar yuvalarını ağacların gündoğan tərəfə qursalar, deməli, yay sərin keçər.

* * *

Mal-qara az su içsə, deməli, yağış yağacaq.

* * *

Mal-qara bir yerə topalaşıb otlaması, deməli, tezliklə yağış yağacaq.

* * *

Ördəklər başlarını qanadları altına salıb səssiz-səmirsiz dursalar, deməli, hava nəmikşən, soyuq olacaq.

* * *

Pişik belini alovə sari çevirisə, deməli, qış şaxtalı olar.

* * *

Sakit havada ağaclardan quru budaqlar qopub düşsə, deməli, yağış yağacaq.

* * *

Sübh çığı buludlar gündoğan səmtə axsa, deməli, yağış yağacaq.

* * *

Torağayın qaranquşdan əvvəl görünməsi, yazın müləyim keçəcəyinə işarədir.

SUCUQ, bəstix – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Sucuq hazırlamaq üçün qoz ləpələrini sapa düzüb, üzərinə bəhməz (d o ş a b) qatılmış qatı umac çəkib qurudular. Xalq arasında sucuqdan mədə xəstəlikləri, qanazlığı, ümumi zəiflik və s. müalicəsində istifadə olunur. Naxçıvan bölgəsinin (xüsusişlə Ordubadda), həmçinin Qərbi Azərbaycanın əhalisi arasında geniş yayılmışdır.

SU ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birine verilən adlardan biri. Su həyatdır, su dirilikdir. Bu çərşənbəni azərbaycanlılar əzizləyə-əzizləyə, böyük təmtəraqla, bayram kimi qarşılıyırlar. Su Tanrıının insanlara bəxş etdiyi ən böyük və əvəzsiz nemətdir.

Əski inamlarda su sağlamlığın, temizliğin, paklığın rəmziidir. Su çərşənbəsi günü səhər ertədən üz tutarlar axar suyun üstünə, cillə kəsdirər, niyyət eləyib suyun üstündən tullanar və bu sözləri deyirlər: "Ağırlığımı su götürsün".

Bu çərşənbədə hamı bulaqda, axar çayda əl-üz yuyur, bir-birinin üstünü su çiləyirlər. Bu mübərək suyu, – deyirlər. Təzə sudan gətirib evə, həyət-bacaya, mal-qaranın üstünə səpirlər. Deyirlər, belədə il ruzulu olar, bərəkət artar. Qucaqda körpələri, hətta qocaları, xəstələri də su üstündən hoppendirirler ki, salamatlıq, əmin-amalıq, xoşbəxtlik olsun.

Bulaq başında, arx kənarında, çay qırığında suya çığıran, onun müqəddəsliyini tərənnüm edən nəğmələr oxuyurlar. Əski etiqadılara görə, su çərşənbəsi günü bir anlıq "təzə suya" qovuşanlar, azaq-bezərim ona verənlər ilboyu xəstəliklərdən uzaq olarlar, günahlarını su yuyub aparar.

Ulularımız arzu və niyyətlərini, dərdlərini suya söyləmiş, su ilə fala baxmışlar. Səfərə çıxanın, uzaq-uzaq ellərə yol alanın arda – arxasınca su atırlar ki, Tanrı köməyi olsun. "Yolun aydın, uğurlu olsun, salamat qayıdasan səfərdən", – deyirlər.

Babalarımız su ilə əlaqədar müdrik sözlər yaratmışlar: "Su axarında salinan el-oba barlı-bəhrəli olar", "Su olan yerde dirilik olar" və s. Azərbaycanlıların ən qədim andı su ilə bağlı olub. And içəndə belə deyirlər: "Su haqqı!", "Ayar suya and olsun!" Onlar suyun qüdrətinə inanırlar və dua edəndə "Su qədər ömrün olsun!" – deyirlər.

SULAR NOVRUZU – Boz ayın dörd çərşənbəsinin el arasındakı adlarından biri.

SULARIN TƏZƏLƏNMƏSİ – İlaxır çərşənbə və Novruz sabahı icra olunan ayin. El inamına görə ilaxır çərşənbənin sabahı və Novruzun ilk səhəri axar sulara yeni bir canlılıq, dirilik verilir. Buna görə də sübh tezdən axar su üstünə getmək, əl-üzünü yumaq, həmin sudan gətirib evə, həyətə səpmək savab, uğurlu sayılır. Evdəki köhnə suları atmaq, yerinə yeni, təzə su doldurmaq da geniş yayılmış bayram ənənəsidir. Bu motiv həyat-yaşayış bəxş edən su ruhuna (Su əyəsi) saygı inanışdan, eləcə də Xızır və İlyas qardaşlarının dirilik suyunu tapması barədəki mifoloji rəvayətdən qaynaqlanmışdır. Axar suyun canlı, diri mifoloji ruh kimi qəbul edilməsi, qarşıq yuxunun axar suya söylənilməsi ilə əlaqədar el sinağında da özünü göstərir.

SÜDLÜPLOV – Novruz bayramında da bisirilən xörək növü. Süd və düyüdən hazırlanır. Bişirərkən, həmçinin, duz, yağı, ədvayıyyat (zəfəran, sarıkök) da işlədirilir. Xuruşu qaysava və bisirilmiş quru balıq olur. Bəzi yerlərdə (xüsusişlə Şəkidə) süfrəyə çəkilmış südlüplovun yanına, yaxud üzərinə uzunsov şəkildə kəsilmiş bal şanı qoyulur. Düyü yuyulub duz, sarıkök vurulmuş südə töküür və bisirənə kimi (qarışdırmaqla) qaynadılır. Üzərinə yağı verilir, həmin qazanda və ya dibinə xəmir qazmayı salmış başqa qazanda dəmə qoyulur. Azərbaycanın bəzi bölgələrində südlü aş, südlü cilov da adlanır.

SÜNBÜL XONÇASI – ilaxır çərşənbə axşamında yashı olanların evinə aparılan pay. Xonçada Novruz bayramı süfrəsi üçün hazırlanmış nemətlər, göyərdilmiş səməni, ailə üzvlərinin sayı qədər şam, səməni olmaqla bərabər bir quru buğda sünbüllü də olur. Bu sünbüllə evə bərəkət, artım payı olaraq gətirilir.

ŞŞ

ŞAHTAXTLI, Şahtaxtinski Məhəmməd ağa Məhəmmədtagı Sultan oğlu (1846-1931) – görkəmli publisist, maarifçi, dilçi, şərqşünas və ictimai xadim. Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyəti (1899), Beynəlxalq Asiya Cəmiyyəti (1900) və Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin (1903) həqiqi üzvü. Bakı Universitetinin professoru (1920).

Şahtaxtli Şərur rayonunun Şahtaxtli kəndində doğulmuşdur. Naxçıvan şəhər məktəbini və Tiflis klassik kişi gimnaziyasını (1863) bitirdikdən sonra, Peterburqda müstəqil yolla alman dilini öyrənmişdir. Leypsiq universitetinin folsəfə, tarix və hüquq fakültəsini bitirmiştir (1869). 1873-75-ci illərdə Parisdə Şərqi dilləri məktəbində mühəzirələr dinləmiş, fransız dilini öyrənmişdir. Azərbaycan, rus, alman, fransız, ingilis, ərəb, türk və fars dillərində ədəbi, elmi əsərlər yazımışdır.

Elmi fəaliyyətə Almaniyada Şərqi tarixine dair tədqiqatlarla başlayan Şahtaxtli, ərifə islahatı sahəsində Mirzə Fətəli Axundzadənin ardıcıllarındandır. 1879-cu ildə Tiflisdə Şərqdə ərifə islahatı tarixində ilk kitab – “Təkmilləşmiş müsəlman ərifbeyi”ni nəşr etdirmiştir.

1902-ci ildə Şahtaxtli Tiflisdə xüsusi mətbəə açmış, 1903-cü ilin martından Azərbaycan ictimai fikir və mətbuatı tarixində əhəmiyyətli rol oynamış “Şərqi-Rus” qəzətinin nəşrinə başlamışdı. 1907-ci ildə İrəvan quberniyasından II Dövlət Dumasına deputat seçilən Şahtaxtli Duma buraxıldıqdan sonra “Rossiya” (Peterburq) qəzeti redaksiyasında işləmiş, 1908-18-ci illərdə, əsasən, xaricdə (Türkiyə, İran və İraqda) yaşamışdır.

Şahtaxtli 1919-cu ildə vətənə qayıtmış, Bakı Universitetinin yaradılmasında fəal iştirak etmiş, burada Şərqi dilləri və ədəbiyyatından mühəzirələr oxumuşdur. Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin işində yaxından iştirak etmişdir. 1922-ci ildə Məhəmməd ağa Şahtaxtliya fərdi pensiya təyin olunmuşdu.

Məhəmməd ağa Şahtaxtli 1931-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

M.Şahtaxtli “Novruz bayramı” məqaləsində Novruz bayramı, onun gəlişi, keçirilməsi, ilaxır çərşənbə adətləri və s. haqqında müfəssəl söz açmışdır:

“...Bu gün bizim Zaqafqaziya tatarlarının (azərbaycanlıların – red.) çox böyük əksəriyyəti üçün ilin əntəntənəli günüdür. Günün bayram edilməsini özündə təzahür etdirən əlamətlər, xeyli dərəcədə, şərqi xristianların – yunanların, gürcülərin [...] keçirdikləri xristian pasxasını xatırladır. Bayram çərşənbə axşamından çərşənbəyədək – bayrama bir gün qalmış başlanır. “İlin axır çərşənbəsi” adlanan bu axşam hər bir ailə sahibi mütləq meyvə alıb, nəinki təkcə öz ailə üzvlərinə paylayır, həm də qohumlarına, qonşularına, dostlarına hədiyyə göndərir. Axşamçağı, gün hələ batmamış bütün kişilər, qadınlar,

uşaqlar qəbir üstünə gedərək mərhum qohum-əqrəbalarını yad edir, qəbiristanlıqdə halva adlanan şirin Şərqi yeməyi paylayırlar.

Günəş batdıqdan sonra bütün evlərin damında və həyətlərdə tonqal yandırılır, tüfənglərdən atəş açılır; varlılar fişəng atırlar. Çərşənbə ağır gün, ilaxır – ilin axırı isə ondan bəter hesab olunur. Odur ki, çərşənbənin ağırlığını yüngülləşdirmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırlar. Ehimala görə, axır çərşənbəni quş kimi ölüb keçməyən adam təzə ildə dərd-sərə tutulur. Yüngülləşdirici vasitələr çoxdur. Ən yaxşıları bunlar hesab olunur: əvvələn, həyətdə bir-birindən azacıq aralı məsafədə yeddi qalaq odun yandırıb, onların üzərindən dayanmadan, nəfəs almadan tullanmaq. Tonqalların üzərindən tullanış onların sayı qədər, yəni yeddi dəfə təkrar edilməlidir. Dan yeri sökülməmiş yuxudan durub, dəyirmana getmək və sübh açılanadək yeddi dəfə dəyirman daşının altından keçmək də eyni dərəcədə yaxşıdır. Bundan başqa, həm də bir kuzə dəyirman suyu götürüb aparmaq və bu sudan bayram çörəyi bişirmək üçün istifadə etmək lazımdır.

İlin müyyəyən vaxtında evlərin damlarında və həyətlərdə tonqal yandırılması adətinin mənşəyini müsəlmanlar belə izah edirlər: evlərin damında şöləlonən tonqallar ümeyidlər sülaləsinə qarşı üsyana çağırış idi... Ümeyidlərə qarşı üsyən, İmam Hüseynin qətlə yetirilməsi islam tarixində şəksiz bir faktdır. Lakin belə bir siyasi-dini hadisənin xatirəsi ilə od qalayıb, şöləlonən tonqalların üzərindən atılıb keçmək adəti arasında ümumi cəhət nə ola bilər? Nəyə görə atəş möhz ümeyidlərə qarşı üsyən gündən ona yaxınlaşanlara həyatın dərd-sərindən qurtarmaq təminatı vermək xüsusiyyəti kəsb edir? Qədim qiyamçıların misilsiz ehtiyatsızlığı yol verərək gizli surətdə bir yerə toplaşmaları, qiyamın digər üzvlərinə də məlumat vermək, onları bir yerə cəmləmek məqsədi ilə evlərin damlarında tonqal yandırmaları – belə bir gur reklamdan istifadə etmələri nə dərəcə ağıla batandır? Və nəhayət, əgər doğrudan da belə olubsa, bəs bu barədə məlumat niyə təkcə fars və şio rəvayətlərindədir. Hüseyn tərəfdarlarının üsyəni ilə əlaqədar hadisələrdən ən xırda təfsilatlaradək bəhs edən ərəb tarixçiləri niyə susurlar?

Zənnimizcə, ilin axır çərşənbəsinin bayram edilməsi öz-özlüyündə mövcud bir adətdir. Hüseyn tərəfdarlarının üsyəni ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çərşənbə üsyəndən əmələ gəlməmişdir.

Həyatın dərd-sərindən və hər cür bələlərindən qurtarmaq üçün yanar tonqallar üzərindən atılıb keçmə farsların və onlarla din, əxlaq, adət və dünyagörüşü birliliyi zəminində qaynayıb qovuşmuş Zaqafqaziya tatarlarının (azərbaycanlıların – red.), yaxud, daha doğrusu, istor rus tebəələri olsun, istərsə də fars, Azərbaycan canişinliyində məskunlaşmış Azərbaycan türklərinin islamə qədərki adətlərinin labüb qalığıdır. Xalqlar dinini, dövlət quruluşunu daha tez dəyişir, nəinki əsrlər boyu müqəddəs tutduqları adətlərinin ən kiçik təfsilatından imtina edirlər.

Din dəyişilərkən yeni məzhəb qərarlaşanadək artıq formalasmış olan adətlər təzə dini əqidələrin hökmranlığı altında yaşarlığını qoruyub saxlamaq üçün yeni şəraitin düsturlarına uyğunlaşır, öz mənşeyində uzaqlaşış kökünü yeni dinə məxsus rəvayətlərdən biri ilə əlaqələndirir.

Dövlətlər, millətlər və xalq fərdiyəti haqqında anlayışlar yalnız sivilizasiyanın inkişafı neticəsində dini etiqadların asılılığından çıxıb, əsil mahiyyətini üzə çıxarı. Az inkişaf etmiş bir xalqda mömin adamın mənəvi varlığı üzərində hökmranlıq edən qüvvə yalnız dindir; xalq onun fəaliyyətinə təsir göstərən başqa amilləri qəbul etmir. Ona bütün fəaliyyətində dini ənənələrlə birbaşa və ya dolayısı yolla bağlı göstərişlər lazımdır. İslam şəriətində axır çərşənbənin bayram edilməsi barədə göstəriş yox idi. Bununla belə, xalq bayram etmək istəyirdi. Lakin ənənələrə söykənmədən heç bir təzə nəsnə yaratmaq mümkün olmadı — gəndən vəziyyətdən bir çıxış yolu qalırdı: özündən ənənə uydurmaq. Elə belə də oldu. Şərq fantaziyası bütürərostlik dövrünün xalqın qanına, iliyinə işləmiş adətlərini tekallahlıq təlimi pərdəsi altında qoruyub saxlamağa kömək etdi.

Müsəlmanlığın yaranmasında olan dövrə çərşənbə gündündə tonqal qalayıb yandırmaq adətinin mənşəyini farsların digər adət və ənənələrindən ayrılıqda izləyib öyrənmək olmaz, bu heç maraqlı da deyildir. Qəzet məqəlesi çərçivəsində İran adət və ənənələrinin geniologiyası ilə məşğul olmaq isə, əlbəttə, mümkün deyildir. Biz yalnız oxucuları Novruz bayramı adətlərinin mənşəyi haqqında müsəlmanların özlərinin anlayışları ilə tanış etmək istədik və həm də onların fikrinin şərhini verməklə yanaşı, mövzu barosundə öz xüsusi rəyimizi də gizlətmək istəmədik.

İndi də bayramın təsvirinə keçək.

Çərşənbə gününün bayram axşamı hamidən çox uşaqlar ve itlər həyəcanlanırlar. Tonqalların alovu, fişənglərin parıltısı, atılan güllərin gurultusu, meyvələr, çərəzlər və bu axşam kəndli daxmasından tutmuş ta şah sarayınınadək bütün evlərdə mütləq mövcud olan plov uşaqları həddən ziyanə əyləndirir. Tonqallardan qalxan alov, xüsusilə evlərin hamısında eyni vaxtda tüfəng və tapançalardan açılan yaylım atəsi itlərə başqa cür təsir göstərir... Xristian itlərini deyə bilmərəm, ancaq bizim müsəlman itləri olduqca dincidirlər və adamların öz cinslərini qırmaqdan ötrü icad etdikləri silahların gurultusuna dözə bilmirlər. Atəsfəsanlıq başlayan kimi, onlar dəhşətlə hürür və ulayırlar... Çoxusu təpəsinə cin vurmuş sahiblərini tərk edərək bir neçə həftəliyə aradan çıxır, sahiblərinin dinc instinktlərinin qaydaya düşdüyüne əmin olduqdan sonra geri qayıdır.

Çərşənbə günü, deyildiyi kimi, evlərin damında və həyətlərdə tonqal qalamاقla başlanır; varlı adamlar fişəng atır, ovçular isə ara vermədən atəş açırlar. Gündüz heç kəs işlə məşğul olmur. Bir-birinin evinə görüşə getmirlər. Adamlar, əsasən, vaxtının xeyli hissəsini şəhərdən kənarda, dostlarının və ümumiyyətlə, könüllərinə yatan adamların məclisində keçirirlər.

Çərşənbədən Novruza qədər ("yeni güne", yəni yazın başlangıcına) olan vaxtda bayrama hazırlıq

tədarükü görülür. Düzdür, bazar açıq olur, amma alış-veriş xeyli möhdudlaşır. Daha çox, bayram libası və bayram görünüşüne gələn qonaqlardan ötrü şirniyyat alınır.

Ən yeni təqvimə əsasən – İranın bir neçə şəhərində, o cümlədən Təbrizdə hər il təqvimlər nəşr edilir – yazın başlandığını bildirən dəqiqliq çatdıqda şənlik iştirakçıları bir-birini yeni il münasibəti ilə təbrik edirlər. Bayramın ilk günü tamamilə yaz mövsümünə həsr edilməlidir. Yaz qış haqqında xatırə ilə uyuşa bilməz, odur ki, əgər yaz hətta səhər saat yeddidə gəlirsə, bu halda həmin gün bayram günü hesab olunmur. Bayram, ertəsi günü keçirilir.

Təbrizdə Azərbaycan hakimi yeni il münasibəti ilə şənlik iştirakçılarına "təhvıl-şahsı", yəni keçid pulları adlandırılan xırda gümüş sikkələr paylayır. Bununla da, əlbəttə, qışdan yaza keçid nəzərdə tutulur.

Bayram axşamı mütləq, tərkibində yumurtası çox olan xüsusi xuruşla hazırlanmış plov bişirilir. Şəşəndəz adlanan bu plovu ildə yalnız bir dəfə bişirirlər.

Adamlar bayramda libaslarının, heç olmasa, bir hissəsini təzələməlidirlər. Bunu təkcə cibləri boş olanlar icra edə bilmirlər... Bütün evlərdə qonaqlara bayram şirniyyati verilir. Onun da evlərdə xəmirdən hazırlanıb, iç qoyulmuş ən yaxşı növü (bunlar "çökə" adlanır) Təbrizdən götürülür.

Bayramın dördüncü günündən etibarən qadınların görüşə gedisi-gelişi başlanır; bunun üçün yalnız üç gün vaxt ayrılmasına baxmayaraq, onların görüşləri adətlə müəyyən olmuş vaxtdan çox çəkir. Bütün bayram vaxtları müsəlmanlar təkcə qolyanaltı ilə, çərəzlə kifayətlənməlidirlər, nahar və şam yeməyi hazırlanır. Aşpazlardan istifadə etmək dobbə deyil. Xörəyi ev sahibinin arvadı, qızları, bacıları hazırlayırlar ki, onlar da bayram günlərində görüşə getməklə və öz geyim-kecimləri ilə məşğul olurlar. Nə etmək olar, adət belədir!

Bayramın birinci üç günü üçün məclis xanı təyin edilir. O, təntənəli məclislərdə, el şənliyində kimi istəsə cərimələndirə bilər. Ümumi rəqslər, gəzintilər təşkil olunur ki, bu tədbirlərdə iştirak etməkdən heç kəs imtina edə bilməz. Xristian pasxasında olduğu kimi, bahar şənliklərində boyanmış yumurta döyüşdürürlər.

Müsəlmanlar bahar bayramına, eləcə də ondan əvvəl gələn axır çərşənbəye dini don geydirirlər. Deyirlər ki, bu gün dördüncü xəlifə – Abutalibin oğlu Əli hakimiyyət başına keçmişdir. Şıələr onu Məhəmmədin birbaşa qanuni varisi hesab edirlər. Belə ki, onlar ilk üç xəlifənin hakimiyyətinin təməl daşı olmuş seckili əsasın qanuniliyini qəbul etmirlər.

Çox ola bilsin ki, Əlinin hakimiyyət başına gəlməsi günü baharın əvvəli ilə bir vaxta düşmüşdür. Lakin Novruz İslamin qəbul olunmasından çox-çox əvvəl bayram edildi. Onun ülvü gözəlliyi ölgün, keyimish təbiəti dirçəldən mövsümün başlanğıcının həmişə və hər yere özü ilə görtirdiyi sevincdədir.

Bahar insanları dini xatirələrdən asılı olmayaraq sevin-dirməlidir. Novruzu ... İslamin qəbul olunmasından əvvəl bayram edirdilər və əgər indiki iranlılar İslama etiqad etməyi tərgitmək xəyalına düşsələr, Novruz bayramına bundan zərrəcə xələl gəlməz. Təbiət kimi, bahar kimi Novruz da əbədidir.

SALSALLAMA – Novruz bayramı axşamı icra olunan ayin. Xüsusişə, subay gənclər tərəfindən icra olunan “qurşaqatdı”, “papaqatdı”, “baca-baca” mərasim ayınlarının məzmunca eyni. Ayin öz təsvirini ustad şair M.H.Şəhriyarın sözlərində dəqiqlik əks etdirmişdir:

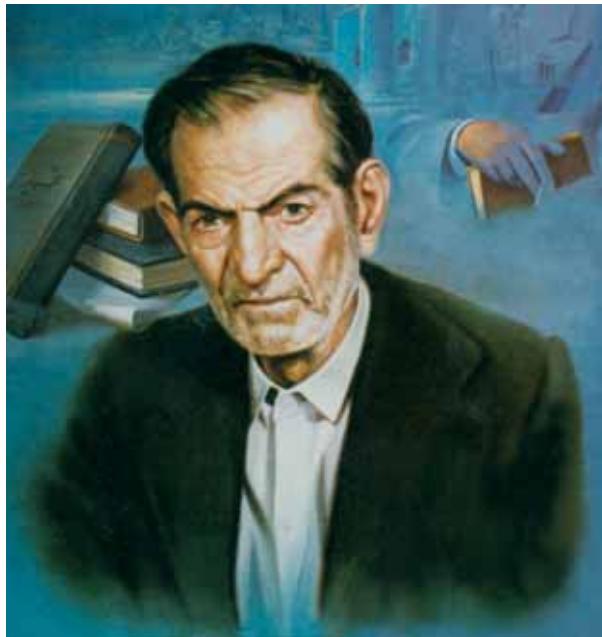
Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalm bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydaydı şal sallamaq.
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq...

Şal istədim, mən də evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım.
Qulamgilə qaçdım şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı.

Ev sahibi bacadan içəri sallanan şalın ucuna şəkərbura, kətə, şorqoğalı, qırmızı yumurta, ləbləbi, qovurğa, qoz, findiq, kişmiş, iydə, innab, badam, püstə, qaysı qurusu, qax və s. çərəzlər bağlayır. Bəzən niyyətləri hasil olan nənələr, analar, golinlər şala bir cüt qotazlı corab, ətirlə sabun, əl dəsməli və ya başqa qiymətli nəsnə qoyurlar.

SAM FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər-vernəcəyi. Novruz bayramının İlaxır çərşənbəsində və bayram axşamı bəzədilmiş xonçada evdə olanların hər birinin adına şam düzülür. Şam köhnə ilin ömrünü başa vurduğu, təzə ilin daxil olduğu an yandırılır. Evdəkilərin hər biri özünün, ya da başqasının şamını gözaltı eləyib ürəyində niyyət tutur. Gözaltı olunmuş şam o birilərindən çox yanarsa, niyyət sahibi isteyinin başa gələcəyinə inanır.

SEŞƏNDƏZ – plov adı. İldə bir dəfə, yalnız Novruz bayramı axşamı bişirilən və xuruşuna çoxlu yumurta qatılmış xüsusi plov.

ŞƏHİRİYAR, Məhəmmədhüseyin Hacı Mirağa oğlu Şəhriyar (1905-1988). M.Şəhriyar Təbrizdə anadan olmuşdur. O, Təbrizdə “Talibiyyə”, “Mittəidə”, “Mütə-əvvəssitə” mədrəsələrində, Tehranda Ali Tibb Universitetində təhsil almışdır. M.Şəhriyar 1988-ci il sentyabrın 18-də vəfat etmiş və Təbrizdə Surxab qəbiristanlığında “Məqbərət üş-şüəra”da (“Şairlər məqbərəsi”) dəfn olunmuşdur.

Dərin xəlqilik görkəmli söz ustası Şəhriyar şerinin həyatiliyini, qüdrətini təsdiqləmiş, ona ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır. O, xalqa, şifahi xalq ədəbiyyatına yaxından bağlı olduğundan folklorдан bol-bol bəhrələnmişdir. Poeziyasında xalq adət və ənənələrinin təsvirinə geniş yer verən şair bir çox atalar sözü, ayin, etiqad və deyimlərdən geniş istifadə etməklə şeirlərinə müstəsna canlılıq, təbiilik gətirmiştir. M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı şeirləri, məşhur “Heydərbabaya salam”, “Səhəndiyyə” poemaları Azərbaycan dilinin şirinliyini tam dölgənluğu ilə əks etdirir. Şairin əsərləri döñə-döñə Bakıda çap olunmuşdur. “Divan”, üç cilddə (1949-1955), “Külliyyat”, beş cilddə (1967), “Seçilmiş əsərləri” (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Heydərbabaya salam” poemasında Novruz bayramının adətləri, oyun və əyləncələri incəliklə təsvir olunmuşdur:

Heydərbaba, ildirimlər şaxanda,
Sellər, sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətzə, elüzə
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.

...Bayram yeli çardaxları yixanda,
Novruzgülü, qarçıçayı çıxanda.

Ağ buludlar köynəklərin sixanda,
Bisdən də bir yad eyləyən sağ olsun,
Dərdlerimiz qoy dikəlsin, dağ olsun.

Bayram olub, qızıl palçix əzərlər,
Naxış vurub, otaqları bəzərlər,
Taxçalarda düzəmləri düzərlər,
Qız-gəlinin findiqçası, hənası,
Həvəslənər anası, qaynanası.

Bakiçının sözü-sovu, kağızi,
İnəklərin bulaması, ağızi,
Çərşənbənin girdəkanı, mövizi,
Qızlar deyər: "Atıl-batıl, çərşənbə,
Ayna təkin baxtım açıl, çərşənbə".

Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq,
Çaqqışdırıb sinanların soyardıq,
Oynamaqdan bircə məgor doyardıq?
Əli mənə yaşıł aşiq verərdi,
Irza mənə novruzgülü dərərdi...

ŞƏKƏRBURA – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Şəkərbura bişirmək üçün buğda unu, süd,

kərə yağı, maya, badam (yaxud findiq, qoz) ləpəsi, şəkər tozu, yumurta və zəfərandan istifadə olunur. Acımış xəmiri yayib içərisinə ləpə ilə şəkər tozundan hazırlanmış iç (ətirli olmaqdən ötürü hil, güləb da qatılır) qoyulur və yarımdairə şəklində qatlanır, qiraqları burulma naxışlarla bükülür, üstü naxışlanır. Daha çox Bakı və Naxçıvan bölgələrində bişirilir.

ŞƏKƏRÇÖRƏYİ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Əla növ buğda unu, ərinmiş kərə yağı və qənd ovuntusundan, bu olmadıqda şəkər tozundan hazırl-

lanır. Ərinmiş kərə yağı qənd ovuntusu, yaxud şəkər tozu ilə həcmi 1,5 dəfə artana qədər çalınır və üzərinə un töküllüb xəmir hazırlanır. 70-80 qramlıq girdə kündələrin üzərinə yumurta sarısı sürtülür və bişirilir.

SORQOĞALI – Novruz bayramı süfrəsi üçün də bişirilən girdə çörək, kökə. Xəmirinə maya qatılmış kökənin

icərisinə un, yumurta, yağı, duz, razyana, cirə, darçın, sarıkök, istiot və s. qatılmış içlik əlavə edilir, üzərinə yumurta sarısı çekilərək xas-xas səpilir (bax: *Qoğal*).

SIXLI İSMAYIL, İsmayıllı Qəhrəman oğlu Şıxlinski (1919-1995) – nasir, ədəbiyyatşünas, publisist. Azərbaycanın xalq yazıçısı (1984), millət vekili (1990-1995). Qazax pedaqoji məktəbində (1937-1941), Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsində (1937-1941) təhsil almış, daha sonra aspiranturada (1946-1949) oxumuşdur. Pedaqoji Universitetdə müəllim, baş müəllim, kafedra müdürü vəzifələrində çalışmışdır. "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru (1976-1978), Yazıçılar Birliyinin sədri (1981-1987) olmuşdur. M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatıdır (1991). Milli-etnoqrafik həyatımızın dörin bilicisi olan istedadlı yazıçı öz əsərlərində xalq həyatını canlı boyalarla əks etdirmiş, soykök, tarixi yaddaş, milli kimlik problemlərinə six-six toxunmuşdur. Görkəmli ədibin "Ayrılan yollar", "Dəli Kür", "Ölən dünyam" romanlarında, eləcə də povest və hekayələrində folklor və etnoqrafiya dəyərlərimizin, qədim adət-ənənələrimizin bədii inikası da geniş yer tutur. "Dəli Kür" romanında Novruz bayramından bəhs edən aşağıdakı epik lövhə bu baxımdan diqqətçəkicidir:

"...Novruz bayramı idi. Kənd uşaqları səbirsizliklə axşamın düşməsini gözleyir, tez-tez xırman yerinə toplaşdıqları ota baxırdılar. Onlar qucaq-qucaq küləş, saman gətirib otun üstüne atıldılar. Bundan başqa əllerinə keçən quru çırpıları, odun qırıntılarını da buraya atıldılar. Onlar şər qarışan kimi tonqal yandıracaqdılar. Oğlanlar bundan başqa, meşədən uzun payalar kəsib gətirmişdilər. İri bir gərməni ortasından deşib həmin ağaca keçirmiş və lopa düzəltmişdilər. Tonqallardan başqa damın üstündə lopa da yanacaqdı.

Qızlar sakit oturmurdular. Özlərinə təzə paltar tikir, axşama qədər hazır edib geyməyə çalışırdılar. Gəlinlər yumurta boyayı, arvadlar tez-tez düyü artılayan qızlara göz yetirirdilər. Səmənilər süfrələrə düzüldü. Hami bayrama hazırlaşındı. Varlı da, kasib da çalışırdı ki, bu axşam süfəsi boş qalmasın. Aylarla yiğdiqlarını bir gecə üçün xərcleyənlər də var idi.

Pakizə evdə o yan-bu yana qaçırm, anasına və gəlinlərinə əl-ayaq verir, həm də axşamın tez düşməsini gözləyirdi. O, nədənsə, bu il Novruz bayramını daha böyük həvəs və eşqle qarşılımağa hazırlaşındı.

Nohayət, yenico cüccərib yaşıllaşan yamacları, torpaqdan baş qaldıran çiçəkləri isti nəfəsi ilə xumarlandıran günəş qərbə doğru əyildi, üfüqdəki pənbə buludlar çəhərəyi rəngə boyandı. Kürün üstünə qanadını gərən axşam kölgəsi sürünen-sürünen kəndə doğru yeridi. Pəncərələrdən solğun işıqlar göründü. Ancaq heç kəs içəri, evə girmək istəmirdi. İlq bahar havası hamını xumarlandırdırdı.

Pakizə təzə paltarını geyindi, qapıda xeyli hərləndi, sonra damın belinə çıxdı. Əlini gözünün üstünə qoyub

yasəmən rənginə çalan üfüqə boylandı. Kürə, yenice yaşıllaşan meşəyə, sahilin göy otalarına baxdı. Hava ilq idi. Kür tərəfdən əsən meh isti nəfəs kimi adamı məst edirdi.

Yaxındakı həyətlərdən birində tonqalı yandırdılar. Onun dalınca bütün qonşular tonqallara od vurdular. Əvvəlcə nəm küləş alışmadı, ağ tüstü layları burulaburula havaya qalxdı, kəndin üstünü elə bil duman bürcüdü. Sonra otlar alışb çatırdı, alov ucaldı, tüstü bir müddət qığlıcılarda çarpışdı və çökilib getdi. Kənd şəfəqlərə qərq oldu. Cavanlar topaları yandırıb damların üstünə sandıclar. Oğlanlar neçə gündən bəri hazırladıqları fişəngləri mazuta buladılar. Üstünə bir az neft cilədilər, od vurdular. Fişənglər alovlandı. Gücləri golincəyə qədər firlayıb havaya atıldılar. Pakizə böyük heyranlıq və valehliklə havada bir-birini qovub daha yüksəyə qalxmaq istəyən fişənglərə baxdı. Oğlanlar bəhsə girisidilər. Onlar öz güclərini göstərir, fişəngləri var qüvvələri ilə yuxarı tolazlayırdılar. Viyilti ilə havaya qalxan fişəng küçültü ilə yerə düşürdü. Kəndi ahəngdar bir uğultu bürümüşdü. Pakizə lap aşağılarda, Kürün yaxası boyu məskən salan kəndlərin üstündə də göy üzünün qızardığını gördü. Elə bil hər şey alışmışdı. Hətta Kürün suları da qızartdaq idi.

Kəndin birdən-birə alovə qərq olduğunu görən itlər qorxdular. Zəlzələyə, ya da gün tutulan zaman ağız-ağıza verib ulaşdıqları kimi, indi də zingildəşib səs-səsə verdilər. Onlar azacıq sonra sakitləşdilər. Uşaqlar əl-ələ verib tonqalların ətrafında oynasdılar. Hər şey nağıllardakı kimi qəribə idi. Köləklər uzanıb yerlə sürüñür, bəzən evlərin divarına düşür, bəzən də lap Kürün sahilinə qədər enirdi. Tonqallar qorlandıqca qığlıcım göydə oynayırdı.

Bu hal çox davam etmedi. Tonqallar yandı, lopalar söndü, fişənglər ölüzdi. Xoş bir yaz axşamı kəndin üstünə qanadını gərdi. Səs-küy azaldı. Sönüb qurtarmaqda olan tonqalların ətrafındakı uşaqlardan və bir də mal-qaranı rahatlayanlardan başqa bayırda heç kəs qalmadı. Hami evə çəkildi. Pakizəni də çağırdılar. Qız getmədi. O, səhərə qədər damın belində dayanıb hər şeyə tamaşa edər, baharın ilk ilq havasını udmaqdan doymazdı.

Çəpərin dibində bir dəstə qız dayandı. Pakizə qaçaqa daqqaza çıxdı. Qızlara qoşuldu. Gülüşə-gülüşə evdən uzaqlaşdılar.

Bayram axşamı qapı pusmaq, iynəlik salıb bəxt sınamaq qızların adəti idi. Oğlanlar isə baca-baca gəzərdilər. Onlar balaca heybələrini götürüb damın üstünə çıxar, iplə bacadan içəri sallayardılar. Adət üzrə ev sahibi heybəyə şirniyyat qoymalı idi.

Qızlar qapıları pusa-pusa xeyli gəzdilər və nohayət, Pakizənin xalasigilə göldilər. Səs-küyle içəri doluşdular. Pakizənin xalası üstü taxtапuşlu qaradəmi səliqə ilə süpürmişdi. Taxtin üstünə gəbə salınmışdı. Ortaya iri bir sini qoyulmuşdu. Sininin çevrəsi boyu şam düzəndilər. Zəfəranlı plovun ətri evə dolmuşdu.

Pakizə xalasını öpdü, qoynundan konfet çıxardıb uşaqlara verdi, sonra ev sahibi kimi ərkələ qızları süfrəyə

dəvət etdi. Xonçadakı saçaqlı konfetləri xışmalayıb qızlara payladı.

Pakizənin xalası iri siniyə plov çəkdi. Taxtın üstünə qoydular. Qızlar sininin ətrafında hərləmə bardaş qurub oturdular.

Heç beş dəqiqə keçmədi ki, sini boşaldı. Süfrəni yiğişirdilər. Qızlardan biri gülə-gülə iri bir badyanı su ilə doldurub ortalığa qoyma.

— Gəlin iynəlik salaq.

Onlar iki iyne götürdürlər. Uclarına pambıq doladılar. Sonra Pakizənin xalasına üz tutdular:

— Ay xala, sən de, bu iynə kimin olsun?

Arvad qızlara xeyli baxdı. Gözünü yaşı on altını ötmüş Fatmaya zillədi:

— Qoy onun olsun, hamınızdan böyükdür, — dedi.

— Oğlani da özünüz bilərsiniz.

Qızlar iynələri suya saldılar. Pakizə də onlara qoşuldı. Ancaq bir şey başa düşmədiyindən, təkrar soruşdu:

— Bu iynənin biri Fatmadır, bə o biri kimdir?

— Onu özü bilər. Ürəyində hansı oğlanı tutubsa, odur.

İynələr suda üzməyə başladı. Qızların nəfəsi suya toxunduqca iynələrdən gah biri qaçırm, o biri qovur, gah da, əksinə, qaçan dayanır, qovan qaçırdı. Qızlar öz ürəklərində bele hesab edirdilər ki, əgər iynələr birləşsə, demək, oğlanla qız görüşəcək və evlenəcəklər”.

ŞUM BAYRAMI – qədim xalq əkinçilik bayramı. Yaz fəslinin əvvəlində elliklə yaz işləri görülür, toxumlar saf-çürük olunur, yaz əkininə – şumlama işinə hazırlaşırlar. Sahələrə çıxıb əkinə əl qoyur, cüt qoşur, əkinə başlayırlar. Bunu edə bilməyən şəxs əkin sahəsinə gedib, torpağı, heç olmazsa, iki-üç bel çevirməlidir. Əkin sahəsinə cüt çıxarılan gün, torpağa xış, kotan ağızı dəyən gün əsil bayram olur.

Ənənəyə görə, yaz şumu mərasimi keçiriləndə evlərdə qovurğa qovurmazlar. Guya qovurğa quraqlıq nişanəsidir, quraqlıq arzulamaq deməkdir. Əqidəyə görə, torpağa atılan dən ki var, qanbir-canbir qardaşlarının sac üstündə qovrulmalarına dözmür, onlar da yanib tələf olur, küsür, cürcərib torpaqdan baş qaldırmır. Bu səbəbdən də Novruzqabağı şumacıxma dövründə evlərdə bugda göyərdir, səməni qoyurlar. Səməni Novruz bayramının əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlılığını göstərir. Çal-çağır başlayır, hamı şənlənir,

deyib-oynayır. Küsülürlər mütləq barışmalıdır. Yoxsa zəmidə taxılın alağı, dənin zayı artıq olar. Sonra bir cüt öküzü çulla, bəzək əşyaları ilə bəzəyirlər. Kəllərin buynuzlarına çörək keçirir, kəlağayı, qırmızı parça bağlayırlar.

El-obanın ümumi adətinə görə, ilk şirimin açılmasını ömrü-günü əkində, biçində keçmiş əliçörəkli, ayağı sayalı, süfrəsi bərəkətli ağsaqqala etibar edirlər. O da ən yaxşı paltarını geyinib sahəyə çıxır, əkinəcək yerin torpağından bir ovuc xışmalayıb, sonra öküzləri xışa qoşub şuma başlayır. Bu zaman ağız-ağıza verib oxuyurlar:

Qurban olum əyri xışa,
Get o başa, gəl bu başa.
Əlin var olsun, baba,
Sən ellə, obayla yaşa.

Torpaq şumländiğə hamı sevinir, gülür, oynayır, bir-birinin üstüne torpaq, papaq, qurşaq və digər şeylər atır və deyirlər: “Bolluq olsun, bolluq olsun, çörəyimiz bərəkətli olsun”. Bununla da əkinçi babalarımız qarşidan gələn ilin bol ruzulu, bərəkətli keçməsini arzulayırlar. Əkinəcəyin kənarında heyvan kəsilih, onun dəriSİ ən güclü öküzinə belinə döşənir, ətinin ən yaxşı tikələri ilk şirim açana verilir. İlk şırıma bəzi yerlərdə “qarabas” da deyilir. Elə ki qarabas şırımı açılır, hamı bilər ki, daha dayanıb durmaq vaxtı keçdi, tarla işlərinin dövrəni başladı. Rəncbərlərin dilində əməyi yüngülləşdirən ritmik holavarlar qatarları:

Bahar gəldi, yer oyandı,
Soyuq qışın yası gəldi.
Ala öküz çek kotanı,
Örüşlərin yazı gəldi.

Qızıl öküzüm, yeri.
Qoyma şum qala geri.
İti tərpən, maralım,
Paxıllar baxır bəri.

Öküz qıymaz canını,
Bilməz qamçı sanını.
Qayış çəkən qasaqə kəl
İş üstündə tanını.

Qara kəl ilim barı,
De, dərdin bilim barı.
Məni mağmin eyləmə
Açılsın dilim barı.

Qoşa kəlim boz, ala.
Tarlaya saldım yola.
Tay öküzlə iş aşmaz,
Öküz gərək cüt ola.

Qızıl öküz soldadır,
Novruz payı bal dadır,
Sən şumu tez çıx başa
Hər nəmərin daldadır.

Əkinçilər toxum kisəsi, səpin dəstgahı ilə şum üstünə
çixanda sevinir, fərəhlənir, bir-birlərinə gözaydınlığı,
xeyir-dua verirlər:

- Şumunuz bərəkətli, xeyirli olsun!
- Biri min olsun, a qonşu!

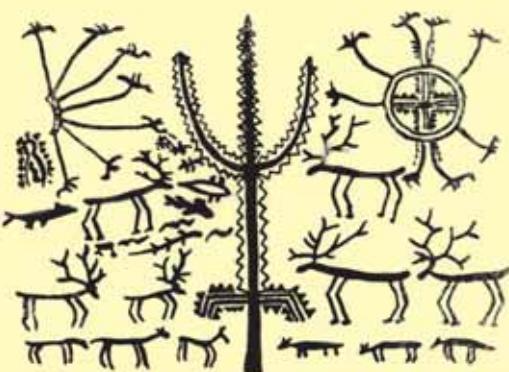
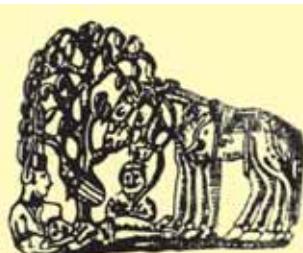
Toxum səpilməmişdən xeyli əvvəl əkin sahəsinə “arat suyu” verilir. Təcrübəyə görə həmin su torpaqda rütubəti artırır, toxumun tez və sağlam cücməsinə kömək edir. Əsil hünər, təpər toy-bayramına çevrilən bu çal-çağır ellərimizdə “şum bayramı” adı ilə məşhurdur.

Tt

TƏBİƏTİN ÖLÜB-DİRİLMƏSİ MİFİ – ən qədim çağlardan əkinçilik və maldarlıq, bolluq və firavamlıq etiqadları, ayinləri, təqvim görüşləri ilə bağlı şumer-türk mifi. Dünya tarixinin ən önemli örnəklərini yaranan, bəşər sivilizasiyasının inkişafında əvəzsiz rol oynayan şumerlərin baharın – yaz fəslinin gəlişi ilə torpağın oyanmasına, təbiətin canlanmasına və məhsul işlərinin başlanması ilə bağlı yaranmış mif “ölüb-dirilmə” motivləri ilə diqqəti cəlb edir. Mifdən aydın olur ki, şumer elləri bitki aləminin hamisi olan Dumuzi – Təmmuz adlandırdıqları tanrıının hər il payız fəslinin sonunda “öləməsi” – qış yuxusuna getməsi, yazda isə havaların istileşməsi ilə yenidən dirilməsi münasibətilə ayrıca mərasim keçirirmişlər. Təmmuzun ölüb-dirilməsini şumerlər əkin-biçin işləri ilə bağlayırlar. Təmmuz öldü – toxum basdırıldı, onun üçün yas tutub ağladılar – torpağı suvardılar, o dirildi – toxum cürcədi, yəni təbiətin canlanması – yeni həyatı, yeni günü başlandı. Təmmuz ölü və yazda təbiətin oyanması ilə yenidən dirilən bütün bitki və yaşıllığın hamisi, himayecisidir.

Qədim Misir miflərində ən çox ehtiram olunan allahlardan biri bitki və yaşıllıq tanrısi Osirisdir. O da Təmmuz kimi “ölən və dirilən”dir. O da yaşıllıq solanda ölü, dirçəldikdə dirilir. Bununla əlaqədar qədim misirlilər her il xalq əkinçilik təqvimində Osirisin yenidən dirilib həyata qaytarılmasını bayram edirmişlər. Qədim babilər, suriyalılar, finikiyalılar, midiyalılar və digər xalqların mif və əfsanələrində də təbiətdə ilboyu mövsümlərin təzələnməsi

və mövsümlərdə baş verən dəyişikliklər – yaz fəslində bitki tanrısinın dirilməsi simasında təbiətin canlanması, bütün bitki aləminin yenidən cürcəməsi, yay fəslində bir çox bitkilərin məhsul verib, tədricən saralıb məhv olması, onun istidən əzab çəkməsi, payızda isə tam solub o dünyaya getməsi, qış fəslində həmin o dünyada əzab-əziyyətlərə qatlanması poetik şəkildə öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, bu bayram yazın, baharın ilk gününün qarşılanması olub qədim insanların müşahidələri əsasında qışda “ölmüş” təbiətin yazda yenidən oyanması, canlanması, “diriləsi” ilə yeni təsərrüfat ilinin təntənəli şəkildə qarşılanması idi. Deməli, yazın gəlişi, yeni təsərrüfat həyatının, yaz fəslinin, yeni ilin başlanması münasibətilə keçirilən Novruz bayramı tarixən müxtəlif ad, rəng və çalarlarda mövcud olmuş və Yaxın Şərqi, eyni zamanda Azərbaycan ərazisinin qədim əkinçi tayfaları arasında meydana gəlmiş və geniş yayılmışdır.

TƏHMASİB Məmmədhüseyn Abbasqulu oğlu (1907-1982) – ədəbiyyatşunas, folklorşunas, dramaturq, tərcüməçi. Filologiya elmləri doktoru (1965), professor (1970). Baki Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş (1927), dörd il Naxçıvanda müəllimlik etmişdir. Sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstututunun dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır (1930-1933). Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində baş müəllim (1939-1951), dosent (1951-1959), Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstututunda folklor şöbəsinin müdürü (1945 ildən ömrünün sonuna dək) işləmişdir. O, Azərbaycan folklorşunaslığının əsasını qoyanlardandır. Mövsüm və mərasim nəgmələri, xalq dastanları haqqında sanballı tədqiqatların müəllifidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”

eposlarının, dastanların, nağılların, Molla Nəsrəddin lətifələrinin toplanması, nəşri və tədqiqində, elmi və pedaqoji kadrların hazırlanmasında mühüm xidməti var. "Bahar" (1938), "Aslan yatağı" (1941), "Çiçəklənən arzular" (1951), "Hind nağılı" (1956) və s. pyesləri tamaşaaya qoyulmuşdur. "Rübailər aləmündə" (1968) pyesi Məhsəti Gəncəviyə həsr olunmuşdur. "Onu bağışlamaq olarmı?" ("Bahar" pyesi əsasında), "Bir qalanın sırrı" ("Çiçəkli dağ" pyesi əsasında) filmlərinin (hər ikisi 1960) ssenari müəllifi olmuşdur.

Təhmasibin yaradıcılığında xalq mərasimləri, Novruz bayramı, onun mahiyyəti, tarixi kökləri, bayramla bağlı ayın və mərasimlər, adət-ənənələr, oyun və öyləncələr, tamaşalar mühüm yer tutur. Bunu "Adət, ənənə, mərasim, bayram" məqaləsindən də görmək mümkündür:

"Bütün dünya xalqları kimi, bizim xalqımızın da tərixinde saysız-hesabsız bayramlar olmuşdur. Lakin bunların heç biri Novruz bayramı qədər geniş yayılmamış, xalqın möşətində bu bayram qədər dərin kök sala bilməmişdir.

İslamiyyət uzun müddət bu bayramı unutdurmağa çalışmış, müvəffəq ola bilmeyəcəyini başa düşdükdən sonra onu öz tarixi ilə əlaqələndirməyə, hətta dördüncü xəlifənin xilafətə keçməsi ilə bağlamağa cəhd etmişdir. Lakin bunun sonradan qondarıldığı şübhəsizdir. Əvvələn, müsəlman bayramları qəməri təqvimə əsaslandıqları üçün ilbəl öz yerlərini dəyişdikləri, yəni başqa-başqa vaxtlarda, başqa-başqa fosillərdə icra edildikləri halda, Novruz sabit bir şəkildə ancaq və ancaq yazın birinci günü qarşılanır. Elə buna görə də islam ruhaniləri güzəşte getməyə məcbur olduqdan sonra belə bu bayramı özlerinin əsil dini bayramlarından fərqləndirməyə çalışmış, hətta məsxərəyə qoymaq, hörmətdən salmaq, təhqir etmək məqsədi ilə onu topal bayram, şikəst bayram, yəni hərəkət edə bilməyən bayram adlandırmışlar. Aydındır ki, əgər bu bayram doğrudan da dördüncü xəlifənin xilafətə keçdiyi qələbə gününün bayramı olsaydı, xüsusilə şəhərətənər onu belə adlandırmaz, ona belə yuxarıdan baxma münasibət bəsləməzdilər. İkinci tərəfdən tarixdən çox yaxşı məlumudur ki, dördüncü xəlifə xilafəti heç də yazın ilk günü ələ keçirməmişdir. Nəhayət, əgər hətta bu da belə olsaydı, hər hansı xəlifənin xilafətə keçdiyi gün heç vəchlə Novruz, yəni yeni gün, ilk gün adlandırılara bilməzdi. Cünki nə ümumiyyətlə islam tarixi bu gündən, nə də islam tarixinə görə yeni il bu aydan başlamır.

Bəzən bu bayramı atəşpərəstliklə də bağlamağa cəhd edirlər. Düzdür, bu bayramla əlaqədar mərasimlərdə günəşlə, odla, hətta mehrpərəstliklə bağlı ünsürlər çoxdur. Lakin azacıq diqqətli araşdırma göstərir ki, Novruz zərdüştilikdən də çox-çox qədim olmuş və bu din də islamiyyət kimi Novruz bayramından ancaq öz məqsədinə uyğun istifadəyə çalışmışdır. Bunun doğrudan da belə olduğu, yəni Novruzun zərdüştilikdən qədim olduğu onun əsas mərasimlərinin təfərruatı, ünsür, adət və ənənələrinən, onların əsaslandıqları inam və etiqadların səciyyəsin-

dən aydın bir şəkildə görünməkdədir. Bu mərasimlərdən biri ilin axır çərşənbəsində od üstündən tullanmaq mərasimidir.

Qədim etiqadlara görə qış çillələrə bölünür. Bunlardan birincisi qışın girməsi ilə başlanan Böyük çillədir ki, qırx gün davam edir. İkincisi, xalqın öz ifadəsi ilə deyilsə, "qışın oğlan çağrı"dır ki, Kiçik çillə adlanır və böyüyün yarısı qədər, yəni iyirmi gün davam edir. Nəhayət, qışın son ayı gəlir ki, bu da hər biri yeddi gündən ibarət olan dörd balaca çilləyə bölünür. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu bölgünün əsaslandığı yeddi və qırx rəqəmlərinin müqəddəsliyi islamiyyətdən də, zərdüştilikdən də çox qədimdir. Son ayın dörd yeddigünlük çilləyə bölünməsi isə, ümumiyyətlə, təbiətin dörd əsas ünsürdən ibarət olması etiqadına əsaslanır. Bu dörd ünsür hava, su, torpaq və oddur. Qədim etiqadlara görə, son ayın hər həftəsində guya ki, bu ünsürlərdən biri canlanır, oyanır, yaşamağa başlayır. Bunların hamısının dirilməsi, qızması, yeni keyfiyyət kəsb etməsi ilə də ümumiyyətcə, təbiət oyanır, qış qurtarır, yaz başlanır. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanda bu dörd ünsürdən hər birinin qışın əsarətində qurtarması həmin ünsürün adı ilə bağlı olan həftənin son çərşənbəsində xüsusi bir şəkildə qeyd edilmişdir. Qurtaran ilin axır çərşənbəsində isə bütün evlərin həyətində tonqal qalanır, hamı odun üstündən tullanaraq "Ağırlığım, uğurluğum", yaxud "Azarım, bezarım tökül bu odun üstüne" deyirlərmiş. Tək elə bu mərasim çox aydın bir şəkildə sübut edir ki, Novruz nə islam dini ilə, nə də zərdüştiliklə bağlı olmamışdır. İslam tarixi ilə, xüsusilə şəhərətənər ona görə bağlı deyil ki, əgər belə olsaydı, tonqallar gərək damlarda yandırılaydı və bir növ xəbərdarlıq əlaməti daşıyaydı. Halbuki mərasimdə bu ünsürlərin nişanələrindən heç birisi yoxdur. Atəşpərəstliklə isə nəinki üzvi şəkildə bağlı deyildir, bizzət, hətta onun dini əsaslarının tam əksinə, tam əleyhinədir.

Zərdüştiliyə görə od müqəddəs idi. Buna görə də atəşgədələrdə ona sitayış edir, "başına dönür", ətrafında firlanırdılar. "Çevir ocağa, al qucağa" atalar sözü də, oda məhz belə münasibətin, yəni onun müqəddəsliyinə olan etiqadın hökm şəklinə düşmüş ifadəsidir. Lakin məlumudur ki, müqəddəs hesab edilən şeyin üstündən tullanmaz, ağırlıq-ügurluğu, azar-bezəri onun üstüne tökməzlər. Demək ki, bu mərasimdə odun müqəddəsliyinə yox, azar-bezəri yandırıb məhv etmək qüdrətinə malik əlamətləri yaşamadıdır. Başqa sözə deyilsə, bu mərasim atəşpərəstlikdən çox-çox qədimdir. O dövrə hələ od müqəddəsləşdirilib məbəd dərəcəsinə qaldırılmamışdı.

Bizdə qışın qurtarib yazın başlanması ilə əlaqədar bir sıra başqa mərasimlər də vardır ki, bunların bəziləri əksər rayonlarımızda elə məhz Novruz günlərində, bəziləri isə ayrı-ayrı yerlərdə bəzən qışın son ayı, bəzən də yazın ilk ayı daxilində icra edilmişlər. Bunnardan biri "Günəşi çağırmaq" mərasimi imiş. Bu mərasimin indi də ancaq son dərəcə cılızlaşmış müxtəsər təfərrüati və balaca bir nəğməsi qalmışdır. Cəmisi bir neçə bəndən ibarət olun bu nəğmədə

günəş kəhər atlı insana bənzədir, onun hətta bir oğlu, iki qızı olduğundan danışılır.

İkinci belə mərasim isə “hodu” mərasimidir. Bu da keçmişdə çox geniş yayılmış olan, hətta inqilabdan bir az əvvəl qədər də əksər rayonlarımızda icra edilən mərasimlərdən imiş. İndi bunun da müxtəsər təfərrüati və kiçik bir nəgməsi qalmışdır. İstər inqilabdan qabaqkı yerli ziyanlılarımızın verdikləri məlumatlardan, istərsə də sonrakı illərdə aparılmış araşdırmlardan, ən başlıcası isə mərasimin ünsürlərindən və nəgmənin məzmunundan aydın görünür ki, “hodu” Günəş ilahəsinin adı imiş. Yəqin birinci “Günəşi çağırmaq” mərasimi istənilən nəticəni vermədikdə, yəni “duman qaçmadıqdə”, “Günəş kəhər atını minib qarı yerdən götürmək üçün çıxmadıqdə” qədim azərbaycanlılar ikinci mərasimi icra edir, yəni “hodu”nu qapı-qapı, zəmi-zəmi, kövşən-kövşən gəzdirib oxuyurmuşlar. Bu balaca nəgmənin son bəndi xüsusilə maraqlıdır:

Hoduya qaymaq gərək,
Qablara yaymaq gərək;
Hodu gün çıxarmasa
Gözlərin oyamaq gərək.

“Günəşi çağırmaq” mərasimində qədim azərbaycanlı doğrudan-doğruya Günəşin özünə müraciət edib, onu “oğlunun qayadan uçması”, “qızının təndirə düşməsi” ilə qorxudaraq tez kəhər atı minib çıxmaga çağırırmışsa, ikinci nəgmədə onun guya ki, tabe olduğu ilahəyə, məbuda təsir göstərməyə çalışırmış... Bu balaca nəgmədə isə ibtidai şəkildə də olsa, son dərəcə sadəlövhəcəsinə də olsa, öz gücünə, öz qüvvəsinə inam notları səslənməkdədir. Bu mərasimi icra edib, bu nəgməni oxuyan insan, yəni qədim azərbaycanlı Günəşini də, onun ilahəsini, məbudeni da özüne tabe hesab edirmiş. O inanmış ki, “hodu”nu – Günəş allahını gəlincik kimi bəzəyib qapı-qapı gəzdirə də bilər, ona qaymaq da yedirdə bilər, ona baxmadığı təqdirdə isə cəzalandırıb gözlərini də oya bilər:

Hodu gün çıxarmasa –
Gözlərin oyamaq gərək.

Yaxud, Novruz bayramı ilə əlaqədar səməni qoymaq adətinə alaq:

Səməni,
Saxla məni,
İldə göyərdərəm səni, –

deyən xalq yaşılılığı həyat rəmzi bilir, onu əzizləyir.

Lap müxtəsər şəkildə deyilmiş bu bir neçə dəlil aydın göstərir ki, Novruz bayramı öz mərasimləri ilə birlikdə, zaman-zaman Azərbaycanda hakim kəsilməş dinlərin hamisindən çox qədim, sadə bir təsərrüfat bayramı, yəni qışın yola salınması, yazın qarşılanması bayramı olmuş-

dur. Məhz elə buna görədir ki, xalqımız müxtəlif dinlərin, məzhəblərin, siyasi sistemlərin, ayrı-ayrı hökmədarların təsis etdikləri onlarca bayramları, mərasimləri unutmuş, bunu isə insani əməyə, zəhmətə, maddi nemətləri yaratmağa çağırın təsərrüfat bayramı kimi əsrər boyu yaşıtmış, indi də hər il həvəslə gözləyir, hörmətlə qarşayıır, xüsusi bir məhəbbətlə icra edir. Bizcə Novruz bayramı xalqımızın həyata, təbiətə, torpağı, zəhmətə məhəbbətinin təzahürüdür.

Novruz bayramı bizdə həmişə təsərrüfat işinin başlangıcı bayramı, məhsulun təməli bayramı olmuşdur, yenə də olmalıdır. İkinci belə bayram da təsərrüfat ilinin yekunu bayramı, yəni Məhsul bayramı olmalıdır ki, bunu da həyat özü yaratmaqdır. Vəzifə bunu da əsaslandırmaqdan, möhkəmlətməkdən və daha da gözəlləşdirməkdən ibarətdir.

Novruz bayramının qeyd edildiyi vaxt təbiətin oyanlığı, canlandığı günə düşür. Təsadüfi deyil ki, yeni il dünya xalqlarının elə həmin gündən – martın 22-dən etibarən başlamaları barədə təkliflər vardır. Çünkü bu gün astronomik cəhətdən də ən əlverişlidir.

Adət və ənənələrlə, mərasim və bayramlarla ciddi şəkildə məşğul olmaq lazımdır. Bizcə, bunun üçün respublika miqyasında xüsusi bir şura yaradılmalıdır. Bu şura zərərli adət və ənənələri tərgititmək, xeyirliləri isə müasirləşdirib bu günün tələbi seviyyəsinə yüksəltmək, eləcə də yeni yaranmaqdə olan mərasimləri, bayramları daha da gözəlləşdirmək üçün tədbirlər hazırlamalıdır. Bu şura, eyni zamanda, yeni zəmanətin yaratmaqdə olduğu təzə adət-ənənə, mərasim – bayramlara da nəzarət etməli, onların öz adlarına layiq mənaya, məzmunə, estetik gözəlliyə malik olmasına istiqamət verməli, kömək etməlidir”.

TƏHVİL (ilin dönümü, keçidi, yəni qışdan yaza keçməsi) – yeni ilin – Novruz şənliyinin başlanma anı (b a x: *İltəhvil*).

TƏHVİL SÜFRƏSİ – Novruz bayramı axşamında köhnə ilin tamam olması və təzə ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış açılan bayram süfrəsi. Xalq arasında “Yeni il süfrəsi”, “Novruz süfrəsi” də adlanır. Süfrəyə məhz bu bayram üçün bişirilmiş nemətlər düzülür. Səməni nimçəsi qoyulur. Evdəkilişlərin sayı qədər şam yandırılır. Keçmişdə

süfrənin ortasında qab dolu su qoyub içində xırda balıq buraxır, göz qoyardılar. Balıq qabın dibindən quyruğu üstə düz qalxıb suyun üzünü burun vurunca köhnə ilin qurtarış təzə ilin başlandığı bilinermiş. Bu münasibətlə toplardan yayılm atışı atılmışlar.

TƏHVİL ŞAHISI – keçmişdə Novruz bayramında – il təhvil olanda sərvətlilərin bayram şənliliklərində iştirak edənlərə payladıqları xırda gümüş sikkə. Buna “keçid pulu”da deyirlər. “Keçid”, yəni qışdan yaza keçmək nəzərdə tutulur.

TƏKƏ OYNU – Novruz bayramı ərefəsində keçirilən *saya gəzisi* şənliyində boynuna noxta və zinqirov taxılmış, uzunsaqqal erkək bir keçi ətrafında “təkəm, təkəm oyun eylər” sözlərilə başlayan oxuma ilə icra olunan oyun. Bəzən oyunda heyvan əvəzine “Təkəsaqqal Kosa” və yaxud keçi görkəmli, keçi maskalı bir oyuncu çıxış edirdi. Törəniş etibarı ilə qədim Azərbaycanda oynanılan əsatiri bir tamaşa, orada yaz fəslini təmsil etmiş Keçi – təkə sureti ilə bağlı olub qışın başlanması, onun şər qüvvələr tərəfindən öldürülməsi, yazın gelişisi isə, onun dirilməsi kimi qeyd edilmişdir. “Təkə oyunu” “Kosa-Kosa” mərasim tamaşası ilə yaxından səsləşir. Əslində onların adları da oxşar və biri-birinə bağlıdır. “Kosa” sözü bir çox türk dillərində və elcə də yerli ləhcələrimizdə “keçi”, “təkə” anlamında işlədirilir.

TƏKƏÇİ MƏRASİMİ – Novruzda keçirilən mərasim tamaşalarından biri. Daha çox Cənubi Azərbaycan ərazisində yayılmışdır. Novruza on gün qalmışdan ağacdan təkə müqəvvəsi düzəldib, onu par-parça ilə bəzəyərək boynundan da zinqirov asardılar. Yeniyetmə uşaqlar həmin təkə müqəvvəsini başları üstündə oynadı - oynada dəstə ilə Təbrizin baş meydanına gələrdilər. Burada bir xeyli çal-çağır eləyib şəhərin məhəllələrinə baş vurardılar. Hər qapıda dayanıb əllərindəki təkə müqəvvəsini oynada-oynada mahnı oxuyar, təkəyə pay istəyərdilər. Kimin nəyə imkanı çatırdısa – noğul-nabatdan tutmuş – boyanmış yumurtaya qədər ən müxtəlif bayram nemətlərindən təkəçiyə pay verərdilər. Təkəçilərin oxuduqları sözlərdən:

Təkəm getdi Meşkinə,
Gəlmədi on beş günə.
Təkəmi bəzədilər,
Qoydular xan köşkünə.

Təkəmin bəndi var,
Yetmiş yeddi kəndi var.
Hansı qapıdan girsə,
Noğulu var, qəndi var.

Təkəm gəlir saniyan,
Dirnaqları qanıyan.
Təkəmə müjdə verin,
Bayramlaşın hamıyan.

Buğdalar uzun olsun,
Saçağı düzüm olsun.
Təkəmə pay gətirin,
Sayası sizin olsun.

Təkəm-təkəm ağ bala,
Qollarını qatmala.
Bu gün-sabah yaz gələr,
Oyna-oyna çıx yola.

Təkəm nə naz eyləyir,
Yolları toz eyləyir.
Təkəmə pay verənin,
Birini yüz eyləyir.

TƏKLƏMƏ – ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı günlərində də icra olunan uşaq oyunu. Oyunun keçirilməsi qaydası belədir: məhəllə uşaqları meydançaya, məhəllə həyətlərinə toplaşış iki dəstəyə bölünür. Hər dəstənin başçısı oxuyur. Dəstə üzvləri əl çalır. Birinci dəstənin başçısı oxuyur.

Çərək, mərək,
Bizdən sizə
Kim gərək?

İkinci dəstənin başçısı cavab verir:

Ölçüsü çərek olmaz,
Peyəsi mərək olmaz,
Bizim dəstə güclüdü,
Sizlərdən gərek olmaz.

Birinci dəstənin başçısı.

Novruz gələr, yaz olar,
Göldə ördək, qaz olar,
Sizdən ikisinin allıq,
Bizim dəstə çoxalar,
Sizin dəstə az olar.

İkinci dəstənin ayaq tərəfindən iki uşaq ayrılib birinci dəstəyə qoşulur. Bu vaxt növbə ikinci dəstənin başçısına çatır. O oxuyur:

Tonqalda közümüz var,
Danışdıq, sözümüz var.
Bizim sizin dəstənin
Üçündə gözümüz var.

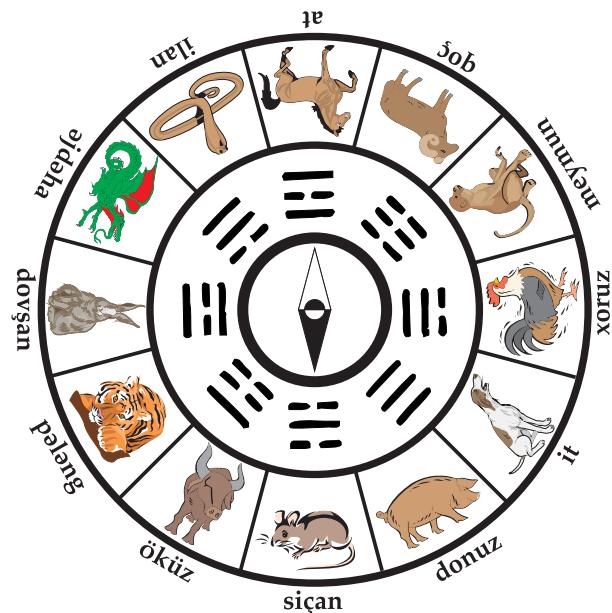
İndi birinci dəstədən üç uşaq ayrılib ikinci dəstəyə qoşulur. Nəgmələr bu şəkildə davam edir. Uşaqlar bu dəstədən o dəstəyə, o dəstədən bu dəstəyə qoşulur. Axırdı başçılardan biri tek qalır. Uşaqların hamisi öz dəstəsinə toplamış başçı tek qalan dəstə başçısına deyir:

Hünərdə hünərin var,
Biz bülbüyük, olma sar,
Gəl qoşul dəstəmizə,
Eyləməzsən yeri dar.

Dəstə elliklə əl çalır. Tek qalmış dəstə başçısı onlara qoşulur. Beləliklə, oyun qurtarır və yenidən başlanır.

TƏQVİM – böyük vaxt intervalllarının hesablanması sistemi. Əsasını göy cisimlərinin hərəkəti ilə əlaqədar dövrü təbiət hadisələri təşkil edir. Dünyaya göz açan, təbiətin qoyunda məskunlaşan, sırkı aləmi dərk etməkdə aciz olan ibtidai, tam formallaşmamış təfəkkürlü insan özünü heç vaxt ətraf mühitdən ayırmayıb, bəlkə ayıra da bilməyib. Zəngin, nəhayətsiz sirlər xəzinəsi olan təbiət insan üçün tükmənüz həyat mənbəyi olub.

Əcdadlarımıza da ta qədimdən təbiətin qoyundada yaşayaraq, təbiətlə temasda olublar. İldirimin çaxmasını, tufanın qopmasını, dumanın, çənin-çiskinin gəlməsini, küləyin əsməsini gözləri ilə görüb, yazın dirilən, canlanan çağında ağacların çıxəklənməsini, yarpaqlamasını, köçəri quşların uçub gəlməsini, leysan yağışlarının yağmasına, çayların daşmasını, havaların istileşməsini, mer-meyvənin yetişməsini, payızda quşların uçub isti yerlərə getməsini, qışda quşbaşı qarın ələnməsini, şaxtalı-çovğunlu günlərin başlanmasını müşahidə ediblər.

Zaman ötüb keçdikcə onlar həyat uğrunda, yaşamaq uğrunda gərgin mübarizə aparıb, yeni-yeni yollar arayıblar. Onlara möcüzə kimi gələn təbiət hadisələrini, sırkı-səhrli görünən aləmi: göy cisimlərinin (Günəşin, Ayın, ulduzların və s.) hərəkəti ilə aydınlaşdırmağa çalışıblar. Qışın şaxtasında, çovğununda bahar, quraqlığında – yayında yağmur, yağmurunda – payızında isə Günəş istisnimin bolluğununu arzulayıblar. Təbiəti özlərinə ram etməyə, onda olanları dəyişməyə, olmayanları yaratmağa can atıblar. Nəhayət, tapıb, düzüb, qoşub və məqsədlərinə çatıblar.

Təbiətdə baş verən hadisələr az-çox aydınlaşdırıqca, əkinçilikdə, maldarlıqda, həmçinin digər təsərrüfat sahələrində qazanılmış təcrübə, vərdiş, bilik və səriştə – torpağın şumlanması, toxumun səpilməsi, hansı bitkinin, meyvənin nə vaxt əkilib-becəriləməsi, yiğilması, suvarma işlərinin aparılması, heyvanların döl dövrünün, örüşə çıxarılmasının, qışlaq və yaylaq həyatının başlanması və başqa həyat işlərinin vaxtının ölçülməsi, hesablanması zərurətini tələb edib.

Təsərrüfat məşgülüyyəti iqlimin dəyişməsindən çox asılıdır. Əkinçi üçün, maldar üçün nəinki ayın, fəslin, hətta hər günün öz işi, qayğısı, məşgülüyyəti, məsuliyyəti olmuşdur. Odur ki, hələ çox qədimdən insanlar vaxtı ölçmək və onunla hərəkət etmək sistemləri hazırlamış, bu sistemə təqvim adı vermişlər.

Azərbaycanın qədim sakınları də ilin, ayın, günün dəyişməsini, yəni gündüzdən sonra gecənin gəlməsini, illərin, fəsillərin, ayların, günlərin növbələşməsini – qışın yazla, yazın yayla, yayın payızla, payızın tekrar qışla əvəz-lənməsini, təbiətin sirlərini, bununla da səma cisimləri haqqında qazandığı biliklər ilə izah etməyə çalışmışlar. Bütün bu qarşılaşmalar ayrı-ayrı təqvimlərin meydana gəlməsinin əsasını təşkil etmişdir.

Ən qədim vaxt ölçüsü vahidi Yerin öz oxu ətrafında fırlanma dövrü ilə baş verən gecə-gündüz olmuşdur. İnsan-

lar günlərin sayını yadda saxlamaq üçün ağacın üstündə kəsiklər açır, yaxud kəndirə düyünlər vururdular. Sonralar onlar daha böyük vaxt ölçüsü vahidlərini – Yerin Günəş ətrafında dolanma dövrünü – il və ayları hesablamığı öyrənmişlər.

Vaxtı ölçmək üçün bütün dünya xalqları on qədim zamanlardan Ay və Günəşin görünüşcə dəyişilməsindən istifadə etmişlər. Ona görə təqvimlər *Ay təqvim*, *Günəş təqvim* və bunların hər ikisini uyğunlaşdırıran *Ay-Günəş təqvimlərinə* bölünmüştür.

Hazırda işlətdiyimiz təqvimin başlanğıcı İsa peyğəmbərin mövludundan (təvəllüd günündən; xristian dünyasında dekabrın axırında keçirilən mövlud bayramı da bununla bağlıdır) hesablanır və bu sistem beynəlxalq təcrübədə, homçının tarix elmində “bizim era”, “yeni era”, yaxud “miladi tarix” kimi qəbul edilmişdir.

Bu era 532-ci ildən alim-rahib Dionisey tərəfindən təklif edilmişdir. O, heç bir əsaslı dəlil olmadan elan etmişdir ki, İsa peyğəmbər 532 il əvvəl yanvarın 1-də anadan olmuşdur. Bu səbəbdən də hələlik dünyada yeni il yanvar ayının 1-dən hesablanır.

TƏQVİM İLİ – təqvimə görə ilin ilk və son günləri arasındaki müddət. Qırqori təqvimində adı il 365, uzun il ise 366 gündür.

İlin başlanğıcının nə vaxtdan hesablanmasında daha çox müxtəliflik olmuşdur. Öksər ölkələrdə, eyni zamanda, Azərbaycanda il yazdan hesablanmışdır. Bəzi ölkələrdə payızdan, bəzilərində isə qışdan götürülmüşdür. Misirlilər ilin başlanması Nil çayının daşmasından (Yay günəşduruşundan) hesablaşmışlar. Bir çox ölkələrdə isə ilin başlanğıcı bu və ya digər padşahın hakimiyyətə keçməsi günündən götürülmüş, bəzilərində müəyyən mühüm hadisə ilə – böyük daşqın (Misirde), güclü küleklərin başlanması (Babilistanda), olimp oyunları (Yunanistanda) və s. əlaqələndirilmişdir. Qədim Romada yeni il martin 1-dən hesablanmışdır. Romada miladdan əvvəl 153-cü ildən başlayaraq yeni seçilmiş konsullar ənənəyə görə yanvarın 1-dən işə başlayırdılar. Ona görə də yeni eradan əvvəl 46-ci ildə

imperator Yuli Sezarın vaxtında yeni il martin 1-dən yanvarın 1-nə keçirilmişdir.

Rusiyada da yeni il əvvəller martin 1-də, sonralar isə sentyabrın 1-də bayram edilirmiş. Yalnız 1700-cü ildə Birinci Pyotrun əmri ilə yeni il yanvarın 1-nə keçirilmişdir.

Son vaxtlara qədər Hindistanda bir çox təqvim sistemləri mövcud idi və ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində yeni il başqa-başqa vaxtlarda qeyd edilirdi. Bu hərc-mərcliyi aradan götürmək üçün 1952-ci ildən C.Nehrənun göstərişi ilə məşhur fizik, Nobel mükafatı laureatı Mehnad Saxonın sədrliyi ilə yeni vahid hind təqvimini tərtib etmək üçün xüsusi komissiya təşkil edilmişdir. Bu komissiyanın tərtib etdiyi milli hind Günəş təqvimində də yeni il yaz bərabərliyindən, yeni martin 21-dən hesablanır.

İlin başlanğıçı göründüyü kimi, çox-çox yerlərdə şərti səciyyə daşıyır. Amma, şübhəsiz ki, Günəş təqvimində yeni il Günəşin illik hərəkətindəki dörd səciyyəvi anın birindən başlamağın təbiiliyini şərtləndirir. Bunların içərisində də yaz bərabərliyi (21 mart) daha məqsədə uyğundur və bunun çox böyük elmi əsasları var. Çünkü martin 21-də gecə gündüzə bərabərdir (bax: *Yaz gecə-gündüz bərabərliyi*), fəsillərin gözəli olan baharın ilk günü başlayır. Bundan başqa, martin 21-də Günəşin göydəki vəziyyətini təyin edən ekvatorial koordinatların hər ikisi sıfır bərabər olur, başqa sözə, Günəş koordinat başlanğıcında olur. Məhz buna görə də, müdrik babalarımız yeni ilin başlanğıçı kimi yaz bərabərliyi gününü götürmüş və onu Novruz bayramı adlandırmışlar.

TƏQVİMİ-CƏLALİYYƏ – Ömer Xəyyamın 1074-cü ilə Səlcuqlu hökmədəri Məlik şahın sıfarişiyə hazırladığı astronomik cədvəl (Bax: *Ömer Xəyyam və Məlik şah*).

TONQALÇATMA – ilaxır çərşənbələr və Novruz bayramı axşamlarında tonqal üstündən hoppanma mərasimi. Adəton, tonqal daha çox hər tərəfdən görünən bir yerde yandırılır. Tonqal alovlandıqca odun-ocağın şorəfinə nəğmələr, alqışlar deyilir, odun müqəddəsləyi tərənnüm edilir. Tonqalın ətrafında müxtəlif oyunlarla əylenirlər. Böyükdən kiçiyədək hamı yeddi dəfə tonqalın üstündən hoppanır. Alov səngiyəndə ağsaqqal babalar da, ağıbirçək nənələr də, odun üstündən keçir, bələkdə olan körpəni də tonqalın üstündən keçirirlər ki, çillədə qalmasın. İnama görə, bununla da ilin ağrı-acısı, uğursuzluğu oda düşüb yanır. Tonqalın üstündən hoppanarkən nəğmə oxuyurlar:

Ağırlığım-uğurluğum odlara,
Yazda mənlə hoppanmayan yadlara.
Ağırlığım od olsun,
Odda yanın yad olsun.
Yaddan yad olar,
Qohumdan dad olar.
Qohum-qohumdur
Yamanı da canımdır.
Aydan ari camalam,

Sudan duru camalam.
Alovdan atlanmaq gərək,
Cəfaya qatlanmaq gərək.
Oddan aman olmaz
Yaddan qanan olmaz.
Ağırlığım-uğurluğum odlara,
Yazda mənlə hoppanmayan yadlara.
Dədəm gölsin, saz gölsin,
Oymağımıza yaz gölsin.
Qoşqu deyib heyləsin,
Bahar sözü söylosin.
Bahara avaz gərək,
Avaza yaz gərək.
Taxılsın saza novruzgülü,
Kəsilsin yamanın dili.
Anlamazı dədəm andırsın,
Doğru yolu qandırsın,
Ağ saqqalım işiqdir,
Bahara yaraşıqdır.
Ağırlığım-uğurluğum odlara,
Yazda mənlə hoppanmayan yadlara.

TORPAQ ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsinin üçüncüsünü verilən adlardan biri. Bu çərşənbə torpağın isinib oyanması rəmziidir. Torpaq həyat mənbəyidir. Bütün həyatın mənbəyi torpaqdadır. Torpaq olmasa, həyat da olmaz.

Öski inamlara görə, təbiətdə bütün mövcud olanlar üçün özül olan torpağın oyanması ilə, yel, su, atəş daha böyük güc alır, ərzin donunu dəyişir, adamları yoxsulluq və qıtlıqdan, çətinlik və sıxıntıdan qurtarmaq üçün özündə daha böyük qüvvə, güc tapır. Torpaq yaradıcı, töredici olduğundan ona “ana torpaq” deyə ehtiram göstərirler.

Torpaq sevilməyə başlanandan, tər töküb gülüstan yaradılan müqəddəsləşib, vətənləşib. Bu gün də torpağa sədaqət, məhəbbət Anaya, Vətənə məhəbbətlə bərabər götürülür, eyniləşdirilir.

Qədim azərbaycanlılar torpağın qayğısını, nazını çəkənləri, onun qarşısında əyilən adamları sevirlər. Onlar inanırlar: Torpaq təpədir, torpaqda güc var. Torpaqdan yapışsan, ona əyilsən, səni qaldırar, kəc baxsan, vurəsəni torpaq.

Babalarımız arxayı idilər:

Torpağın bol, tükənməz nemətlərinə sahib olduğuuna görə insan hər şeydən güclüdür, qüdrətlidir.

Torpağın bərəkəti, gözəlliyi, zənginliyi insanın əlindədir. Torpağı insana bəxş elə, o, dünyanın ən qadir, ən möğrur məxluquna çevrilər. Torpağı insandan alsan, o, bütün gücünü, qüvvətini itirər.

And içəndə deyirlər: “Torpaq haqqı, yer haqqı”.

Alqış söyləyəndə deyirdilər: “Torpağın həmişə gül bitirsin”, “Torpağın bərəkətli olsun”.

Qarğış eləyəndə deyiblər: “Torpağın yada qismət olsun”, “Torpağında qara yellər əssin”, “Torpağına göz dikənin gözü tökülsün”.

Babalarımız arzulayırdılar: “Torpağa yalan satma, yerində yalan göyərər”, “Torpaq qızıl quşdur, buraxdırın uçar gedər”.

Onlar inanırdılar: “Torpağa əyilən namərdə əyilməz”, “Torpağa var versən, o da sənə bar verər”.

Ulularımız Vətənə, torpağa olan məhəbbətlərini yağı düşmənə nifret hissi ilə bərabər yaşadıqlar. “Torpaq uğrunda ölen varsa, vətəndir!” – deyiblər.

Rəvayət: Deyilənə görə, bir kişi hər il torpağı şumlar, əkib-biçib bol məhsul götürürmiş. Aylar, illər ötür. Zaman öz işini görür. Kişi qocalıb iş-gücdən qalır. Gözlərinin nurunu itirir. Bir gün o, oğlunu yanına çağırıb deyir: – Bala, şum vaxtıdı. Öküzləri hayla, xışa qos, torpağımızı şumla.

Oğul atasının sözünə əməl edir. Sabahı gün yenə ata oğula torpağı şumlamağı tapşırır. Bu dəfə də o, öküzü, xışa götürüb torpağı şumlamağa yollanır. Üçüncü gün də ata oğluna torpağı şumlatdırır. Dördüncü dəfə ata oğluna torpağı şumlatmağı tapşıranda o, “yaxşı” deyir, amma torpağı şumlamır. Fikirləşir ki, onsuz da atamın gözləri görmür, hardan biləcək mən torpağı üç dəfə, ya dörd dəfə şumlamışam...

Oğlan torpağı əkib becərir. Biçin vaxtı yetişir. O, kəhrəba kimi sarı buğdanı biçib dərzləyir. Bu vaxt ata oğluna deyir: – Bala, məni tarlaya apar. Oğlan atasının əlindən tutub dərzlərin yanına götürür. Ata əlindəki əsasını qarşıya uzadır. Əsa dərzə dəyir, sol tərəfə uzadır, yenə də dərzə dəyir. Əsa sağda da derzə toxunur. Kişi əsası ilə arxasını nə qədər axtarsa da, görür ki, boşdur. Deyir: – Ay oğul, nə üçün torpağı dörd yox, üç dəfə şumlamışan? Əgər bu işi dörd dəfə görseydin, indi dərzlərin də sayı üç yox, dörd olardı.

Bəli, budur torpaq həqiqəti. Torpaq əbəs yerə demir: “Öldür məni, dirildim səni”.

TOZ ÇƏRŞƏNBƏ – ilaxır çərşənbələrinin ilkinin el-oba arasındaki adalarından biri. Cənubi Azərbaycanın bir çox yerlərində, xüsusən Ərdəbil bölgəsində də dörd Novruz çərşənbəsindən birincisi Toz çərşənbə adlanır. Bu çərşənbəyə ona görə belə ad verilib ki, həmin gün pal-paltaların, xalça-palazın yuyulanı yuyulur, yuyulmayanı həyətə çıxarırlaraq çırılıb tozu töküür. Ev-eşik də möhz bu gün his tozdan təmizlənir. Hətta evdəki köhnə taxta qab-qacaq da Toz çərşənbəsinin axşam tonqalında yandırılır, əvəzinə təzəsi alınır.

TURNAVURDU – Novruz bayramında da uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunu həm qızlar, həm də oğlanlar oynayırlar. Uşaqlar iki bərabər dəsteyə ayırlırlar. Hər dəstənin bir başçısı olur. Dairəvi cızıq çəkirler. Dəstələr-dən birindəki adamların sayı qədər turna eşirlər. (Dəsmalı eşib ucuna kəndir bağlamaq.) Başçılardan biri ovcuna bir şey alır, əllərini bərk yumub o biri başçıya uzadır. Başçı şeyin hansı əldə olduğunu tapsa qalib gəlir; əlini yuman başçının dəstəsi turna çəkilən dairəvi cızıga girir. Kənarda qalan qalib dəstə cızıqdakı turnaları götürməyə çalışır. Götürə bilməsələr onları turna ilə vururlar. İçəridəkilər kənara çıxır, kənardakılar cızığın içərisinə girirlər. Burada oyun turnanı əla keçirmək uğrunda mübarizədən ibrətdir. Turnanı ələ keçirənlər qalib sayılır.

TÜRK XALQLARINDA NOVRUZ BAYRAMI.

Özbəkistanda Novruz – Özbəkistanda sovetlərin ilk illərində Novruzun yaz və kəndli, əkinçi, maldar bayramı kimi keçirilməsinə müəyyən müddət izin verilsə də, sonralar “dini bayram” damgası vuraraq ona ciddi

qadağalar qoyuldu. Lakin xalq gizli şəkildə olsa da bu bayramı keçirirdi. Özbəklər Novruz bayramına təbiətin köynəyini dəyişdiyi, qış yuxusundan oyandığı gün kimi baxırdı. XX əsrin 60-cı illərinin siyasi yumşalma dövründə Novruzun keçirilməsinə ilk dəfə Özbəkistanda (1963) icazə verildi. Lakin bir neçə il sonra bayram yenidən yasaq altına girdi. 1991-ci ildə isə prezident İslam Kərimovun çıxardığı qərarla 21 mart bayram günü elan olundu. İndi Özbəkistanda 21 martdan başlayaraq bir həftə boyu “Sayıl”, “Xalq sayılı”, “Sayıl əyləncələri” adlanan el şənliyi keçirilir. Özbək qadınları qız-gelinlərlə bərabər səbzəli çuvərə, çelpek, çözmə, həlim, sirmaynan, meyir, peşmek, samsa kimi yeməklər hazırlayırlar. Quş ətindən hazırlanan xörəklərə üstünlük verilir. Həmin gecə qazanlar dolu olmalıdır. “Qazan doldu” adətinə görə, “ruzumuz bol olsun” deyərək qazan ağızına qədər doldurulur. Süfrəyə “S” hərfiə başlayan yeddi cür yemək qoyulur: “samsa”, “sümələk”, “səbzi”, “sedene”, “ser-yağ”, “sev” və “süd”. Bundan başqa ortaya çoxlu baharat, yer-yemiş qoyulur: salma, sumax, iydə, nabat, ceviz, turşəng, paxlava, ketleme və s. Bayrama bir həftə qalmış qadınlар bugda cürcərdir, ondan xüsusi Novruz yeməyi olan “sümələk” hazırlayırlar. Novruz süfrəsi üçün ayrıca “aşurə” də hazırlanırlar. Bu yemək yeddi nemətin qarışığından (yarma, buğda, arpa, noxud, qarğıdalı, düyü, maş və lobya) əmələ gəlir. Adətən, süfrənin üstünə böyük bir çorok, ətrafına boyanmış yumurtalar, içində yaşıl yarpaq olan qabda su da qoyurlar.

Novruz günlərində meydan tamaşalarına geniş yer verilir. Darbozlar (kəndirbazlar), çalğıçılar, şairlər öz məharətlərini göstərir, aşuləçilər aşulə oxuyur, baxşilar dastan söyləyir, cavanlar at yarışına çıxır, güləşir, bazar meydanında həvəskarlar xoruz və qoç döyüsdürürələr.

Mərasimin əsas iştirakçısı isə Baba Dehqandır. Baba Dehqan yaşıł çapan geyir. Ona Baba Novruz və ya Baba Kəndli də deyirlər.

Qazaxistanda Novruz – Qazaxistanda Novruza “Navruz” və ya “Ulıstan Ulı Küni”, yəni El-Ulusun ulu günü deyirlər. Qazaxlar bu bayramı elliklə keçirirlər. Evlər təmizlənir, ən gözəl paltarlar geyinilir, alqışlar söylənilir. Küsənlər barışır, yetimlər evləndirilir, fəqir-füqəraya pay verilir. Novruz günü bağışlanması istəyəni mütləq bağışlayırlar. Keçmişdə gənc oğlanlar gecəyarısı vəhşi bir buganın üstünə yəhər qoyur, onun da üstünə uyuğ bərkidir, boynundan zinqirov asır, başına da quş lələyi taxır, sonra da onu kəndin içino buraxırdılar. Buğa zinqirovun səsindən vahiməyə düşərək atılıb-düşdükcə kənd əhalisi səs-küyə yuxudan oyanaraq yeni günün gəldiyindən xəbər tuturdu. “Otağ” deyilən çadırlar qurulur, təndirde çörəklər, loxmalar, külşələr, katırmalar, kat-tamalar bişirilirdi. Gənclər “Altıbakan”, “Kız kuviv”, “Avdarıspak”, “Kökpar”, “Arkan tavtuv”, “Kol tuzak” kimi oyunlar oynayırdılar. Bütün bu adətlərin əksəriyyətinə indi də əməl olunur.

Novruzun əsas hazırlıqları mətbəxdə gedir. Qazaxlar Novruzda xüsusi “Navruz köje” (Novruz şorbası) hazırlayırlar. Bu şorba ən azı yeddi nemətdən hazırlanır: kəzzi, buğda, düyü, un, yağı, süd, soğan və s. Bundan başqa “bauırsak” deyilən xörək növü də bişirirlər. Çox vaxt bu bayramda doğulan uşaqlara Nevruzbay, Meyrambek kimi adlar verirlər.

Türkmənistanda Novruz – türkmənlər arasında “semene” adlanan şirniyyatın bişirilməsi, qonaq getmək, pay paylamaq, bayramlaşmaq, fal açmalar geniş yayılmışdır. Keçmişdə, adətən qızlar, gelinlər bir yerə yişşaraq “Muncuq atdı” oynayırdılar.

Novruz bayramı türkmən xalqı üçün qardaşlıq, mehribanlıq günüdür. Həmin gün hamı kin-küdürüdən, pis niyyətdən, yaman sözdən, yaman gözdən uzaq durmağa, yaxşı söz danışmağa, gülərz, qonaqpərvər olmağa çalışır, süfrəsinin bol, canının sağlam olmasını istəyir. Dəvə, at yarışları, güləş, kəmənd atma kimi yarışlar keçirilir, uşaqlar öz aralarında maraqlı oyun-yarışlar təşkil edirlər. Dövlət seviyyəsində Novruz Aşqabadın küçə və meydandlarında böyük təmtəraqla qeyd olunur.

Qırğızistanda Novruz – Novruz bayramından bir həftə öncə yeddi qazanda yeddi cür yemek asılır. Bunların içorisində “sümölök” adlı bayram yeməyinin ayrıca yeri vardır. Adətən bayrama bir-iki həftə qalmış yarımla kilo buğda yuyub təmizləyir, arınmış buğdanı iki-

üç günlüyü suya qoyur, cücerəndən sonra həvəngdəstədə döyür, azca su töküb qarışdırır, süzgəcən keçirir və bu prosesi üç dəfə təkrar edirlər. Sonra qarışıığı üç ayrı-ayrı qablar qoyurlar. Pambıq yağı qazanda dağ edib un əlavə edərək qovurur, üstünə az-az davamlı olaraq qarışqandan tökür, vam odda səhərə qədər qaynadırlar. İçinə də yeddi kiçik qara, hamar daş salırlar. Yeməkdən sonra qız-gəlinlər arabaya qoşulu öküzün buynuzlarına, quyuğuna ərik ağacının budaqlarını, yaşıl otları bağlayır, bununla da yaşılığın bol olmasını arzulayırlar.

Novruzda hamı tonqalın üstündən tullanaraq “haramlardan” təmizlənir, “qırmızı nurun mənə gəlsin, sarı xəstəliyim sənə getsin!” deyirlər. Tonqal sənən kimi hər kəs öz evinə gedir, boş su qablarını pəncərədən, qapıdan çölə atır, açıq rəngli paltar geyinir, dadlı yeməklər bişirirlər. Gecəyarısı arpa və buğdadan hazırladıqları kökö-botko yeməyini paylayırlar... Sonra bütün ailələr şam ağacının budağını yandırıb tüstüsünü evə yaya-yaya ovsun oxuyurlar. Ertəsi gün çayın, arxin yanına gedib əllərindəki çiçəkləri və saxsıları suya atırlar. Ancaq çiçəkləri atmamışdan qabaq bilicilər onların sapları və köklərinə baxaraq payızda məhsulun necə olacağından xəbər verə bilirlər. Bayram günü “Kız kuumay”, “Ulak tartış”, “Tiyin enmey”, “Eniş” kimi at yarışları, “Ak çölmök”, “Çoluk tatlamay” kimi oyunlar keçirirlər.

Uu

ULDUZ FALI – ilaxır çərşənbə gecəsinin niyyət fallarından biri. Ərgən qızlar ilaxır çərşənbə gecəsində yatmadan qabaq aşiq olacaqları oğlanı yuxuda görmək üçün niyyət tutub səmada (səma açıq olarsa) yeddi ulduz sayıb yatırlar. Yuxuda gördükleri oğlanı özlərinin tale qisməti biliirlər.

UYĞU GECƏSİ – ilaxır çərşənbə gecəsinin eldə söylənilən bir adı. İnama görə, ilaxır çərşənbə gecəsində kim

niyyət tutub yatsa və uyğuda niyyətinə uyğun yuxu görsə, həyatda, reallıqda istəyə qovuşacağını yəqinləşdirər. Bu üzdən də ilaxır çərşənbə gecəsi həm də “uyğu gecəsi” adlanır.

UZUN GECƏ – qış fəslinin başlanğıc gününə, yəni dekabr ayının 22-nə el arasında verilmiş ad. Qışın başlanğıcı sayılan və ümumiyyətlə ilin ən uzun və ən qaranlıq gecəsi bilinən bu gecə el arasında həm də “çillə gecəsi” adlanır. Klassik yazılı mənbələrdə və divan ədəbiyyatında “şəbi-yelda” da deyilir.

Ü ü

ÜSKÜ – istilik mənasındadır. Bakı kəndlərində novruzqabağı çərşənbələr “Üskü axşamları” adlanır. Çərşənbələr və bayram münasibətində yandırılan tonqala və göyə atılan yanar lopaya da “üskü” deyirlər. Dörd çərşənbə – 1-ci üskü, 2-ci üskü, 3-cü üskü, 4-cü üskü şəklində də deyilir.

ÜZƏRLİK – el inamına görə qoruyucu, şəfaverici keyfiyyətə malik bitki. Çöl, yarımsəhra və səhralarda, bəzən yaşayış yerlərində, yol kənarlarında və s. yerlərdə bitir. Şərqi xalqları, o sıradan azərbaycanlılar arasında gözdəyməni sovuşdurmaq məqsədile üzərlilik yandırmaq adəti yayılmışdır. Novruzda, axır çərşənbə gecəsində qış çılösündə çıxmak üçün üzərlilik yandırıb tüstüsünü oğul-uşağa, ev-eşiyə verirlər.

Tonqal üstündən tullanınlar oda üzərlilik səpirlər. Özü də yandırılan məqamda belə bir deyim də söyləyirlər:

Üzərliksən, havasan,
Cəmi dərdə davasan.
Balama göz vuranın
Gözlərini ovasan.
Üzərliliklər çırtlaşın,
Yaman gözlər partlaşın.

Çörlü-çöplü üzərlilik,
Başı böركlü üzərlilik.
Bizi çıldıdən çıxart,
Göstər hökmün üzərlilik.

Atın bədöydü, üzərlilik,
Otun gömgöydü, üzərlilik
Qada-bala sovuşdur,
Haydı-hoydu, üzərlilik.

Bu dərd-bəlanın ailədən uzaq olması, göz dəyməməsi kimi bir inamla bağlıdır. Göz qaytarmaqdən, nəzər

ÜZÜKSALMA MƏRASİMİ

sındırmaqdən, xata-baləni uzaq eləməkdən ötrü üzərlilik yandırmaq adətinin çox qədim kökləri vardır. Bu etiqad bütün orta əsrlər boyu davam etmişdir. Nizaminin “İskəndərnəmə” əsərində üzərliliklə əlaqələndirilən inam öz əksini belə tapmışdır:

Üzərlilik yaxarlar göz dəyən üçün,
Od yaxıb-yandırar dərdi büsbütün.

ÜZÜKSALMA MƏRASİMİ – əşyavi əlamət və söz-sehr magiyasını birgə təcəssüm etdirən fal mərasimi. Bundan irəli ilaxır çərşənbədə ərgən qızlar bir otağa yığışib dilək təsi qurardılar. Ortalığa dərin bir mis qab qoyar, sonra hər qız öz üzüyünü atardı həmən qabın içində. Üzükleri qabın içində iki-üç kərə qarışdırıb balaca bir oğlan uşağını da gətirirdilər yığnağa. Uşağı başa salardılar ki:

– Bax, indi biz novatnan (növbəylə) bayati oxuyacaqıq. Hər dəfə bayati oxunub başa çatan təki sən gedib tasın içindəki üzüklərdən birini götürüb gətirərsən. Biz də baxıb görərik kiminkidi.

Oğlan uşağı işin qaydasını öyrənib bir qırqaqda durardı. Qızlar başlayardılar novatnan bayati çağırmağa. Bayatıdan sonra kimin üzüyü qabdan çıxarılsa, onun diləyi həmən bayatıdakı mətləbə yovux (yaxın) bir axarda yozuları. Görərdin qızlar dövərə vurub dilavər-dilavər dur-natelli bayatılar pərvazlandırırlar:

Çərşənbə çay içində,
Ox atdım yay içində,
Tanrı murazın versin
Bu gələn ay içində.

Bayatı qurtaran kimi oğlan uşağı qabdağı üzüklərdən hansısa birini çıxardıb göstərərdi. Qızlar ürəkləri atdana-atdana yer-yerdən dillənərdilər:

– Bəxtəvər başına, ay Tellı, sənin üzüyündü. Yaxınlarda diləyinə yetərsən inşallah! Tanrı mətləbini ürəyincə versin!

Tellı cilvələnə-cilvələnə üzüyünü barmağına taxar, sonra təzədən qızlar dəstinə qoşuları. Belədə ikinci bayatını ədalı-ədalı qanadlandırırlar:

Çərşənbə il axırı,
Cıqqalar tel axırı.
Dilək tutduğun oğlan
Sənindi bil, axırı.

Uşaq gənə də əl uzadıb tasdakı üzüklərdən birini çıxardı. Üzüyü görən təki qızlar hay salıb onun yiyəsinə gözaydınligi verərdilər:

– Gözün aydın olsun, ay Göyçək, yiğvalın (bəxtintaleyn) yeyindi; sənin mübarək diləyin ən gözəl sözə tuş gəldi.

Göyçək dil-ağız eləyə-eləyə üzüyünü götürüb cər-gəyə qayıdan təki yelqanadlı bir bayatı təzədən möclis boyu sözüb dolanardı:

Karvan gəlir enişdən,
Yükün tutub yemişdən.
Sənə xonça bəzənsin
Altun, axça, gümüşdən.

Bayatının dalınca uşaq qabdakı üzüklərdən birini çıxardı başı üstünə qaldıracağın sevinc dolu hay-haray yiğnağın şirinliyini bir pay da artırırdı:

– Nişan xonçan bəzənsin, ay Fatma, dileyin əcəb gözəl mətləbə bağlındı. Sağ əlin elliknən hamimizin başına!

Bir az keçmiş genə də ara səngiyər, novat ayrı bir bayatiya yetərdi:

Çərşənbənin gecəsi,
Banlar xoruz beçəsi,
Ay qız, sənin qismətin
Ata-ana bircəsi!

Uşaq əl atıb qabdakı üzüyün birini çıxardığınınan, dövrədəki qızların hamısı dilavərlik eləyib üzük yiyəsinə deyərdilər:

– Evin olub-qalanı bir əziz-xələf oğluna gedəcəksən, ay Firəngiz! Ağgünlü olasan səni!

Məclis şirinnəşdikcə dilək diləyi tutar, niyyət niyyəti soraqlayır, bayatı da bayatını çağırardı:

Dilək günü büyündü,
Tamam toydu, düyündü,
Ay qız, sənin qismətin
Yuxuda gördüyündü.

Düzgü axıra yetər-yetməz uşaq ayrı bir üzüyü də qabdən götürüb başı üstə qaldırardı. O heyni də qızlar səs-səsə verib dil-dil ötərdilər:

– Kefin olsun, ay Bənövşə, bu gecə yatanda duzlu kökə yeyərsən. Yatıb yuxuda istədiyin oğlanı görəcəksən, sənə sərin su verəcək. İçərsən ki, mətləb-murazına yetə biləssən. Sən allah, sabah bulaq başına galib gördüğün yuxunu bize danışarsan, yaxşımlı?

Oğlan uşağı bayaqdan boşalmış dilək tasını qoltuğuna vurub söz-söhbətin, duzlu-məzəli atmacaların ara verməsini gözləyərdi. Ara səngiyən təki ortalığa atılıb deyərdi:

– Pay verin, xalatım gəlsin,
Noğulum, nabatım gəlsin...

Qızlardan kimi noğul-nabat, kimi boyanmış yumurta, kimi də nəsə şirin bir şey verib uşağı razi salardı. Beləcə xoş niyyətnən, mübarek istəknən qurduqları diləktutma yiğincagını deyə-gülə də başa vurardılar.

VV

VAHABZADƏ Bəxtiyar Mahmud oğlu – şair, dramaturq, ədəbiyyatşunas, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq şairi (1984), əməkdar incəsənət xadimi (1974), Azərbaycan Respublikası, SSRİ və Dövlət mükafatları laureatı (1976, 1984), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı (1990), millət vəkili (1995-2000), Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü (2000).

B.Vahabzadə 1925-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Bakıda orta məktəbi qurtarmış və ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır (1942-1947). 1950-1990-ci illərdə ADU-da müəllim, dosent, professor vəzifələrində fealiyyət göstərmişdir. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur. Mənəvi zənginliyin, əmək qohrəmanlığının, məhəbbət və insanpərvərlik hisslerinin tərənnümü Bəxtiyar Vahabzadə lirikasının əsas mövzularıdır.

“Mənim dostlarım” (1949), “Bahar” (1950), “Xalq şairi Səməd Vurğun” (1956), “Ceyran” (1957), “Şəbi-hicran” (1959), “Seçilmiş əsərləri” (1961), “İnsan və zaman” (1964), “Dörd yüz on altı” (1970), “Seçilmiş əsərləri”, iki cilddə (1974-1975), “Sənətkar və zaman” (1976), “Pyeslər” (1980), “Muğam” (1982), “Seçilmiş əsərləri”, iki cilddə (1983-1984), “Vətəndaş” (1994), “Fəryad” (1995), “İstiq-lal” (1999), “Ağatlı oğlan” (2002), “Əsərləri”, altı cilddə (2001-2003) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Bahar nəgməsi” və “Novruz bayramı” şeirlərində gülü-ləçəkli baharın gəlişi, Novruz bayramının adət, mərasim və ayinləri əks olunub:

Güller açıldı
Güldü dağ-dərə,
Xalça sərildi
Geniş düzlərə.

Geydi əyninə
Paltar ağaclar
Kollar dibində
Ötdü turaclar.

Qış yuxusundan
Torpaq oyandı.
Çöldə lałələr
Yandı, nə yandı.

Bağda, bağçada
Açıdı çiçəklər,
Təzə həvəslə
Vurdu ürəklər.

Bənövşə taxtı
Köksünə dağlar,
Sən nə gözəlsən
Bahar, ay bahar!

Düşdü dağlara
Çayların səsi,
Oxudu quşlar
Bahar nəgməsi.

Bu fəsillərin
Gözüdür bahar,
Ana yurdumun
Özüdür bahar.

* * *

Hamarlanıb açılır qırışıqlı torpağın
Göyərdikcə göy otlar.
Cücərən torpaq kimi puçurlanır umudlar.
Duyğular da ürəkdə açır dən-dən baharda.
Ömrü, günü, hər şeyi başlamaq isteyirik
Biz tezədən baharda.
Havalanır ürəklər təzə istəklər üçün,
Göylər dönür güzgüzə sığallanan yer üçün.
Bahar bahar gətirir könüllərə, gözlərə,
Ömrün bahar çağında.
Gəlir həyat nəgməsi quşların dodağında.

Qapının ağızındadır, gəlir Novruz bayramı.
Yələnqolar qalansın son çərşənbə axşamı.
Sonsuz gəlinlərimiz od üstündən tullana,
Müqəddəs odumuzda bəla yana, dərd yana.
Deyələr bir ağızdan:

“Hər dərdimiz, bələmiz bugum-bugum tökülsün,
Ağırlığım, uğurluğum tökülsün”.
Dünyamıza göz aça təzə-təzə balalar,
Bu Vətənin, bu yurdun hər qarış torpağını
Bizdən təhvıl alalar.
Xəkəndəzda, nimçədə biz üzərrik yandıraq,
Təzə doğulmuşların başına dolandıraq.
“Üzərriksən, havasan,
Min bir dərdə davasan”.

Gəlir ilaxır günü,
Kosa geyir əyninə üzü tərsə çevrilən
Köhnə-kürüş kürkünü.
Boynunda zər zinqirov
Oxuyur mahnisini gəzib kəndi evbəev:
“Kosam bir oyun eylər.

Quzunu qoyun eylər.
Yığar bayram xonçası,
Hər yerdə düyün eylər”.
Kosa baş torbasını silkələr, hey silkələr.
Hər qapıdan pay dilər.
Kimkəyə toplaşanlar baxmaz onun üzünə,
Kosa pay istər yenə.
Keçini haylar biri,
Tökülər hər tərəfdən Keçinin torbasına

Bayram hədiyyələri.
Kosa bunu görünçə, “onu mənə ver”, – deyə
Hücum çəkir Keçiyə.
Alır ondan torbəni, alıb yeyir doyunca.
Öz köhne mahnisini o, oxuya-oxuya...
Sonra gedir yuxuya.
Keçi gəlir, yavaşça o, bəlləyir dörd yanı.
Kimsəni görməyincə,
Buynuzlayıb öldürür yuxudaca Kosanı.
El sevinir bu hala,
Keçini alqışlayır.
Kosannı ölümüylə qış bitir, yaz başlayır.
Hələ günəş doğmamış gün kimi sığallanaq,
Çəşmə üstə yollanaq.
Unudaq ötən ilin sitəminini, dağını,
Dolduraq şəfa sudan çərşənbə bardağını,
Həyətlərə cılıyək.
Yeni ili götərən günəşin yollarına
Biz uğurlar diləyək.

VAQİF Molla Pənah (1717-1797) – şair, dövlət xadimi. Qazax mahalının Qiraqsalahlı kəndində anadan olmuşdur. Əsil adı Pənah, atasının adı isə Mehdi ağadır. Vaqif mədrəsə təhsili almışdır. O, 1759-cu ildə Tərtərbasa köçmüş və burada məktəb açıb dərs demişdir. Sonra Şuşaya köçən Vaqif, burada da özünün açdığı məktəbdə dərs deməklə məşğul olmuşdur. 1769-cu ildə Qarabağ hökmdarı İbrahim xan Vaqifi saraya dəvət edib eşikağası (xarici işlər naziri), sonra isə vəzir təyin edir. İran hökməndəri Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya hücumları zamanı (1795, 1797) Şuşa qalasının müdafiəsinə bilavasitə M.P.Vaqif başçılıq edir. Qarabağ xanlığını ələ keçirən Məhəmməd bəy əmisi İbrahim xanın yaxın adamları ilə yanaşı, Vaqifi də oğlu ilə birlikdə 1797-ci ildə edam etdirir. M.P.Vaqifin şeirləri ilk dəfə 1856-cı ildə kitab halında çap olunmuşdur. 1908-ci ildə Haşim bəy Vəzirov, 1925-1937-ci illərdə isə Salman Mümtaz Vaqifin əsərlərini toplayıb çap etdirmişlər. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərefindən M.P.Vaqifin əsərlərinin akademik mətni nəşr olunmuşdur. Sonrakı illərdə də M.P.Vaqifin əsərləri ardıcıl olaraq nəşr edilmiş, şeirləri dərsliklərə daxil edilmişdir.

Klassik Şərq şerini dərindən bilən Vaqif qəzəl, müxəmməs, müstəzad və s. formalarda şeirlər yazmışdır. Lakin o, şifahi xalq ədəbiyyatı, aşiq şeri ilə daha çox bağlı olmuş, qoşmaları ilə milli poeziyanı zənginləşdirmişdir. Şairin “Yoxdur” rədifli qoşmasında Novruz bayramının qayıqlarından söz açılır:

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.

Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desəm dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıb noğula, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahib camalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.

VƏDƏ KÜLƏYİ – Novruzqabağı əsən güclü küləklərə verilən ad. Xalq arasında və də yeli də adlanır. Bu müddətdə qar əriyir, sular çağlayıb, torpağın donu açılır. Vədə küləyi köçəri quşların öz doğma yerlərinə kütləvi surətdə qayıtmamasından xəbər verir:

Əsdi vədə yeli yaz müjdəsiylə,
Qondu eyvanımıya yenə qaranquş!

VƏSFİ-HAL – Boz ayın son çərşənbəsində (ilaxır çərşənbədə) icra olunan mərasim. Yetkin yaşılı qızlar,

gəlinlər bir evə toplaşırlar. Seçilmiş başçı (çoxlu bayatı, nəğmə bilən) tərəfindən təyin olunmuş qaradınməz qız bulaqdan, çaydan su götürir. Bu suyu eldə “dilək tasi” adlanan badyaya, yaxud dərin sututumlu qaba tökürlər. Başçı ayın iştirakçılarından üzük, sırga, sancaq, iynə, oymaq və s. parlaq nəşnələr alıb qabdakı suya salır. Qabın üstünə ağ rəngli örtük örtülür. Başçı:

Göydə ulduz bəllidi;
Can gülüm, can-can.
Gah yüzdü, gah əllidi;
Can gülüm, can-can.

Mən yarımi görmüşəm,
Can gülüm, can-can.
Şəvə qara tellidi,
Can gülüm, can-can.
Can gülüm, can-can.

şəklində nəğmə oxuya-oxuya qabdakı nişanlardan əlinə keçəni çıxarıır. Nişan sahibi oxunulan nəğməni taleyinin hökmü kimi qəbul edir.

VİCAH – Boz ayın son – ilaxır çərşənbəsində yetkin yaşlı qızlar, gəlinlər tərəfindən icra olunan vəsf-i-halın başqa bir adı (bax: *Vəsvi-hal*).

VİDADI Molla Veli (1709-1809) – XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri. Aşıq və divan şeri üslubunda mükəmməl əsərlər yaratmışdır. Molla Pənah Vaqiflə yaxınlıq etmiş və onun sənət dostu olmuşdur. Vaqifin təklif və təkidi ilə bir müddət Qarabağ xanının, daha sonra isə Gürcüstan hakimi II İraklinin saraylarında yaşasa da, tez bir zamanda oradan uzaqlaşış Qazağa qayıdaraq məktəbdarlıqla məşğul olmuşdur. Dərin tarixi-ictimai mözəməna malik “Müsibətnamə” poeması Şəki xanı Hüseyin xan Müştəqin faciəli ölümü münasibəti ilə yazılmışdır. Vaqiflə deyişmələri məşhurdur. Şairin aşağıdakı “Novruziyə”si baharın gəlişi münasibəti ilə qələmə alınmışdır.

Novruzi-bahar oldu, cahan tazətər oldu,
Rəf oldu ələmlər.

Dağıldı bu şadlıq xəbəri dərbədər oldu,
Yandı oda qəmlər.
Meydani-tərəbdə bu nə türfə hünər oldu,
Sərf oldu kərəmlər.
Göydən yere yağıdı nə gözəl şəbnəmi-rəhmət
Bitdi gülü lalə.
Xoş nəğmələnin bülbüli-şeyda ötər oldu,
Açıldı irəmlər.
Yüz həmdü sənə, maili-seyri-çəmən oldu,
Şad oldu könüllər.
Bir mövsimi-güldür bu ki, həqdən nəzər oldu,
Xoş gəldi bu dəmlər.
Ey xəste Vidadı, bu gün etməzmi sənə rəhm,
Sultani-zəmanə?
Bu eydi-mübarəkdə ki dünya xəbər oldu,
Saçılıdı dirəmlər.

Yy

YALANÇI ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birincisinin el-oba arasında işlədilən adlarından biri. Bu çərşənbənin gəlişi ilə adamlar təbiətdə müəyyən dəyişilmənin olmasını hələ hiss etmədiklərindən onu belə də adlandırmışlar.

“YALLI” – el şənliliklərində, elcə də Novruz bayramı günlərinde icra olunan qədim kütləvi xalq rəqsi. Azərbaycanın əksər bölgələrində, xüsusən Naxçıvan, Qarabağ, Kəlbəcər, Şəki, Şəmkir, Şirvan, Göyçə, Borçalı və s. yerlərdə geniş yayılmışdır. Rəqsədə ifaçıların sayı qeyri-məhdud olur (10-15-dən 80-100 nəfərədək). Yallı rəqsi zamanı əl-əl tutmuş kişi, yaxud qadınlardan ibarət dəstə sıralanır. Dəstənin başında duran rəqqas “yallıbaşı” (əlində yaylıq, yaxud çubuq tutur), sondakı isə “ayaqcı” adlanır. Yallı havası iki zurnaçı və nağaraçından ibarət ansamblın və yaxud mahnimin müşayiəti ilə ifa olunur; sarı, qırmızı, yaşıl parçalardan allı-güllü palтар geymiş, başlarına güllü-butalı yaylıq örtmüş bərli-bəzəkli qızlar, gəlinlər, ahillar musiqinin xoş sədaları altında əvvəl ağır templə, getdikcə sürətlə, ritmik hərəkətlərlə dairəvi rəqs edirlər. Sinələri əlvan munucuqlarla, qulaqları aypara, şarlı, minare sırgalarla, boğazları arpa və hil dənəli qızılla bəzənmiş el gözəlləri sürməli qas-bözlərini süzərək, meydanda yallı gedirlər:

Barmağında xatəm, guşində tənə,
Gireh-gireh zülfün tökə gərdənə,
Güləbətin köynək, abı nimtənə,
Yaxasında qızıl düymə gərəkdir.

Hər dəfə halay vurdurqca meh qızların beli gümüş kəmərlə bərkidilmiş əlvan naxışlı köynəklərini yellokdir. M.P.Vaqif demişkən, “yaxalarındaki qızıl düymələr” Günəş şüaları altında bərq vurur. Qadınlarımızın özləri kimi, bəzəkləri də sanki bir-birile yarışa girir. Usta zərgərlərimizin mahir barmaqlarının hazırladıqları bu zinət əşyaları təkcə qadınlarmızı deyil, məclislərimizi də yaraşığa götiirdi. “Yallı”ya Qobustan qaya təsvirlərində rast gəlinir. Vaxtilə 100-dən artıq “Yallı” havası olmuşdur: “Çörçöpü”, “İyiayaq”, “Qaz-qazı”, “Köçəri”, “Ürfani”, “Qaladan-qalaya”, “Tello”, “Tənzərə”, “Gopu”, “Sarı-

gəlin”, “Ağırlama”, “Qaleyi”, “Üçayaq”, “Dördayaq”, “El yallısı”, “A gülüm hey” və s. Yallı rəqsi məzmununa görə iki növə – süjetli “Yallı”lara və rəqs “Yallı”lara ayrıılır. Hər hansı bir hadisəni təsvir edən süjetli “Yallı”lar teatralaşmış xalq oyunları olduğu üçün “oyun yallı” (el arasında “yallı-yallı” da deyilir) adlanır. Rəqs “Yallı”sında isə qəhrəmanlıq motivlərinin, xalqın əhvali-ruhiyyəsinin, gəncliyin, çevikliyin təsviri və tərənnümü öz əksini tapır. Ümumiyyetle, kollektiv tərəfindən ifa edilən “Yallı” rəqs-ləri adamları bir-birinə yaxınlaşdırır, birləşdirir, fiziki cəhətdən inkişaf etdirir. Orijinal kompozisiyası, nəğməsi, ifadə tərzi ilə seçilən “Yallı”nı, adətən, mərasimin, el şənliliyinin axırında oynayırlar.

YALLIBAŞI – Yallı oyununun təşkilatçısı və rəqs edən dəstənin başında duran aparıcı oyunçu. O, oyunun başlaması, bitməsi və hərəkətlərin dəyişməsinə işarə verir, oyunun ifa qaydalarına nəzarət edir. Yallibəsi vəzifəsini yerinə yetirən oyunçu oyun zamanı sağ əlində yaylıq tutub ahəngə uyğun şəkildə onu yelləyir.

YANILTMAC – çətin sözlərin düzgün tələffüzü ilə nitqin inkişafına kömək edən xalq yaradıcılığı nümunəsi. Novruz bayramı günlərində uşaqlar bir yerə toplaşır yanıltmac söyləmə yarışı da keçirirlər. Yarışın qalibi qırmızı röngə boyanmış yumurta ilə mükafatlandırılır. Yanıltmaclardan bəzi nümunələr:

* * *

Ay axır çərşənbə axşamı, gəlmışəm səninlə çərşənbələşəm, çərşənbələşsən də çərşənbələşəcəyəm, çərşənbələşməsən də çərşənbələşəcəyəm.

* * *

Ağ inək o tayda ayağın yalayı, nənəm bu tayda ağın yamayı.

* * *

Ay ağ qılquyrıq qırqovul, qara qılquyrıq qırqovulu gördünmü?

* * *

Ay axsaq aşpaz Həsən şah, aşpazlar aş bişirir, sən də gəl aş bişir, ay axsaq aşpaz Həsən şah.

* * *

Ay qılquyrıq qırqovul, gəl bu kola gir qılquyrıq qırqovul!

* * *

Ay göy-alı qarğı qardaş, mənimlə qardaş olsan da səninlə qardaş olacağam, olmasan da səninlə göy-alı qarğı qardaş olacağam.

* * *

Atı min, iti qov, iti qov, atı min, atı min, iti qov.

* * *

Axşam bozbaş asmişam, çəşib qazanı boş asmişam.

* * *

Acmışam saç asmişam, bilməmişəm, külləməmiş yaş asmişam.

* * *

Aşpaz Abbas aş asmiş, asmişsa da az asmiş.

* * *

Aşpaz Abbas bozbaş asar o başda, bu başda.

* * *

Bazarda nə ucuz? Mis ucuz, duz ucuz, küncüt ucuz.

* * *

Bir bərbər o biri bərbərə dedi ki, bir bəri bax.

* * *

Boz atın boz torbasın boş as başından, apar, islat götür yaş as başından.

* * *

Bu qılquyrıq qırqovul qırqxquyrıq qırqovul imiş.

* * *

Bu dükcəcük-cük dükcəcük, üç cüt dükcəcük.

* * *

Bu mis necə mis imiş, bu mis kaşan misi imiş.

* * *

Qatığı sarımsaqlasın da yemək olar, sarımsaqlamasın da.

* * *

Qiğılçımı qıcıqlandırma qıcıqlandıracaqsansa qiğılçım-lanacaq.

Qırx qazan qırx küp qulpu, xub qırx qazan qırx küp qulpu.

* * *

Qovlamalaşsan da qovlamalaşacağam, qovlamalaşma-san da qovlamalaşacağam.

* * *

Dağdan düşürlənir düşür-düşür düşdiga.

* * *

Dadaş dayı Dəmirin danalarını damın dalında döydü.

– Dadaş dayı, Dəmirin danalarını damın dalında döymə.

Dadaş dayı dedi:

– Dəmirin danaları damın dalındakı darıları dağıtdığı üçün danaları döyücəyəm.

Dadaş dayı danaları döyüdü.

Dəmirçi Dadaş dayı, dədəm deyir ki, dəməri daşa, daşı dəmərə döyməsin. Dəməri daşa, daşı dəmərə döysə dəmir deşilər.

* * *

Dəyirmana girdi köpək, dəyirmançı vurdu kötək. Bil-mirəm köpək yedi köpdü, köpək, ya da kötək yedi köpdü köpək.

* * *

Dilim dilim olasan, ay dilim, dedim dinmə dilimə. Dilim dedi: dinməz idim, dindirdilər dindim mən.

* * *

Ey aşpaz Abbas, dur mənə beş basma tas aş ver. Bu neçə beş basma tas aşdır, aşpaz Abbas mənə beş basma tas aş ver.

* * *

Ey qəfəsdəki cil bildirçin qardaş, gəl səninlə cil bildirçinləşək, cil bildirçinləşsən də cilbildirçinləşəcəyəm, cil bildirçinləşməsən də cilbildirçinləşəcəyəm.

* * *

Əlli əlli əlli əlli dəfə əllədi.

* * *

Zamanın samanlığına saman gələnəcən samansız Zamanın samanlıqda canı çıxdı.

* * *

Yetişmiş yemişi yetim yemiş.

* * *

Yüyürüb yüryəyi yürüdə-yürüdə yükümü yerə qoydum. Yüryəyi yürüdə-yürüdə yükümü yerə qoydum.

* * *

Kəsilməli kəsməyi kəsmək istəsən də kəsəcəksən, kəsmək istəməsən də kəsəcəksən.

* * *

Getdim gördüm bir ağacda şışək əti, o biri ağacda eşşək əti asıblar. Şışək ətini uddum, eşşək ətini atdım, eşşək ətini atdım, şışək ətini uddum.

* * *

Getdim gördüm bir bərədə bir bərbər bir bərbəri bər-bər bəyirdirsən? Dedim: – A bərbər, nə üçün sən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirdir. Dedi: – Bu bərbərin atası bərbər mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirtdiyi üçün mən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirdirəm. Əgər bu bərbərin atası bərbər mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirtməsəydi, mən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirtməzdəm.

* * *

Getdim gördüm bir dərədə səkkiz-doqquz saqqız şaxlı var. Dedin:

– Siz neçə ilin səkkiz-doqquz saqqız şaxlısızsız?

Dedilər:

– Səkkiz ilin, doqquz ilin səkkiz-doqquz saqqız şaxlıyıq.

* * *

Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var. Diş kar, kor, kürkü yırtıq kirpi erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpi diş kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdadir.

* * *

Getdim gördüm bir dərədə yeddi qara qaşqa təpəl çəkil çəpiş otduyur. Dedim ey yeddi qara qaşqa təpəl səkil çəpiş niyə bizim yeddi qaşqa təpəl səkil çəpişin yerini otduyursan?

Dedi:

– Sizin yeddi qara qaşqa təpəl səkil çəpiş bizim yeddi qara qaşqa təpēl səkil çəpişin yerini otduyub. Ona görə də bizim yeddi qara qaşqa təpēl səkil çəpiş sizin yeddi qara qaşqa təpēl səkil çəpişin yerini otduyur.

Gəl gedək şumu toxmaqlayaq. Sən toxmaqlasan da mən toxmaqlayacağam, toxmaqlamasan da toxmaqlayacağam.

* * *

Göy cöngə, gömgöy cöngə, dümgöy cöngə.

* * *

Gül güllükdə, kül küllükdə, kül küllükdə, gül güllükdə.

* * *

Mollanı əmmamələməlimi, əmmamələməməlimi.

* * *

Ocağı qığılçımlandırma, sən qığılçımlandırsan da qığılçımlanacaq, qığılçımlandırmasan da qığılçımlanacaq.

* * *

Tək-tək dükçə, cüt-cüt dükçə, üç cüt dükçə.

* * *

Çatı götür çay içinde çal qatira çayı çataq.

* * *

Çəp keçi çəp keçidi çəpəki keçib gedər, çəp keçi çəp keçidi çəpəki keçib çəpəki keçər.

* * *

Çörəyi ovxalamalımı, ovxalamamalımı.

* * *

Cümə axşamı cumə məscidində cürə Cabbarın cübbəsini cüvəllaqlıar cibitdilar.

* * *

Şikəstə çalan, şikəstəsizləşmişəm, şikəstə çal.

YASDANÇIXMA – Novruz bayramında qeyd olunan adət. Adətə görə, illi tamam olmayan ölenlərin yaxın qohumları üçün bu bayram, yəni Novruz bayramı “qara bayram” adlanır. Yaslılar yasdan çıxmaq üçün qəbiristanlığa gedir, ölenlərin qəbirləri üstə, əsasən, səməni, şam, şirniyyat xonçası aparılır. Bu da “yasdançixma” adlanır və bütün insanlar Novruz bayramını şadlıqla qarşılıyırlar.

“**YAŞIL YARPAQ, QIZILGÜL**” – Novruz şənlilikləri zamanı qız-gəlin tərəfindən iki dəstə ilə ifa olunan halay-sayağı oyun. Adətən yazın gəldiyi günlərdə oyun iştirakçıları bir yerə toplaşış tellərinin uclarını gül-çiçəklə bəzəyir, çəmənlilikdə daire qurub bir-birinin əlindən tutur, hər dəstə başçısı bir bənd mahnı oxuyur, qalanları isə əl çala-calala “yaşıl yarpaq, qızılgül” deyirlər:

Başçı:

Oymaqdan, ay oymaqdan,
Öldüm xına qoymaqdan,
Barmaqlarım yanibdi,
Çubuğa od qoymaqdan.

Hamı:

Yaşıl yarpaq, qızılgül,
Köynəyi yaşıl oğlan,
Gəl gey yaraşır oğlan.
Anam sənə qız verməz,
Gəl məni qaçır, oğlan.

Adından da görünür ki, bu oyun-nəğmə vaxtilə yaşılgın, baharın şərəfinə icra edilən ayın imisi.

YAYLIQQACI RTDI – Novruz bayramı günlərində və toy mərasimləri zamanı keçirilən milli atüstü oyun. Oyunda atçaparlardan biri əlindəki ipək yaylığı yuxarı qaldıraraq meydancada dövrə vurur. Digərləri yaylığı ondan almağa çalışır. Qalıblarə gümüşlə bəzədilmiş yəhər mükafat verilir. Oyunun digər adı “gərdəkqacırtdı”dır.

YAZ – ilin dörd fəslindən biri. Şimal yarımkürəsində yaz gecə-gündüz bərabərliyi anından (21-22 mart) ilin ən uzun gündüzü və ən qısa gecəsinədək (22 iyun; yayın bu anına yay günəşduruşu deyilir) davam edir. Yaz fəslində Günəş üfüqündən 60-70° yuxarı qalxır, onun Yerə verdiyi enerjinin miqdarı çoxalır. Yaz fəslində Yerin Günəş ətrafında hərəkət sürəti azalmağa başlayır və Şimal yarımkürəsində gündüzlər uzanır, gecələr isə qısalır.

YAZAĞZI – Boz ayın xalq arasındaki adlarından biri. Yaz əkininə hazırlıq görüldüyü və əkinin aparıldığı əsas dövr.

YAZ BƏRƏKƏTİ QIŞDAN ALAR – Qış qarına verilən ad. Ulu babalarımız müəyyənləşdirmişlər ki, qış fəslində gecələr ayaz, gündüzlər dumanlı keçərsə, bu, qışın sərt, saxtalı olacağına işarədir. Yəni, bu müddətdə havalar soyuq keçər, torpaq da soyuyar, məhsul az olar. Qışda gündüzlər ayaz, gecələr dumanlı olanda isə əksinə, havalar nisbətən isti keçər, torpaq daha isti olar, bitkilər tez və yaxşı inkişaf edər, məhsul bol olar. Bu sinama özünü xalq ədəbiyyatı örnəklərində də saxlamışdır.

Gecə ayaz, gündüz duman,
ilin kürüdür-kürü.
Gündüz ayaz, gecə duman,
ilin gülüdür-gülü.

Qış dumanı həm də havanın dəyişəcəyini göstərən əlamətlərdən biri hesab olunur. “Qış dumanı qar gətirər, yaz dumanı bar”, – deyiblər.

Babalar bunu da deyiblər ki, qışda qar çox yağarsa, məhsul bol olar. Belə yağıntiya bərəkət gətirən, bolluq gətirən qar deyərlər. Elə ona görə də “Yaz bərəkəti qışdan alar”, – söyləyib ulularımız.

Ilın qış fəslində torpağın qalın qar örtüyü ilə örtülməsi çox xeyirlidir. Sanki torpaq dincəlib yorğunluğunu alır, rahatlanır. Torpağa loğmandır bu qar, – deyərlər. Bununla əlaqədər əkinçilər teatr-böyük mətbətindən çıxarmışlar ki, qışda dincələn, yazda yola çıxan torpaq payızda bari-bəhəri ilə qayıdar.

Qışın qarı torpağın bərəkətidir. Qışda torpağın “ağ köynək” geyməsi, əkinlərin şaxtadan qorunması, yazda bol su ilə təmin edilməsi deməkdir. Bu faydalı cəhətlər “Qar olmasa, bar olmaz”, “Qışın qarı, yazın varı”, “Qar ili, var ili” kimi el sözlərində də öz əksini tapmışdır.

YAZ GECƏ-GÜNDÜZ BƏRBƏRLİYİ – yeni ilin, baharın ilk gününün başlangıcı kimi gecə ilə gündüz uzunluqlarının taraz olduğu gün (21 mart; bəzən 20 mart). Bu gün Günəş göy ekvatorunu keçərək dünyadan Cənub yarımkürəsindən Şimal yarımkürəsinə keçir; Şimal və Cənub yarımkürələri Günəş şüaları ilə eyni dərəcədə işıqlanır. Yer küresinin hər yerində gecə gündüzlə bərabər olur. Ona görə də martın 21-də ekliptika ilə ekvatorun kəsişdiyi nöqtə yaz bərabərliyi nöqtəsi adlanır. Bu, Yerin Şimal yarımkürəsində astronomik baharın başlangıcıdır. Bu anda Günəş 12 uledz burcundən sayılan (bu bürc'lərə Zodiak bürc'ləri – “heyvanlar dairəsi” deyilir) Qoç bürcünə daxil olur.

Bu andan başlayaraq Yerin Günəş ətrafında hərəkət sürəti azalır və Şimal yarımkürəsində gündüzlər uzanır, gecələr isə qısalsı. Bu vəziyyət yay Güneşduruşu nöqtəsindən keçən ana (21-22 iyun) kimi davam edir. Beləliklə, yaz gecə-gündüz bərabərliyi günü – yazın ilk günün hər il böyük sevinc və bayramla qarşılanır. Səməni yetişdirir, ev-eşikdə, həyət-bacada, bağ-bağçada təmizlik, səliqə-sahman işləri aparır, ayınlar icra edir, bayram və şənliklər keçirirlər.

Maraqlıdır ki, astronomik yazın ilk günü planetin hər yerində gecə ilə gündüz bərabərləşəndə Ümumdünya meteorologiya günü qeyd olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qərarı ilə martın 21-i Yer günü elan edilib. Həmin gün BMT-nin Nyu-Yorkdakı iqamətgahı qarşısında 3 dəfə zəng səsləndirilir. Bu zəng, əvəzsiz sərvət olan təbiətin gözəlliyini, füsunkarlığını qorumağa çağırışdır.

YAZIN TƏRÇIX DÖVRÜ – Boz ayın qurtarışının başlanğıc zamanına el arasında verilən ad. Yazın tərçix döv-

ründə təbiət canlanır. Çöllərdə, düzəldərde, dərə-təpələrdə otlar, bitkilər göyərir. Naxırçılar, çobanlar mal-qarani, qoyun-quzunu örüşə çıxarır. Torpağın sinəsindən quşəppəyi, quzuqlığı, qaymaqcıçayı, qılı, qazayağı, qulançar, baldırğan, əməköməci, pərpətöyüñ, yemlik, təkəsəqqalı, qırxbuğum, əvəlik, yarpız, nanə, cincilim, bulaqotu baş qaldırır. Hərəsi də min dərdin dərmanı. Deyirlər ki, yazın ilk göy gurultusu eşidilməyinçə bunlara toxunmaq olmaz. Elə ki, ilk göy gurultusu eşidildi, böyüklü-kiçikli bu dərdə dərman bitkiləri toplamağa çıxırlar. Çiy yeməlisini çiy yeyilir, bişirilməlişı bişirilib yeyilir, “yaz nübarı” adıyla qonum-qonşuşaya pay verilir.

YEDDİ ÇƏRŞƏNBƏ – dörd ilaxır və ondan qabaqkı üç çərşənbəyə verilmiş ad. İlaxır çərşənbədən əvvəlkilərə “Oğru bug”, “Oğru üskü”, sonrakılara isə “Doğru bug”, “Doğru üskü” də deyilir.

“YEDDİ KEÇƏL DÜYÜNÜ” – Yaz aylarında aramsız yağan yağış əkinlərə ziyan vuranda yağışlı kəsmək üçün icra olunan mərasim ayını. Yeddi çop götürüb başına pambıq dolayaraq üstündən qırmızı parça bağlayır və hər bir çopə qonum-qonşuluqdan tanıldıqları keçəl bir adamın adını verir, sonra isə başı düyünlü çopləri oynadı-oynada oxuyarmışlar:

Yağış, kəs-kəs,
İslanıb ölürtük biz.
Başım keçəl,
özüm dəcəl,
Yazığın galsin bize,
Günəş çıxsın üzümüze...

Sinayıblar ki, belədə yağış kəsilər. Bu mərasim ayını sözün magik təsir gücünə inam əsasında yaradılmışdır.

YEDDİLƏVİN, yeddi løyün (“yeddi növ” deməkdir) – ilaxır çərşənbə süfrəsində düzəldilən xonça. Xonça sini və məcməyi yə düzülmüş yeddi cür nemət – çörək, duz, üzərlik, kömür, güzgү, su və yumurtadan ibarət olur (adi da bununla əlaqədardır). Bu zaman süfrəyə şirniyyat, çərəz, şam düzülməli, süfrələr göz doyduran olmalıdır. Adətə görə, xonça bayramın on iki günü süfrədə qalmalıdır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində, xüsusilə Ordubadda ilaxır çərşənbə “yeddiləvin bayramı” adı ilə məşhurdur. Bu bayramda bazarдан hər nə alınsa, yeddi növ olmalıdır. Güney Azərbaycanda – Urmiya və Təbriz tərəflərdə də bu gün “yeddiləvin bayramı” adı ilə tanınmaqdadır.

YEDDİ SİN – ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı süfrəsi üçün tutulmuş xonçada adları “s” hərfi ilə başlayan yeddi nəşnə: su, səməni, sünbüll, sumaq, soğan, sulaq, sarımsaq. Əlbəttə, bu adları göstərilənlər Azərbaycanın hər yerində elə bu cür olmur. Elə İranda da bu adlar fərqli şəkildədir və onların “Yeddi sin” adlandırdıqları bunlardır: “səbas” (sünbüll), “sib” (alma), “sancəd” (çaytikanı), “sif” (sarımsaq), “sırka” (sirkə), “sumaq” (sumaq), “səmənu” (səməni).

Bəzi mənbələrə görə, ərəb xilafətinin işgallarından qabaq ilin axır çərşənbəsi və Novruz süfrələrinə düzülənlər “s” yox, “ş” hərfi ilə başlayırmış və süfrəyə mütləq şərab da qoyulmuşdur. İslam dini şərabı haram buyurduğundan “yeddi shin” “yeddi sin” olmuşdur.

YEDDİ ŞİN – b a x: Yeddi sin.

YEL ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birinə verilən adlardan biri. Təbiətdə oyanmanın, canlanmanın birinci şərti, sözsüz ki, havanın qızması ilə bağlıdır. Bu üzdən də, bilavasitə havanın ilkin olaraq mülayimləşməsini, istiləşməsini xəbər verdiyi üçün çərşənbə həmin adla da tanınmışdır.

Bu günə xalq arasında “külək oyadan çərşənbə”, “yelli çərşənbə” də deyilir. Yel çərşənbəsi təbiətin elə bir vaxtidir ki, qış gücdən düşərək son köçünü sürür. Qar eriyir, suyun buzu sınır, torpağın donu açılır, canına hərarət hopur. Bahar yağışları yağımağa, torpağa can verməyə başlayır.

YEL BABA – əkin-biçinlə bağlı xırman nəğməsi. İlaxır çərşənbə və Novruz bayramı günlərində, əsasən, uşaqlar “Yel baba” ni tamaşa kimi də oynayırlar. Deyilənə görə, Yel baba ilə Əkinçi baba qardaş imişlər. Bahar torpağa hərarət götürəndə onlar birlikdə tarlanı şumlayıb əkinlərini əkərmışlər. Bundan sonra tarladakı işlərə Əkinçi baba cavabdeh imiş. O, mehsula su verər, ot-alaqdan təmizləyib becərər, yetişəndə də biçib xırmana gətirəmiş. Arpa-buğda dənini küləşdən, samandan ayırmış isə Yel babanın işi imiş. Yel baba başqlarının da taxilini xırmandan sovurub əvəzində pay alarmış. Bir kərə adamlar yenə arpa-buğdanı xırmandada döyüb gözləyirlər ki, Yel baba gəlib onu sovursun. Amma o gəlib çıxmır ki, çıxmır. Səbri tükənmiş adamlar taxılı özləri sovurmağa başlayır və:

Yel baba, amana gəl,
Dolanıb xırmana gəl,
Bir bəhanən yoxdursa,
Xəlbirə samana gəl.
A Yel baba, Yel baba,
Saman sənin, dən mənim.

Ləçəyi mindər-mindər,
Yönüñü bizə döndər,
Yönüñü döndərmirsən.
Mehini bizə göndər.
A Yel baba, Yel baba,
Saman sənin, dən mənim, –

deyə oxuyurlar. Elə bu vaxt gəlib xırmana yetişən Yel baba eşitdiyi sözlərdən inciyib geri döñür. Adamlar öz əməlin-dən peşman olurlar. Hami Yel babanın arxasında qaçır və onu səsləyə-səsləyə oxuyurlar:

A Yel baba, Yel baba,
Qurban sana, gəl, baba.
Taxılımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A Yel baba, Yel baba
Qurban sana, gəl, baba.

Bu nəğmə Yel babanın xoşuna gəlir. Geri qaydırıb xırmandaki buğdanı, arpanı sovurub samandan ayırir.

YELLƏNCƏK OYUNU, küfdibi – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramı günlərində də gənclərin, xüsüsən cavan qızların iştirakı ilə keçirilən oyun. İştirakçılar bir-bir, iki-iki ağac budağından asılmış kəndir yelləncəyə qalxıb yellənir, deyismə və bayatı şəklində müxtəlif mahni oxuyur, ətrafdakılar isə əl çalıb şənlənir, halay və yallışayağı rəqs edirlər. Yelləncəkdə yellənən qızın ayaqlarına çubuqla asta-asta vurub xorla oxuyurlar:

Örpəyi çəhrayı qız,
Adaxlinin adın de.
Saçları xurmayı qız,
Adaxlinin adın de.
Qaşları sürməli qız,
Adaxlinin adın de.
Yaylığı yellənən qız,
Adaxlinin adın de.
Bura qonaq gələn qız,
Adaxlinin adın de.
Ha yellənə-yellənə
Adaxlinin adın de.

Yelləncəkdəki qızdan ta cavab almayıncı onu yellədirler. Qız cavab verdikdən sonra yelləncəyi saxlayıb onu yərə salır və bir başqası yelləncəyə minir. Oyun saatlarla davam edir.

YENİ İL SÜFRƏSİ – Novruzun – yeni ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış açılan bayram süfrəsi (bax: *Təhvıl süfrəsi*).

YER ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən üçüncüsünün el-oba arasında deyilən adlarından biri. Bu çərşənbədə yerə bug, istilik gəldiyi üçün belə adlanır.

YUMURTA – Novruz bayramının əsas atributlarından biri. Hələ qədim zamanlardan bir çox xalqlar yumurtanı həyatın, canlılığın rəmzi hesab etmişlər; adamların etiqadına görə, həyatda olduğu kimi, yumurtadan həm xeyir, həm də şor töreyyə bilər. Şərqi xalqlarının mif dünyasında, o cümlədən qədim türk miflərində da dünya yaradıcısının quş olaraq yumurtadan çıxdığı bildirilir. Həmin quş yakutlarda qortal, Altay xalqlarında qaz adlanır və müqəddəs hesab olunur. Qədimlərdə türkdilli xalqlar arasında qortal quşların xaqqanı sayılırdı. Yakutlara görə, şamanlar bir qortal yumurtasından töreyyiblər. Onlar qartalı özlərinin tanrısi hesab edir, ona and içirlər.

Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı “Avesta”da xeyir Allahı Ahuramazda da şahin başlı, qortal qanadlı xoruz obrazında təsvir edilir. Bu mədəniyyət abidəsində dünyadan yumurta “modeli” və ya “dünya yumurtası” ideyası əsas yer tutur.

İbtidai təsəvvür və etiqada əsasən, yumurta ulu Tanrıının bəşəriyyətə bəxş etdiyi dörd əsas maddi nemət olan hava, su, torpaq, və odla mənalandırılır. Belə ki, yumurtanın dairəviliyi və qabığı – torpağı; pərdesi – havanı; ağı – suyu; sarısı isə – odu simvollaşdırır. Məhz bu əlamətlər bir çox xalqların keçirdiyi bu və ya digər bayramlarda və mərasimlərdə yumurtadan istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur.

Bəs yumurtanın boyanması nə üçündür?

Yumurta boyamaq çox-çox qədimlərdən adət olub. Buna müxtəlif xalqlar öz dinlərinə, inam və etiqadlarına, həyat tərzlərinə uyğun cavablar vermişlər. Qədim azərbaycanlıların ilaxır çərşənbədə və Novruz bayramı günlərində qırmızı yumurta boyamaq adəti əcdadın və torpağın dirilməsi, canlanması, bir sözlə, oyanma-dirilmə ayını ilə əlaqədar olan ən qədim təsəvvürlərlə bağlı olduğunu göstərir.

Məlumdur ki, hələ qədim zamanlardan il hər biri üç aydan ibarət olmaqla dörd fəslə bölünmüştür. Qədim azərbaycanlılar da yumurtaları yaşıl (göy), sarı, qırmızı boyamaqla bu rənglərin hər birinə təbiət səciyyəsi vermişlər: suda bişirilən yumurtanın olduğu ağ rəngdə saxlanılması, yəni boyanılmaması qışın rəmzi kimi anılır. Yumurta

yaşıl (göy) rəngdə boyanılır; bu, yazın rəmzi kimi başa düşülür. Yumurta qırmızı rəngdə boyanılır; bu yayın rəmziidir. Yumurta sarı rəngdə boyanılır ki, bu da payızın rəmzi kimi mənalandırılır. Bir sözlə, ulu çağlardan bu gündək yumurtanın daha çox qırmızı, yaşıl (göy) rənglərlə boyamaq ənənəsi, sözsüz ki, Güneşle – odla, baharla, təbiətin yaşıllaşması istəyi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan xalqı Novruz bayramının əsas rəmzlərindən biri olan yumurta ilə bağlı bir çox ayin, inam, zərbməsəllər, oyun-əyləncələrini yaratmışlar (ba x: *Yumurta döyüşdürmə; Yumurta fali*).

YUMURTA DÖYÜŞDÜRMƏ – Novruz bayramının çərşənbələrindən başlamış oğlan uşaqları və cavanlar tərəfindən icra olunan oyun-əyləncə. Yumurta döyüşdürmədə həm ciy – bişmemiş, həm də bişmiş, rənglərlə ala-bəzək boyanmış yumurtalardan istifadə olunur. Döyüşmədən əvvəl tərəflərin razılığı ilə yumurtalar dəyişdirilərək dişə vurulub bərk-boşluğu yoxlanılır. Bu, “yumurtanın dadma” adlanır. Bilinəndə ki, döyüşdürülen yumurtalardan biri digərininkindən bərkdir, boş olan yumurtanın sahibi, ona: – Öy, vurum, – deyir. “Öy, vurum” yumurtanın sıvri tərəfindən azca aşağı nişan qoymaq deməkdir. Uşaqların daha çox sevdiyi, bu gündə yaşayan həmin adət əyləncəli bir səhnəyə çevirilir:

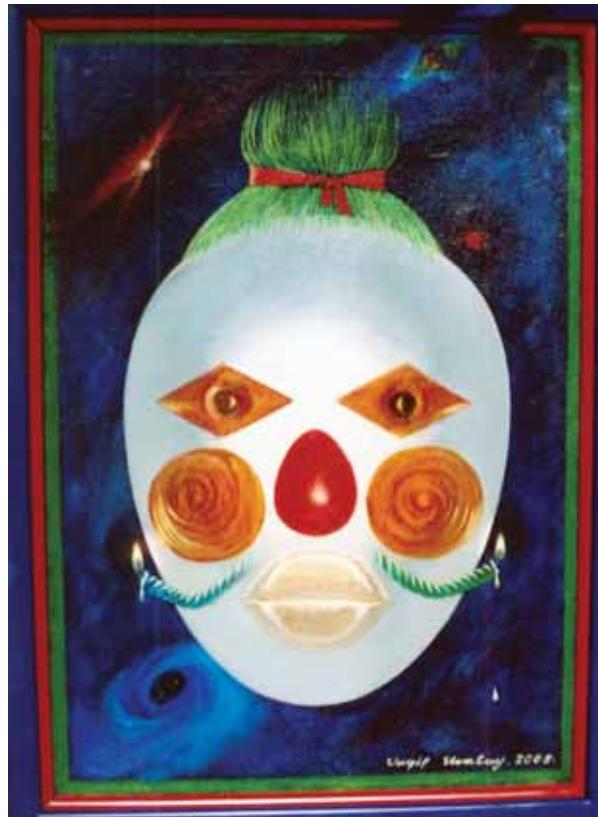
Daş yumurtam,
Daş, daş...
Baş yumurtam,
Baş, baş...
Həci dayını
Yandırdım.
Bir səbətlilik
yumurtasını sindirdim.
Daş yumurtam
Daş, daş...

Kimin oyun yumurtası çox sindirsa, o da siniqları yırışış eləyir, qalib qəhrəmanlar kimi sevinir. Bu oyunda hiylə və məharət qalib gəlir: “Sən tut, mən vurum”, “Bunu mən tuturam, onu sən tut”, “Gəl yumurtaları dəyişib, vuraq”, “Gəl dadişaq”, “Yox, sənin yumurtan ziyilidir” və s.

Döyüşmədə sindirilmiş yumurtalarla oyun daha maraqlıdır. Döyüşmədə uduzulmuş sıniq yumurtaları sıraya düzürlər. Sonra buraya bir xoruz buraxırlar. Xoruz sıradakı hansı yumurtanı dimdikləyirsə, sahibi sıradakı bütün yumurtagları udmuş sayılır.

Bir oyun da bişmiş yumurtaları yoxuşdan üzüshağı diyirlətməkdir. Hansı yumurta daha uzağa diyirlənirsə, sahibi qalib sayılır.

Yumurta döyüşdürmənin xüsusiyyətləri böyük Azərbaycan yazıçısı C.Məmmədquluzadənin (1866-1932) bir felyetonunda da özünə yer almışdır. Felyetondakı həmin epizod belədir: “...məlumdur ki, uşaqlar yumurta döyüş-

dürəndə əvvəl bir dadırlar, yəni yumurtalarını dəyişdirib vururlar dişlərinə və sonra qaytarıb verirlər bir-birinə. Sonra başlayırlar oynamayaq, məsələn, Əli bunu qanır ki, yumurtası Vəlinin yumurtasından bərkdir. Əvvəl deyir:

– Tut!

Vəli deyir:

– Sən tut!

Əli deyir:

– Sən tut!

Vəli deyir:

– Sən tut!

Axırda Əli tutur, çünki bilir ki, tutsa da, Vəlinin yumurtası sinacaq.

Vəli də işi duyub vurmur, çünki bilir ki, yumurtası boşdur, sinacaq. Əli deyir:

– Vur!

Vəli vurmur. Əli yumurtasını yan tutur və deyir:

– Vur!

Vəli vurmur, çünki bilir ki, yumurtası sinacaq.

Əli yumurtanın künəsin tutur və deyir:

– Vur!

Vəli vurmur, bilir ki, yumurtası sinacaq. Sonra Əli hər yerdə Vəlini görəndə yumurtasını açıq tutub Vəliyə deyir:

– Bax, tutmuşam, haradan vuracaqsansa vur!

Çünki Əli bilir ki, Vəlinin yumurtası boşdur”.

YUMURTA FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbərvermə ayını. Novruz bayramının İlaxır çərşənbə gecəsi icra olunur. Bunun üçün yumurtanı yüksək dolabının altına taxça-rəfin el çatmayan küçünə qoyurlar. Yumurtanın yanına qara və qırmızı rəngli boyalar da qoysaraq niyyət tutub yatırlar. Sabahı gün sübhdən durub baxırlar. Əgər yumurtada təsadüfən qırmızı boyalı xətlər, işaretlər varsa, deməli, uğurludur. Tutulmuş niyyətdeki arzu, istək mütləq həyata keçəcək. Yox, əgər yumurtanın üstündə qara rəng əlaməti varsa, onda istək hasil olmayıcaq.

Zz

ZAKİR Qasim bəy (1784-1857) – Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın banisi, görkəmli maarifçi, xalq şeri üslubunda mükəmmel sənət nümunələri yaradan məşhur şair. Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənah xan Cavanşirin nəslindəndir. XX əsrin görkəmli ziyalıları olan böyük dramaturq M.F.Axundzadə və İ.Qutqaşlı ilə yaxından dost olmuşdur. Q.Zakir tanınmış satirik şair olmaqla bərabər qiymətli qəzəl, qoşma və gərəylilər da yazmışdır. Şairin “Oldu” rədifi gərəylisində bahar fəslinin gəlməsi tərənnüm olunub:

Keçdi növbəti-zimistan,
Yenə fəsli-bahar oldu.
Əndləibi-binəvanın
Sənəti ahü zar oldu.

Yasəmənү gülü lalə,
Bir çəməndə qurub halə;
Ərgüvan tutub piyalə,
Nərgis içib xumar oldu.

Əmr olundu, abi-neysan,
Cansızlara bəxş etdi can.
Yenə təzələndi dövran,
Nə gözəl ruzigar oldu!

Səbzpuş olub çəmənlər,
Qaldırı hər şükufla sər.
Oyan, ey bəxti-bixəbər,
Yatan hamı bidar oldu.

Əlac oldu hər bimarə,
Tapıldı dərdinə çarə.
Elə, həsrət qalan yaro
Zakiri-dilfikar oldu.

ZƏFƏRAN – Azərbaycan torpağının xoş ətirli, şöhrəti dünyaya sığışmayan nemətlərindən biri. Novruz bayramında süfrəyə qoyulan bir çox nemətlərin, o cümlədən də plovun hazırlanmasında önemli yeri olan ədviyyə. Zəfəranlı plov həm dadi və ətri, həm də estetik görünüşü ilə diqqətçəkicidir. Zəfəran ətirli qızıldır. Vaxt olub ki, onun hər teli pul əvəzinə, qızıl əvəzinə işlənib. Tərəzinin bir gözünə zəfəranı qoyublar, digərinə qızılı. Nahaq yerə zəfəranı “vəzndə yüngül, qiymətdə ağır” bitki adlandırmayıblar. Zəfəranın telvari yarpaqları, açıq-qırmızı, yaxud qırmızı-bənövşəyi çiçəkləri olur. 1000 çiçəkdən orta hesabla 22-30 qram zəfəran teli alınır. Bir kilogram zəfəran teli əldə etmək üçün isə təxminən 80 min zəfəran bitkisindən 200 min çiçək toplamaq lazımlı gəlir.

Təbiətin bu ecazkar bitkisinə dünyanın çox az ölkəsində rast gəlmək olur. Kiçik Asiyani zəfəranın vətoni sayırlar. İran, Kəşmir, Suriya, Hindistan, Yaponiya və Çində qədim zamanlardan becərilir.

Zəfərançılıq Azərbaycanda da çox geniş yayılmışdır. Əsasən, Abşeron torpağında, Bakının ətraf kəndlərində becərilir. IX-X əsrlərde Azərbaycana gəlmiş səyyahlar əsərlərində qeyd edirlər ki, zəfəran yerli əhalinin ehtiyacını ödəməklə yanaşı, ipək, duz, neft və s. ilə bərabər xarici ölkələrə ən çox ixrac edilən məhsullardan idi. Zəfəran istehsalına görə Azərbaycan nəinki Şərqdə, hətta demək olar ki, bütün dünyada şöhret tapmışdı.

XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Bakı qəzasında hər il 1000 puda qədər zəfəran istehsal olunur və xüsusi lə İrana, Türkiyəyə, Rusiyaya və Gürcüstana ixrac edilirdi.

Azərbaycan alimi, coğrafiyaşunas-səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1837) yazar ki, Bakıda hasil olan zəfəran bir çox şəhər və ölkələrə, o cümlədən Gilana, Rusiyaya, Şirvana göndərilir, münasib qiymətə satılır. Vaxtla çox geniş arealda – Bakının, demək olar ki, bütün ətraf kəndlərində becərilən zəfəran bitkisi, hazırda yalnız Bilgəhdə mərkəzləşmişdir.

Zəfərandan hələ qədim zamanlardan toy-bayram-larımızın, el şənliklərimizin, yeməklərinde, şirniyyatların,

şərbət və şirələrin hazırlanmasında və s.-də istifadə edilir. Novruz bayramında, eləcə də digər el şənliklərində süfrələrimiz zəfəranlı plovuz, kehrəba rəngli, ətirli bozbaşsız, milli şirniyyatsız ötüşməmişdir.

Xalq təbabətində qıcola, göyökürək, göz ağrısı, titromə-qızdırma zamanı zəfərandan istifadə edilir. Zəfəran ətriyyat sənayesində, əl-üz sabunlarının hazırlanmasında, yeyinti sənayesinin bir çox sahələrində işlədir. Zəfəran çiçəyinin ətri, al-əlvən rəngi insana xoş əhvalruhiyyə, ruh yüksəkliyi bəxş edir.

ZƏNCƏFİL – çoxilik tropik bitki. Asiyadan cənubda, Qərbi Afrikada, Avstraliyada qədim zamanlardan becərilir. Yarpaqları bənövşəyi-sarı, çiçəkləri qısa, sünbülöxşar çiçək qrupunda yerləşir. Ətli kökümsovlarına tərkibindəki efir yağı xoş qoxu, fenolaoxşar maddə isə yanğıncı dad verir.

Azərbaycanda da qədim zamanlardan məlum olan bu bitkinin narın döyülmüş quru kökümsovları bəzi yeməklərin və şirniyyat məmulatlarının hazırlanmasında, çay dəmlənməsində və s.-də ədviyyat kimi istifadə edilir. Xüsusilə, Novruz bayramında, eləcə də digər el şənliklərində bişirilən zəncəfilli çörək, zəncəfilli səməni halvası geniş yayılmışdır.

ZODİAK BÜRCLƏRİ, “heyvanlar dairəsi” – göy ekvatoru ilə yaz və payız bərabərliyi nöqtələrində kəsişən ekliptika (göy qübbəsinin böyük dairəsi) ətrafinda yerləşən 12 bürc. 12 göy bürcü aylar bölgüsündə belə təqdim olunur:

1. Qoç bürcü 21 mart – 20 aprel müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə yayda, payızda və qışda yaxşı görünür. On parlaq ulduzu 2,6 vizual ulduz ölçülüdür.

2. Buğa bürcü 21 aprel – 20 may müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə payızda və qışda görünür. Buğa bürcündə Ülkər ulduz topası yerləşir.

3. Əkizlər bürcü 21 may – 20 iyun müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə payızda, qışda və yazın əvvellərində görünür. Kastor və Polluks on parlaq ulduzlarıdır.

4. Xərçəng bürcü 21 iyun – 20 iyul müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə yaxşı görünür. On parlaq ulduzunun vizual ulduz ölçüsü 3,5-dir. 2 min il əvvəl qış Günəşduruşu nöqtəsi Xərçəng bürcündə yerləşdiyindən Yerin Şimal tropiki Xərçəng tropiki adlanır.

5. Şir bürcü 21 iyul – 20 avqust müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə yaxşı görünür. On parlaq ulduzu Raquldur.

6. Qız bürcü 21 avqust – 20 sentyabr müddətini əhatə edir. Goy ekvatoru onu təqrİben iki bərabər hissəyə ayırrı. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə qışda və payızda görünür. On parlaq ulduzu Sünbüldür.

7. Tərəzi bürcü 21 sentyabr – 20 oktyabr müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə görünür. On parlaq ulduzun 2,6 vizual ulduz ölçülüdür.

8. Əqrəb bürcü 21 oktyabr – 20 noyabr müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə yazda və yayda görünür. On parlaq ulduzu Antaresdir.

9. Oxatan bürcü 21 noyabr – 20 dekabr müddəti əhatə edir. Göyün Şimal yarımkürəsindədir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə görünür. On parlaq ulduzu 3,8 vizual ulduz ölçülüdür.

10. Oğlaq bürcü 21 dekabr – 20 yanvar müddətini əhatə edir. Göyün Cənub yarımkürəsindədir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə görünür. On parlaq ulduzu 2,8 vizual ulduz ölçülüdür. Qədim Yunanistanda bürcləri adlandıran qış Günəşduruşu nöqtəsi Oğlaqqıranda olduğundan Cənub tropiki Oğlaq tropiki adlanır.

11. Dolça bürcü 21 yanvar – 20 fevral müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə görünür. On parlaq ulduzu 2,9 vizual ulduz ölçülüdür.

12. Balıqlar bürcü 21 fevral – 20 mart müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə yazda, payızda və qışın əvvəlində görünür. On parlaq ulduzu 3,8 vizual ulduz ölçülüdür. Yaz bərabərliyi nöqtəsi Balıqlar bürcündədir.

Məisətdə ulduzlardan, bürclərdən fal, ovsun üçün də istifadə olunur. Göydəki ulduzların vəziyyətinə, bürclərin xüsusiyyətinə görə, insanların və dövlətlərin (taleyini) qabaqcadan xəber verən nücum elmi (*astrologiya*) çox qədimdən yaranmış, əvvəl ərəblərdə, sonra Qərbi Avropa-da geniş yayılmışdır. Cəmiyyətdə xüsusi mövqe tutan münəccimlər – astronomlar baş verəcək hadisələri şərh etməklə hətta dövlətin yürüdüyü siyasətin müəyyənləşməsinə də təsir göstəre bilirdilər. Müasir dövrədə də astroloqların fəaliyyəti geniş intişar tapmışdır. Bürclər təqvimində insanlar arasındakı mümkün münasibətlər, əxlaqi fikirlər, ailə-məisət məsələlərinə dair tövsiyələr və s. öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, hələ qədimdən Zodiak bürclərinin əksəriyyəti heyvan adlarını daşıyır. Zodiak adı da buradandır. Günəş sistemi planetlərinin və Ayın həqiqi yolu Zodiak bürclərindən keçir.

ZORXANA – Novruz bayramı günlərində oyun və əyləncələri içərisində zorxana (“güt-qüvvə evi”, “hünər, zor yeri” deməkdir) oyunları daha geniş yayılmışdır. Zorxana idman oyunlarının mərkəzi – sarayı olmuşdur. El-obanın adlı-sanlı pəhləvanları müntəzəm olaraq zorxanada toplaşar, məşq edər, bir-birləri ilə yarışar, həm də gəncləri mübariz ruhda təribiyələndirildilər.

Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan orta əsrlərə aid zorxana oyunlarında istifadə olunan milli idman alətləri (zorxana milləri, toppuzlar, yekbargirlər və s.), canbaz geyimləri (pəhləvan-güləşçilərin şalvarları və s.) bu cəhətdən çox maraqlıdır.

Orta əsrlərdə mövcud olan zorxanalar XIX-XX əsrin əvvəllərinədək bəzi cüzi dəyişikliklərə baxmayaraq Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, İrəvan, Gəncə, Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Quba, Dərbənd, Lənkəran, Şəki, Bərdə, Şuşa, Şamaxı və s. şəhərlərdə fəaliyyət göstərmişdir. Lakin çox təəssüflə etiraf etməliyik ki, son zamanlar zorxana ənənələri unudulmaqdadır.

Gücsinama yarışları üçün nəzərdə tutulmuş zorxana binası, adətən, ortasında kiçik günbəzi olan, tavanlı məscid, hamam və ya türbəni xatırladır. Binanın böyük zalının səqfi tağlarla örtülü olur. Zalın ortasında 200-300 tamaşaçının oturduqları səki ilə əhatələnmiş və eyni vaxtda 15-20 idmançı tutan oyun meydançası (süfrə) yerləşir. Oyunları süfrəyə yaxın hündür yerdə oturan telimçi-murşid idarə edir. Süfrədə oyuna başçılıq edən “miyandar”ın işarəsi ilə musiqi çalınır və oyun başlanır. Ənənəvi zorxana oyunları rəqs şəklində, “Cəngi” musiqisinin sədaları, yaxud nağaranın çox sürətli zərbələri altında müşayiət olunur. Buradakı oyunlar kompleks oyun silsiləsindən (“sinə oyunu” və ya “quluncısındırma”, “mil oyunu”, “ayaq-döymə”, “kəbbadə” və ya “kəmanə”, “səngi-daşqaldırma”, “çərxi” və ya “təndövrə”, “güləş” və ya “qurşaqtutma”) ibarətdir və biri digərinin ardınca icra edilir.

Mil oyunu barədə H.Sarabski yazırı: “...Hərəə elinə bir mil alib başının üstünə qaldırardı. Bu arada dumbul çalıñardı. Dumbl əvvəlcə lap ahəstə, sonra get-gedə zilə qalxıb yenə də enərdi. Mil oynadan adam da həmin ahəngə başının üstə milləri hərləyərdi. Oyun qurtardıqdan sonra camaat onları alqışladı. Bəziləri camaata xoş gəlmək üçün mili tək əlilə yuxarı atıb yenə dəstəsindən tutardı. Yaxşı mil oynadanlar mili qızının altından da atıb havada tutardı.”.

El şənliliklərində, xüsusilə Novruz bayramında zorxanalar daha təmtəraqlı görünər; səməni, bayram xonçaları rəngli yumurtalarla bəzədilər, pəncərələrə və taxçalarca qırımızı parçalardan örtüklor salınar, hər tərəf məşəllərlə işq-landırılardı.

Zorxanalarda pəhləvanlar qara zurnanın cəsarət, güc, qüvvət, inam, döyüskənlilik, dönməzlik, yenilməzlik aşila-yan zil səsi, zərb alətlərinin gur sədəsi altında meydanı gəzər, igid cavanları güləşə (qurşaqtutma) çağırardılar:

Əl-qolunu çatdadaram,
Ay oğlan.
Bağrını çatdadaram,
Ay oğlan.
Nişanlımlı alib qaçaram,
Ay oğlan.
Bələli başına bələlər açaram,
Ay oğlan.

Zorxana iştirakçıları toppuzla, daşla, zəncirlə də oyun göstərərdilər. Pəhləvanlar hər elində bir toppuzu qaldırır və onları ahəngdar tərzdə başları üzərində firladır, sinələri öündə hərlədər, ciyinlərinə, böyürərinə vurur, ya da toqqusdurardılar. Bəzən toppuzların hər ikisi birdən və ya növbə ilə yuxarı atılar və yenə oyunçunun əlinə düşərdi. Vaxtilə Şəki-Zaqatala bölgəsində, Bərdədə zorxana oyun-tamaşaları açıq havada, xalq toy mərasiminin bir hissəsi kimi də mövcud olub. Burada müəyyən bir süjet və ardıcılıqlı üzərində qurulmuş ənənəvi zorxana oyunları rəqs şəklində, musiqi və mahnilərlə müşayiət olunardı.

Bu baxımdan Naxçıvanda qələmə alınmış oyun-əyləncə daha çox maraqlıdır. Böyük bir meydanda “Cəngi” havası altında zorxanalar qurulur. Pəhləvanlar üz-üzə dayanıb meydanın qızışmasını gözləyirlər. Meydanı dövrəyə almış adamlar pəhləvan güləşindən əvvəl bu nəgməni oxuyurlar:

İki iyid çıxdı meydana,
İkisi də bir-birindən mərdana.
Həzrəti-həmzə pirimiz.
Aradıq tapdıq bir-birimiz.
Əl başda, diz yerdə,
Güləşəyim düz yerdə.
Haqqış-haqqış,
Bərk yapış.
Öldən çıxdı,
Topuqdan yapış.
Biz deyərik maşallah,
Siz deyin bərəkallah.
Maşallah deyənin
Gözünə nur,
Maşallah deməyənin
Gözünə kül.

Güləş başlanardı. Pəhləvanlar güləşib qurtarandan sonra zorxana yiğisidirlərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, "Qismət", 2005.
2. Abdullayeva S. Azərbaycan folklorunda çalğı alətləri. Bakı, "Adiloğlu", 2007.
3. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı, "Gənclik", 1974.
4. Афанасьев А.Н. Поэтические возврения славян на природы. М., "Солдатенкова", 1868.
5. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatrı tarixi. Bakı, "Maarif", 1978.
6. Allahverdiyev M. Qaravəlli tamaşaları. Bakı, "İşiq", 1988.
7. Алиева К. Безвзорные ковры Азербайджана. Баку, "Ишы", 1988.
8. Azərbaycan folkloru antologiyası (Naxçıvan folkloru). Bakı, "Elm", 1994.
9. Azərbaycan folkloru (Məktəblilər üçün seçmələr). Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 cilddə, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1968.
11. Arif M. Azərbaycan xalq teatrı. I c., "Ədəbiyyat məcmuəsi", Azərb. EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstитutunun əsərləri, 1946.
12. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı, "İşiq", 1984.
13. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, I c., Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1960.
14. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cilddə, I c., Bakı, "Elm", 2004.
15. Azərbaycan nağılları. I-V cildlər. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
16. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. I c., Bakı, YNE, 2001.
17. Babayev T. El ocaq başına yiğışar. Bakı, Azərnəşr, 1998.
18. Байрамалибеков Т. Праздник Новруз. Газ. "Каспий", Баку, 2003.
19. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, "Elm", 2003.
20. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı, "Mütərcim", 2007.
21. Bilqamış dastanı. Bakı, "Gənclik", 1985.
22. Braginski İ.S. Bahar bayramı haqqında. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 20 mart 1967.
23. Bünyadov T. Novruz bayramının tarixi kökləri. Novruz (toplu). Bakı, "Yazıcı", 1989.
24. Cavadov Q. Əkinçilik mədəniyyətimizin sorğu ilə. Bakı, 1990.
25. Cəmşidov Ş. Gözəl ənənələr zənginləşdirilməlidir. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 20 mart 1966.
26. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cilddə, II c., Bakı, "Elm", 1976.
27. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cilddə, III c., Bakı, "Elm", 1970.
28. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr ənənəvi mədəniyyəti. Bakı, "Elm", 1985.
29. Elçin. Ellik tamaşalarından. "Qobustan" toplusu, 1978, № 3.
30. El düzgüləri, elat söyləmələri. Bakı, Azərnəşr, 1993.
31. Əlibəyզadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyəti tarixi. Bakı, "Gənclik", 1998.
32. Gəncəvi N. İskəndərnamə ("Şərəfnamə"). Bakı, "Lider", 2004.
33. Gəncəvi N. İskəndərnamə ("İqbalnama"). Bakı, "Lider", 2004.
34. Hacıbəyli Ü. Təzə il. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıcı", 1985.
35. Həkimov M. Xalq mövşümləri və aşiq sənəti. Bakı, "Elm", 1973.
36. Xəyyam Ö. Novruznamə. Tehran, 1933 (h.ş. 1312).
37. İbrahimov M. Novruza layiq hədiyyə. Novruz (toplu). Bakı, "Yazıcı", 1989.
38. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, "Gənclik", 1972.
39. Qasımlı M. Oyanış-qurtuluş bayramı. "Folklor və etnoqrafiya" jurnalı, 2006-cı il, № 1.
40. Qasimzadə F.F. Novruz bayramı. Bakı, "Bilik", 1989.
41. Qədirzadə N.Q. Aılə və möisətlə bağlı adətlər, inamlar, etnoqrafik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı, "Elm", 2003.
42. Quluzadə C. Bahar nə zaman başlanır. "Kommunist" qəzeti, 19 mart 1984.
43. Meç A. Мусульманский ренессанс. М., "Hayka", 1966.
44. Mirzə A., Mehdiyev İ. Novruz töhfələri. Bakı, "Gənclik", 1990.
45. Nəbiyev A. İl in əziz günləri. Bakı, "Maarif", 1999.
46. Nizamülmülc. Siyasətnamə. Bakı, "Elm", 1987.
47. Novruz (tərtib edəni A.Nəbiyev). Bakı, "Yazıcı", 1989.
48. Ordubadi M.S. Bahar bayramı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 25 mart 1967.
49. Rəsulzadə M.Ə. Novruz bayramı. "Yeni fikir" qəzeti, 9 yanvar 1991.

-
50. Rüstəmov C. Qobustan – Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Bakı, 2000.
51. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı, "Elm", 1958.
52. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı, "Gənclik", 1990.
53. Səlimov-Şağani T. İzahlı etnoqrafiya lüğəti. Bakı, "Sabah", 1996.
54. Şaiq A. Əsərləri. Xatirələr, məktublar. 5 cilddə, Bakı, "Yazıçı", 1978.
55. Təhmasib M.H. Adət, ənənə, mərasim, bayram. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 12 mart 1966.
56. Təhmasib M.H. Yeni ruhlu el bayramı. "Bakı" qəzeti, 20 mart 1969.
57. Tolstoy N.I., Tolstaya C.M. Заметки по славянскому язычеству. Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах. В книге "Славянский и балканский фольклор". М., "Наука", 1981.
58. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, "Gənclik", 1987.
59. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1970.
60. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1960.
61. Цыбульский В.В. Современные календари стран Ближнего и среднего востока. М., "Наука", 1964.
62. Yoloğlu G. Dədə Qorqud yaşı. Bakı, YNE, 1999.
63. Yoloğlu G. Türk xalqlarının mərasimləri. Bakı, 2006.

Qeyd: Novruz ensiklopediyasında müasir Azərbaycan fotoqraf və rəssamlarının da əsərlərindən istifadə edilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

<i>Novruz – Azərbaycan xalqının milli bayramıdır (Məhərrəm Qasımlı)</i>	5
<i>Xalq bayramı (Bəhlul Abdulla, Tofiq Babayev)</i>	8
Aa	27
Bb	40
Cc	52
Çç	54
Dd	60
Ee	63
Əə	64
Ff	86
Gg	88
Hh	91
Xx	95
İi	105
Kk	108
Qq	119
Ll	129
Mm	130
Nn	137
Oo	148
Öö	152
Pp	153
Rr	155
Ss	156
Şş	173
Tt	180
Uu	189
Üü	190
Vv	192
Yy	195
Zz	202
<i>Ədəbiyyat</i>	205

NOVRUZ BAYRAMI ENSİKLOPEDİYASI

“Şərq-Qərb”
Bakı
2008

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Kompyuter səhifələyiciləri:	<i>Aslan Almasov</i> <i>Allahverdi Kərimov</i>
Korrektorlar:	<i>Fəridə Səmədova</i> <i>Pərinaz Musaqızı</i>

Yığılmağa verilmişdir 14.08.2007. Çapa imzalanmışdır 25.06.2008.
Formatı 60x90 $\frac{1}{8}$ g. Fiziki çap vərəqi 26. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 214.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab “CBS-PP” MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.